

The Motto of Our University
(SEWA)

SKILL ENHANCEMENT

EMPLOYABILITY

WISDOM

ACCESSIBILITY

JAGAT GURU NANAK DEV
PUNJAB STATE OPEN UNIVERSITY, PATIALA

(Established by Act No. 19 of 2019 of the Legislature of State of Punjab)

BACHELOR OF ARTS

CORE COURSE (CC): HISTORY

SEMESTER II

BAB31203T

HISTORY OF INDIA: c.1200-c.1750

SELF-INSTRUCTIONAL STUDY MATERIAL FOR JGND PSOU

ALL COPYRIGHTS WITH JGND PSOU, PATIALA

Head Quarter: C/28, The Lower Mall, Patiala-147001
WEBSITE: www.psou.ac.in

The Study Material has been prepared exclusively under the guidance of Jagat Guru Nanak Dev Punjab State Open University, Patiala, as per the syllabi prepared by Committee of experts and approved by the Academic Council.

The University reserves all the copyrights of the study material. No part of this publication may be reproduced or transmitted in any form.

COURSE COORDINATOR AND EDITOR

DR. PARAMPREET KAUR
ASSISTANT PROFESSOR IN HISTORY
JGND PSOU, PATIALA

LIST OF CONSULTANTS/ CONTRIBUTORS

S.No	Name
1.	Prof. Sheena Pall
2.	Dr. Neha Sharma

JAGAT GURU NANAK DEV PUNJAB STATE OPEN UNIVERSITY, PATIALA
(Established by Act No. 19 of 2019 of the Legislature of State of Punjab)

PREFACE

Jagat Guru Nanak Dev Punjab State Open University, Patiala was established in December 2019 by Act 19 of the Legislature of State of Punjab. It is the first and only Open University of the State, entrusted with the responsibility of making higher education accessible to all, especially to those sections of society who do not have the means, time or opportunity to pursue regular education.

In keeping with the nature of an Open University, this University provides a flexible education system to suit every need. The time given to complete a programme is double the duration of a regular mode programme. Well-designed study material has been prepared in consultation with experts in their respective fields.

The University offers programmes which have been designed to provide relevant, skill-based and employability-enhancing education. The study material provided in this booklet is self-instructional, with self-assessment exercises, and recommendations for further readings. The syllabus has been divided in sections, and provided as units for simplification.

The University has a network of 99 Learner Support Centres/Study Centres, to enable students to make use of reading facilities, and for curriculum-based counselling and practicals. We, at the University, welcome you to be a part of this institution of knowledge.

Dean Academic Affairs

BACHELOR OF ARTS CORE COURSE (CC): HISTORY

SEMESTER-II (BAB31203T) HISTORY OF INDIA: c.1200-c.1750

MAX. MARKS: 100
EXT MARKS: 70
INT MARKS: 30
PASS PER :40%
TOTAL CREDITS: 6

Course Objective:

This course provides a basic understanding of the political, economic and socio-cultural processes from c. 1200 to c.1750. This rounded overview bridges the ancient with the modern periods of Indian history.

INSTRUCTIONS FOR THE PAPER SETTER/EXAMINER:

1. The syllabus prescribed should be strictly adhered to.
2. The question paper will consist of three sections: A, B, and C. Sections A and B will have four questions each from the respective sections of the syllabus and will carry 10 marks each. The candidates will attempt two questions from each section.
3. Section C will have fifteen short answer questions covering the entire syllabus. Each question will carry 3 marks. Candidates will attempt any 10 questions from this section.
4. The examiner shall give a clear instruction to the candidates to attempt questions only at one place and only once. Second or subsequent attempts, unless the earlier ones have been crossed out, shall not be evaluated.
5. The duration of each paper will be three hours.

INSTRUCTIONS FOR THE CANDIDATES:

Candidates are required to attempt any two questions each from the sections A, and B of the question paper, and any ten short answer questions from Section C. They have to attempt questions only at one place and only once. Second or subsequent attempts, unless the earlier ones have been crossed out, shall not be evaluated.

SECTION -A

Unit 1: Establishment and Consolidation of the Delhi Sultanate (1206-1236); Towards a Centralized Monarchy (1236-1290); Territorial Expansion (1290-1320)

Unit 2: Expansion and Disintegration (1320- 1388); Rise of New States: Vijayanagar, Bahmani and the Lodhi Sultanates

Unit 3: Government and Administration; Nature of the State

Unit 4: Establishment of Mughal rule (1526-1556); Expansion under Akbar (1556-1605); A New Conception of the State

Unit 5: Administrative framework: Central and Provincial Administration; Land revenue; Jagirdari; Mansabdari

SECTION -B

Unit 6: Political Developments after Akbar (1605-1707); Decline of the Mughal empire; Rise of the Maratha power

Unit 7: Economy: Agricultural Production; Manufactures; Trade

Unit 8: Society: Social Classes; Slavery; Women

Unit 9: Religious Developments: Sufi Orders; Vaishnava Bhakti; Kabir and Ravi Das; The Sikh

Movement

Unit 10: Literature; Architecture; Painting

Suggested Readings

- Irfan Habib, *Medieval India: The Study of Civilization*, National Book Trust of India, New Delhi, 2007.
- Satish Chandra, *Medieval India: From Sultanate to the Mughals*, 2 Vols, Har-Anand Publications, New Delhi, 2014 (reprint).
- J.S. Grewal, ed. *The State and Society in Medieval India*, PHISPC, Oxford University Press, New Delhi, 2005.
- J.S. Grewal, ed. *Religious Movements and Institutions in Medieval India*, PHISPC, Oxford University Press, New Delhi, 2006.

JAGAT GURU NANAK DEV PUNJAB STATE OPEN UNIVERSITY, PATIALA
(Established by Act No. 19 of 2019 of the Legislature of State of Punjab)

CORE COURSE (CC): HISTORY

COURSE (BAB31203T): HISTORY OF INDIA: c. 1200 – c.1750
SEMESTER - II

SECTION A

Table of Contents

SR. NO.	UNIT NAME
UNIT 1	ESTABLISHMENT AND CONSOLIDATION OF THE DELHI SULTANATE(1206-1236); TOWARDS A CENTRALIZED MONARCHY (1236-1290); TERRITORIAL EXPANSION (1290-1320)
UNIT 2	EXPANSION AND DISINTEGRATION (1320- 1388); RISE OF NEW STATES:VIJAYANAGAR, BAHMANI AND THE LODHI SULTANATES
UNIT 3	GOVERNMENT AND ADMINISTRATION; NATURE OF THE STATE
UNIT 4	ESTABLISHMENT OF MUGHAL RULE (1526-1556); EXPANSION UNDERAKBAR (1556-1605); A NEW CONCEPTION OF THE STATE
UNIT 5	ADMINISTRATIVE FRAMEWORK: CENTRAL AND PROVINCIAL ADMINISTRATION; LAND REVENUE; JAGIRDARI; MANSABDARI

SECTION -B

UNIT 6	POLITICAL DEVELOPMENTS AFTER AKBAR (1605-1707); DECLINE OFTHE MUGHAL EMPIRE; RISE OF THE MARATHA POWER
UNIT 7	ECONOMY: AGRICULTURAL PRODUCTION; MANUFACTURES; TRADE
UNIT 8	SOCIETY: SOCIAL CLASSES; SLAVERY; WOMEN
UNIT 9	RELIGIOUS DEVELOPMENTS: SUFI ORDERS; VAISHNAVA BHAKTI;KABIR AND RAVI DAS; THE SIKH MOVEMENT
UNIT 10	LITERATURE; ARCHITECTURE; PAINTING

BACHELOR OF ARTS

SEMESTER II

COURSE: HISTORY OF INDIA: c.1200-c.1750

**UNIT 1: ESTABLISHMENT AND CONSOLIDATION OF THE DELHI SULTANATE
(1206-1236); TOWARDS A CENTRALIZED MONARCHY (1236-1290);
TERRITORIAL EXPANSION (1290-1320)**

STRUCTURE

1.0 Learning Objectives

1.1 Introduction

1.2 Establishment and Consolidation of the Delhi Sultanate (1206-1236A.D.)

1.2.1 Qutbuddin Aibak

1.2.2 Iltutmish

1.2.3 Check Your Progress I

1.3 Towards a Centralized Monarchy (1236-1290A.D.)

1.3.1 Razia and her successors

1.3.2 Balban

1.3.3 Check Your Progress II

1.4 Territorial Expansion (1290-1320A.D.)

1.4.1 Jalaluddin Khalji

1.4.2 Alauddin Khalji

1.4.3 Check Your Progress III

1.5 Summary

1.6 Suggested Readings

1.7 Questions for Practice

1.7.1 Long Answer Questions

1.7.2 Short Answer Questions

1.0 LEARNING OBJECTIVES

After reading this unit, you will be able to:

- Gain information about the establishment and consolidation of the Delhi Sultanate under the slave dynasty.
- Analyze the struggle towards the centralized monarchy under the successors of Iltutmish.
- Evaluate the factors which led to the internal restructuring of the Delhi Sultanate and its territorial expansion under the Khalji's.

1.1 INTRODUCTION

Students, this unit will examine the foundation of the Delhi Sultanate under Qutbuddin Aibak in 1206 A.D. His successor, Iltutmish was considered as the real consolidator of the Delhi Sultanate. This unit will be looking at the struggle for power between the successors of Iltutmish and the establishment of centralized monarchy under Balban. The last section will examine the rise of the Khalji's and the territorial expansion under Alauddin Khalji. The Delhi Sultanate expanded and covered almost the entire country.

1.2 ESTABLISHMENT AND CONSOLIDATION OF THE DELHI SULTANATE (1206-1236 A.D.)

The initial entry of the Muslims in the country began with the invasion of Muhammad bin Qasim in 711 A. D. He invaded Sindh and Multan. After three years, Sultan Mahmud of Ghazni led a series of expeditions to the country from 1000 to 1027 A.D. These expeditions aimed for the territorial expansion and collection of fabulous wealth from the country. He attacked different Rajput kingdoms and returned every time with the vast booty. By doing this, he established his superiority among the other Muslim rulers. In the 12th century, Muhammad Ghori invaded the country in 1175 A.D. He began with the conquest of Multan, Uch, and Sindh; and proceeded towards Delhi. He defeated the Rajput ruler Prithvi Raj Chauhan in the second battle of Tarain in 1192 A.D. It proved to be a decisive battle and laid the foundation of the Muslim rule in the country. He died in 1206 A.D. From 1206 to 1526 A.D., the Delhi Sultanate ruled the entire country. In the period of over three hundred years, five dynasties ruled Delhi. These were: the Slave dynasty (1206-90 A.D.), the Khalji's (1290-1320A. D.), the Tughlaq dynasty (1320-1413 A. D.), the Sayyid dynasty (1414-51A. D.) and the Lodhi dynasty (1451-1526 A. D.).

1.2.1 QUTBUDDIN AIBAK

Qutbuddin Aibak was a Turkish slave of Muhammad Ghori, who played an active role in the battle of Tarain as well as in Turkish conquests of North India. After Muhammad Ghori's death, the control of Indian possessions was passed to him. He became the Sultan of Lahore in 1206 A.D. with the support of local nobles. He faced many revolts from the Rajput rulers and other Indian chiefs. Tajuddin Yalduz, the ruler of Ghazni claimed his rule over Delhi. Nasiruddin

Qabacha, the governor of Multan and Uch aspired for independence. Qutbuiddin Aibak was able to win over his enemies by the conciliatory measures as well as display of the power. His contemporaries praised him because of his liberality, beneficence and gallantry. Due to his generosity, he was known as Lakh Baksh. He was a liberal ruler and put an emphasis on justice. He started the construction of Qutub Minar in the memory of a Sufi saint, Qutbuiddin Bakhtiyar Kaki, but completed by his son-in-law Iltutmish. He died in 1210 A.D., by falling from the horse while playing Chaugan. He was the first independent Turkish ruler in India. He was succeeded by his son Aram Shah who ruled Lahore for about eight months. He was an incapable ruler and Turkish Amirs opposed him. He was defeated and deposed by Iltutmish.

1.2.2 ILTUTMISH

Iltutmish was considered as the real consolidator of the Delhi Sultanate. He became the Sultan in 1210 A.D. and ruled up till 1236 A.D. Earlier, he was a slave of Qutbuiddin Aibak and commenced his career as a Sar-i-Jandar (head of the royal body guards). Qutbuiddin Aibak married his daughter to Iltutmish and appointed him the governor of Badaun. He fully displayed his administrative acumen and proved that he was equipped to wield the statecraft. When he ascended the throne, he found himself surrounded with many problems. In the first place, Aram Shah marched to take up the throne of Delhi, he was defeated in the battle of Tarain. In addition to this, the Turkish nobles were not prepared to accept Iltutmish as their Sultan and prepared to revolt against him. Iltutmish marched and defeated the rebels and executed them. There were several revolts against him in different parts of the country. He crushed them all. He controlled Delhi, Banaras, Awadh, Badaun and area up till Siwaliks. But, Multan and Uch, Siwistan up to the sea in Sindh was under the control of Qabacha and Lakhnauti under the Khalji Maliks. Iltutmish acted with considerable caution and patience to secure his throne from his rivals.

Iltutmish displayed great tact and diplomatic skills to control Punjab and Sindh. He established friendly relations with Yalduz at Ghazni. He accepted the letter of manumission and Durbash (two-headed baton) which was a symbol of royalty. In 1215 A.D., Yalduz was driven out of Ghazni by Khwarazm Shah, so he came to Lahore and occupied it. He expelled Qabacha and claimed his over lordship over Punjab. Iltutmish then marched against him, and he was badly defeated in the battlefield of Tarain. He was sent to Badaun as captive, where he was beheaded. Iltutmish restored Lahore to Qabacha, but disputes arose between them upon the boundaries of Lahore. Qabacha wanted to extend his control up to Tabarhinda and Kuhram. Qabacha marched against him. Iltutmish followed him to Mansura, where he was badly defeated.

Chingez Khan, the Mongol leader, became extremely powerful. He captured Peking and controlled the entire Transoxiana region. In 1221 A. D., Jalaluddin Mangabarani, the last Khwarazm ruler, defeated the Mongol forces. He crossed Indus and with the support of Khokhars, he conquered Punjab up to Thanesar. He sent a message to Iltutmish to make an alliance against the Mongols. Iltutmish diplomatically refused his call. Jalaluddin quit Lahore and moved towards Qabacha in Sindh. He defeated Qabacha and occupied Uch. Chingez Khan turned back at the Indus and resumed the route Jalaluddin had been following. Chingez Khan

died in 1227 A. D., till then Iltutmish did not interfere with Qabacha, who remained a buffer between the Mongols and his own kingdom. In 1228 A.D., Iltutmish decided to conquer Sindh from Qabacha and invested Uch. After the siege of three months, Qabacha fled to Bakkhar. When Iltutmish marched towards him, he committed suicide by drowning himself in the river Indus. Thus, by 1228 A. D. whole Multan and Sindh up to the sea came under the control of Iltutmish. This was marked as the first phase of consolidation of the Delhi Sultanate.

Iltutmish reasserted his control over the districts of Bihar, south of the Ganges. In 1225 A.D., Iwaz Khalji established an independent kingdom in Bengal, submitted to him with heavy war indemnity. Iltutmish awarded Bihar to his own officers. As soon as Iltutmish turned his back, Iwaz again rose in rebellion and ousted his officials from Bihar. Then Iltutmish asked his son, Nasiruddin Mahmud, the governor of Awadh to tackle the situation. Two years later, when Iwaz was camping in Kamrup (Assam) and Bang (East Bihar) Nasiruddin Mahmud occupied Lakhnauti and defeated Iwaz in the battle. He was imprisoned and executed. Nasiruddin was appointed in-charge of Lakhnauti, but he died shortly afterwards. After 1230 A.D. Iltutmish led a second campaign towards Lakhnauti and brought it under his control.

Iltutmish faced numerous internal rebellions, but he effectively dealt with it. Firstly, he quashed the rebellion of the local rajas at Badaun, Kannauj and Banaras. Secondly, the Rajputs of Katehar (modern Rohelkhand) continued to create problems in the region. He attacked Katehar and cleared the region up to the Siwaliks. In addition to this, he captured Ranthambhor in 1226 A.D. It was a great success because Ranthambhor was considered an impregnable fortress. As it was far away from Delhi, it was difficult for the Sultan to keep effective control over the fort. So, he returned it to the Chauhans as feudatories. After that he controlled Ajmer and Bayana. He invested Gwalior around 1231 A. D. The Paramar ruler of Gwalior resisted for years and then forced to evacuate the fort. He used the Gwalior fort as a base for plundering raids into Bundelkhand and Malwa. He also raided Bhilsa and Ujjain in Malwa. He also destroyed the famous temple of Mahakali at Ujjain.

Iltutmish died in 1236 A.D. He was the greatest ruler of the thirteenth century. He re-established the territorial integrity of the Delhi Sultanate. His decisive powers were seen when he dealt with Yalduz, Qabacha and Jalaluddin Mangabarani. He was very patient and far-sighted. He believed in the steady consolidation rather than rapid expansion. He also obtained the letter of Investiture from the Caliph of Baghdad in 1229 A. D. to gain legitimacy. His legal status as an independent sovereign was reaffirmed in the eyes of Muslims. He appointed talented people on high posts, Turks as well as non-Turks. They became the pillars of administration and supported the Delhi Sultanate. He assigned villages to the troopers of his own central army. These were known as Iqtas. He appointed his own officials to collect land revenue from Iqtas (land assignments) as well as from Khalisa land (crown land). He also made Delhi the political, administrative and cultural centre of the Turkish rule in India. Delhi also became the refuge for the nobles, bureaucrats, scholars, poets and religious divines from the Central Asia to protect them from the Mongol attacks. He set up new buildings in Delhi. The most prominent among them was Qutab Minar, commenced by Qutubuddin Aibak which Iltutmish completed; The Hauz

Shamsi, the south of Qutab Minar; and Madrasah around it was built by him. He was also fond of Islamic learning and poets, so he honored the Sufi saint of his time such as Qutbuddin Bakhtiyar Kaki. He earned the deep respect and attachment of the people of Delhi because of his military prowess, pleasing manners and liberality.

India in 1236¹

¹ S.A.A.Rizvi, *The Wonder That Was India*, Vol. II, London: Sidgwick and Jackson, 1987, p.26.

1.2.3 CHECK YOUR PROGRESS I

1. When and how did Qutbuddin Aibak die?
_____
2. Who started the construction of Qutub Minar?
_____
3. Who was Chingez Khan?
_____
4. Mention the difficulties faced by Iltutmish at the time of his accession to the throne?
_____
5. Define the term Iqta?
_____
6. Who was Jalaluddin Mangabarani?
_____

1.3 TOWARDS A CENTRALIZED MONARCHY (1236-1290 A.D.)

There was a decade of political instability at Delhi after the death of Iltutmish. There was an acute struggle between the Turkish nobles and the Tajiks (another ethnic group). Tajiks were Iranians from Transoxiana and Khurasan region. The tussle for power was going on between them until Balban came to the throne and established a centralized monarchy in the Delhi Sultanate.

1.3.1 RAZIA AND HER SUCCESSORS

Ruknuddin Firuz, son of Iltutmish was crowned as the Sultan of Delhi with the support of the Ulemas and the Turkish nobility. He was an incompetent ruler and left the affairs of the state to his mother, Shah Turkan. Another son of Iltutmish rebelled in Avadh, Ruknuddin Firuz marched out of capital to suppress the rebellion. This gave Razia, the opportunity to seize the throne. Firuz was imprisoned and put to death in 1236 A. D. Razia was supported by a strong body of Turkish slave officers, who were the Iqtadars (governors) of Badaun, Multan, Hansi and Lahore. Razia strengthened her claim by recalling that in his lifetime, Iltutmish had nominated her as his successor in preference to his sons. This was not accepted to many, including the Iltutmish's Wazir, Nizamul-Mulk Junaidi. Even then, Razia succeeded to the throne and managed to win over leaders to her side. Nizamul-Mulk Junaidi was isolated, flee from the kingdom and died.

Razia took the charge of the Delhi Sultanate and started taking steps to reorganize the administration. She pacified the kingdom and extended the power of the state. The nobles submitted to her from Lakhnauti to Debal and obeying her orders. She laid aside the female dress and wore a short tunic and a conical hat. She began to appear unveiled in the Darbar and rode out on an elephant with her face uncovered. She established direct contact with the administration. The people see her openly and supported her. But the orthodox and conservative nobles opposed her. This opposition aggravated further when she appointed Muhazzab ud din, a Tajik, as a

deputy Wazir and gave high positions to the other Tajiks as well. She also appointed Malik Jamaluddin Yakut, (Abyssinian), as Amir-Akhur or the superintendent of the royal horses. This was a strategic position and the holder of this position was close to the ruler. This also created resentment among the nobility. In a real sense, the resentment was because she was a woman directly exercising her power and firmly taking her decisions.

By 1239-40 A. D., the rebellions broke out in the empire. Razia marched to Lahore to suppress the rebellion of Kabir Khan, the governor of Lahore. She forced Kabir Khan to submit and appointed him as Iqtadar of Multan in place of Lahore. Another rebellion came her way, Altunia, the governor of Bathinda rebelled, killed Yaqut and took Razia as prisoner. The ruling party in Delhi ignored Altunia and placed Iltutmish's third son, Bahram, on the throne. Razia, exploiting the situation to her advantage, married Altunia. They marched against Delhi together, but their supporters deserted them. Both were killed in 1240 A. D. by the dacoits. She ruled successfully for three and a half years. She had all the qualities of a sovereign. She was prudent, benevolent, benefactor to her kingdom, a dispenser of justice, the cherisher of her subjects and a great warrior.

The period of continued struggle between the nobles and the monarchy began with the death of Razia. The Turks struggled to dominate the government, specially the Iltutmish's leading Maliks. They controlled various strategic forts and their personal jealousies and rivalries destroyed them. They were neither raised their member to throne nor strengthen the royal power. The leading nobles who had placed Iltutmish's third son Bahram Shah on the throne made him create the position of regent (Malik Naib). The regent was intended to be the de facto ruler, the Sultan merely a head. There was total chaos during the reign of Bahram Shah and his successors. In 1241 A. D., the Mongols crossed the Indus and reached at the gates of Lahore. They smashed the fort and the governor fled. There was no help from Delhi, only the locals fought bravely with the Mongols. They suffered heavy losses, sacked the city and went back. After them, the Khokhars plundered the city. Bahram Shah was busy in securing his position, but failed. He died in 1242 A. D. Balban, a leading Turkish slave commander, tried to make himself the Sultan, but did not receive the support. Balban was forced to accept the governorship of Nagaur. Alauddin Masud, son of Ruknuddin Firuz, was eventually made the Sultan of the Delhi Sultanate. He ruled from 1242 to 1246 A. D. During his reign, Tughan Khan, the governor of Lakhnauti, declared his independence. He controlled Bihar and Awadh including Bengal. The ruler of Jajnagar (Orissa) then invaded Bengal. In addition to this, the Mongols again crossed Indus and besieged Uch. The army under Balban was sent to Lahore to deal with the situation. Later, Balban conspired and Alauddin Masud was replaced with Nasiruddin Mahmud, a grandson of Iltutmish, to the throne in 1246 A. D. Nasiruddin became the puppet in the hands of the nobles. He had little interest in the political and administrative affairs. He devoted all his time to prayers and religious observances. The period after the death of Iltutmish denoted a serious crisis in the relationship between the monarchy and the Turkish nobles.

1.3.2 BALBAN

Balban belonged to a family of Ilbari Turks. He was known as Ulugh Khan (Great Khan). He was the slave of Iltutmish and also member of the Chihalgani Turks. Gradually, he rose to the position of Mir Hajib, or the Lord Chamberlain. He showed his bravery and skill in the fight against the Mongols in 1246 A.D. In the following year, Balban led an expedition against the Khokhars. In 1247-48 A. D., he overran Kalinjar, Ranthambhor and Mewat. Within three years he assumed the position of the Naib-i-Mamlakat (regent of the kingdom) and controlled the army and the administration. He strengthened his position by marrying his daughter to the Delhi Sultan, Nasiruddin Mahmud in 1249 A.D.

As a Naib under the Sultanate, Balban faced a number of difficulties. Firstly, Balban and his relatives held high posts and powerful Iqtas resulted in the strong opposition of the Turkish and Tajik nobles. Qutlugh Khan, governor of Bihar, was his strongest enemy who was the senior most officer of the Chihalgani. Due to the opposition, Balban was asked to quit his post of Naib in 1253 A.D. and his cousin Sher Khan, governor of Sindh was also ousted. Secondly, new appointments were made in which Imaduddin Raihan was appointed as the Wakildar or deputy to the king in judicial matters and the Turkish noble, Nizamul Mulk Junaidi was appointed as a Wazir. They influenced the political affairs, and it became more difficult for Balban to regain his position. Balban made continuous efforts to regain his position and his Iqta in Nagaur. Things turn into his favor when he gathered a large booty from Ranthambhor. The Turkish nobles joined hands with Balban. He also detached many Turkish Amirs from the side of Raihan. In 1255 A.D., an army was sent against Raihan, and he was defeated and killed. Balban soon settled his course with his leading opponents. After that he sent his expedition against Qutlugh Khan who declared himself independent. He took stern action against all his enemies. He compelled the king to hand over the Chatr or royal canopy. He poisoned the king and assumed the throne of the Delhi Sultanate.

In 1266 A.D., Balban ascended the throne of the Delhi Sultanate. It marked the beginning of an era of strong, centralized government to face internal and external dangers. He increased the prestige and power of the monarchy and took the control of the Delhi Sultanate into his own hands. He believed in the Iranian theory of kingship. According to which the king was a divine or semi-divine in character, and answerable only to God. He believed that the Sultan was the shadow of God (Zill Allah). He introduced the practice of Sijda and Paibos, or prostration before the sovereign. He maintained a splendid court in which he ordered his nobles to stand in a serried rank. He neither associated with the low-born nor in the favor of giving them high positions. He claimed that he was the descendant of the Iranian hero, Afrasiyab. He did not like to share his power, so he poisoned his cousin, Sher Khan, for opposing him. He went to any extent to defeat his rivals. He defended the Turkish nobility. He appointed spies (Barids) in all the cities, districts and Iqtas. They informed the Sultan about the actions and activities of the nobles in the empire. In his attitude towards the people, he was the combination of harshness and benevolence. He was concerned about the well-being of the common masses, including his

slaves and domestic servants. He was in favor of levying moderate land tax (Kharaj) on the peasants. He helped the poor and the needy.

Balban was extremely harsh on the rebellions and revolts of the people. The first two years of his reign spent in suppressing the Meos, who attacked the city, looted the innocent people, molested the girls, destructed the trade, and most of all it became difficult for the caravans and the traders to come and depart. He took stern action against them. He built a fort and established Thanas (military outposts) for the security of the people. He also protected the Doab region by punishing the disobedient, clearing the forest area, establishing the strong forts, and maintaining law and order. The roads were also freed for the traders and the banjaras. He also took stern actions against the rebels in Katehar (modern Rohilkhand). The rebels plundered the villages and harass the people of Badaun and Amroha. To deal with such issues, he reorganized an efficient and strong army. The brave and experienced men were appointed in the royal forces. The adequate remuneration was given to them in the form of Iqta. He kept his army active and vigilant.

Balban kept the territorial integrity of the Delhi Sultanate. He increased the power and prestige of the central government by suppressing the ambitious Turkish nobles and chiefs; and Rajput Rajas, Rais and Zamindars. First of all, he focused on strong Rajput states Gwalior and Ranthambhor. He recovered Gwalior but unsuccessful in capturing Ranthambhor. The Ranthambhor was under the control of Chauhans, and they continued to hold it. He controlled the cities of Ajmer and Nagaur. The Turks were not able to carve their influence beyond these cities. He led the second expedition towards the Baghelas of Bundelkhand, south of the Jamuna. Balban launched a successful attack on the Baghela chief of Rewa to clear the plain area south of Kara. After this victory, he turned his attention towards Katehar or modern Rohilkhand. The Katehariya Rajputs with their centre at Ahichchata, continued to harass Badaun and Sambhal. Balban launched an expedition and took harsh measures to remove the threat and extended his territory up till Katehar. Another plundering expedition was led by Balban into the Malwa region. At that time, the Turkish state was not in a position to follow the expansionist policy.

During the reign of Balban, there were a number of ambitious Turkish officers who wanted to carve an independent empire. The local rulers of Ghur and Ghazni, the Kurlugs, crossed the Indus and occupied the Cis-Indus region of Koh-i-Jud or the Salt Ranges because of the Mongols threat. They wanted to expand their control to Multan as well as Sindh. Just because of them, the Delhi Sultanate lost its control in that region. Even, Lahore was under the nominal control of the Delhi Sultanate. After losing grip on Punjab, Sindh was also in the state of rebellion. The number of governors raised the banner of independence but, Balban reasserted the control over Sindh as well as Multan.

In the east, Bengal and Bihar were largely under the control of the governors of Lakhnauti who sometimes tendered formal allegiance to the Sultan at Delhi, and sometimes asserted their independence. As a Naib, Balban appointed Yuzbek, as governor of Lakhnauti. He rose against the Sultan and occupied some of the territorial units. He suffered a disastrous defeat and put to death in 1257 A. D. Then, Balban appointed his trust worthy slave officer, Tughril, as

a governor of Lakhnauti. He also declared himself independent, assumed the title of the Sultan and read Khutbah in his own name. He refused to share the wealth and elephants which he collected from the ruler of Jajhnagar. Balban was very upset when he heard of Tughril's rebellion. In 1276 A.D, he ordered the governor Amin Khan to march against Tughril. Amin Khan failed in his mission. Balban executed him and put his body on public display. He sent another officer Bahadur to punish Tughril, but the result was the same. Therefore, Balban, faced extremely serious situation. He personally campaigned against Tughril. It took two years 1280-82 A. D., and finally he managed to kill Tughril. He appointed his son Bughra Khan as the governor of the east. After the death of Balban, he set up an independent empire and ruled Bengal for almost forty years.

The Mongol threat was a major preoccupation of Balban. He adopted both military and diplomatic measures to deal with the Mongols. He sent an envoy to Halaku, the Mongol leader who dominated Turkistan and Transoxiana. He was one of the successors of Chingez Khan. In 1260 A. D., Halaku sent a peaceful return embassy, which was received by Balban with an open heart. Halaku strictly ordered his officers not to invade India because his concentration was on Iraq, Syria and Egypt. He had suffered a serious setback from the Egyptian army, which forced the Mongols to retreat from Syria. In this situation, Halaku sent his intendants several times to Sindh and the Koh-i-Jud to claim his overlordship over them. With the death of Halaku, the peace agreement and good will between the Mongols and the ruler of Delhi ended. The Mongols started frequent raids towards the Beas. Balban's cousin acted as shield against the Mongols, he held the Iqtas of Lahore, Sunam, Dipalpur. Balban adopted a forward policy to deal with the Mongols. Balban took certain actions like cleared the roads in the Doab, ravaged the mountainous tracts and its neighboring areas and marched his army towards Koh-i-Jud and so on. In 1270 A. D., he rebuilt the fort of Lahore. He gave the responsibilities to secure frontier tracts to his eldest son, Prince Muhammad. He was an able and energetic, who faced the Mongols attack several times. The defensive arrangements at Multan and Lahore were remarkable, and the Mongols dare not to attack across the river Beas. The Mongol forces of 70 to 80,000 sawars could not face the forces of Prince Muhammad from Multan, Bughra Khan from Samana, and Malik Barbak Bakatarse from Delhi. In 1285 A. D., Prince Muhammad was killed in the skirmish with the Mongols. The death of Prince Muhammad gave a setback to Balban. The last Mongol attack under Balban's successors was in 1288 A.D., when Tamar Khan destroyed the territories from Lahore to Multan. Thus, up to 1290 A.D., the Mongols dominated the western Punjab, and threatened Multan and Sindh. But they did not reach till Delhi. The Delhi Sultan survived with vigilance and military preparedness.

After the death of Balban the slave dynasty lasted for three years only. Bughra Khan preferred to rule Lakhnauti leaving his throne of Delhi to his son, Kaiqubad Khan. Kaiqubad was an incompetent ruler who gave the control of the Delhi Sultanate to Nizamuddin. Nizamuddin was also killed and the entire administration collapsed. Then Jalauddin Khalji assumed the power in 1290 A.D.

1.3.3 CHECK YOUR PROGRESS II

1. Who was the immediate successor of Iltutmish?

---

2. What were the reasons behind the opposition of Razia by the nobility?

---

3. Name the ruler revolted during the reign of Alauddin Masud?

---

4. Who was Altunia?

---

5. Who assumed the throne after the death of Razia?

---

6. Who was Halaku?

---

7. Mention the difficulties faced by Balban at the time of accession to the throne of Delhi?

1.4 TERRITORIAL EXPANSION (1290-1320A. D.)

The Khalji dynasty came to power in 1290 A.D. and ruled up till 1320A. D. With the establishment of the Khalji rule, the boundaries of the Delhi Sultanate expanded and covered almost the entire country. The great openness on the part of the Sultanate were seen in recruiting officials, administrators and soldiers; other elements, in addition to Turks, Indian Muslims and Hindus. The internal restructuring of the administration resulted in the territorial expansion of the Delhi Sultanate.

1.4.1 JALALUDDIN KHALJI

The founder of the Khalji dynasty was Jalaluddin Khalji (1290-96) who overthrew the last slave Sultan, Kaiqubad. He did not undertake any large-scale territorial expansion programme. His six years reign was revolved around the internal contradictions. He did not follow a policy of narrow exclusivism. He appointed new people to high positions and gave them Iqtas. He appointed Malik Chhajju, a nephew of Balban, as a governor of Kara. Malik Chajju rebelled and marched on Delhi with the Hindu chiefs to seize the throne. Jalaluddin Khalji defeated him and he was taken captive. He was simply deprived of his governorship, which the Sultan bestowed upon his nephew and son-in-law Ali Gurshasp later known as Alauddin Khalji. Jalaluddin was merciful, and his leniency was taken for weakness. He established a new state based on the good-will and support of the people of all communities. He believed in religious tolerance. He allowed Hindus to worship their idols, preach their beliefs, and observe their practices.

In 1290-92 A. D., the Mongols attacked Dipalpur and Multan region. Jalaluddin sent his army against the invaders. The Mongols impressed with the liberality of the Sultan and settle in Delhi. In 1292 A. D., an expedition against the Chauhan ruler of Ranthambhor was launched by the Sultan. The fort of Ranthambhor was besieged initially, but later on the Sultan abandoned it. Meanwhile, the Sultan received information about the conspiracies against him, it was revealed that the conspirator was Sidi Maula, a Sufi saint. Sidi Maula had the large following of Turkish and Khalji nobles. The Sultan was instigated, so he planned an attack on Sidi Maula by a group of Haydari Qalandars and killed him.

The most remarkable achievement of Jalaluddin's reign was the invasion of Yadava capital, Deogir. He sent his nephew, Alauddin towards the south on various expeditions. In 1293 A.D., he recruited a large army at Kara and mounted an expedition towards the region around Bhilsa. He collected a large amount of booty and sent to the Sultan to win his favor. After two years, Alauddin planned an expedition against Deogir. He gave the administration of Kara in the hands of Ala-ul-Mulk and proceeded towards the south. At that time, the Yadava army under Singhana was busy dealing with Raja of Warangal. When Alauddin forces reached near Deogir, a few Yadavas fought bravely but Ramdeva, forced to sign peace in the absence of his army. When Singhana, the Yadava prince, returned with the main army, he attacked Alauddin against his father's wishes. Alauddin confronted Singhana's army from both sides. He panicked and fled. This enormous booty fell into the hands of Khaljis's. The news reached Delhi and the Sultan came from Delhi to meet Alauddin and seized the booty himself. When Jalaluddin reached Kara, Alauddin plotted against the Sultan and killed him in 1296 A.D. and proclaimed himself the Sultan of Delhi. The Sultan's widow, Malika-i-Jahan declared her youngest son Ruknuddin Ibrahim as the Sultan of Delhi, passing over Arkali Khan, the rightful heir to the throne. Alauddin ascended the throne and both the princes were beheaded in Delhi and the mother was imprisoned.

1.4.2 ALAUDDIN KHALJI

Alauddin Khalji ascended the throne in 1296 A. D. He did not accept the liberal, humanitarian and benevolent approach of his predecessor because he considered it unsuitable to the time and signify the weak government. His inclination towards Balban's theory of fear was being the basis of good government. It resulted in the outbreak of couple of rebellions, early in his reign, including his nephew Aqad Khan revolted against him. He took harsh measures against the rebels and strictly controlled the nobles. He forbade the nobles to associate with each other. He confiscated their accumulated wealth. He forbade the drinking of wine in his empire. He also gave harsh punishments to those who violated his orders. In fact, for marriage alliances they have to seek the permission of the Sultan. But he gave equal opportunities to Turks as well as the non-Turks. Many non-Turks who were promoted to the top were Zafar Khan, Nusrat Khan, Malik Kafur and Malik Nayak. He appointed Indian Muslims in the army. He demanded 4/5th of the war spoils from his soldiers; if they rebelled against the state policy, they received harsh punishments. He introduced a system of spies who kept him informed of all the development in

the Delhi Sultanate. He believed that matters concerning the state and administration were independent of the rules and orders of the Shara. The state and the administration were under king's control and the matters in relation to religion were assigned to Qazis and Muftis. He also confiscated the charitable lands given in Inam or Waqf.

Alauddin Khalji brought agrarian reforms to maintain internal restructuring of the Sultanate and to create a large army to fight against the Mongols. His agrarian reforms were to bring the village in closer association with the government in the areas extending from Dipalpur and Lahore to Kara, near modern Allahabad. The villages were brought under Khalisa (crown land) and revenue was fixed at half of the produce. The share of the state was determined on the basis of the area under cultivation and was demanded in cash. Apart from this, other taxes were Charai on cattle and Ghari on houses also taken. In order to collect revenue, there was a hierarchy of intermediaries in the rural areas with Rai, Rana and Rawat; and head of the village Chaudhari or Muqaddam; certain officials like accountants (Mutsarraf), collectors (Amils), and agents (Gumashtas). Alauddin gave them handsome salaries, but also kept a check on their corruption. If even a Jital was found against them, they were severely punished.

Alauddin Khalji's market reforms focused more towards the administrative and military necessities. His motive behind the market reforms was to recruit a large army, but he did not want to exhaust his treasury by paying them normal salaries. So, he set up three markets at Delhi for the food grains, cloth and animals. He framed the strict rules and regulations for the control and administration of these markets. He controlled the supply of food grains from the villages and its transportation to the city. He also gave strict instructions to the grain merchants and checked the stocks of the food grains. An official (Shuhna) was appointed as an in-charge of the market and provided with an adequate force to punish anyone who violated the laws. He also set up the royal stores to maintain sufficient stock of the food-grains. To curb the scarcity of the food grains, he instituted the rationing system. For the cloth merchants, he designed similar instructions to sell the cloth at government rate. If the merchant sold the cloth at high prices then their stores were confiscated, and they were severely punished. There were markets that deal with horses, cattle and slaves. The military department required horses of good quality at fair prices. He fixed the prices and ensured the quality of the horses. The best quality horses were sold between 100 and 120 Tankas, second category 80 to 90 Tankas and the third category costs between 65 and 70 Tankas and the ordinary horses not even used in the army was 10 to 25 Tankas. The soldiers were accustomed to buying slaves for the personal and domestic service, so he fixed the prices for the slave boys and girls. The animals were needed for meat, transport, milk and milk products. So, he fixed the prices for the cattle also. He kept himself well-informed of the prices of the market through the series of spies.

Students, now we are going to discuss the territorial expansion under Alauddin Khalji. It took place in several phases. In the first phase, Gujarat, Rajasthan and Malwa were brought under the control of Delhi. In the second phase, the Deccan saw the extension of the Delhi Sultanate up to the Deccan and Bengal was also brought under its control. Lastly, he faced

a number of Mongol invasions from time to time. In thirty years, the territorial limits of the Delhi Sultanate expanded and covered almost the entire India.

Alauddin Khalji undertook the first expedition of Gujarat in 1299 A.D. The wealth of Gujarat attracted him towards this region. Its fertile land; a centre of handicraft production especially production of textiles; the chief port, Khambayat (Cambay) carried rich trade with the West Asia, South-East Asia and China; all this was enough to lure the invaders. The imperial army was sent to Gujarat across Chittor which was jointly commanded by Ulugh Khan and Nusrat Khan, two of Alauddin's best army generals. His army besieged Anhilwara, the capital of Raja Karan Vaghela of Gujarat. Raja Karan fled with his daughter, Deval Devi, to Deogir. Kamla Devi, the Raja's wife, was taken captive and sent to Delhi, where the Sultan married her. Many of the other leading towns of Gujarat, including Surat, many monasteries and temples including Somnath were plundered. It was from Khambayat, slave Malik Kafur was taken by force from a Muslim merchant. Malik Kafur played prominent part in the Deccan campaign and was called Hazar-Dinari in other words, bought for 1000 gold Dinars. Gujarat came under the Turkish rule and the Sultan appointed his brother-in-law Alp Khan, governor of Gujarat. After the conquest of Chittor, Alauddin focused towards Malwa which was a rich and extensive tract with many populous cities. Although Malwa, was plundered by many Delhi Sultans, but Alauddin brought it under his direct occupation. In 1305 A. D., Alauddin sent Ainul Mulk Multani to conquer Malwa. The Rai Mahlak Deva, ruler of Malwa had a force of 40,000 horse, but it was no match for the Turkish forces. Ain-ul-Mulk defeated and killed the Rai in the battle. Therefore, he brought Ujjain, Mandu and entire Malwa under his control and was appointed as its governor. Thus, entire north India came under the control of the Delhi Sultanate.

In the second phase, Alauddin decided to raid the Deccan states and make them subordinate to the Delhi Sultanate. The Deccan states known to be lands of treasures and gold. In 1296A. D., he started his campaign towards the south. On his way while crossing Bundelkhand he defeated Yadava king Ram Chandra and his son Singhana of Deogir with the force of 8000 horses. He recovered a lot of wealth and a promise from Ram Chandra to pay an annual tribute to the Sultan. But Ram Chandra had stopped paying an annual tribute during the last three years. In 1308 A. D., Alauddin turned his attention towards Deogir once again. He dispatched two armies to Deogir along with Malik Kafur to punish Ram Chandra. Malik Kafur gave a tough fight to him. He was escorted to Delhi. Deogir remained under the charge of his son, Singhana. Ram Chandra was kept at Delhi for six months as a guest. Later he returned to his family with a lot of presents from Alauddin. Ram Chandra was given one lakh of gold Tankas, a golden colored canopy a Chatar which was a sign of royalty. He was also given Nausari a district in Gujarat. In return, Ram Chandra gave his daughter Jhatyapali, in marriage to Alauddin.

The most important states of the south India were the Kakatiyas of Warangal (modern Telingana), Hoysalas with their capital at Dvar Samudra (modern Karnataka), the Pandyas of Mabar and Madurai (Tamilnadu). They were engaged in constant wars with each other, including Yadavas of Deogir. Between 1309-1311 A. D., Alauddin sent Malik Kafur with two expeditions with the purpose to accumulate wealth, to accept their suzerainty and to pay an

annual tribute. Alauddin Khalji clearly understood that these states were difficult to administer because of its distance and differing conditions. The first expedition began in 1309 A. D. to Warangal, capital of the Kakatiya kingdom of Raja Prataparudra Dev II. Malik Kafur besieged the fort of Warangal, which was impregnable. The army bombarded the outer ramparts with stones and, after several days, seized one of the outer mud wings. Finally, the Raja surrendered. He agreed to pay an annual tribute. An enormous amount of gold, 20,000 horses, one hundred elephants were taken as booty. The army returned to Delhi and received a hero's welcome from the Sultan. After six months, Malik Kafur was sent to invade Dvar Samudra and Mabar. With the support of the Maratha Sardar Ram Deo, Kafur sieged the fort of Raja Vira Ballal Deva III, ruler of Hoysala at Dvar Samudra. The peace was signed between them and Ballal Deva agreed to the terms of Malik Kafur. Ballal Deva surrendered his treasure and agreed to pay an annual tribute. Without wasting any time, Malik Kafur moved towards Pandya kingdom in the south. Raja Vira Pandya fled and abandon his capital Madurai. The temples were plundered, palaces were sacked and enormous quantities of gold, 512 elephants and 5000 horses were collected as a booty. These southern campaigns brought immense wealth and the prestige to the Khaljis. After all these successes Malik Kafur received the title of Maliknaib (regent or personal representative of the sovereign). These expeditions paved the way for the annexation of the southern states. In 1315A. D., Alauddin sent another expedition towards the southern states. The son of Ram Deo of Deogir, Bhillama refused to accept the allegiance of Alauddin Khalji. Then he sent Malik Kafur to punish Bhillama. Bhillama escaped and Kafur occupied the fort. He governed the kingdom without displacing the old Maratha chiefs.

Alauddin faced repetitive Mongol invasions from time to time. The Mongols dominated the western Punjab and threatened the areas of Multan and Sindh up to 1290 A. D. In 1297-98 A. D., the Mongol chief Dawa Khan sent an army of 100,000 soldiers towards Delhi. To deal with the Mongols, Alauddin sent a large army under his commander Ulugh Khan, who met the Mongols near Jullundhar and defeated the forces. About 20,000 Mongols were killed and some were captured and dead at Delhi. In the following year, Mongols penetrated again and captured Siwistan in the lower Sindh. Zafar Khan, commander of Alauddin, proceeded against the Mongols and defeated the Mongols. He captured the fort and brought Saldi, the Mongol commander, to Delhi. By the end of 1299 A. D, the Mongols invaded again with 200,000 soldiers under Qutlugh Khan, the son of the Mongol leader, Dawa Khan. They came to conquer and rule Delhi. Alauddin quickly gathered his army and sent summons to the nobles of the Doab to come to his side. Two armies faced each other and Zafar Khan initiated the attack with his contingent. Zafar Khan was badly defeated and killed. Rest of the army stationed at one place and did not move out to rescue Zafar Khan. The Mongols won an initial victory, and they went back after some time. Even Alauddin did not try to pursue against the Mongols. But he realized the need to secure the borders. He undertook certain measures to secure the borders. A protective wall around Delhi was built and all the old forts on the route of the Mongols repaired. The strong contingents were placed at Samana and Dipalpur. He recruited a large army.

The Mongols advanced towards the country once again under the leadership of Targhi in 1303 A. D. They marched rapidly towards Delhi to take an advantage of the situation that Alauddin was busy in his campaigns towards Warangal. They seized all the forts across the Jamuna. Despite royal summons, no troops from the Doab could reach Delhi for support. Alauddin came with all his forces and took up a strong defended position in the fort of Siri near Jamuna. He ordered to dig a ditch all around his camp and put wooden planks on its side. The Mongols did not dare to attack the city and went back after two months of exercise. After two years, they made another attempt to conquer the country. They crossed the Indus and reached Punjab with their 40,000 soldiers. They burnt the various towns and reached Delhi. Alauddin sent an army under Malik Nayak, the governor of Samana and Sunam. The forces met at Amroha (north-west part of modern U.P) and inflicting a crushing defeat on them. Ali Beg and Tartaq, the Mongol leaders, surrendered, brought to Delhi and were slaughtered. This victory relieved the country from the fear of the Mongols. Alauddin defended Delhi and the Doab from the threat of the Mongols.

There was intense struggle for power among the nobles with the death of Alauddin in 1316 A. D. Malik Kafur elevated a minor son of Alauddin to the throne and assumed the major control in his own hands. He was overthrown in a month and Mubarak Khalji ascended the throne. As he became the Sultan, he tried to gain popularity among the masses. He abolished all the strict rules and regulations in agrarian and market system. His undue favors to the nobility did not last long, and he gave way to the Tughlaq dynasty to resume power under Ghiyasuddin Tughlaq.

1.4.3 CHECK YOUR PROGRESS III

1. Who was Kaiqubad?
_____
2. Name the ruler who succeeded to the throne of the Delhi Sultanate after Jalaluddin Khalji?
_____
3. Write few sentences on the episode of Sidi Maula?
_____
4. Who was Malik Kafur?
_____
5. Give two motives of Alauddin's conquest of the Deccan?
_____
6. Who was Deval Devi?
_____

1.5 SUMMARY

Students, in this unit we have discussed the foundation of Turkish rule in India with the accession of Qutbuddin Aibak as the Delhi Sultan. After him, Iltutmish not only expanded the empire but also organized and strengthened the administrative machinery. We have highlighted about the struggle for the establishment of centralized monarchy under Balban. He built a polity which was capable not only of sustaining itself, but had the capacity to embark on a policy of expansion. Lastly, we have analyzed the internal restructuring of the Delhi Sultanate and its territorial expansion under Alauddin Khalji. He controlled the entire north India and distant regions like the Deccan were also controlled and made them subordinate to the Delhi Sultanate.

1.6 SUGGESTED READINGS

Satish Chandra, *Medieval India From Sultanat to the Mughals: Delhi Sultanat (1206-1526)*, New Delhi: Har Anand Publications, 1997.

S.A.A.Rizvi, *The Wonder That Was India*, Vol. II, London: Sidgwick and Jackson, 1987.

K.A. Nizami (ed.), *A Comprehensive History of India, The Delhi Sultanat*, Part 2, Vol.V, New Delhi: People's Publishing House, 1993.

K.A Nizami (ed.), *Politics and Society during the Early Medieval Period*, New Delhi: People's Publishing House, 1974.

W.Haig (ed.), *The Cambridge History of India*, Vol. III, New York : Cambridge University Press, 1928.

1.7 QUESTIONS FOR PRACTICE

1.7.1 LONG ANSWER QUESTIONS

1. What measures were taken by Iltutmish for the consolidation of Delhi Sultanate?
2. Write a detailed note on Qutbuddin Aibak?
3. Discuss the measures taken by Balban for the consolidation of Delhi Sultanate.
4. Write a detail note on the agrarian and market reforms of Alauddin Khalji?
5. Discuss the territorial expansion under Alauddin Khalji?

1.7.2 SHORT ANSWER QUESTIONS

1. Write four merits of the economic reforms of Alauddin?
2. Who was Razia Sultana?
3. Name the two rivals of Qutbuddin Aibak?
4. Who received the title of Hazar Dinari?
5. Name the famous generals of Alauddin who fought against the Mongols?
6. What do you understand by the term Sijda and Paibos?
7. What were the steps taken by Balban to reorganize the army?

**BACHELOR OF ARTS
SEMESTER -II**

COURSE: HISTORY OF INDIA: c.1200-c.1750

**UNIT 2: EXPANSION AND DISINTEGRATION (1320-1388); RISE OF NEW STATES:
VIJAYANAGAR, BAHMANI AND THE LODHI SULTANATES**

STRUCTURE

2.0 Learning Objectives

2.1 Introduction

2.2 Expansion and Disintegration (1320-1388A. D.)

2.2.1 Ghiyasuddin Tughlaq

2.2.2 Muhammad bin Tughlaq

2.2.3 Check Your Progress I

2.2.4 Firuz Tughlaq

2.2.5 Check Your Progress II

2.3 Rise of New States

2.3.1 Vijayanagar Kingdom

2.3.2 Check Your Progress III

2.3.3 Bahmani Kingdom

2.3.4 Check your Progress IV

2.3.5 Lodhi Sultanate

2.3.6 Check Your Progress V

2.4 Summary

2.5 Suggested Readings

2.6 Questions for Practice

2.6.1 Long Answer Questions

2.6.2 Short Answer Questions

2.0 LEARNING OBJECTIVES

After reading this unit, you will be able to:

- Gain knowledge about the territorial expansion under the Tughlaq dynasty and disintegration of the Delhi Sultanate.
- Know about the emergence, expansion and decline of the Vijayanagar as well as Bahmani Kingdom.
- Analyze the establishment of the first Afghan empire under the Lodhi Sultanate.

2.1 INTRODUCTION

Students, this unit will examine the rise of the Tughlaq dynasty under Ghiyasuddin Tughlaq and his successors. It will highlight the rapid expansion under Mohammad bin Tughlaq and his experiments which resulted in the disintegration of the Delhi Sultanate. In addition to this, it will also analyze the conditions in which the Vijayanagar Kingdom was established and its growth under Krishna Deva Raya. It will also be looking at the growth of a Muslim state under the Bahmani Sultans and its constant struggle with the Vijayanagar Kingdom. It will also highlight the rise and fall of the Lodhi Sultanate in the fifteenth century.

2.2 EXPANSION AND DISINTEGRATION (1320-1388A. D.)

With the fall of the Khalji dynasty, the Tughlaq's came to power and continued the territorial expansion. There was a high degree of centralization under Mohammad Bin Tughlaq and disintegration began with his successors.

2.2.1 GHIYASUDDIN TUGHLAQ

Ghazi Malik ascended the throne of Delhi under the title of Sultan Ghiyasuddin Tughlaq in 1320 A. D. Earlier, he served for many years under Alauddin. He rose to the high position on the basis of his personal merit. He led many expeditions against the Mongols and acted as a warden of the north. As a Sultan, he ruled for a short span of time. He was kind and affectionate towards his subjects. He was concerned for the welfare of his people. He rejected Alauddin's policy of non-annexation of the distant states and of being content with their formal submission and sending tribute regularly. In 1321 A.D., he appointed his son Jauna Khan who was given the title Ulugh Khan to restore the imperial position in Warangal. Prataparudra Deva, the Kakatiya ruler of Warangal, declared himself independent. He marched towards Warangal and sieged the fort. For about five months, Prataparudra Deva managed to control Warangal, and then he surrendered. He was sent to Delhi and imprisoned. Warangal became the part of the Delhi Sultanate. On his way back to Delhi, Jauna Khan invaded Jajnagar in Orissa. Meanwhile, Ghiyasuddin suppressed a Gujarat rebellion, Bengal civil war and the Mongol invasion at Samana. He also defeated the Raja Har Singh Deva of Tirhut and appointed his governor over there. After all these successful

campaigns of his father, Jauna Khan erected a wooden pavilion to welcome him. The wooden pavilion collapsed, and the Sultan was crushed to death in 1325 A. D.

2.2.2 MUHAMMAD BIN TUGHLAQ

Jauna Khan succeeded his father under the title of Muhammad bin Tughlaq. He was the only ruler who received the comprehensive literary, religious and philosophical education as well as the military training. He was interested in the Persian and Hindi poetry. He believed in the policy of annexation and wanted to control the entire country. He extended his direct rule to Warangal (Telangana), Mabar (Coromandel), Madurai (Tamil Nadu) and Dvar Samudra (Karnataka) up to the southern tip of India. There was a high degree of centralization during his tenure. He was disappointed with the continuous rebellions by the trusted officers such as the Sayyids, Afghans and the Turkish governors. He gave high positions to the talented nobles. The offended old nobles refused to cooperate with him. He also invited the foreigners from all over the world to his court.

In the initial years of his reign, the Mongols invaded once, but they were repulsed. There was no other Mongol invasion during his reign. The Sultan conquered Kalanaur and Peshawar and transformed into the bulwark against the Mongols. In 1326-27 A. D., his cousin Bahauddin Gurshasp, governor of Sagar near Gulbarga, declared himself independent. The Sultan sent an army to Gulbarga, he fled and later captured. This event promoted the Sultan to make a centrally located second capital at Deogir.

a. EXPERIMENTS

In 1327A. D., he shifted his capital to Deogir which was renamed as Daultabad. The main reason behind this was its central location, and it was easy for him to control both north and south regions. He planted shady trees on both sides of the road, set up halting stations at the distance of every two miles, made provisions for water and food for the travelers at the station. At each station, a Khanqah was built for the Sufi's. The people travelling to Daultabad were divided into caravans for their convenience. Full preparations had been made to welcome the people. The city of Daultabad was divided into wards (Mohallas), and separate quarters were made for the troops, the nobles, the civil servants, the judges, learned men, merchants and the artisans. The mosques, markets, public baths were built in each Mohalla for the convenience of the people. The Sultan offered liberal grants to the immigrants at Daultabad, so that the people could board and lodge for free and settle easily in the new town. Even though the people migrated, but they were not happy because they considered Delhi as their home and see Daultabad as a foreign land. Meanwhile, Delhi was not deserted, the two capitals flourished simultaneously. In 1327-28 A. D., the Sultan had started building a new town called Jahan Panah in Delhi but this scheme was too expensive to fully materialize. He also struck coins at Delhi. Since he decided to shift his capital, there were several rebellions in his reign. He tried to crush those rebellions but ultimately, he failed. He found it difficult to manage both the capitals. Between 1335-37A. D.,

the Sultan ordered people to return to Delhi from Daultabad. However, some Sufi saints and the learned men decided to stay back at Daulatbad. It was known as the centre of Islamic learning.

The shifting process of the Delhi population to Daultabad coincided with his plans to extend his boundaries beyond Peshawar in order to prevent further Mongol incursions. Mohammad bin Tughlaq wanted to conquer Khurasan and Iraq. He recruited a large army of 370,000 soldiers. They were paid in the form of Iqtas. He gave one-year advance salary to the soldiers. He spent large amount of money on purchasing war materials. He did not take any step to check the ability of the soldiers, the branding of the horses and their swordsmanship. In 1329-30 A.D., he dispatched an army of 10,000 troops to the Qarachil region in order to annex it to his empire. After some initial victories in the region, the army pressed on to Tibet, where the local hill men annihilated it. This expedition was a total failure. The army advanced too far into the mountains, so that his retreat was cut off by the defending forces and almost the entire army destroyed.

In 1329-30 A.D, Muhammad bin Tughlaq introduced reforms in coinage. He issued token currency of copper and brass which remained in circulation until 1331-32 A.D. He imitated this paper money concept from Qubilay Khan of Mongolia and northern China. This scheme was designed to fill the gap in the gold and silver reserves which had widened because of the fail expeditions and reckless grants of gifts and awards. The goldsmiths began to forge the token coins on a large scale. When the Sultan realized the failure of the experiment, people were asked to return the token coins and in exchange paid back gold and silver coins by royal treasury. Soon, the new copper and brass coins became worthless as stones and potsherds. The token currency had an adverse effect on the trade and commerce. As a result, the Sultan withdrew the new token currency and redeemed it by gold and silver coins.

In order to fill his empty treasury, the Sultan inordinately increased the land tax in the Doab region. Additional cesses were also imposed like the grazing tax (Charai) and house tax (Ghari). The taxes were collected in a rigorous manner, the cattle being branded, and the houses were counted. In addition to this, when assessing the yield of a field, not the actual produce, but the standard yield was taken into account. Further, the official assumed prices were used instead of actual prices. As a result, the condition of the peasants became worse and the agriculture was badly affected near Delhi and the Doab. There was a widespread rebellion of peasants against the Sultan. He sent the Shiqdars and Faujdars (revenue collectors and military officials) to suppress the rebellion. The Khuts and Muqaddams who took shelter in the forests, were killed. The Sultan's soldiers killed everyone whom they found in the forest. Because of the destruction of the peasantry, reduction of grain carriers (Banjaras), and failure of the grains to reach Delhi led to a famine in the Doab. Therefore, the prices of the grain increased. To withstand the problems of famine, the Sultan arranged relief camps at Delhi and the food grains from Awadh for the farmers. Moreover, the Sultan also provided agricultural loans (Sondhar) for digging wells and buying the seeds and the implements. The famine lasted for seven years. At this time, Muhammad bin Tughlaq found that Delhi was in a very bad condition. Therefore, the Sultan moved his imperial camp on the Ganges 80 km away from Delhi. This place was called Swarga-

dwar (Gateway to Heaven). The Sultan lived there for two years. After returning from Swarga-dwar, he established a separate department for agriculture and appointed a Diwan called Diwan-i-Amir-i-Kohi to look after it. The main aim of this department was to increase the land under cultivation.

b. REBELLIONS

From 1334 to 1345 A.D., there were continuous rebellions in his reign. In 1334 A.D, Bahram Kishlu Khan, the governor of Multan, rose against the Delhi Sultanate. The Sultan marched from Daultabad to Delhi to defeat him. He was defeated near Abohar. Another rebellion by the Ghiyasuddin Bura, governor of Bengal was crushed. In 1334-35 A. D., there was a rebellion at Mabar (modern Coromandel). He went to suppress the rebellion and found that there was an outbreak of plague at Bidar. He fell seriously ill and was taken back to Daultabad, but many of his soldiers died. While retreating at Daultabad, the entire south, including Mabar, Dvar Samudra (Karnataka), and Warangal (Telangana) were lost to the Delhi Sultanate. The foundation of the Vijayanagar Kingdom in 1336 A.D., and the independence of Warangal and Kampili were the serious blow to the Sultan's prestige. In 1340 A.D., Ainul Mulk Multani, the governor of Awadh, Zafarabad and Lucknow rose in rebellion against the Sultan and defeated. Between 1338 and 1341 A.D., both the eastern and western Bengal became independent. Not only the governors rose in revolt but, the Amiran-i Sada (controllers of one hundred villages) who performed the civil and military duties were also revolted. The Sultan appointed Aziz Khammar, governor of Malwa to crush the power of the Amiran-i Sada. He had absolute powers, and he started executing Amiran-i Sada. While looking at the atrocities of the Sultan, the Amiran-i Sada joined hands together and rose in rebellion. They plundered the royal treasury and seized all the merchandise in Dabhoi and Baroda. They reached Cambay and set free the officers imprisoned there. Under the leadership of Taghi, they approached Aziz Khammar and killed him. In 1344 A.D, the Sultan personally marched to crush this rebellion. He moved towards Broach and seized several centres of insurrection. The Amiran-i-Sada organized a strong force to deal with the Sultan's huge army. The rebels were defeated at Daultabad, and they fled to Gulbarga and set up new headquarters there. The Sultan reorganized the administration at Daultabad and moved towards Gulbarga. He heard the news that under the leadership of rebel leader Hasan Gangu, the Sultan's army was badly defeated. In 1347 A.D, Hasan Gangu established his own independent kingdom known as Bahmani. For another three years, he continued chasing the rebels, especially Taghi. He took shelter with the Sumras of Thatta and the Sultan followed him. His health deteriorated rapidly, and he died on the way to Thatta in 1351 A.D.

2.2.3 CHECK YOUR PROGRESS I

1. Write few sentences on the campaign of Warangal?
  2. How and when did Ghiyasuddin die?
-

3. Where did Muhammad bin Tughlaq shift his capital from Delhi?
_____
4. Why did Muhammad bin Tughlaq established the department of Agriculture?
_____
5. Write a few sentences on the token currency of Muhammad bin Tughlaq?
_____
6. Who was Hasan Gangu?
_____
7. Mention two major rebellions during the reign of Muhammad bin Tughlaq?
_____

2.2.4 FIRUZ TUGHLAQ

Firuz Tughlaq, a cousin of Muhammad bin Tughlaq, succeeded him after he left the army in a state of disarray at Thatta in 1351 A.D. He revived the tradition of benevolence and the welfare of the people established by Jalauddin Khalji. With the policy of conciliation, he tried to win over the nobles, administrators, soldiers, clergymen and peasants. The loans advanced by the previous administration for agricultural purposes were written off. The compensation was given to all the heirs whom the Sultan Muhammad bin Tughlaq had executed. He restored the rent-free lands (Inam or Idrar) that were granted to the theologians, the learned and the weaker sections of the society. His emphasis on the principle of benevolence helped him to manage the crumbling Sultanate.

a. MILITARY EXPEDITIONS

Firuz Tughlaq assumed the throne in a major crisis. He did little effort to regain his lost territory. Initially, he led several military expeditions to Bengal, Kangra and Sindh to assert central authority. In 1353 A.D., he launched his first campaign towards Bengal. He sent a large army including powerful Rais of Gorakhpur and Champaran. The rebel Haji Ilyas fled to the Ikdala fort near Pandua in the Malda district. Firuz Tughlaq was unable to storm the fort because he considered it impregnable and unwilling to wait because of the harsh weather conditions. He returned to Delhi in 1354 A.D. Three years later, Zafar Khan of Sonargaon seeks the help of Sultan against Hajji Ilyas. In 1358 A.D., the Sultan invaded Bengal a second time and faced Ilyas's son Sikandar. He also took refuge in the Ikdala fort. This time the Sultan succeeded to negotiate for peace and persuaded Sikandar to accept his suzerainty. On his return to Delhi, he stayed at Jaunpur for some time and from there he started marching towards Orissa. He decided to attack Raja Gajpati of Jajnar in Orissa, who had allied himself with the rebellious Bengal

Sultans. He captured Cuttack and plundered the Jagannath temple at Puri. The Sultan returned to Delhi with huge booty.

After four years, Firuz Tughlaq decided to undertake campaign against Nagarkot in Kangra. It was reputed to be the strongest forts in the country. The Rai of Nagarkot shut himself in the fort, which was besieged by the invading force. After six months, both parties decided to negotiate. The Rai decided to accept the Sultan's over lordship and sent many offerings and horses. In return Firuz Shah Tughlaq also bestowed him robes of honor and a Chatr and some valuable presents. He collected 1300 Sanskrit manuscripts from the Jawalamukhi temple. There is no reference to the destruction of any temples during this expedition.

Firuz Tughlaq next marched towards Thatta in the lower Sindh to punish its local rulers, Jam and Bahbina. The governor of Multan had many complaints against them, and they were suspected to be involved with the Mongols. So, Firuz Tughlaq marched with an army, arrived at Thatta. He encountered with stiff resistance which he had not expected. In the skirmish, three-fourth of the horses died because of the epidemic, there was acute shortage of food in his camp. Because of this, his vast army had to retreat towards Gujarat, but due to treachery of his guides they lost their way in the Rann of Kutch. However, after the great sufferings they reached Ahmedabad. Firuz Shah Tughlaq spent a lot of money to re-equip the army, but many soldiers took advantage and returned to Delhi. He was left with reduced soldiers, and he was unable to capture the city. Hence, with the efforts of Wazir Khan-i-Jahan, Jam and Bahbina entered into negotiation and submitted. They were treated with honor, and taken with Firuz to Delhi. The lower Sindh was assigned to the son of the Jam and to Tamachi, the brother of Bahbina. After his return from Thatta, Firuz decided not to lead any further campaigns and devote himself to peace. Lastly, Firuz Tughlaq announced to invade Daultabad, but he allowed Khan-i-Jahan to dissuade him from the Muslim bloodshed.

b. REORGANIZATION OF THE NOBILITY AND THE ADMINISTRATION

Instead of undertaking any military campaigns, Firuz presided over the state which was territorially more cohesive and manageable. He concentrated on the tasks of consolidation and development brought an unprecedented level of prosperity, at least to the central areas of his empire. He wanted his nobility to be stable and cohesive. He appointed Khan-i-Jahan Maqbul as his wazir who was trained by Muhammad bin Tughlaq. He gave maximum responsibilities of the administration to him. Many other senior nobles were also honored by Firuz Tughlaq. He did not include the nobles from the lower classes. The nobles were awarded with extremely high salaries. For instance, his wazir Khan-i-Jahan was given the salary of 13,00,000 Tankas. These salaries were given in the form of grants of Iqtas. The positions of the nobility declared hereditary. If a person holding an office died, his position was transferred to the son as it was.

The army was another important element in the administration. He ordered the soldiers of the central army to be paid in the form of grants of the villages (Wajh) in the neighborhood of Delhi and the Doab. Only eighty percent of the central army was paid by the

means of the grant of villages and the irregular soldiers were paid in cash from the treasury. The hereditary character was also applied to the army. He gave relaxation to the system of Dagh or branding of horses. He was very fond of the slaves. He ordered the Iqtadars, officers and chiefs to capture the slaves whenever they were at war and pick the best of them for the service of the court. In this way he collected 180,000 slaves. He also established a separate department for the slaves. He set up an unemployed bureau for the welfare of the people. He also set up a hospital known as Dar-ul-Shafa at Delhi for the free treatment for all. He also gave state patronage to the hospitals.

Firuz Tughlaq dug two canals in Hissar city to bring water from the Satluj and Jamuna. These canals were 100 miles long, joined near Karnal and provided water to the whole city. With his efforts, the peasants were able to cultivate both Rabi and Kharif crops. The canals irrigated vast lands and also helped in the expansion of the cultivation in old and new villages. He also made an effort to improve the cropping pattern, resulted in the cultivation of the wheat and sugarcane in place of the inferior crops. The peasants, artisans and traders were highly benefited and the prosperity of the area increased. Firuz Shah Tughlaq was also benefited from the agrarian prosperity of this region. He levied an extra charge of ten percent known as Haqq-i-Sharb. He was also benefited from the land revenue of the new villages which was amounted about two lakh Tankas. The Sultan distributed his income in the charity to the religious divines and learned people. He abolished the taxes that were not sanctioned by the Shara. About twenty-one such taxes were abolished, including the Ghari (house tax). The only tax sanctioned by the Shara which he imposed was Jizyah on the non-Muslims. It was levied by earlier Sultans also. It was treated as land tax (Kharaj), but Firuz was the first ruler who collected Jizyah as a separate tax apart from land revenue.

Many new towns were founded by Firuz Tughlaq around Delhi, like Hissar-Firoza, Ferozepur, Jaunpur and Ferozabad. The new towns reflected the agricultural development of the area, which needs new towns (Qasbas) as their grain markets. These new towns also became the centres of trade and handicrafts and 12,000 slaves were trained as artisans and being posted in these towns. He was also a great builder and set up a public work department which repaired many old buildings and mausoleums. He also repaired Qutab Minar, Shamsi Tank and Hauz-i-Alai. He also transported two Ashoka pillars from Meerut and its neighborhood, installing one of them at the Kotla at Ferozabad.

With the passage of time the change was seen in his religious approach. He decided to forbade all the practices against the Shara. He also ordered all the paintings with human figures erased from his palace, and also forbade the use of gold and silver vessels for dinner. He also banned clothes of pure silk and brocade, or where human figures had been painted. There were instances of his religious bigotry. He publicly burnt a Brahman, who openly conducted the idol-worship and converted Muslims to Hindus. He also insisted on collecting Jizyah. Only those Hindus who paid Jizyah were allowed to worship and build the new temples. He also inflicted death penalty on the leaders of the Islami group of Shias. He also inflicted a severe punishment to the Muslims who had gone against the orthodox beliefs. He also banned the Muslim women to

go to the Muslim tombs. Despite the occasional intolerance of Firuz Shah Tughlaq, he granted religious freedom to the Dhimmis or Hindu subjects. Many Sanskrit works on music, medicine were translated into Persian. Firuz Tughlaq also honored the Hindu chiefs and made them sit on the floor of his court, which was a rare honor. He gave importance to the theologians, religious men to strengthen the position of the orthodox Ulemas and weaken the concept of a benevolent policy based on people's welfare and broad religious freedom.

c. DISINTEGRATION OF DELHI SULTANATE

During the time of Firuz Shah Tughlaq, the Delhi Sultanate started to disintegrate. Firstly, there was struggle for the power between Prince Muhammad, son of Firuz Tughlaq and Wazir Khan-i-Jahan II. Prince Muhammad was given royalty by Firuz Shah Tughlaq and made him the joint-sovereign. But later on, Firuz Shah Tughlaq turned against his son Prince Muhammad. After the death of Firuz Tughlaq in 1388 A.D, the struggle for the crown began between his sons and grandsons. A number of princes sat on the throne for a brief time till Nasiruddin Mahmud succeeded in 1394 A. D., and remained on throne till the Tughlaq dynasty was displaced in 1412 A.D. During this phase the principle governors declared themselves independent like the governors of Gujarat, Malwa and Khandesh. Secondly, Timur attacked Delhi and the neighboring areas in 1398-99 A.D, which was also a reason of disintegration of the Delhi Sultanate. Although in 1396-97A.D., Timur's son had conquered Uch and Dipalpur and besieged Multan, none of the ruler made any effort to meet or resist the invasion of Timur. Timur carried away a large number of slaves including stone-cutters and masons to beautify the buildings at Samarqand. He also included districts of Lahore, Dipalpur and Multan into his kingdom. Thirdly, the regional factors were also responsible for the disintegration of the Delhi Sultanate. It was difficult for the Delhi rulers to control the powerful governors of Bengal, Sindh, Gujarat and Daultabad. Hence, the principle of heredity for the nobles started by Firuz Tughlaq also failed. The religion also became one of the causes of the disintegration of the Delhi Sultanate. The main conflict of the Sultanate was not between Hindus and Muslims, but between the Muslims and Muslims. The succession was the other problem that led to disintegration of the Delhi Sultanate. The nobles were willing to accept that the successor of the ruler would be his son, as there was no rule that the eldest son of the ruler could succeed. This led to the struggles for the succession in which ambitious nobles found an opportunity to further their own interests.

2.2.5 CHECK YOUR PROGRESS II

1. Name the four towns built during the reign of Firuz Shah Tughlaq?

---

2. What do you know about Dar-ul Shafa?

---

3. Who was Timur?

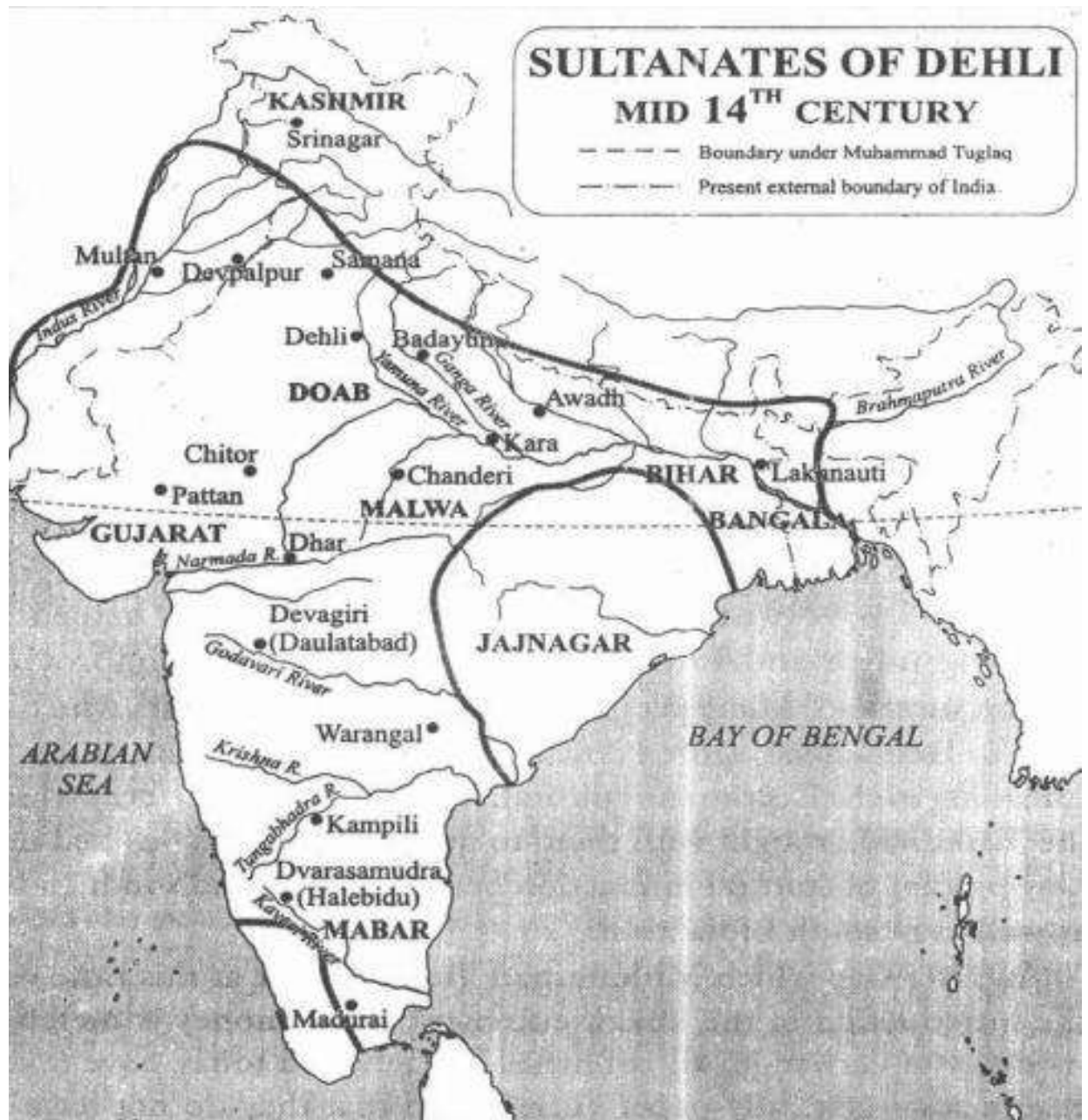
---

4. Describe the Thatta campaign of Firuz Shah Tughlaq?

---

5. Mention two causes which led to the downfall of the Delhi Sultanate?

Sultanates of Delhi Mid 14th Century²

---

² Satish Chandra, *History of Medieval India (800-1700)*, Hyderabad: Orient BlackSwan, 2018, p.124.

2.3 RISE OF NEW STATES

The decline of the Delhi Sultanate was accompanied by the rise of many new states like the Vijayanagar and Bahmani Kingdom, which dominated the country for more than 200 years. These kingdoms were in constant war with each other. In the north, there was the Lodhi Sultanate under the Afghans. Students, we are going to discuss the rise of new states one by one.

2.3.1 VIJAYANAGAR EMPIRE

Vijayanagar Empire was founded by Harihara and his brother Bukka of the Sangama dynasty. Earlier, they were feudatories of Kakatiyas of Warangal, and later joined the service of the ruler of Kampili in modern Karnataka. Gradually, they rose to the position of the ministers. When Muhammad bin Tughlaq conquered Kampili for giving a refuge to a Muslim rebel in 1327 A.D., Harihara and his brother Bukka were captured and were imprisoned in Delhi. The movement to overthrow Tughlaq rule spread to the entire Krishna-Tungabhadra Doab. In Kampili, the people rose against the Tughlaq governor, Malik Maqbul, who fled instead of suppressing the revolt. The Sultan released Harihara and Bukka to suppress the rebellion and hoping that they would restore the province to the Sultan. But this was not the scene; they joined the rebellion against the Sultan.

After the collapse of the Tughlaq rule, a number of new principalities arose in the south. These were: the Sultans of Madurai, the Valema rulers of Warangal, and the Reddis of Telingana and later the Bahmani Kingdom rose to the north of Vijayanagar Kingdom. In addition to this, the old surviving kingdom among them was the Hoysalas of Mysore. These principalities constantly fought against each other and made alliances according to their needs. In the struggle against the Sultan of Madurai, the Hoysala ruler, Ballal III, was defeated and executed in 1342 A.D. Harihara and his brother Bukka took advantage of the situation and launched a campaign against the Hoysala Kingdom. After controlling Hoysala, they struggled against the Madurai Sultanate. By 1377 A.D, the entire region came under their control. Now, the Vijayanagar Empire extended in the south up to Rameshwaram, and included the Madurai Sultanate as well. On the advice of their guru, Vidyaranya, they set up their capital at Vijayanagar on the river Tungbhadra. A city was also built by Bukka who succeeded his brother in 1356 A.D and ruled till 1377 A.D.

The Bahmani Kingdom rose in the north of the Vijayanagar Empire. Vijayanagar had to meet the rising power of the Bahmani Sultans. Bahmani Kingdom received timely support from the Valema rulers of Warangal and the Raya of Telingana who were afraid of the rising power of Vijayanagar. The Vijayanagar rulers and the Bahmani Sultans had a clash in three separate and distinct areas; in the Tungbhadra Doab, in the Krishna-Godavari delta, and in the Marathwada country. The reason behind this clash was the wealth and economic resources. Thus, the rulers of the area allied themselves sometimes to the Bahmani Kingdom, or sometimes sided with Vijayanagar to save them. There was a constant military conflict between the

Vijayanagar and the Bahmani Kingdoms. These conflicts emphasized the military aspect of both the kingdoms and often portrayed in religious terms. So other kingdoms allied with Bahmani and Vijayanagar kingdoms on the secular basis. Being a defender of Hindus, Vijayanagar rulers employed a contingent of Muslims horsemen, armed with bows. Later, the Gajpati rulers of Orissa occupied parts of the Vijayanagar Kingdom, which led to a Vijayanagar-Bahmani alliance against them. The rulers of Warangal made alliance with Bahmani Kingdom against Vijayanagar.

There was a religious rivalry between the Vijayanagar and the Bahmani Sultans. It led to widespread devastation in the neighboring territories, with loss of life and property. They burnt towns and villages, imprisoned and sold slave men, women and children, and committed other barbarities, in the name of religion. In 1356 A.D., in the battle for the Tungbhadra Doab the Bahmani forces attacked and captured Raichur. But it was recovered by Harihara the following year. Thus, in 1367A.D., Bukka attacked Bahmani Kingdom with the support of ruler of Warangal to recover the lost territory. Bukka I assaulted the fortress of Mudkal and slaughtered the entire garrison. When the Bahmani Sultan heard about this incident he was enraged and marched towards the Vijayanagar Empire. Then he crossed the Tungabhadra and entered the Vijayanagar territorial unit. A set of scholars believed that the Vijayanagar ruler was badly defeated. Another viewpoint says that the Bahmani Sultan did not gain a decisive victory. The third version says that a peace treaty was signed between them on the grounds of Doab was shared between the two.

Harihara II assumed the throne in 1377A.D., after defeating the Sultan of Madurai. He followed the expansion policy, resulted in the Vijayanagar's control over Goa, Chaul and Dhobal on the northern Konkan. Kenara, Karnataka, Trithinopoly and Kanchi regions were also captured. The rulers of Orissa and the Bahmani Sultans were also interested in this area. The successor of Hasan Gangu, invaded Warangal and seized Kaulas and the hill fort of Golconda. The Bahmani Sultan made Golconda the boundary of his kingdom and promised that he or his successor would never campaign against Warangal. So, the ruler of Warangal presented a valuable jewel throne set to the Bahmani Sultan. The alliance between the Bahmani and Warangal rulers lasted for over 50 years. Although Bahmani and Warangal were in peace with each other, Harihara II was able to maintain his position. He succeeded in annexing Belgaum, and he sent an expedition to the north of Sri Lanka. He was succeeded by his son Deva Raya I in 1404 A.D. In the beginning of his reign there was again a fight for the Tungbhadra Doab in which he was badly defeated by the Bahmini ruler Firuz Shah. He paid large amount of money, pearls and elephants as an indemnity. He also married his daughter with Firuz Shah. He constructed two dams, one over Tungabhadra and other on the river Haridra to relieve the shortage of water.

Another great ruler of the Vijayanagar Kingdom was Deva Raya II ascended the throne in 1425A.D. To strengthen his army, he inducted more Muslims into it, gave them Jagirs. He had 80,000 cavalry, and 2,00,000 infantries. With this new army, he crossed Tungbhadra in 1443A.D. and controlled Mudkal, Bankapur in the south of the Krishna River which had been

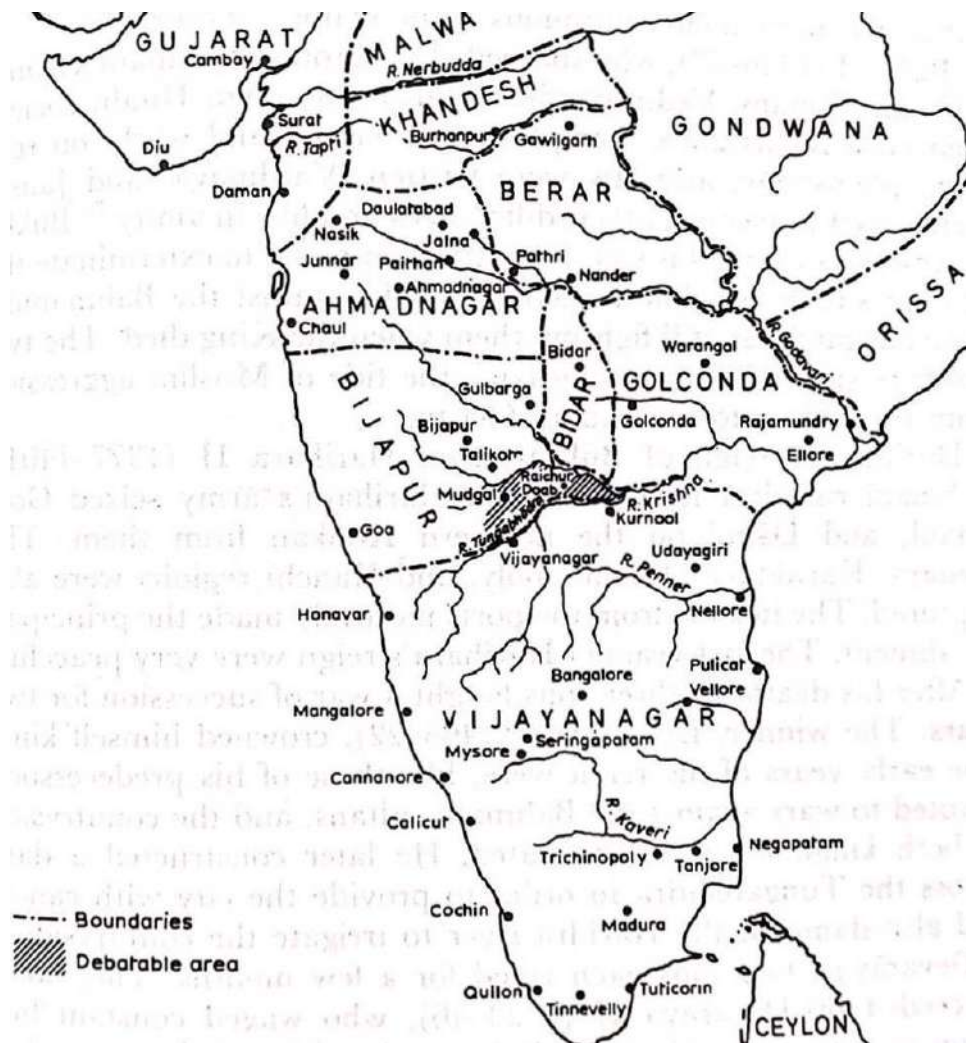
lost to the Bahmani Sultans earlier. Three battles were fought but lasted in truce. During the first half of the 15th century, under the series of the capable rulers, the Vijayanagar emerged as the most powerful and wealthy state in the south. The Vijayanagar Empire moved towards decline after the death of Deva Raya II. There were civil wars among the various contenders and many feudatories declared themselves independent. With Saluva ascending the throne after Raya, the earlier dynasty, came to an end. Saluva restored internal law and order, but his dynasty also did not last for long.

A new dynasty came into power known as Taluva dynasty founded by Krishna Deva Raya. He ruled from 1509 to 1530A.D. Krishna Deva dealt with the Bahmani Kingdom and the state of Orissa. He also wanted to contend the Portuguese because they were trying to control vassal coastal states of Vijayanagar. They wanted to gain economic and political concessions. In the series of battles, Krishna Deva first compelled the ruler of Orissa to restore the territories of Vijayanagar till river Krishna. He also renewed the old struggle to control Tungabhadra Doab. As a result, there was a hostile alliance between his two main opponents, Bijapur and Orissa. In the battle between Vijayanagar Empire and Bijapur in the town of Raichur, the ruler of Bijapur was badly defeated in 1520 A.D. He was pushed across the river Krishna and died. Then the Vijayanagar armies reached Belgaum in the west, occupied and sacked Bijapur and destroyed Gulbarga. Vijayanagar emerged as the strongest military power in the south under Krishna Deva Raya. He also paid attention to the development of a navy. He built a new town near Vijayanagar. He dug an enormous tank which was used for irrigation purposes. He was an able scholar and promoted Telugu, Sanskrit, Kannada and Tamil literature during his rule. He was religiously tolerant. Furthermore, he had written a drama in Sanskrit and a polity in Telgu. His era was called a Golden Period of Telgu literature. Many foreign travelers like Barbosa, Paes and Nuniz had visited his court and praised Krishna Deva Raya for the social, economic and political conditions of the Vijayanagar Empire. They also praised his personality and justice that prevailed in his empire.

After the death of Krishna Deva, there were disputes between his sons for the throne. Finally, in 1543A.D., Sadashiva Raya ascended the throne and ruled till 1567A.D, but the actual power was in the hands of Rama Raya. Rama Raya took advantage of the conflicts between the Muslim powers. He also signed a commercial treaty with the Portuguese and as a result the supply of horses to the Bijapur ruler was stopped. He fought a number of battles in which he defeated the Bijapur Golconda and Ahmadnagar. These powers joined hands against Vijayanagar and gave a crushing defeat at Bannihatti near Talikota in 1565A.D. This battle was called the battle of Talikota or the battle of Rakshasa-Tangadi. Rama Raya was imprisoned and executed. Around 1,00,000 Hindus were killed in the battle and Vijayanagar was plundered. This battle was considered as an end of the Vijayanagar Empire.

The Vijayanagar Empire established an efficient administration. The king was the head of the state. He should protect the good and punish the wicked. He also levied moderate taxes on people. He was advised by the council of ministers, which consisted of the great nobles of the kingdom. The empire was divided into Rajyas or Mundalam (provinces). Below the

provinces were Nadu (district), Sthala (sub-district) and Grama (village). But the hereditary growth of Nayaks tried to restrain their freedom and initiative. The peasants were required to pay taxes and the rate varied according to the type of crops, soil and method of irrigation. There were various other taxes, such as property tax, tax on sale of produce, profession taxes, military contribution and tax on marriage. The trade, agriculture and urban life flourished under the Vijayanagar rule. Many towns were built around the temples. The temples were very large, rich and took active part in internal and overseas trade.

The Sultanates of the Deccan and the Hindu kingdom of Vijayanagar in the 16th century.³

³ S.A.A.Rizvi, *The Wonder That Was India*, Vol. II, London: Sidgwick and Jackson, 1987,p.85.

2.3.2 CHECK YOUR PROGRESS III

1. Who was the founder of the Tuluva dynasty?

---

2. Name the travelers who visited the Vijayanagar Kingdom?

---

3. Define the term Nadu?

---

4. What was the reason of clash between the Vijayanagar and Bahmini Kingdom?

2.3.3 BAHMANI KINGDOM

The first independent Bahmani kingdom was founded by Hasan Gangu in 1347 A.D. He received the title of Alauddin Hasan Bahman Shah. He was the nephew of Alauddin Khalji's famous general, Zafar Khan. He made Gulbarga as his capital in North Karnataka. He captured Goa and occupied Dabol, which was the famous port. He extended his empire up to Bhongir in the northern Telingana. He divided his empire into four provinces: 1. Gulbarga with Raichur and Mudgal, 2. Daultabad with Bir, Junnar, and Chaul, 3. Berar with Mahur and 4. Bahmani Telingana with Indur and Kaulas. He was succeeded by Muhammad Shah I in 1358 A.D. who consolidated the kingdom. In 1363 A. D., he annexed the kingdom of Golconda and its dependencies from the Raja of Warangal. The territory of the north of the river Tungabhadra had been a bone of contention between the rulers of these regions. The Muslim Bahmani kingdom and the Hindu Vijayanagar Kingdom fought several wars with each other. Muhammad Shah captured Mudgal but could not hold it. He penetrated into the Vijayanagar Kingdom several times but was not able to gain anything. After the war for several months, both bear the terrible human loses and swore for peace. Muhammad Shah died in 1375 A.D. Up to 1397 A.D, the five weak Sultans ruled the kingdom and tensions continued in the kingdom because of the rising Hindu influence.

Firuz Shah Bahmani ascended the throne of the Bahmani kingdom in 1397 A.D. He expanded his kingdom by defeating the Gond Raja Narsingh Rai of Kherla in Berar. The Rai gave him elephants, gold and silver. He married his daughter with the Sultan. In return, Kherla was restored to Narsingh and was made an Amir of the kingdom. He was also given the robes of the state, including an embroidered cap. He continued the struggle with the Vijayanagar state but was unable to capture it. He forced Deva Raya I to marry his daughter with him and to cede Bankapur for as dowry. The struggle for domination of the Krishna-Godavari basin continued. In 1417A.D., he again invaded Vijayanagar kingdom and was defeated at Panagal (Nalagonda). Firuz Shah Bahmani was very fond of learning. He extensively read religious science and natural

sciences. He was a calligraphist and a poet. He was well versed not only in Persian, Arabic and Turkish, but also in Telugu, Kannada and Marathi. He generally spent his time in the company of divines, poets and the most learned. He also built an observatory near Daultabad. He paid much attention to the chief ports of Chaul and Dabol, which attracted the trading ships from the Persian Gulf and the Red Sea. The ships poured luxury goods from the world. He appointed numerous Hindus in his administration. His kingdom was religiously tolerant. He did not levy the Jiziyah on the Hindus. He treated the Shias and the Sunnis equally. He abdicated his throne in the favor of his brother Ahmad Shah I, but he died in the couple of years in 1422 A.D.

Ahmad Shah I began his rule with the victory over the Raja of Warangal in 1424 A.D. He shifted his capital from Gulbarga to Bidar. He turned his attention towards Malwa, Gondwana and Konkan. He defeated the chief of Mahur and making it the northern outpost of his kingdom. In 1428 A. D., he forced the ruler of Khandesh to marry his daughter to his son Alauddin. He was considered as the saint by the Hindus, so his Urs (death anniversary) were celebrated. He was succeeded by his son Alauddin in 1436 A.D. He was also involved in the wars against Vijayanagar, Khandesh and Malwa. Towards the end of his life, he was involved in drinking and dissipation. He was succeeded by his son Humayun Shah in 1458 A. D. He appointed Khwaja Mahmud Gawan as his prime minister. Humayun Shah died in 1461 A. D. and gave the throne to his eight-year-old son Nizamuddin II. It was difficult for the young Nizam to handle the Bahmani Kingdom. Nizamuddin died in 1463 A.D. The new ruler Shamsudin Muhammad resumed the power at the age of nine. This gave way to Mahmud Gawan to take the control of the Bahmani Kingdom in his own hands as a Wakil-i-Sultanate (Prime Minister).

Shamsudin Muhammad gave Mahmud Gawan a title of Khwaja-i-Jahan and Malik-ut-Tajjar. Mahmud Gawan handled the affairs of the Bahmani Kingdom for twenty years. He also tried to expand his kingdom. Gawan joined hands with the Vijayanagar Empire to oust the Gajpati ruler of Orissa, from the Coromandel Coast. He also established Bahmani control over the western coast up to Goa and Dabol. It led to increase the sea trade of the kingdom with Iran and Iraq. Internal trade also increased. This weakened the power of the Vijayanagar Kingdom. Mahmud Gawan also tried to settle the northern frontiers of the kingdom. He sought the help of the ruler of Gujarat to subdue the powerful ruler of Malwa. After the conflict the negotiation was made that Kherla in Gondwana would go to Malwa, and Berar to the Bahmani Sultan. He annexed Tungabhadra Doab and also raided territories of Vijaynagar, to reach south like Kanchi. He did numerous internal reforms in the Bahmani Kingdom. The existing provinces (Tarafs) were sub-divided from four to eight. The Sultan appointed the governor for each fort. He also fixed the salaries and obligations of the nobles. He paid salaries in cash or by assigning Jagirs. Those who were granted Jagirs, they were allowed to collect the land revenue. An area of land (Khalisa) was set in every province. Efforts were made to measure the land and to fix the amount to be paid by each cultivator to the state. Mahmud Gawan was a great patron of art. He also took several measures to spread education. So, he built a magnificent Madrasa or college in Bidar. It had accommodation for one thousand teachers and students who were given free clothes and food. He faced a number of problems. There was a feud between the Deccanis and the foreigners

(Afaqis and Gharibs). So, Mahmud Gawan adopted the policy of conciliation, but failed. His opponents planned a conspiracy against him, resulted in his execution in 1482A.D. The conflicts between the Deccanis and the foreigners led to the break-up of the Bahmani Kingdom. The Bahmani kingdom was divided into five principalities; Golconda, Bijapur, Ahmadnagar, Berar and Bidar.

2.3.4 CHECK YOUR PROGRESS IV

1. Who was the founder of the Bahmani Kingdom?

---

2. Define the term Urs?

---

3. Mention the four provinces of Bahmani Kingdom?

---

4. Who shifted the capital from Gulbarga to Bidar?

---

5. Define the term Tarafs?

2.3.5 LODHI SULTANATE

The Afghans were the inhabitants of the Sulaiman Mountains to the west of the Indus. They were served under the Turkish rulers and sometimes rose to the position of the commander and even governor too. During the reign of Muhammad bin Tughlaq, many Afghan rulers came to Delhi. They rebelled against the Sultan under the leadership of Malik Shahu Lodhi, the governor of Multan. But failed. As a result, they subsequently returned to Afghanistan. They again rose to prominence under the Sayyids. Khizr Khan, first Sayyid Sultan appointed another Afghan, Malik Sultan Shah Lodhi, governor of Sirhind and given him the title of Islam Khan. He also appointed his relatives and the other Afghans to high positions. The strongest among them was Bahlul, son of Malik Kala who came into limelight. He was married to the daughter of Islam Khan. Islam Khan, passing over his own sons, chose Bahlul his successor, but this was not acceptable to them. They raised arms against Bahlul but defeated badly. Bahlul Lodhi established his rule in the Punjab. He checked the growing power of the Khokhars, a warlike tribe. Soon, he dominated the entire Punjab and moved towards Delhi.

a. B AHLUL LODHI

Bahlul Lodhi ascended the throne of Delhi in 1451 A. D. As a Delhi Sultan, Bahlul Lodhi successfully defeated the powerful Sharqi rulers. He subdued the Muslim Langah, ruler of Multan, but he failed to conquer Malwa. Bahlul Lodhi encouraged the Afghans to migrate to the country and awarded them high positions. The loyal Afghan supporters were given the senior offices and the important governorships were given to the royal princes. Bahlul's monarchy resembled a tribal confederation. He died at the age of eighty. He firmly established the Lodhi Sultanate from the Punjab to the borders of Bihar.

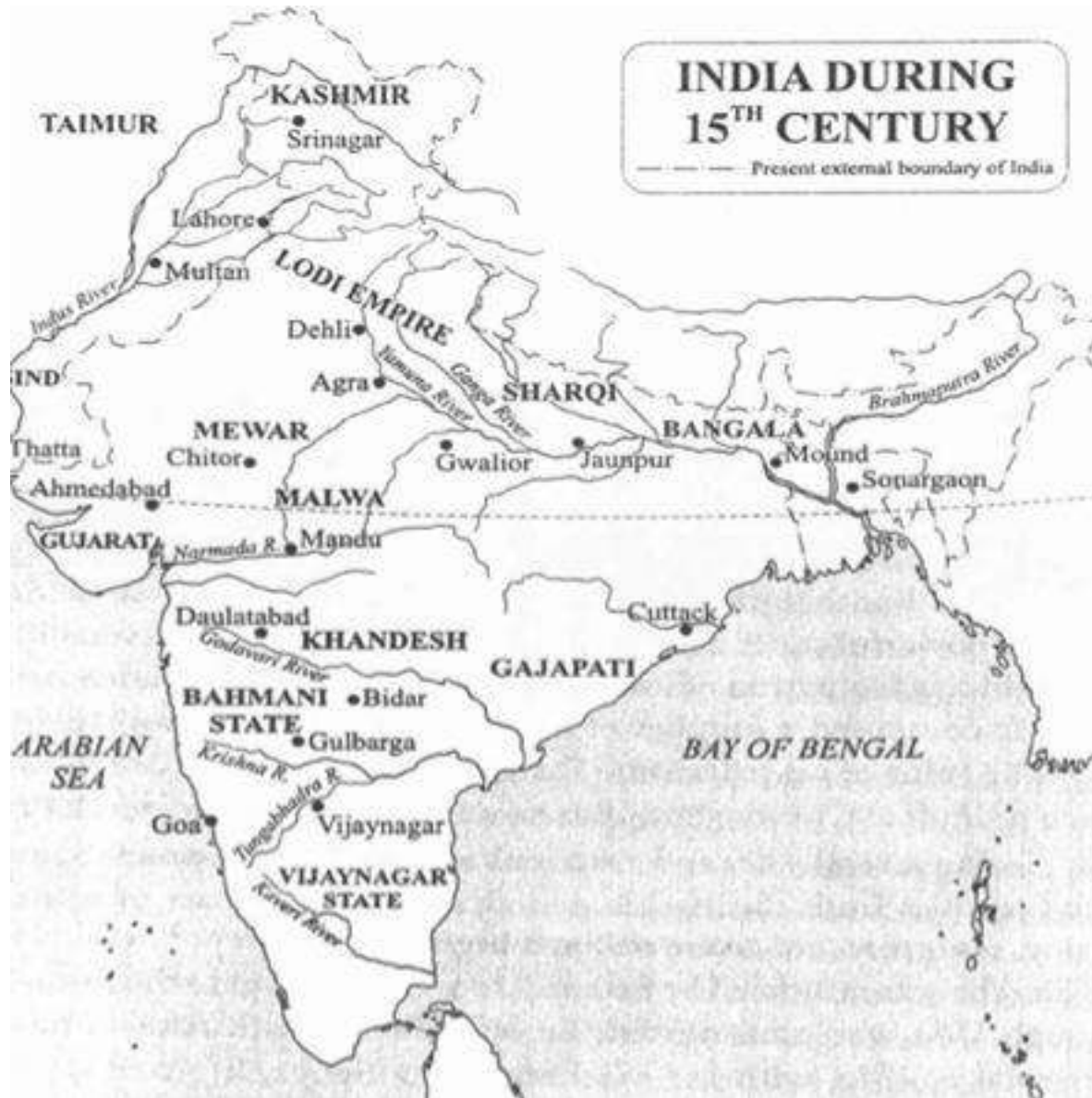
b. SIKANDAR LODHI

After the death of Bahlul Lodhi, his Hindu wife supported her son Nizam Khan to the throne. Nizam Khan assumed the title of Sultan Sikandar when he ascended the throne in 1489 A. D. He was a contemporary of Mahmud Begarha of Gujarat and Rana Sanga of Mewar. He geared the kingdom of Delhi for the coming struggle for power with these states. He defeated Husayn Shah Sharqi of Jaunpur, and forced the Raja of Tirhut to pay an annual tribute to the Sultan. He also conquered the states of Bihar, Dholpur, Chanderi and Gwalior. He also seized the small forts surrounding Gwalior under Raja Man Singh. He spent much of his energy to capture Gwalior, but Malwa remained unconquered. Sikandar Lodhi re-affirmed the supremacy of the Sultan over his nobles. He granted Iqtas to the Afghans as well as to the Hindu chiefs. The Jagirdars had to submit accounts regularly. The drastic punishments were given to those who were corrupt. He had a strong spy system and all the events in the empire were reported to the Sultan. He also took deep interest in the development of agriculture. He abolished octroi duty on grains, and established a new measurement of a yard, called the Gazz-i-Sikandari. He also established an efficient administration. He laid great emphasis on justice, and made his empire safe from the robbers and bandits. He was an orthodox king. He forbade the practices against the Shara (Islamic law). He re-imposed the Jiziyah on the Hindus. Furthermore, he executed Brahmans who considered Hindu and Muslim scriptures equally sacred. Moreover, he also demolished a few Hindu temples during his campaigns, such as the temples at Nagarkot. He also gave grants to the scholars, philosophers and men of letters in his court. He also translated many Sanskrit works into Persian. He was also interested in music. Many Hindus learnt Persian and were recruited to the various administrative posts under his rule. He died in 1517 A. D.

c. IBRAHIM LODHI

Ibrahim Lodhi ascended the throne of Delhi after the death of his father Sikandar Lodhi in 1517 A.D. The Afghan nobles tried to undermine the Sultan's autocracy. So, they forced Ibrahim Lodhi to make his younger brother, Jalal an independent ruler of Jaunpur region, which was under the control of Sharqis. However, Khan-i-Jahan Lodhi, Ibrahim's favorite noble, opposed this scheme of dual monarchy and persuaded the Sultan to change his mind. As a result, there was a civil war between Ibrahim and Jalal, in which Jalal was badly defeated. He was imprisoned

in Hansi fort and later executed. This gave an opportunity to Rana Sanga of Mewar, who started marching towards the Lodhi territories up to Bayana near Agra and captured Chanderi. There was also rebellion in Bihar. He summoned Dawlat Khan Lodhi, governor of the Punjab for twenty years to deal with the odds but instead, he sent his son Dilawar Khan. Both Dilawar Khan and Dawlat Khan conspired against Ibrahim Lodhi and invited Babur, who was a ruler of Kabul, to the country. A first battle was fought at Panipat in 1526 A. D. between Babur and Ibrahim Lodhi. In the battle, Ibrahim Lodhi was badly defeated and killed. Thus, the Delhi Sultanate came to an end and gave rise to the Mughals.

India During 15th Century⁴

⁴ Satish Chandra, *History of Medieval India (800-1700)*, Hyderabad: Orient BlackSwan, 2018, p.190.

2.3.6 CHECK YOUR PROGRESS V

1. Who were the Afghans?

.....

2. Who was the founder of the Lodhi dynasty?

.....

3. Which title was assumed by Nizam Khan?

.....

4. What was Gaz-i-Sikandari?

.....

2.4 SUMMARY

Students, in this unit we have highlighted the initiatives taken by Muhammad bin Tughlaq for the effective administration control, but they were short-lived and failed. His successor Firuz Tughluq gave up warfare and made the state more an instrument of development and welfare. But the Delhi Sultanate began to disintegrate. We have also looked at the rise of Vijayanagar Kingdom which dominated the country for more than 200 years. The defeat in the battle of Talikota in 1565 A.D gave way to the disintegration of this kingdom. In addition to this, we have also analyzed the rise of the Bahmani kingdom and their constant struggle with the Vijayanagar Kingdom. Despite continuous wars, there was a growth of trade and commerce, growth of agriculture and development in art and culture continued up till sixteenth century. Lastly, we have given the account of the establishment of first Afghan empire under the Lodhi Sultanate. With the defeat of Ibrahim Lodhi in the first battle of Panipat in 1526 A.D, the Delhi Sultanate collapsed and this gave way to Babur to laid the foundation of Mughal rule in India.

2.5 SUGGESTED READINGS

Satish Chandra, *Medieval India From Sultanat to the Mughals: Delhi Sultanat (1206-1526)*, New Delhi: Har Anand Publications, 1997.

Satish Chandra, *History of Medieval India (800-1700)*, Hyderabad: Orient BlackSwan, 2018.

S.A.A.Rizvi, *The Wonder That Was India*, Vol. II, London: Sidgwick and Jackson, 1987.

I.H. Siddiqui, *Some Aspects of Afghan Despotism in India*, Aligarh: Three Men Publication, 1969.

A. Halim, *History of the Lodhi Sultans of Delhi and Agra*, New Delhi: Idarah-i-Adabiyat-i-Delli, 1974.

K.A. Nizami (ed.), *A Comprehensive History of India, The Delhi Sultanat*, Part 2, Vol.V, New Delhi: People's Publishing House, 1993.

K.A Nizami (ed.), *Politics and Society during the Early Medieval Period*, New Delhi: People's Publishing House, 1974.

W.Haig (ed.), *The Cambridge History of India*, Vol. III, New York: Cambridge University Press, 1928.

2.6 QUESTIONS FOR PRACTICE

2.6.1 LONG ANSWER QUESTIONS

1. Discuss main features of administration of Vijaynagar Kingdom.
2. Discuss the administrative experiments of Muhammad bin Tughlaq and their impact.
3. Write a note on the rise of the Bahmani kingdom?
4. Discuss the achievements of the Lodhi Sultans?
5. Give an account of Firuz Tughluq's administrative and economic reforms.

2.6.2 SHORT ANSWER QUESTIONS

1. Who was Jauna Khan?
2. When and between whom the first battle of Panipat fought?
3. Mention two internal reforms of Mahmud Gawan.
4. When and between whom the battle of Talikota was fought?

BACHELOR OF ARTS

SEMESTER II

COURSE: HISTORY OF INDIA: c.1200-c.1750

UNIT 3: GOVERNMENT AND ADMINISTRATION; NATURE OF THE STATE

STRUCTURE

3.0 Learning Objectives

3.1 Introduction

3.2 Central Administration

3.2.1 The Sultan

3.2.2 Diwan-i-Wizarat

3.2.3 Diwan -i-Arz

3.2.4 Diwan -i-Insha

3.2.5 Diwan -i-Risalat

3.2.6 Check Your Progress I

3.3 Provincial and Local Administration

3.4 Revenue Administration

3.5 Military Administration

3.5.1 Check Your Progress II

3.6 Nature of the State

3.6.1 Check Your Progress III

3.7 Summary

3.8 Suggested Readings

3.9 Questions for Practice

3.9.1 Long Answer Questions

3.9.2 Short Answer Questions

3.0 LEARNING OBJECTIVES

After reading this unit, you will be able to:

- Evaluate the working of the major administrative departments at the central, provincial and the local level.
- Gain information about the military and the revenue administration under the Delhi Sultans.
- Analyse the nature and the composition of the Delhi Sultanate.

3.1 INTRODUCTION

Students, this unit will examine the administrative system under the Delhi Sultanate. In the beginning, it will discuss about the administrative structure introduced and maintained at the central as well as the provincial level. This unit will also be looking at the other departments like the revenue and the military under the Delhi Sultans. Apart from the administration, the nature of the state will be analyzed in which the nature of monarchy, outlook towards the people, relationship with the religion highlighted in such a way to understand the continuity and the change under the Delhi Sultanate.

3.2 CENTRAL ADMINISTRATION

The central administration of the Delhi Sultanate consisted of the Sultan and the other nobles controlling various offices for the smooth functioning of the state. Students, we will be looking at the power and the position of the Sultan and working of the various departments separately under this section.

3.2.1 THE SULTAN

The head of the administration was the Sultan. He was the ruler of the entire realm and had absolute powers in his hands. He was the pivot of administration, the commander-in-chief of the armed forces and the ultimate court of appeal in all the judicial cases. He was the centre of the society and politics. He had the growing influence over his people. Moreover, he was the source of honor and patronage for the scholars, musicians, poets and religious divines who gathered in his court. The Sultan was regarded as the representative of God on this earth because of the power and prestige he was carrying. Balban assumed the title of Zill-Allah (shadow of God), and introduced the ceremonies of Sijda and Paibos (bending down to touch one's feet).

Though the Sultan enjoyed extensive powers, but there were serious limitations on his authority. The religion was the major institutional check on the misuse of power by a monarch. The ruler was required to follow the code of conduct prescribed by the religion. He was bound to function in accordance with the ethical and moral norms. He could not go against the Shariat. Apart from religion, the struggle for power exercised some check on the absolute powers of the Sultan from time to time. Thus, despite some limitations, the Sultan remained the pivot of power and governance during the Sultanate period.

In his task of governance, the Sultan was assisted by a regular hierarchy of officer's in-charge of various departments. The number of such ministries or the departments was not fixed. They carried out the administration in accordance with the orders of the Sultan. These ministers were the most trusted officials of the Sultan. Loyalty was therefore a prerequisite for holding the high office and was given the highest rewards. In fact, the Sultan was the pivot around which the whole administrative machinery revolved. A number of separate departments were created to look after different aspects of administration.

3.2.2 DIWAN-I-WIZARAT

The most important office in the Sultanate was Diwan-i-Wizarat headed by the Wazir. The Wazir had to be a man of wide experience, wisdom and sagacity. He assisted the Sultan in the general administration of the country. He had to be a man of tact to control the nobility. There were two types of Wazirs, Wazir-i-Tafwiz who had unlimited powers except to appoint his successor and the Wazir-i-Tanfiz who merely carried out the wishes of the ruler. But, the Delhi Sultan wanted his Wazir to be influential enough to relieve him from the day-to-day burdens of the government. For example, Iltutmish's Wazir was Fakhruddin Isami, an old man who had served in high office at Baghdad for thirty years. He was succeeded by Muhammad Junaidi, who had the title of Nizamul Mulk. He was a powerful person. However, his opposition to Razia cost him his office and his life.

The main function of the Wazir was to look after the entire administration. The Wazir advised the Sultan, led military expeditions occasionally, look after the finances of the state, supervise the payments to the army, kept a check on land revenue collections and maintain records. His duties also included to look into the mints, royal buildings and other belongings of the royal court. For example, the Karkhanas were supervised by the Wazir. The Wazir also supervised the number of other departments like the Mustaufi-i-Mumalik (Auditor General in-charge of expenditure), Mushrif-i-Mumalik (Accountant General, in-charge of income). The Wazir was the most trusted officer of the Delhi Sultanate.

3.2.3 DIWAN-I-ARZ

Diwan-i-Arz was instituted specially to look after the military organization of the empire. It was headed by the Ariz-i-Mamalik. The special responsibility of Ariz-i-Mamalik was to recruit, equip and pay the army. He was not the commander-in-chief of the army, but a leading noble and a warrior. He was responsible for making all preparation at the time of the campaign, looked after the supply and transport during the war. Balban gave more importance to Ariz-i-Mamalik than the Wazir. The importance of this post increased during Alauddin Khalji with the introduction of the branding system (Dagh) for horses and descriptive roll (Chehra) of the soldiers. This was meant to strengthen his control over the army. The Ariz was thus a very important officer who put limits on the powers of the Wazir.

3.2.4 DIWAN-I-INSHA

Diwan-i-Insha looked after the department of royal correspondence headed by the Dabir-i-Khas. He was one of the confident of the Sultan. He was responsible for drafting royal orders and communications to the important Iqtadars and the neighboring rajas. The post was an important and responsible one, ensuring close proximity to the ruler. The Dabir also acted as a check to the Wazir.

3.2.5 DIWAN-I-RISALAT

Diwan-i-Risalat was a prominent office during the Sultanate period, but there has been a sharp difference of opinion among the modern historians about its duties. Some call it a ministry of foreign affairs, others as a department for control of prices and public morals and as a department of hearing public grievances. The word Risalat derived from the word Rasul meaning prophet or one had a holy character. The Rasul-i-Dar or the Sadr-i-Jahan or the Wakil-i-Dar was the chief person in-charge of ecclesiastical department who was responsible for granting stipends of rent-free lands to the Muslim scholars and divines, the learned and the recluse. Apart from this, he was responsible for the appointment of the Muhtasibs or censor of public morals. He also check gambling and prostitution. He also ensured that Muslims followed their obligatory duties such as Namaz (public prayers) and Roza (fasting). Another important officer was the Qazi-ul-Qazzat or the chief Qazi, responsible for the administration of justice and also looked after the religious matters. Sometimes the posts of the Sadr-i-Jahan and the chief Qazi were combined. The duties of Diwan-i-Risalat became very important during the reign of Alauddin Khalji. His market reforms needed constant surveillance, so the charge to supervise given to Diwan-i-Risalat. After the death of Alauddin, this department lost its prominence. Thus, Diwan-i-Risalat had different forms under different rulers but its basic function of giving stipends and revenue free lands to the deserving and the needy seem to have continued all the time.

Apart from the main departments, there were a number of other officers and departments at the centre which helped in the smooth functioning of the administration. Important amongst them were a Mir-i-Hajib, connected with court and the royal household. He was also called the Barbek. He was master of ceremonies at the court. Furthermore, he marshaled the nobles in accordance with their ranks. Another important officer concerned with the royal household was the Wakil-i-Dar who controlled the royal household and supervised the payment of allowances and salaries to the sovereign's personal staff which included the royal kitchen, the wine department and the royal stables. He was also responsible for the education of the princes. The Barid-i-Khas next in prominence was the head of the intelligence department. The spies or Barids were appointed to different parts of the empire to keep the Sultan informed of all the developments in the empire. During the time of Alauddin, great importance was given to the department of public works or Diwan-i-Amirat. It was Firuz Tughlaq who not only repaired

many old buildings like Sarais, mausoleums and dug canals, built many towns. A separate department was set up called Mir-i-Imarat.

3.2.6 CHECK YOUR PROGRESS I

1. What do you understand by the term Zill-Allah?

2. Write four major administrative departments under the Delhi Sultanate?

3. Mention the functions of a Mir-Hajib?

4. Who created the department of Diwan-i-Mustakharaj?

5. What were Barids?

6. Define the term Sarai?

3.3 PROVINCIAL AND LOCAL ADMINISTRATION

There was no uniform administrative system under the Delhi Sultans at the provincial as well as the local level. The Delhi Sultanate comprised of provinces placed under the charge of governors called Walis or Muqtis. They were commanders of the military and administrative tracts called Iqtas or Wilayat. The Muqti had complete charge of the administration of the Iqta including the task of maintaining an army to join the Sultan in case of need. He was expected to defray the cost of the army, meet his own expenses and to make financial contributions to the Sultan. He also sends the balance (Fawazil) of the income after meeting his own and army expenses. Additional duties were also added from the time of Alauddin, that they were expected to follow the system of revenue assessment of the Khalisa land. With the passage of time, control of the Muqti's on administration also increased. The Naib Diwan, in-charge of the revenue administration, began to be appointed from the centre. A Barid or intelligence officer was also posted to keep the Sultan informed about the actions of the Muqti.

With the consolidation of Delhi Sultanate, the provinces were further portioned into Shiqs for the administrative convenience of the state. They were administered by the Shiqdars. The Shiqdar assisted the governor in the maintenance of law and order and provided military assistance. His salary derived from the revenue collections of the area. His duties also included to supervise the functioning of the smaller administrative units.

The Shiqs were further subdivided into Parganas which consisted of a number of villages. A Chaudhari who was a hereditary land-holder and an Amil or revenue collector were posted there. There were also the references of Khuts and Muqqaddams (village headman). They

worked with the governor in the collection of revenue and maintaining law and order. A Patwari was also a village official to maintain account books.

3.4 REVENUE ADMINISTRATION

The economy of the Delhi Sultanate was predominantly agrarian and the primary source of the income was land revenue. The cultivators were required to pay a large number of taxes which were subsumed under the broad categories of Bhaga (land revenue), Bhog, and Kar. However, there were a number of difficulties in calculating the share of the produce, collect individually or collectively, how much of it went to the ruler and how much to his subordinates or to the local landed elites. In the 13th century, the land revenue demand was depended upon on the paying capacity of the peasant. For instance, Balban advised his son, Bughra Khan, not to charge so much land revenue, which reduced the peasant to a state of poverty, nor so little that they become rebellious on account of excess of wealth.

In the 14th century, Alauddin Khalji raised the land revenue demand to half of the produce from Khalisa land from upper Doab region up to Aligarh and in some areas of Rajasthan and Malwa. The Khalisa land revenue demand was based on the measurement of the area cultivated by each cultivator. The cultivators were encouraged to pay revenue in cash. Alauddin Khalji was also involved in the sale of grains to the Banjaras or in local Mandi. He was very much concerned with the peasants that they got favorable prices of their crops. He was also intervened in the affairs of the villages. He tried to operate against the privileged sections in the villages—the Khuts, Muqaddam and the Chauduries. He ensured that the Khuts and Muqaddams did not pass their burden on weaker section and pay their taxes—the Ghari and Charai taxes. The Khuts and Muqaddams became poor that they could not wear costly clothes and ride on horses and their women were obliged to work in the houses of Muslim. Alauddin attempted to take away all the privileges from the upper section of the landed nobility. His strict measures were collapsed with his death.

The successors of Alauddin restored the privileges of the Khuts and Muqaddams. The state no longer assesses the land revenue on the basis of cultivated area by each individual, but assesses it as a lump sum, leaving the assessment to the Khuts and Muqaddams. Ghiyasuddin Tughlaq took the definite step of replacing the system of measurement by sharing in the Khalisa area. This provided relief to the cultivators because under the measurement the risk of cultivation of crops had to be borne by the cultivator. But under sharing both profit and loss were shared by the cultivator and the state. Ghiyasuddin provided another relief to the peasants that revenue demand should not be raised by guess or computation. The revenue enhancement put extra burden on the peasantry, so he relieved the peasants in this way. His son, Muhammad Tughlaq tried to revive the old system of Alauddin and extend it all over the empire. His excessive revenue demand led to serious peasant uprising in the Doab. He also levied tax on cattle and houses. The land revenue demand raised almost half. He curtailed the privileges of the Khuts and Muqaddams. Thus, it would appear that the land revenue under the Delhi Sultans during the 14th

century, remained heavy almost half of the produce, it was assessed and collected by the intermediaries for several decades.

Apart from land revenue, Delhi Sultans collected other taxes also to incur heavy expenditure on the maintenance of large army, royal court and royal household. They imposed two types of taxes: religious tax and secular tax. Zakat referred to all the taxes which were collected from the Muslims as a religious duty. It comprised of tax on flocks, herds, gold, silver, commercial capital, agricultural produce. Jizyah was imposed on non-Muslims for the production offered by the Muslim government to their life, property and places of worship. Kharaj was the tax on land taken from the non-Muslims only. But, later this tax was taken from the Muslims who cultivated land. This tax ranged between 1/3rd and 1/2 of the produce. Khams represented 1/5th of the booty acquired in war or mine or treasure trove. In addition to these taxes, certain other taxes were imposed by the Delhi Sultans from time to time. For instance, Firuz Shah imposed an irrigation tax at the rate of 10 percent.

3.5 MILITARY ADMINISTRATION

The Delhi Sultans maintained a strong and efficient army. A strong army was needed to deal with the local people who were not willing to accept the authority of the Sultan, to suppress the revolts and to deal with the foreign invasions. The early Delhi Sultans did not maintain a well-organized army and chiefly depended on their nobles for the supply of soldiers. It was Alauddin Khalji who started the practice of maintaining a standing army. This practice was, however, abandoned by Firuz Tughlaq. He once again reverted to the feudal military organization.

The army of Delhi Sultanate consisted of four types of soldiers. Firstly, there were regular soldiers permanently employed by the Sultan. They included royal slaves, guards and troops. Alauddin Khalji kept a large number of such soldiers. Even Ghiyasuddin and Muhammad Tughlaq also maintained large central army. The responsibility of organization and maintenance of the army rested with Diwan-i-Ariz. Secondly, there were soldiers employed on a regular basis by the provincial governors. The responsibility for the recruitment and training of these soldiers rested with the governors. The soldiers were placed at the disposal of the Sultan at the time of need. Thirdly, there were soldiers which were recruited on temporary basis during the period of war. The contingents stationed at Delhi were called Hasham-i-Qalb and provincial contingents were called Hasham-i-Atsaf.

The army of Delhi Sultans consisted of cavalry, infantry and elephants. Cavalry was composed of a Sawar (men with single horse), Do aspeh (men with two horses). The cavalry was the strongest of all and formed the backbone of the army. With the help of their cavalry, the Delhi Sultans acquired superiority over the Indian troops. The horses were imported from distant foreign lands. Efforts were made to breed good horses in the country. Alauddin Khalji started the practice of branding horses. The elephants formed another essential part of the army. There was a separate department to look after the training and maintenance of the elephants. It was supervised by Shahna-i-Fil. The infantry or foot soldiers were referred to as Paiks. Most of the

members of infantry consisted of Hindu slaves and persons of low origin. They were armed with swords, spears, bow and arrow. With regard to the organization of the army administration, it was headed by Ariz-i-Mumalik, who was responsible for the maintenance and efficiency of the forces. The descriptive rolls of all soldiers were maintained in his office. Another notable official of the army was Amir-i- Akhur who was in-charge of the royal guards. The army of Delhi Sultans had diverse character, but it lacked proper training and discipline.

3.5.1 CHECK YOUR PROGRESS II

1. Write about the duties of a Muqti under the Delhi Sultanate?

---

2. Write about the role of a Barid in the provincial administration?

---

3. Who was Bughra Khan?

---

4. What do you know about the term Khalisa?

---

5. Discuss the position of the Khuts and Muqaddams under Alauddin Khalji?

---

6. Write a few sentences on the functions of the Diwan-i-Ariz department?

---

7. Who was appointed as the in-charge of the royal guards?

---

8. Write different types of soldiers in the army of the Delhi Sultanate?

3.6 NATURE OF THE STATE

There has been a debate among the scholars about the nature of the state, its origin, the nature of monarchy, outlook towards the people, relationship with the religion and religious orders. In the Delhi Sultanate, the Sultan accorded an independent position as long as they accepted the theoretical superiority of the Caliph or Khalifa. In actual sense, the Sultans were left free in their political conduct as long as they did not openly violate the Shara. The Turks who came to India were deeply influenced by the Islamic thinking or practices regarding the state. They followed their traditions and at the same time they were intensely practical in their political dealings and remain within the framework of Islamic law (Shara).

The Delhi Sultanate began as an independent entity when Qutubddin Aibak, a slave rose to power in 1206 A.D. After Aibak, Iltutmish consolidated his power and the rulers of Ghazni ceased to claim suzerainty over the territories comprising the Sultanate of Delhi.

Although asserting their independence, the rulers at Delhi maintained their links with the rest of the Islamic world by getting a formal letter of investiture (Manshur) from the Abbasid Caliph at Baghdad. In 1229 A.D, Iltutmish received such a letter of investiture, along with splendid robes from the Caliph of Baghdad. The Sultans of Delhi inscribed the name of the Caliph in their coinage and his name was included in the Khutbah at the time of the Friday prayers. The Sultans assumed the title of Nasir-amirul-mominin (the lieutenant of the leader of the faithful, the Caliph). The independence and status of the Sultans of Delhi had not been questioned by anyone before the receipt of the letter of investiture. Even it was not questioned when, Mubarak Shah, the successor of Alauddin Khalji, repudiated allegiance to the Caliph, and declared himself Imam. With the passage of time, this unity of the Islamic world broken down because of various reasons like rise of various religious sects, independent kingdoms under Turkish rulers and rise of Mongols. The prestige of the Abbasid Caliph had gradually declined. Muhammad bin Tughlaq obtained an investiture from a descendent of the Abbasid Caliph who was living at Cairo. He also issued coins in the name of Caliph and removed his own name from the coins. But, this hardly affected the rebels or internal revolts during Muhammad bin Tughlaq reign. Firuz Tughlaq twice obtained an investiture and robes of honor from the Caliph, even before he stood forth as a champion of orthodoxy. This did not make any difference. Following the example of Timur, the Mughal rulers themselves assumed the title of Imam. Thus, the institution of Caliphate had little relevance during the Sultanate and the Mughal period.

With the advent of Turks, a new type of state introduced in north India in which the question of centralization or decentralization arose from time to time. In the beginning, military leaders enjoyed maximum freedom to carry out conquests in different parts of the country. A strong corp of troops operated under the direct control of the Sultan. This decentralized despotism was replaced by centralized state by Balban. This centralized character continued during the Khalji's up to the end of 14th century. Following the downfall of the Tughlaqs and the rise of Lodhi's to power, again decentralized despotism seen among the Afghan tribal leaders which led to clashes between the nobles and the Sultan. The tussle for power between the Sultan and the nobles was a constant feature of the Sultanate, the precise extent and the degree of centralization varied from ruler to ruler. For instance, the struggle for power between the nobles and the Sultan was settled in favor of the Sultan with the accession of Balban to the throne.

During the 13th and 14th centuries, the character of the state varied considerably. The 13th century was practically a period of the Turkish domination over the state. Most of the nobles, both free and slaves, were Turks who accompanied Mahmud Ghazni a well known invader to India. Another important group was of the Khaljis who were not considered as the Turks. This group did not find favor with the successors of Qutubbdin Aibak at Delhi. Apart from this, another group which received support from the Sultan was the Tajiks. The Tajiks were more cultured and refined. They were generally preferred for administrative posts in the central government. For instance, Iltutmish's Wazir, Nizamul Mulk Junaidi was a Tajik. The Turks resented the Tajiks and their attempt to grab the higher administrative posts. After the death of Iltutmish, many Tajiks were killed by the Turks. Apart from the Turks and the Tajiks, there were

references of few Arabs, Yamanis were appointed under the Delhi Sultanate. They worked under the department of the Sadr. It seems that only the Turks were strong and tried to dominate the Sultan. This continued during the reign of Balban too. He was the champion of Turkish domination of the state. He was against the low-born, especially Indian Muslims. Moreover, he did not give administrative posts to them. Simultaneously, he declared himself as the descendant of the Iranian hero, Afrasiyab and adhered to pre-Islamic Iranian forms and symbols of suzerainty. He tried to fuse together Iranian forms and Turkish domination. In the last years of his reign, he was compelled to admit a section of the Mongols to the nobility. His son, Prince Muhammad, recruited Khalji's under Jalaluddin Khalji to fight with the Mongols. Towards the end of his reign, he lost faith in the Turkish nobles.

When Khalji's came in power, they ended the Turkish domination. Along with the Turks in the nobility, they opened the doors to the other talented Muslims. For instance, Alauddin's Wazir was Nusrat Khan Jalesar and Zafar Khan, his Mir Arz. Both were famous warriors but were non-Turks. Malik Kafur was also non-Turk and rose to power under Alauddin. There was an influx of a large number of non-Turks into the nobility during the latter years of his reign. The rise of the Khalji's led to the end of Turkish monopoly of high offices and an integrated Indo-Muslim state emerged in India. High offices were filled on the basis of efficiency rather than on the basis of their ethnic origin.

During the Tughlaq's reign, there was a drastic change seen in the nobility. Muhammad bin Tughlaq appointed Hindus as well as Muslims from the low classes on the basis of their efficiency in the nobility. Tailang Brahman, Khan-i-Jahan Maqbul rose to the position of Wazir under Firuz Tughlaq. Ain-ul-Mulk was appointed governor of Awadh under Muhammad Tughlaq and also worked under Firuz Tughlaq as Mushrif-i-Mamlik. They gained some important positions in the nobility, but this did not mean that they became a dominant element in the nobility. Muhammad Tughlaq appointed large number of foreigners in the nobility. They later established their own kingdom; one such was Bahmani kingdom in the Deccan.

The power and position of the Ulema was quite debatable under the Delhi Sultanate. A set of scholars declared that the state set up by the Turks was a theocratic state. It was based on the Muslim holy law, the Shara which could be interpreted only by the Ulema. The Delhi Sultans paid great deference to the Ulema for interpretation of Islam. But they kept effective political control in their hands. They did not feel bound to consult them or accede to their views where matters of the state were concerned. So, a purely theoretic state never existed in India. For instance, Iltutmish did not consult the theologians before he declared Razia as his successor. Balban introduced pre-Islamic ceremonials in his court, including Sijda and Paibos which were considered un-Islamic by the Ulema. Alauddin was quite convinced that government and administration were quite independent of the rules and orders of the Shariat. Muhammad bin Tughlaq issued many secular decrees (Zawabits) to supplement the Shariat. Even an orthodox ruler, Firuz, forbade cutting of hands, feet, noses of the criminals even though it had been sanctioned by the Shariat. Taking all this into account, the Delhi Sultanate was not entirely theoretic state. Nor it can be an ethnocentric state because Shara as defined by the Ulema was not

the core concern of the Sultans. The Ulemas were honored in the state, but the state was not run on their advice. It was entirely dependent on political considerations and interests of the ruler. There was sharp difference of opinion between the orthodox clergy and the Delhi Sultans regarding the extent of religious freedom to be accorded to the Hindus and their role in the working of the state.

The state postulated considerable but defined religious freedom to Hindus who accepted the over lordship of the Muslim rulers. They also agreed to abide by the rules and regulations enforced by him. They were known as the Zimmis. The Zimmis had the right to worship according to their rites and to maintain and repair temples. Even they were allowed to build new temples in villages where there were no Muslims. There were also the references of destruction of temples in case of opposition by the Hindus. In times of war, temples were sacked and destroyed. In addition to the loyalty and service to the Delhi Sultans, the Hindus were also required to pay Jizyah. How precisely Jizyah was assessed or collected during the Sultanate period is not clear. During the early Sultanate period up till the Khaliji's, no concrete reference of Jizyah was found. During the time of Tughlaq, Jizyah as a separate tax was imposed on the non-Muslims. The Brahmans were exempted from it. For the section of the orthodox the Ulema, Jizyah was a means of harassing and humiliating and insulting the Hindus. Others believed that Hindus were ineligible for Jizyah. It also keeps in mind that the Hindus formed a predominant section of the population including Delhi. They worked as Khuts, Muqaddams, Chaudhari, Rana and Thakur. They worked as traders and financiers in the towns. Alauddin Khalji curtailed their powers. It can be stated that Hindus were not appointed to high offices except during the reign of Muhammad bin Tughlaq. The small section of Hindus enjoyed high positions under Delhi Sultans and the majority of Hindu and Muslim population continued to be poor. The state did not interfere in the life of the people as long as they were paying taxes. Considerable religious freedom was given to the people. The traditions of broad religious toleration had become well established in the Delhi Sultanate.

3.6.1 CHECK YOUR PROGRESS III

1. Write a few sentences on the position of a Caliph.

2. _____
What do you know about the Tajiks?

3. _____
Discuss the power and position of the Ulemas under the Delhi Sultanate?

4. _____
Define the term Zimmis?

5. _____
What do you understand by the term Shariat?
_____

3.7 SUMMARY

Students in this unit, we have discussed about the evolution and growth of administrative structure under the Delhi Sultanate. The administrative system contributed towards the consolidation of the Sultanate at three levels; central, provincial and local. There were also various other departments for the smooth functioning of the government. The military department required to maintain peace and stability in the empire. The revenue department regulated the income generated from various sources, especially land revenue. The last section explained about the nature of state under the Delhi Sultanate. The institution of Caliphate gradually declined and lost its importance. As far as nobility was concerned, drastic changes were seen from time to time. The Ulemas were honored in the state, but the state was not run on their advice. The state gave considerable freedom to people of the country.

3.8 SUGGESTED READINGS

Satish Chandra, *Medieval India From Sultanat to the Mughals: Delhi Sultanat (1206-1526)*, New Delhi: Har Anand Publications, 1997.

S.A.A Rizvi, *The Wonder That Was India*, Vol. II, London: Sidgwick & Jackson, 1987.

U.N. Day, *Administrative Systems of Delhi Sultanate 1206 -1413*, Allahabad: Kitab Mahal, 1959.

I.H. Qureshi, *The Administration of the Sultanate of Delhi*, Karachi: Pakistan Historical Society, 1958.

R.P. Tripathi, *Some Aspects of Muslim Administration*, Allahabad: Indian Press, 1936.

3.9 QUESTIONS FOR PRACTICE

3.9.1 LONG ANSWER QUESTIONS

1. Discuss the central and provincial administration under the Delhi Sultanate?
2. Write about the revenue administration under the Delhi Sultanate.
3. Discuss the nature of the state under the Delhi Sultans?
4. What do you know about the institution of Caliphate?

3.9.2 SHORT ANSWER QUESTIONS

1. Define the term Fawazil?
2. What do you know about the term Hasham-i-Qalb?
3. Discuss the position of a Shiqdar at provincial level?
4. Write few sentences on the duties of a Patwari?
5. Define the term Jizyah?
6. Who introduced the Ghari and Charai taxes?

BACHELOR OF ARTS

SEMESTER II

COURSE: HISTORY OF INDIA: c.1200-c.1750

UNIT- 4: ESTABLISHMENT OF MUGHAL RULE (1526-1556); EXPANSION UNDER AKBAR (1556-1605); A NEW CONCEPTION OF THE STATE

STRUCTURE

4.0 Learning Objectives

4.1 Introduction

4.2 Establishment of Mughal Rule (1526-1556 A.D.)

4.2.1 Babur

4.2.2 Humayun

4.2.3 Check Your Progress I

4.3 Expansion under Akbar (1556-1605 A.D.)

4.3.1 Territorial Expansion

4.3.2 Further Expansion of the Empire

4.3.3 Check Your Progress II

4.4 A New Conception of the State

4.4.1 Check Your Progress III

4.5 Summary

4.6 Suggested Readings

4.7 Questions for Practice

4.7.1 Long Answer Questions

4.7.2 Short Answer Questions

4.0 LEARNING OBJECTIVES

After reading this unit, you will be able to:

- Analyze the conquests and conflicts of the Babur with the Afghans and the Rajputs which laid to the foundation of the Mughal Empire in India.

- Tracing the territorial expansion of the Mughal Empire under Akbar.
- Examine the changes in the nature of the state under the Mughals.

4.1 INTRODUCTION

Students, this unit will examine the establishment of the Mughal rule in the country. It will focus on the process of the establishment of the Mughal rule under Babur and Humayun. The challenges posed by the Afghans to overthrow the Mughal authority will also be taken into account. It will also explain the territorial expansion under Akbar and the problems related to it. In the course of developing a large empire, the Mughal rulers had to deal with the Rajputs and the rulers south of the Vindhya like Ahmadnagar. The last section will explain the new conception of the state under the Mughals.

4.2 ESTABLISHMENT OF MUGHAL RULE (1526-1556 A.D.)

Babur laid the foundation of the Mughal rule in the country with the successful campaign against the Lodhi's. After him, his son Humayun continued to face the challenges of the Afghans and the Rajputs.

4.2.1 BABUR

Zahir-ud-din Muhammad Babur, the founder of the Mughal rule in India, was a descendent of Timur from his father's side and to Chingez Khan from his mother's side. The Mughal descendants of the Mongols, preferred to call themselves the Chaghatayids, after Chingez's second son, Chaghatay. Babur was born on 14 February 1484. In 1494 A.D., he was succeeded to his father Umar Shaikh Mirza who was the ruler of Farghana. In 1500 A.D., he invaded Samarqand and was successful. But he was soon defeated and deprived of his kingdom by his distant relative, Shaibani Khan Uzbek. Babur was reduced to a mere fugitive. In 1504 A.D., he conquered Kabul and started collecting tributes from the Afghan tribes there. He was married to the daughter of the Afghan leader Yusuf in order to strengthen his position. In 1510 A.D., Shah Ismail of Iran defeated Shaibani, Babur took advantage of this situation and seized Samarqand. Shaibani's nephew Ubaydullah Khan subsequently rallied their forces and forced Babur to return to Kabul. After this defeat, he acquired firearms with the help of Turkish gunners and strengthened his army.

By 1504 A.D., Babur developed his interest in the conquest of India. In the following year, he surveyed the regions to the west of the Indus River as far as Jamrud, Kohat and Tarbila. He launched four expeditions between 1519 A.D and 1523 A.D. In 1519 A.D., Babur invaded the country for the first time and captured Bajaur and demanded an annual tribute from the people. He sent his messenger to Ibrahim Lodhi, asking him to surrender the west Panjab region earlier conquered by Timur. But Daulat Khan, the governor of Lahore, stopped him in Lahore itself. Babur returned to Kabul. During his third expedition, Babur captured Sialkot in 1520 A.D. Then he remained busy in the occupation of Qandhar. In 1523 A.D., Dilawar Khan, son of

Daulat Khan and Alam Khan, met Babur and invited him to overthrow Ibrahim Lodhi. When the Sultan knew about this conspiracy, he sent an army to Lahore against Daulat Khan Lodhi. His forces seized Lahore and Daulat Khan took refuge in Multan. On the other hand, Babur with his army reached Lahore and defeated the army of Ibrahim Lodhi. As a result, Lahore was sacked and burnt. Then Babur moved towards Dipalpur and met Daulat Khan, for further gains. Babur understood the intentions of Daulat Khan Lodhi, he went back to Kabul to organize reinforcements.

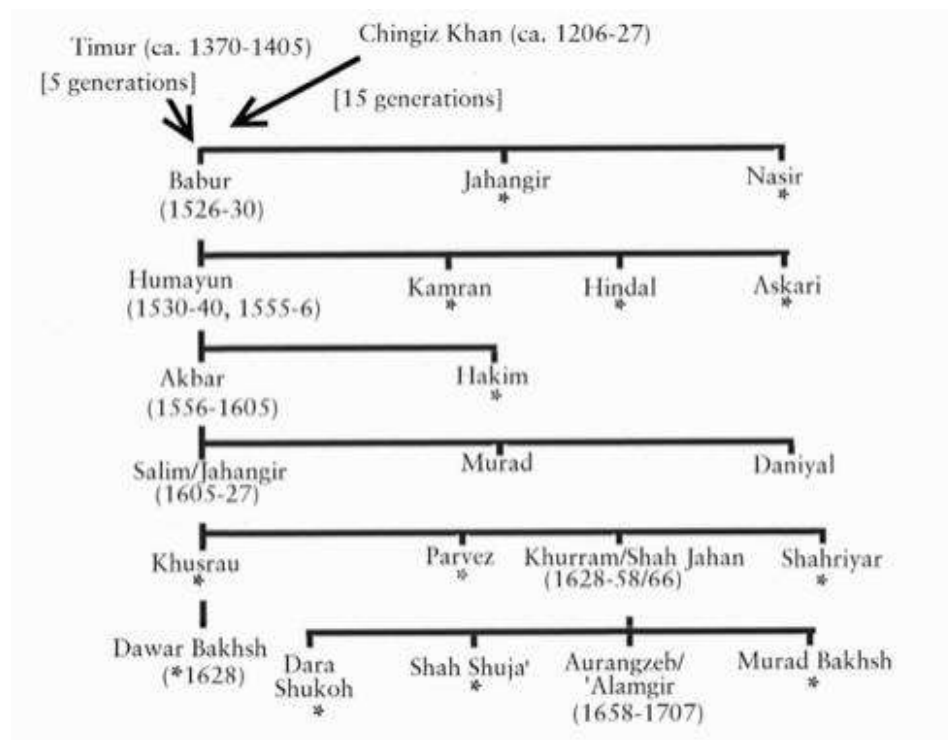
In 1525 A.D., he left Kabul to conquer India. Daulat Khan Lodhi surrendered to Babur after some initial resistance. Ibrahim Lodhi left Delhi with the army of 100,000 cavalry and 1,000 elephants to attack Babur. There were 10,000 soldiers in Babur's army. The two armies faced each other near Panipat. The army of Babur was strong enough to deal with the Lodhi's because of the use of artillery and cannons. The ditches were dug in the strategic areas. Babur's cavalry was expert in making lightning attacks on the enemy. On the other hand, Ibrahim Lodhi was dependent on his elephants and mercenaries. The first battle of Panipat took place on 21st April 1526 A.D. Babur's flying flanks and showering of arrows killed his numerous soldiers. The army of Ibrahim Lodhi could not understand the tactics of Babur's army and were defeated badly. Ibrahim Lodhi died on the battlefield. About 40,000 Indians were also killed. Many elephants were captured. As a result, Delhi and Agra came under the control of Babur. He generously shared his loot with his nobles and his soldiers. He also sent money to the residents of Kabul, to the Muslims in Central Asia and to Mecca and Medina. Babur took the charge of the region and gained the confidence of the people. The Afghan leaders submitted to him. Babur assigned the revenue of the area between Delhi and Kannauj to his Muslim Begg. Those areas which had not yet surrendered were also assigned to the Begg to be brought under control. Babur settled in Agra and start focusing on the further conquests. He also focused on organizing the gardens, digging wells and planting of the fruit trees.

Rana Sanga was the most formidable threat to the Mughals. He wanted to restore the great empire of Prithvi Raj Chauhan. Many Rajput chiefs had joined Rana Sanga to fight against the Mughals. Hasan Khan Mewati made an alliance with Rana Sanga to oust Babur. Rana was unable to capture Chanderi. Soon, Rana prepared his army to fight against Babur. The forces encountered the Begg, not Babur because he moved towards Fatehpur Sikri. Babur gave confidence to his army, distributed gold and silver among them, and provided them weapons to deal with the Rajputs. On 17th March 1527 A.D., a battle was fought between the Mughals and the Rajputs at Kanwah near Fatehpur Sikri. The Mughal cavalry surrounded the Rajputs army from all sides and did counter attacks. As a result, Babur received a decisive victory. He declared a Jihad (holy war) against the Rajputs and assumed the title of Ghazi (Islamic Hero). The defeated Rana Sanga died of poison at Kalpi towards the end of 1528 A.D. This secured Babur's position in the country. He ordered his son, Humayun, to control Kabul and Badakhshan with those Begg who were reluctant to return to Kabul.

In 1528 A.D., Babur reached Chanderi and interested in invading Raisen, Bhilsa and Sarangpur. But he could not because he heard about the loss of Awadh. He returned to

Kannauj and marched towards Baksar on the Ganges, and drove his Afghan enemies from Bihar and Bengal. Nusrat Shah joined hands with the defeated Afghans in Bengal. In 1529 A.D., Babur personally marched towards Bihar, but went back to Agra without fighting because of the harsh weather conditions. On the other hand, Humayun also failed to regain Samarqand from the Uzbeks. He was called back from Badakhshan and instead, his brother, Hindal was posted there. By the time, Humayun returned to Agra, Babur was already in a bad health. Babur died in 1530 A.D. His body was taken to Kabul and was buried in a garden.

Babur was daring and courageous, and his confidence made his soldiers loyal to him. He always believed in his ultimate success with the divine help. He called himself Qalandar (carefree dervish). Babur gave lavish rewards to the Beggars and the soldiers. Moreover, he was creative and innovative. He built many monuments, gardens and orchards. Babur faced many difficulties in administering the multi religious and multicultural society of India. He also wrote many poems and prose in Chagatay-Turki, his mother tongue. In his autobiography, *Tuzuk-i-Baburi*, he confessed his own failures and are free from inhibitions. He also enjoyed the company of the scholars and poets. Babur was a follower of Naqshbandiyya Sufi Khwaja Ubaydullah Ahrar. He loved his writings to comfort his body and spirit. He was very fond of Indian acrobats, wrestling and swimming. The foundation of the Mughal Empire was laid with his courage and all-rounded genius.

Mughal Emperors (with reign) and Imperial princes (to 1707)⁵

⁵ Michael H. Fisher, *A Short History of The Mughal Empire*, London: I.B.Tauris & Co.Ltd, 2016,p.30

4.2.2 HUMAYUN

Humayun was born on 6 March 1508 A.D. He was the eldest son of Babur. He had three brothers: Kamran, Askari, and Hindal. As he assumed the throne, he had to deal with a number of opponents; one among them was Muhammad Zaman Mirza. He divided his empire among his brothers, with Kamran receiving Kabul and Badakhshan. Kamran also seized Lahore and the rest of the Panjab. Humayun left these regions under the control of Kamran to avoid civil war. He gave Kamran extensive territories and also the control of the military roads from Kabul to Delhi.

Sher Shah Suri, the Afghan leader, was growing swiftly in the east of Lucknow and becoming a major problem for the Mughals. Humayun wanted to suppress the rebellion of the Afghans. But before he could move towards them, he received the news that Bahadur Shah, the ruler of Gujarat, consolidated his position in Malwa. He was marching against the Mughals. Humayun signed a peace treaty with the Afghan leader Sher Shah Suri, and he left the full control of the east Banaras to Sher Shah. The Afghans gained a strong base to mount further operations against the Mughals.

In 1534 A.D., Bahadur Shah laid siege to the fort of Chittor. Humayun launched a campaign towards Malwa to suppress Bahadur Shah. Humayun moved tactfully. He seized Mandu and stormed Champanir after four months blockade. Then, he occupied Ahmedabad. In this way, the entire Malwa and Gujarat came under the control of Humayun. He appointed Askari, the governor of Gujarat. Askari was an incompetent ruler and the nobles were also against him. It resulted in the rebellion in the region and Humayun was left only with Ahmedabad. He went to suppress the rebellion. Instead of punishing the rebels, he gave them time to surrender and himself rest in Mandu for five months. As a result, Bahadur Shah recaptured Gujarat. But, Humayun did not bother to take it back. In 1537A.D., Humayun returned to Agra. Now the Mughals had lost their control on Gujarat and Malwa.

Humayun's absence gave an opportunity to Sher Shah Suri, to consolidate his position in Bihar. In 1537 A.D., Humayun left Agra and launched a campaign towards the east and besieged Chunar fort. It was difficult for the army of Humayun to annex the fort till five months. But, then Rumi Khan, the Turkish artillery commander, constructed a mobile battery of boats which damaged the walls of the fort and the Afghans surrendered. After wasting much of his time in conquering the fort of Chunar, Humayun marched towards Banaras. There he came to know about the Sher Khan's conquest of Bengal. Then Humayun marched towards Patna and offered Sher Shah Suri to surrender Rohtas and Bengal and in return he can get the possession of the Chunar and Jaunpur. But Sher Shah demanded Bengal too and asked Humayun to confine his control up to Jaunpur only. But before they could reach at any consensus, the Sultan of Bengal came to Humayun for his help. Humayun proceeded towards Bengal, but Jalal Khan, son of Sher Shah, stopped him at Ghari pass. Finally, in 1538 A.D., Humayun reached Gaur and, therefore, captured it without any difficulty. Humayun again wasted four months there, and it again gave an opportunity to Sher Shah to capture Banaras. Humayun assembled his army and marched towards Chausa, which divided Bihar from Banaras. Sher Shah also reached there. Many negotiations of peace were made but nothing came out. In 1539 A.D., the Afghan army attacked

the Mughals and almost the whole of the Humayun's army was destroyed. Humayun fled from there and saved by a poor water-carrier. Sher Shah Suri declared himself as an independent king of Bengal.

In 1540 A.D., Sher Shah Suri was well-prepared for another attack on the Mughal throne. Humayun crossed Ganges with his army of 40,000 well-armed soldiers. The battle was fought near Kannauj. The Afghan's army consisted of only 10,000 horsemen but caused a severe panic for the Mughal forces. Humayun was badly defeated. He escaped and returned to Agra with great difficulty. After the victory of Kannauj, Sher Shah Suri marched towards the Panjab. Humayun fled to Sindh and his brothers Kamran and Askari went to Kabul. His brothers refused to support him. Sher Shah was quick to annex the Panjab. Humayun met Hamida Banu, daughter of his brother Hindal's teacher at Patar, twenty miles west of the Indus and fell in love with her. In spite of all the oppositions, he married Hamida Banu and proceeded towards Jodhpur to seek the help of Maldeva, Rana of Amarkot. Rana received them with open heart and Hamida Banu gave birth to Akbar at Amarkot in 1542 A.D. In 1543 A.D., Humayun proceeded towards Qandhar to his brother Askari. But, he sought to imprison Humayun. So, Humayun left little Akbar in the care of his loyal officers, and he sought the help from Shah Tahmasp in Iran.

In 1544 A.D, Humayun reached Iran and joined the court of Shah Tahmasp at Qazvin. In this tough time, he received the support of his wife, Hamida Banu and Bairam Khan, his loyal supporter. Shah Tahmasp gave 12,000 soldiers with the condition that if he would be able to capture Qandhar, Ghazni and Kabul, then he would give the control of Qandhar to him. In 1545 A.D., Humayun proceeded towards Qandhar with the help of the Persian army and captured Qandhar and Kabul. His brothers tried a lot to take Qandhar and Kabul from Humayun, but failed. They gave up the struggle and retired to Mecca, except Hindal. His brother, Hindal was killed in a battle against Kamran in 1551 A.D. Askari died in Mecca and Kamran was killed by Humayun. Now no family opponent was left and even Sher Shah Suri was no more, he died by accident. Humayun had an opportunity to come back to India and recover his lost empire. In 1554 A.D., Humayun left Kabul and reached Lahore. He captured Lahore in 1555 A.D. Humayun's forces defeated the Afghans in Sirhind. Finally, Humayun again ascended the throne of Delhi. Six months later, when he was descending from the roof of his library, he slipped and fell and died in 1556 A.D.

4.2.3 CHECK YOUR PROGRESS I

1. When and between whom the first battle of Panipat was fought?

---

2. Write few sentences on the battle of Kanwah?

---

3. In which language the autobiography of Babur was written?

---

4. Mention the names of the four sons of Babur?

---

5. Who was Sher Shah Suri?

---

6. Mention the parties between whom the battle of Kannauj was fought?

---

7. Who was Shah Tahmasp?

4.3 EXPANSION UNDER AKBAR (1556-1605 A.D.)

During the reign of Humayun, Akbar was appointed as the governor of the Panjab as Bairam Khan his guardian. Akbar received the news of his father's death while fighting the Afghans at Kalanaur, modern Gurdaspur. Immediately after, he was crowned as the Emperor on the Mughal throne. There were a number of challenges came in his way as he assumed the throne of Delhi. The Panjab was not fully under his control and he had a small army to deal with it. The governors of Agra to Bayana region were driven out by the Afghans. In addition to this, there was a terrible famine in Delhi and Hemu established his control on Delhi. The Mughal generals advised Akbar to go back to Kabul, but he denied their advice. In 1556 A.D., Hemu and Akbar met at the battlefield of Panipat with their armies. Hemu was about to win when an arrow pierced his eye. Consternation spread instantly among Hemu's army, which broke and fled. Hemu was captured and imprisoned and brought before Akbar, where Bairam Khan finished him off. After his death, victorious Mughal Emperor Akbar entered Delhi.

Akbar had already established his rule from Kabul to Jaunpur and from the Panjab hills to Ajmer. Bairam Khan appointed an Iranian literary scholar Abdul Latif as his tutor, but he also failed to arouse his interest in reading and writing. But Akbar was interested in the Persian Sufi poetry and the liberal mystic thoughts. He was interested in sports too. Bairam Khan as a regent and Prime Minister handled the administration of the Mughal Empire. Akbar and his mother felt the increasing power of the Bairam Khan and undue restrictions on Akbar. At the age of eighteen, Akbar decided to rule independently. Akbar's nurse Maham Anaga transferred him from Agra to Delhi. From there, Akbar sent a message to Bairam Khan to come to Gwalior and then to go on a Hajj to Mecca. Bairam Khan followed the Emperor's orders and surrendered the insignia of royalty. The army of Atkah Khail followed him. Bairam Khan fought bravely and turned towards the Panjab. He defeated the army near Jalandhar. After that, he again took the

way towards his pilgrimage. In 1561 A.D., he was assassinated by an Afghan at Patan in Gujarat on his way to Mecca. His camp was plundered and his son Abdur Rahim was sent to the court. After Bairam Khan, Akbar ruled independently and focused on the territorial expansion.

4.3.1 TERRITORIAL EXPANSION

From 1560 to 1576 A.D., the Mughal Empire expanded from the upper Ganga valley and covered Malwa, Gondwana, Rajasthan, Gujarat, Bihar and Bengal. Akbar's unbounded energy, initiative, perseverance, personal presence at critical junctures and his long marches led to the territorial expansion. In 1561 A.D., the process of expansion began with his first conquest of Malwa. He wanted to annex Malwa because it was the part of the Mughal Empire under Humayun. Malwa was ruled by Baz Bahadur, a son of Shujaat Khan, who was a governor of Malwa under Sher Shah. Baz Bahadur was a prominent warrior, and established himself by defeating and killing all his brothers. He was very fond of music and poetry. He was also engrossed in the relationship with beautiful Rupmati. Akbar's Bakshi, Nizamuddin Ahmad, justified the attack of the Mughals on Baz Bahadur by saying that he was engaged in unlawful and vicious practices. Later in 1561 A.D., Akbar sent Adham Khan and Pir Muhammad Khan to invade Malwa. In the battle, Baz Bahadur was badly defeated, and he fled leaving his women and dependents behind including Rupmati. Adham Khan captured all the treasure and women of his harem, but Rupmati committed suicide rather to get dishonored by the Mughals. Akbar intervened and himself marched to Malwa to get his share of the war booty. He ruthlessly killed all the prisoners, including Saiyyids and Shaikhs. After some time, when Akbar recalled Adham Khan to the court, he sent Pir Muhammad to invade Burhanpur in Khandesh where Baz Bahadur had taken shelter. But Pir Muhammad was defeated in the battle and Baz Bahadur recovered Malwa again. But his success remained for a short time. When the Mughals again attacked Malwa, Baz Bahadur escaped, and he took shelter with Rana Udai Singh for some time. But Baz Bahadur finally surrendered to the Mughals and appointed Mansabdar of 2000 by Akbar.

After Malwa, Akbar launched a campaign against Garh Katanga (modern Gondwana) under the supervision of the general Asaf Khan, who was a governor of Kara (Allahabad). Akbar wanted to gain both treasure and territory of the state. At that time, Garh Katanga was ruled by Rani Durgavati, daughter of Raja Shalivahan of Mahoba. After the death of her husband, she handled the affairs of the kingdom with the support of competent advisors. The Ghara kingdom faced a series of wars in Bhata (old state of Rewa in Bundelkhand), and with the rulers of Malwa. After the conquest of Malwa, the Mughals forced Bhata to accept the Mughal suzerainty. This brought the Garh kingdom at risk because of the pressure of the Mughals from both the sides. Rani Durgavati sent her minister, Adhar Kayastha to Akbar for peace, but the negotiations failed because of Akbar's demand of her submission, and control some territories. Asaf Khan already knew about the wealth and the state affairs of Rani through his spies. He was excited to attack the Garh kingdom. Therefore, in 1564 A.D., Asaf Khan attacked the kingdom with 10,000 troops. But, Rani who was supposed to have a large and efficient army was able to raise only 2000 soldiers to fight against Asaf Khan. Even Adhar

Kayastha, her minister, asked her not to fight against Asaf Khan with the limited resources. Rani did not want to step back from the battle because she considered it as dishonorable. She marched forward with her army. Asaf Khan easily defeated the army of Rani Durgavati in the battle of Danmoh. Rani was badly wounded in the battle and stabbed herself to death instead of being captured by the enemy. After defeating Rani Durgavati, Asaf Khan marched towards to the capital Chauragarh. Rani's son Bir Narayan fought bravely but died in the siege of Chauragarh. Thus, women trapped in the siege performed Jauhar. Afterwards, Asaf Khan retained immense wealth, a good amount of gold, silver and jewels including 1000 elephants. Rani Durgavati's sister, Kamla Devi, was sent to the imperial harem. The conquest of Garh Katanga added many royal territories to the Mughal Empire. Asaf Khan like Adham Khan in Malwa kept the treasures won from Garh kingdom. He sent only 200 elephants to Akbar. When Akbar asked Asaf Khan to show accounts, he escaped. First Asaf Khan went to the Uzbeks, and then returned to Gondwana. At the end, he finally submitted himself to Akbar, and he restored his position. Akbar also promoted the men of all the classes on the basis of their merit. In 1567 A.D., Akbar recalled Asaf Khan and Garh-Katanga restored to Chandra Shah, brother-in-law of Rani Durgavati.

After suppressing the revolt of Uzbek, Akbar moved towards Rajasthan. Mewar was the most prestigious and powerful kingdom of Rajasthan. Although Ajmer and Nagor had already submitted themselves to Akbar, but Mewar did not do so. The ruler of Mewar, Rana Udai Singh, was proud of his abundant wealth, strong castles and his devoted Rajputs. During the siege of Chittor, Rana Udai Singh, offered to accept the Mughal suzerainty and to pay Peshkash, but he was not prepared to lower his head in the obedience to Akbar because "none of his ancestors had bowed down and kissed the ground." Furthermore, Rana had also offended Akbar by giving shelter to Baz Bahadur of Malwa and later to the Mirzas of Sambhal. The Mughals tried to attack the fortress of Chittor. But the fort was sturdy, and it was difficult to sap the walls of the fort. Because of the continuous firing by the Mughals, one or two hundred carpenters, expert builders and the stone masons died every day. Finally, after four months, the Mughals were able to conquer the fort of Chittor. In the battle, Akbar was able to kill Jaimal, a Rajput warrior. His defenders performed the Jauhar in rage and died fighting. When Akbar entered the fort, he ordered a general massacre, so nearly 8000 Rajputs, 40,000 peasants and 30,000 people were slaughtered. In 1568 A.D., the fort of Chittor came under the control of the Mughals. After occupying the fort of Chittor, Akbar also conquered the forts of Ranthambhor and Kalinjar in Bundelkhand. But, the rulers of Marwar, Bikaner and Jaisalmer accepted the Mughal suzerainty and in return they were allowed to rule over their states. Akbar granted them the Mansabs and Jagirs. Thus, Mewar remained an independent region.

In 1572 A.D., Akbar launched a campaign towards Gujarat by the way of Ajmer, Merta and Sirohi with his large army. With the support of the Habshi and Gujarati nobles, Akbar successfully occupied Ahmedabad without facing any serious challenges. But, he wanted to expel the Mirzas from the south of Gujarat. In this campaign, he fought bravely. When he came to know that Ibrahim Hussain Mirza was trying to escape, he pursued him and defeated Ibrahim Mirza at Sarnal. Further, he occupied the fort of Surat in 1573 A.D. After that many local rajas

also surrendered to Akbar. The Portuguese also came to Surat during the siege and made presents to the Emperor. Akbar first time saw the sea and sailed on the Sea of Oman at Khambayat. After successfully conquering Surat, Akbar appointed Khan-i-Azam Aziz Koka as the governor of Gujarat and placed the nobles in charge of the Sarkars of Patan, Dholka, Broach and Baroda, and he returned to Agra. In 1573 A.D., the Gujarati nobles, the Mirzas and the Hindu rajas together rebelled against the Mughals and besieged Aziz Koka at Ahmedabad. When Akbar got the news, he went back to Ahmedabad with 3000 soldiers. The emperor's sudden arrival demoralized the rebels. Akbar suppressed the rebellions and ensured a great victory.

After conquering Gujarat, Akbar focused on the affairs of the east. Akbar immediately sent his army to the east because Daud Khan declared himself independent and issued the Khutbah and Sikka on his own name. The Afghans of Bengal and Bihar were not able to face Akbar without a proper leadership. Then, Akbar sent Munim Khan, the governor of Jaunpur, to deal with the situation. Munim Khan besieged Patna. Akbar reached Patna with a large army and boats. Akbar occupied Hajipur and Patna and pursued Daud Khan into Bengal. He left Munim Khan to complete the conquest of Bengal and Orissa. Akbar himself went back to Agra. Daud Khan was defeated in the battle of Tukaroi (district Balasore). After the battle of Tukaroi, Munim Khan died and Daud Khan recaptured his old capital Tanda. Therefore, Akbar sent Hussain Quli-i-Jahan as the new governor of Bengal who decisively fought and killed Daud Khan in 1576 A.D. Thus, Bengal came under the control of the Mughal Empire.

In 1576 A.D., Akbar planned to lay another expedition against Maharana Pratap, the son and heir of Rana Uday Singh of Mewar. He posed no threat to the empire, but his continuous assertions of independence were a challenge to Akbar's policy of bringing the Rajputs under their control. Akbar sent three missions to Pratap to accept the suzerainty of the Mughals, but all the three failed. Even, Raja Todar Mal persuaded Maharana Pratap for establishing friendly relations with the Mughals. Akbar sent Man Singh to crush Maharana Pratap. A fierce battle was fought at Haldighati near Kumbalgarh in 1576 A.D. The Afghan Hakim Sur fought bravely in the Maharana's army. The Maharana was wounded badly, but his attendants saved his life. Both the sides suffered heavy losses. The Mughal forces failed to capture Maharana Pratap and the Mughals were also fed up to deal with their guerrilla warfare. By the end of the year, Akbar left Ajmer but captured Sirohi, Bundi and Kumbalgarh by 1578 A.D. Akbar tried chasing Maharana Pratap but failed every time. Maharana Pratap continued waging guerrilla warfare until his death in 1597 A.D.

4.3.2 FURTHER EXPANSION OF THE EMPIRE

From 1580 onwards, there were serious conflicts in Bengal, Bihar and Rajasthan. There was also expansion of empire in the east, west and the Deccan. In 1580 A.D., there was a rebellion by the nobles in Bengal. This rebellion was an attempt to reverse the power of the centralized government of the monarchy and to reduce the power of the officials working under the Mughals. There was resentment among the nobles because of the strict enforcement of branding of the horses and reviewing the quality of the horses. The rebellion was suppressed and Akbar

sent Rai Purushottam and Mulla Muhammad Yazdi to tackle the situation in Bengal. They behaved in a harsh and untactful manner and demanded to see the old accounts. This created further resentment among the nobles, Mullahs, Qazi's against the Emperor. When the allowance (Bhatta) given for service in Bengal and Bihar was reduced to half, this added fuel to the fire. The rebels went so far that they read Khutbha in the name of their leader, Mirza Muhammad Hakim. To control the rebellions of Bengal and Bihar, Akbar sent a force led by Todar Mal and Mirza Aziz Koka. They were successful in suppressing the rebellion. But, Mirza Muhammad Hakim fled from there and invaded Panjab. Akbar had remained in command at Agra with a large army, and Mirza Hakim was not able to stand before the Mughal forces. Later, Akbar restored the region to Mirza Hakim. There was an invasion of Abdullah Uzbek who captured Badakhshan in 1584 A.D. Afraid of an Uzbek attack on Kabul, Mirza Muhammad Hakim and Mirza Sulaiman appealed for Akbar to help. Before Akbar could provide any help, Mirza Muhammad Hakim died from excessive drinking. Akbar sent Man Singh who was in charge of the frontier regions to occupy Kabul. Man Singh was successful in his ambition. Akbar himself advanced towards Attock and appointed Man Singh as the governor of Kabul. He kept regular check on the rebellions.

Yaqub Khan, the local ruler of Kashmir, refused to pay a tribute to Akbar. So, in 1586 A.D., Akbar decided to annex Kashmir. He sent Raja Bhagwant Das and Qasim Khan with a large army to Kashmir in 1587 A.D. Soon, many hill rajas of Jammu, Ladakh and Baltistan (Tibet) surrendered to Akbar. He visited Kashmir for the first time in 1586 A.D. In 1590 A.D., Akbar sent an army to occupy Sindh with its capital at Bhakkar, which was already under the Mughals. The conquest of the Sindh was crucial for opening a trade route from Qandahar to Multan and down the river Indus to the sea. Some of the areas in North India such as Baluchistan also came under the imperial control. The final act was the capture of Qandahar. With this, the Mughals got a scientific and more defensible frontier. In the west, Akbar annexed Kathiawar. Raja Man Singh was transferred from Kabul to Bihar. He expanded the empire by occupying Orissa and Dacca in the East Bengal. It was under the Afghan control. The Mughal's also forced the Cooch Bihar to accept their suzerainty. Therefore, after expanding his empire in the north India, Akbar moved towards the Deccan.

In 1591 A.D., Akbar appointed his son, Prince Murad, the governor of Malwa in order to control the Deccan. There were conflicts between the Habshi and the Dakhini's which drove the Nizam Shahi state of Ahmadnagar into total confusion. The Mughals attacked Ahmadnagar under the leadership of Prince Murad, but its queen, Chand Bibi, defended it heroically. In 1595 A.D., the Mughals again attacked, but disappointed. Another siege of Ahmadnagar forced Chand Bibi to made peace by ceding Berar. But Berar refused to submit to the Mughals. After looking into the matter and inability of the Murad to handle this situation, Akbar called back Murad and sent Abul Fazl to use his diplomatic skills to deal with the Deccan politics. Bahadur, son of Raja Ali Khan, surrendered to the Mughals. Now, again, he rebelled against the Mughals and ignored Abul Fazl. He exerted pressure on both Bahadur and Chand Bibi to surrender. Akbar personally marched towards the Deccan in 1599 A.D. Bahadur still

refused to surrender and took refuge in Asirgarh fort. The Mughal forces besieged the fort and tried to control the region. Finally, by 1601A.D., Bahadur surrendered and Asirgarh was captured. Chand Bibi was also killed by her supporters. Akbar assigned Khandesh to his son, Daniyal. Then, Prince Salim rebelled in Allahabad and Akbar led for the north. Daniyal was given the supreme command in the Deccan. Abul Fazl was recalled by Akbar to the north to deal with Prince Salim's rebellion. But on the way, Prince Salim sent Bundela chief, Bir Singh Deva to kill Abul Fazl. Akbar was shocked by this news. Prince Salim received the support from many of the Akbar's favorites. They persuaded the Prince to visit Akbar in Agra fort. Akbar was seriously ill. Prince Salim came to his father's deathbed, the dying Emperor placed his turban on his son's head and died in 1605 A.D. He was the greatest king that India ever produced.

The Mughal Empire at the death of Akbar (1605)⁶

⁶ S.A.A. Rizvi, *The Wonder That Was India*, Vol. II, London: Sidgwick & Jackson, 1987, p.115.

4.3.1 CHECK YOUR PROGRESS II

1. When and between whom the second battle of Panipat was fought?

---

2. Who was Bairam Khan?

---

3. What do you understand by the term Fatwa?

---

4. Write few sentences on battle of Haldighati?

---

5. Who was Raja Man Singh?

4.4 A NEW CONCEPTION OF THE STATE

With the establishment of a new state under the Mughals, new liberal thinking arose in the country. The Mughal rulers from Babur to Aurangzeb followed the liberal approach in their state policies inspired by the Turko-Mughal traditions and modified it from time to time. Babur, the founder of the Mughal dynasty in India, was related to the Mongol leader Chingez Khan and Timur, the Chaghtai Turk. He brought with him the traditions of the Turks, Persians and the Mongols. According to those traditions, the king held a status which was higher than a chief. The king had the divine right to rule, so none of the Begs aspired to sit on his throne. This provided certain stability once a king had demonstrated his capacity to rule. All the sects were considered equal. These traditions were brought by Babur and his son, Humayun, followed his footsteps. In India, there was a wide diffusion of the liberal Sufi orders in which love of God, and devotion to Him was given importance over formal worship. Kabir, Nanak and many other bhakti saints had laid emphasis on the one true God who could be apprehended within their hearts by constantly dwelling on Him and repeating His name. No distinction was made between devotees of different faiths. An emphasis was laid on unity irrespective of the caste or religion. In many provincial kingdoms, Hindus were admitted into the service of the state at high levels, a policy of religious toleration was followed and patronage given to languages and literatures. It was due to this broad tradition of liberalism that Abdul Latif who was considered a Sunni in Iran and a Shia in India, was chosen by Humayun as one of the tutors of young Akbar.

Akbar followed a rich and liberal tradition when he assumed the throne as a Mughal Emperor. Abul Fazl, biographer of Akbar, had put forward the details of his concept of suzerainty and his religious ideas. Abul Fazl believed that Royalty was a light from the God and a ray from the Sun. It was the divine light known as Farr-i-Izidi, communicated by God to kings

---

without any intermediate assistance. Royalty was a divine gift and the king was not dependent on the Ulema for it. This was not a new concept, already followed by the Delhi Sultan, Balban. This divine light created in king the paternal love and a big heart with the sense of courage, firmness and fulfilling the demands of his subjects. It increased the trust in God, prayer and devotion to punish the tyrant and behave with reason.

Abul Fazl mentioned the concept of the state and sovereignty in the contexts of his understanding of the society. There were four categories of human beings: the warriors, the artificers and merchants, the learned (Brahmans and Ulemas) and laborers. The learned class was put in the third category, not in the first in accordance with the Dharam Shastras. This classification was based on the qualities: noble, base and intermediate. The noble had pure intellect, sagacious, capable of administration, eloquent, courageous for military duty. The base and intermediate category included various professions. For instance: barber, tanners, rape-dancer, sweeper, butcher men and fishermen. The butchers and the fishermen were relegated to the separate quarters of the city and were forbidden under the threat of fine from associating with others. This section was considered as the evil section of the society. The intermediate consisted of carpentry, agriculture, dying, iron-monger, knives or scales manufacturing. They were considered as a charitable category. The lower classes did not aspire for a share in state power, and the task of administration was given only to the noble families and the upper castes. The king bestowed with the divine light. He had to unite and respect all the classes and put every section of the society in its proper place. Abul Fazl strongly believed in hierarchy, but gave preference to talented people in the service of the Mughal Emperor. Akbar knew the value of talent and honor people of various classes with appointments in the ranks of the army. Akbar also promoted the soldiers to higher ranks.

Abul Fazl explained the liberal absolutism existed under the Mughals in which the Emperor had the highest moral and the spiritual qualities; he was also not dependent on any set of religious leaders for legitimization. He described the Emperor as a superior in the Mughal Empire. He said the Emperor was a light that was sent by God himself. Abul Fazl believed that a ruler should not depend on any religious person. He should have high moral and spiritual qualities. According to Abul Fazl, in a poly-religious state, based on a composite ruling class drawn from the different ethnic and religious groups, hierarchical in nature, justice should be given without any partiality irrespective of birth, religion or status. He nowhere used the words like Dar-ul-Islam and Dar-ul-Harb to describe the politics of his times. Abul Fazl also favored the abolition of Jizyah. Thus, according to Abul Fazl, Akbar's conquests were not based on the spiritual or religious differences, but they were based on the justice and tolerance, and he called it a Dar-ul-Sulh. Akbar pursued a broad and a liberal religious state.

Jahangir followed the liberal character of the state instituted by Akbar during the first half of the 17th century, though with a few lapses. He followed the Akbar's policy of Sulh-i-Kul and religious eclecticism. He continued enrolling Murids (disciples) and giving each of them a token, or Shast, likeness of the Emperor. At the time of initiation, the disciples were advised to avoid the sectarian quarrels and to follow the rule of universal peace. Jahangir continued to

celebrate the various Hindu festivals like Diwali, Holi, Rakhi at his court. Nauroz, an old central Asian festival, was also celebrated. Religious freedom was given to the people. He also banned the cow slaughter in his empire. There was no ban on the Hindus building new temples. The Christians were given land and permission to build churches. Jahangir also continued Akbar's policy of giving gifts and grants to the Brahmans and temples. He continued Akbar's practice of inviting religious divines for personal discussions. His reign was marked by benevolence and justice. Despite his liberalism, there were occasions when he showed a narrow spirit. He declared the war against Mewar and Kangra as Jihad. Many temples and images were destroyed during the campaigns. Jain temples were also closed, and Jain saints were expelled from the empire. The attitude towards Sikhs were also not good. He punished Guru Arjun Dev for token support to Khusrau and a Sufi saint Shaikh Nizam Thanasari too. Thus, he followed the policy of cultural pluralism, in which the people of all the religions and regions contributed.

Shah Jahan also followed the liberal policies of Akbar with some modifications, and orthodox beliefs were back in power. He declared the state to be an Islamic in which respect was given to the Sharia and observe its injunctions in the personal life. He exempted the theologians from Sijda (Prostration before the ruler) and Zaminbos (putting both the hands on the ground and touching them to the forehead). He banned mixed marriages between the Hindus and Muslims. He ordered that all the pending works of the temple construction were to be completed in his reign, but banned the new temple construction. Many magnificent mosques were constructed like Jama Masjid at Delhi which showed his emphasis on the power and majesty of Islam. Along with that the liberal measures of Akbar were also followed like Jharoka Darshan, weighing himself for gifts (Tula Dan). The broad tolerance continued, which was seen in his confirmation of the grants given to the temples.

Aurangzeb reversed Akbar's policy of religious toleration and undermined the loyalty of the Hindus to the empire. This led to the popular uprisings which sapped the vitality of the empire. He insisted on following the injunctions of the Sharia in very strict manner. He was not interested in philosophical debates or in mysticism. He occasionally visited the Sufi saints for their blessings. He banned Sijda before the ruler and forbade Kalma being inscribed on the coins. He discontinued the festival of Nauroz. He forbade singing in the court. He even discontinued the practice of Jharoka Darshan. He even forbade the ceremony of weighing the Emperor against gold and silver and other articles on his birthday. He appointed Muhtasaibs to see that people lived their lives in accordance with the Sharia. They were responsible for ensuring that the things forbidden by the Sharia and the Zawabits (secular decrees). He believed that the state was also responsible for the moral welfare of the citizens. But the officials were instructed not to interfere in the private lives of the people. He followed the restrictive policy towards the Hindus and demolished many temples. It created disaffection and opposition among the large section of the Hindus. He imposed Pilgrimage tax as well as Jizyah on the Hindus on the ground that it was Wajib (compulsory) according to the Sharia. He was the defender of the Sharia and tried to win over the theologians. He renovated mosques and monasteries which had fallen to despair and

appointed the Imams, Muezzins and the attendants with high salaries. Aurangzeb showed a narrow and limited outlook as the Emperor of the country.

4.4.1 CHECK YOUR PROGRESS III

1. Who was Abul Fazl?

---

2. What do you understand by the term Farr-i-Izidi?

---

3. Define the term Dar-ul-Sulh?

---

4. Write a few sentences on the divine right theory of kingship?

4.5 SUMMARY

Students, this unit focused on the establishment and consolidation of the Mughal rule in India. Babur defeated Ibrahim Lodhi in the first battle of Panipat in 1526 A.D. But even, after Panipat, Babur's path was not that smooth. He had to face the Rajput chieftains and the Afghans. But his son, Humayun, could not stand against the Afghan opposition, thus failed to keep his father's legacy intact. It also explained about the territorial expansion under Akbar, who brought almost the whole of north India under his control. Though, the success in the south was confined to the Deccan only. The consolidated empire created by Akbar was maintained by his successors. The last section highlighted about the nature of state under the Mughals. Akbar followed the rich liberal tradition as a Mughal Emperor. This liberal tradition continued by his successors to some extent and orthodox beliefs back in power too.

4.6 SUGGESTED READINGS

Satish Chandra, *Medieval India: From Sultanat to the Mughals, Mughal Empire (1526-1748)*, Part II, New Delhi: Har Anand Publications, 1999.

S.A.A. Rizvi, *The Wonder That Was India*, Vol. II, London: Sidgwick & Jackson, 1987.

John F. Richards, *The Mughal Empire*, New York: Cambridge University Press, 1993.

Irfan Habib, *Medieval India: The Study of Civilization*, New Delhi: National Book Trust of India, 2007.

Michael H. Fisher, *A Short History of The Mughal Empire*, London: I.B.Tauris & Co.Ltd, 2016.

Satish Chandra, *Essays in Medieval India*, India: Oxford University Press, 2004.

S. Chandra, *Parties and Politics at the Mughal Court, 1707-1740*, Michigan: Oxford University Press, 2002.

R.P. Tripathi, *Rise and Fall of the Mughal Empire*, New Delhi: Central Book Depot, 1963.

4.7 QUESTIONS FOR PRACTICE

4.7.1 LONG ANSWER QUESTIONS

1. Discuss political conditions of India on the eve of Babur's invasion.
2. Write a detailed note on the New Conception of the State.
3. Discuss the territorial expansion under the Mughal Emperor Akbar?
4. Critically examine the reign of Humayun as a Mughal ruler?

4.7.2 SHORT ANSWER QUESTIONS

1. Mention the reason behind the conflict between Babur and Rana Sanga?
2. How did Humayun die?
3. When and where Akbar's coronation ceremony took place?
4. Mention few kingdoms that ruled North India on eve of Babur's invasion.
5. Name two historians of Akbar's time.
6. Name any two battles fought by Sher Shah Suri against Humayun.

BACHELOR OF ARTS

SEMESTER II

COURSE: HISTORY OF INDIA: c.1200-c.1750

UNIT 5: ADM INISTRATIVE FRAME WORK: CENTRAL AND PROVINCIAL ADMINISTRATION; LAND REVENUE; JAGIRDARI; MANSABDARI

STRUCTURE

5.0 Learning Objectives

5.1 Introduction

5.2 Central Administration

5.2.1 The Emperor

5.2.2 Diwan

5.2.3 Mir Bakshi

5.2.4 Mir Saman

5.2.5 Sadr

5.2.6 Check Your Progress I

5.3 Provincial Administration

5.3.1 Check Your Progress II

5.4 Land Revenue System

5.4.1 Check Your Progress III

5.5 Jagirdari System

5.5.1 Check Your Progress IV

5.6 Mansabdari System

5.6.1 Check Your Progress V

5.7 Summary

5.8 Suggested Readings

5.9 Questions for Practice

5.9.1 Long Answer Questions

5.9.2 Short Answer Questions

5.0 LEARNING OBJECTIVES

After reading this unit, you will be able to:

- Identify the major administrative departments in the central as well as provincial level.
- Analyse the steps taken to design the new land revenue system during the reign of Akbar.
- Gain knowledge about the evolution and working of the Mansabdari and Jagirdari system under the Mughals.

5.1 INTRODUCTION

Students, this unit will examine the Mughal administrative structure established to control over the vast empire. It will help you to know about the elaborate offices with their assigned functions at the central as well as provincial level. The land revenue system will be explained in detail which was designed to bring stability in the empire. The next important section will be on an important institution of the Jagirdari system which evolved steadily through the time and underwent many changes under the Mughals. The last section will highlight the evolution of the Mansabdari System under the Mughals in India.

5.2 CENTRAL ADMINISTRATION

The Mughals provided an excellent system of administration to exercise control over the different parts of the empire. Babur and Humayun remained busy in their military affairs, so they could not concentrate on establishing a definite system or pattern in the administration. It was Akbar who established elaborate departments and assigned duties to their heads. He also fixed the rules and regulations guiding both their public and private conducts. He laid the foundation of the Mughal system of administration, which continued under his successors without much modification. Students, we will be looking at the power and position of the Emperor and working of the various departments separately under this section.

5.2.1 THE EMPEROR

The Mughal administration was centralized and all the powers of the state were vested in the Emperor. He enjoyed absolute authority. He was not only the head of the state but also in-charge of the armed forces and chief judicial authority of the realm. He always kept the interests of the people in mind and did not resort to unnecessary repression. Moreover, he set up a standard and norms before his people. Akbar set up a standard of appearing three times a day for state business. The first appearance in the morning called Jharoka Darshan in which a public Darbar was held. It was designed to establish a personal bond between the ruler and his subjects. The people could submit their petitions and present their cases in the Darbar and get their decisions on the spot. The second appearance was in afternoon in which Akbar reviewed the condition of

the horses and the elephants, visit the Karkhanas and the workshops. The third appearance was to meet the nobles and the trustworthy persons. This routine was strictly followed by his successors to bring the monarchy closer and more accessible to the people in various ways.

In view of enormous duties performed by the Emperor, he set up a council of ministers to assist him. These ministers held different offices under various departments. The Mughal state had four main departments and their four main officers. The Diwan or Wazir looked after the revenue department, the Mir Bakshi looked after the military department, the department of imperial household or Karkhanas were headed by the Mir Saman, the Sadr was the head of judicial and revenue-free grant department (Inam). All departments were not of equal in importance. The position of the Diwan became the most powerful and influential under the Mughals.

5.2.2 DIWAN

The Diwan was also known as Wazir, headed the department of income and expenditure. The word Diwan or Diwan-i-Ala was more generally used under Akbar. The Diwan often attracted the Emperor's attention by their knowledge and skill of revenue affairs. Although very influential and close to the Emperor, he was generally not given high Mansab. Sometimes, the Emperor himself appointed two or three persons as the Diwans to discharge various duties. He was the lieutenant of the Emperor in financial matters, superintendent of the imperial treasures and all accounts. The accounts of the army, the royal court, the household, the imperial workshops were under the orders of the Diwan. He was also drawn from the class of writers or Ahl-i-Qalam as distinct from warriors. However, he continued to enjoy the highest place in the Mughal bureaucratic hierarchy despite the reduction in his powers.

5.2.3 MIR BAKSHI

The Mir Bakshi was also known as Diwan-i-Arz. In order to limit the powers of the Diwan, a separate military department was essential for the working of the administration. All orders of appointments of the Mansabdars and their salary papers were endorsed and passed by him. He was responsible for the branding of the horses (Dagh), recruitment of army and checked the muster-roll (Chehra) of the soldiers. He placed all matters pertaining to the military department before the Emperor. He presented the embassies and distinguished visitors to the king. He was also the head of the intelligence department; all the news-reports sent by Waqia Navis from different provinces were put by him before the Emperor. He accompanied the Emperor on tours, pleasure trips, hunting expeditions and battlefields. The two leading officers of the administration were the Diwan and the Mir Bakshi.

5.2.4 MIR SAMAN

The Mir Saman was the officer in-charge of the royal Karkhanas. He was also known as Khan-i-Saman. He was the chief executive officer responsible for the purchase of all kinds of articles and their storage for the royal household. He was also responsible for supervising and manufacturing of the articles, whether they were weapons for war or articles of luxury. Furthermore, he had several officers under him like Diwan-i-Buyutat and Tahvildar (cash keeper). The Diwan-i-Buyutat was in-charge of the Karkhanas which included factories and stores maintained by the central government. The Karkhanas dealt with pearls, precious stones, swords, daggers, guns and artillery. There was one Darogha in each Karkhana who had special knowledge of the article manufactured, and an accountant and a Mushrif to look after the administration. Apart from that, the Mir Saman also maintained horses and elephants for the army; camels, mules for baggage; and elephants for the royal hunt. He was also close to the king and looked after the household, and the army.

5.2.5 SADR

The Sadr or Sadr-us-Sadur also known as Qazi-ul-Quzzat was the head of the Ulema and the chief advisor of the king regarding the enforcement and interpretation of Shariat or the holy law. He was the head of the judiciary, appointed Qazis and Mufti all over the empire. His major responsibility was to award subsistence allowances in the form of both cash (Wazifa) and land grants (Suyurghal, Inam, Madad-i-Maash) to the deserving scholars, divines and weaker sections. He also looked into whether the grants were given to the right persons and utilized properly. He scrutinized applications for all such grants, both fresh and renewals, and presented before the Emperor for sanction. The most powerful Sadr under Akbar was Shaikh Abdun Nabi.

5.2.6 CHECK YOUR PROGRESS I

1. What do you understand by the term Jharokha Darshan?

---

2. Discuss the role of the Diwan under the Mughals?

---

3. Who was the in-charge of Karkhanas?

---

4. Who was Shaikh Abdun Nabi?

---

5. Write few sentences on the role of the Mir Saman?

---

6. Who was appointed as the head of the judicial department?

5.3 PROVINCIAL GOVERNMENT

For the sake of convenience and administrative efficiency, the Mughals had divided their empire into a number of provinces. The number of these provinces was different under different Mughal rulers. In 1580, Akbar divided his empire into twelve divisions called Subas. Later three more Subas: Bihar, Bengal and Gujarat were added to the empire. During the reign of Jahangir, their number increased to seventeen and further increased to twenty-one under Aurangzeb. But by and large, the system of administration at the provincial level continued to be the same under various Mughal rulers.

The Mughal Empire was divided into twelve Subas and each Suba was divided into a number of Sarkars and these were further divided into Parganas and Mahals. The head of the administration in Suba was known as Sipahsalar or commander or Subedar. He was directly appointed by the Emperor and answerable to him. The tenure of a Subedar was around three years. He was also responsible for maintaining law and order in the Subas. He also helped the Diwan in collecting land revenue, controlling and punishing the rebellious Zamindars, extending cultivation, construct reservoirs, wells, water-courses, gardens, Sarais and other useful public works. He also took tours of the province and look into the important events through his trusted spies and news writers. He was also responsible for collecting tribute from vassal chiefs in the province.

The provincial Diwan was appointed by the Emperor himself. He was independent and answerable to the centre. He was the head of the revenue department in the Suba. His duty was to send the reports of financial matters and the cash-balances to the central Diwan. He was also responsible for the collection of the land revenue and other taxes, and for their auditing and accounting. His main duty was to extend the area under cultivation. A large number of Amils worked under him. He kept a check on their work and supervised them.

The Bakshi was appointed by the imperial court at the recommendation of the Mir Bakshi. He performed the same military functions as his counterpart performed at the centre. He was responsible to check and inspect the horses and soldiers maintained by the Mansabdars in the Suba. He also issued the pay bills to both Mansabdars and the soldiers. His duty was also to inform the centre from time to time. He posted his agents in the Parganas and in various important offices to ensure its smooth working.

The Sadr was the head of the judiciary department and recommend grants to religious men. The Qazi acted as an assistant of the Sadr. The Kotwal looked after the law and order in the city. He was also responsible for the general amenities in the city, such as weights and measures, and also controlled gambling houses and the houses of prostitution. A provincial system of government acted as a link to the local administrative units and as a transmission belt for the information to the centre.

The provinces were further divided into Sarkars and Parganas. Each Sarkar was headed by a Faujdar. His duty was to maintain law and order and crush rebellions. Another official was the Amalguzar responsible for the assessment and collection of land revenue. The

Parganas were the administrative units below the Sarkar. The Shiqqdar was the executive officer of the Parganas assisted by the Amils in land revenue. The Qanungos determined the Pargana and village boundaries, and he also kept the local revenue records.

5.3.1 CHECK YOUR PROGRESS II

1. What were the duties assigned to a Kotwal?
_____
2. Write a few sentences on the role of a Diwan?
_____
3. Write four important officials at the provincial level of administration?
_____
4. How many Subas were there during the reign of Akbar?
_____
5. Who looked after the religious matters at the provincial level?
_____

5.4 LAND REVENUE SYSTEM

An efficient land revenue system was developed under the Mughal rulers. The land revenue system which was evolved under Akbar was called the Dahsala system or ten-year system. Before him, the Mughal Emperors Babur and Humayun continued to follow the land revenue system of the Delhi Sultans. They were preoccupied with the task of conquest and rehabilitation that they could hardly get any time to devote themselves to the improvement of revenue system. It was an Afghan ruler, Sher Shah Suri who involved himself in reforming the revenue system. His Zabt (the system of measurement) continued to operate in the country from Lahore to Allahabad till the early years of the Akbar's reign. Following those lines, Akbar decided to reform the land revenue system. He appointed Aitmad Khan as the Diwan of the crown-lands (Khalisa) who introduced reforms in the empire which relieved Akbar from his immediate financial worries. He separated the Khalisa land from the Jagirs land and enquired about the income from various kinds of land. Apparently the most productive lands were included in the crown-lands.

By 1566, there was no change in Sher Shah's crop rate. The crop rates were converted into cash rates called Dasturl-Amal or Dastur, by using a single price-list. This created problems like the prices on which the crop-rates were converted into cash-rates were different from place to place. The other problems were: the state still had very little idea of the actual state of cultivation, including productivity and the area sown. No proper assessment of land-revenue could be made in the absence of such information.

In 1567, a major change was brought in the revenue system with the efforts of Muzaffar Khan and Raja Todar Mal. They asked the Qanungos to provide information about the

area of land cultivated and uncultivated, produce of the land, and the land revenue figures or statistics. The Khalisa land statements were checked by the senior Qanungos and a fresh estimate of the revenue for the empire was made. On the basis of the information provided, the crop-rates began to be converted into cash on the basis of the prices prevalent in differing regions. This system was better than the previous one.

In 1574, the official (Amil) also known as Karoris, was placed in charge of lands which could yield a Kroro of Tankas. The Karori was assisted by some other officials like a treasurer, a surveyor and other technical staff. They provided support by measuring the land of a village, and to assess the area under cultivation. They also surveyed the Banjar land and encouraged the peasants to bring Banjar land gradually under cultivation. The primary purpose of this Karori experiment was to do the measurement of the cultivated area. This experiment was introduced in the settled provinces from Lahore to Allahabad. In 1579, on the basis of the produce of land, local prices, yield, lands were grouped into assessment circles known as Dasturs. The crops, the area sown, and the price of produce in every Pargana during the last ten years were ascertained. The annual revenue was fixed as $1/10^{\text{th}}$. This system was very beneficial in the sense that as soon as the crops were sown, and the measurement (Zabt) of the sown area carried out, it's easy to know what it's rough income could be. Peasants also benefited from it to some extent but the risk of the cultivation largely dependent on him.

The specific features of the Dahsala system introduced by Akbar were based on average of the produce and prices during the last ten years. On this basis, land was divided into four categories. The first category was of Polaj which were under continuous cultivation. The second category was of Parauti which cultivated with a gap of a year and paid full rates when they were brought under cultivation. The third category was of Chachar which cultivated after a gap of three to four years. It paid a progressive rate, the full-rate being charged in the third year. The last category was of Banjar which was cultivable waste-land and paid full rates only in the fifth year.

There were various methods used for the assessment of land revenue under the Mughals. The first method was Batai (crop sharing). It was also known as Ghalla Bakshi. It was further divided into three categories. First was Bhaoli where the crops were reaped, stacked and divided on the basis of agreement in the presence of the parties. The second type was Khet Batai where the fields were divided when the crops were standing in the fields. The third type was Lang Batai where the crop was cut and stocked in heaps and then divided. This system needed a large number of inspectors to look into the right working and distribution of crop. The second method for revenue assessment was Kankut. The word Kankut is derived from the words Kan and Kut. Kan denotes grain while Kut means to estimate or appraisal. It was a system in which the grain yield was estimated. The whole land was measured, either by using Jarib or pacing it, and the standing crops estimated by inspections. In case of doubt, the crops were cut and estimated in three lots-the good, the middle and the bad. Zabti system was the third most popular method of assessment under Akbar. It was introduced in the region extending from Lahore to

Allahabad as also Gujarat, Malwa, and parts of Bihar and Multan. In this system, measurement of land was essential and cash revenue rates were fixed for each crop.

The land revenue demands from the peasants vary from region to region. In most of the areas, the state demand was one-third of the average produce. In Multan and Rajasthan, one-fourth was charged from the peasants. In Kashmir, where saffron was sown, the state share was half. The land revenue under the Mughals was paid mostly in cash. Cash nexus was firmly established in almost every part of the empire. Apart from land revenue, other taxes were also paid by the peasants like cess on cattle and trees. There was also the share demanded by Zamindars, the local officials, (Qanungo, Muqaddam, Patwari), and the expenses of village upkeep. The land revenue demand was undoubtedly the heaviest demand which the peasant had to meet under threat of severe action, including loss of life, if he failed to meet it.

The Mughal state assesses the land-revenue on the individual cultivator on the basis of his actual cultivation. The state encouraged the cultivator to pay directly to the state, which implied to the imperial treasury if the area was under Khalisa. The peasants pay to the Jagirdar or to the agent of Jagirdar if it was Jagir. Apart from peasants, there were Zamindars or chiefs who paid only a stipulated sum of money as land-revenue. Akbar was able to procure the co-operations of the Zamindars in collection of revenue, represented by Qanungo in the settled area extending from Lahore to Allahabad. In order to get their support, the Zamindars were allowed to collect their traditional dues from the area under their control, as well as collected land revenue for which they were granted a percentage of the collection. Much emphasis has been laid on the state issuing a Patta or Qabuliat (letter of acceptance) to the peasant, setting out area sown, the crop, the schedule, and the amount due from him. It was devised on the basis of which the state could check the actual collection made by the village headman, or by the Zamindar. At times, the Zamindars manipulate the assessment in their favour but still the control of the state was more extensive.

The state gained a lot from this new system like the expansion and improvement of cultivation, the peasant has no redress on account of natural disasters, or fall in prices. An expansion and improvement of cultivation was one of the principal aims of the Mughal government. The Banjar or uncultivated wasteland was brought under cultivation. Amalguzar or revenue-collector was instructed to look that more and more Banjar land to be cultivated. He was also instructed to give agricultural loans or Taqavi for seed, implements etc. in case of drought, or for bringing Banjar land under cultivation. Such help was available for digging and repair of wells also. Concessions were also given for increase of superior or cash crops. Apart from this, the state promoted and shared the benefits of the expansion and improvement of cultivation.

The state was strict and harsh with the officials as well as the peasants as far as their revenue was concerned. The remissions were insufficient and often tardy. The revenue demand was quite high, so there was a tendency of piling up of arrears. The government dealt harshly with the Amils to realize these arrears and the Amils in turn harsh with the peasants. Akbar set up a separate commission to look into this matter in 1585. The commission reported the issues like lands which fallen out of cultivation were assessed, the demand or arrears based on guess

and computation. The Amils were arrested and punished in a harsh way. Their salaries were held to recover the arrears, or they were not paid for the additional men they had employed for measurement or as soldiers to overawe the cultivators. They were corrupt so ordered to pay back the amounts they had collected from the peasants illegally. It was partly due to the recommendations of the commission that a standard rate was fixed for the remuneration of the measuring parties, a charge which was payable by the cultivators. A new yard, Gaz-i- Ilahi was introduced, replacing the old Gaz-i-Sikandari.

Thus, a uniform system was established under the Mughals in which a uniform set of grain rates per Bigha, valued at a uniform, and then at local prices, gave way to local grain-rates valued at local prices. Later the schedules of cash-rate were fixed on the basis of productivity and the crops sown, based on the past experience. This system continued, although periodic adjustments were made. The measurement system (Zabt) remained the preferred system, through other systems continued side by side. Stability also helped in the process of expansion and improvement of cultivation under the Mughals.

1.4.1 CHECK YOUR PROGRESS III

1. What was the primary role of the Karori under the Mughals?

2. _____
What was the mode of payment of land revenue?

3. _____
What do you know about Taqavi loans?

4. _____
Define the terms Patta and Qabuliat?

5. _____
Write few sentences on the role of Amalguzar?
_____

5.5 JAGIRDARI SYSTEM

The Jagirdari system was one of the important institutions developed under the Mughals. Under this system, the Mansabdars received their pay in cash (Naqd) as well as in the form of land assignments from which they collected the land revenue sanctioned by the Emperor. These assignments were known as Jagirs and its holder Jagirdar. Under the Delhi Sultans, these revenue assignments were termed as Iqta under the Iqtadar. It was not the land that was assigned, in actual sense it was revenue from the land that was given to the Jagirdars. The Jagirs were assigned according to the ranks of the Jagirdars in the empire. This system developed over a period of time and underwent many changes under the Mughals especially Akbar.

During Akbar's reign, the entire land of the empire was divided into the Khalisa and Jagir. The revenue from the Khalisa went directly to state treasury and the Jagirs were assigned

to the Jagirdars in lieu of their salary. The state calculated the rough estimate of revenue called Jama or Jamadami. It included land revenue, custom duties and other taxes. The amount of revenue collected was called Hasil. The land which was yet to be assigned to the Mansabdars was known as Paibaqi. This system continued up to the reign of Aurangzeb.

There were different types of Jagirs under the Mughals. Firstly, Jagir-i-Tankhwah in which Jagirs were assigned in lieu of the salary due to a Mansabdar, for his Zat and Sawar ranks. Such Jagirs were also known as Tankhwah-i-Jagir. Secondly, Mashrut Jagir or conditional in which Jagir was allotted to a person conditional upon his appointment to a particular post. The next category was of Inam Jagir which involved no obligation of service, being independent of rank. Lastly, Watan-Jagirs which were assigned to the Zamindars (chieftains) in their homelands. Their old dominions were known as their Watans, and they remained with their family. The king was entitled to determine the succession to a Watan-Jagir. But, as a rule, the Emperor neither took away, nor resumed any part of the Watan-Jagir from a ruling dynasty. Since a Jagir was given in lieu of cash salary, it was essential that it should yield at least as much as the salary to which the holder was entitled. If it yielded less, he would be a loser, and would not be able to fulfill his obligations.

The Jagirs were transferable after three or four years. No one was allowed to have same Jagir for longer period. The only exception to this established principle of Mughal Empire was in Watan-Jagirs. This system of transfer of Jagirs had certain limitations. The Rabi and Kharif harvests were hardly of equal value in the empire, if the Jagirdar transferred in the middle of the year, he had to suffer heavily. Sometimes the assignee was required to collect the previous arrears and send them to the treasury. In addition to that, sometimes transfers were made because the Mansabdars were sent to serve in a province, had to be assigned a Jagir there and similarly, those recalled from there would require Jagirs elsewhere. It was kept in mind during the transfer that the Jagirdar should be competent enough to manage or control the area assigned to him. Thus, administrative manuals were written for this purpose in which it was specified that the Governors had one fourth of his Jagirs in seditious (Zor-Talab) areas; the Diwans, Bakshis and other high Mansabdars had Jagirs in medium areas; the Jagirs of the small Mansabdars were to be placed in the Raiyati areas. These systems of Jagir transfers were necessary for the unity and cohesion of the empire.

The Emperor granted certain rights to the Jagirdars that were mentioned in the assignment orders given to the Jagirdar. He had given the right to collect revenue and authorized taxes from the land assignment. It was expected from him that he exercises his right in conformity with imperial regulations. The Jagirdars were instructed to take not more than half of the produce. They were also allowed to collect other such cesses and taxes, besides the land revenue, as were permitted by the government. The local officials and the cultivators were instructed to answer the Jagirdars and their agents properly and honestly.

The administration of the Jagir was in the hands of the Jagirdar. He had to employ his own agents to collect the authorized revenue and taxes within the Jagir in accordance with the imperial regulations. The big Jagirdars made systematic arrangements to manage the Jagirs than

the smaller assignees. The administrative structure of the Jagirs of the princes was usually modeled on that of the Khalisa. On the Jagirs of the princes, the Karoris (revenue collectors), a Amin (revenue assessor), a Fotadar (treasurer), and a Karkun (accountant) provided their services. However, some of these offices assigned to one person. In the ordinary Jagirs, the chief agent (Gumashta) was the Amil also known as Shiqdar. The duties of the Amin and of the treasurer were also entrusted to him occasionally. The Amils had to sign a bond in respect of future collections with the Jagirdar. Along with that, certain amount (Qabz) was paid by the Amils to the Jagirdar. Generally, those who paid highest Qabz were appointed as the Amil by the Jagirdar. The Jagirdar preferred agents those who had local connections and were likely to work with the Zamindars. If the Jagirdar was far away then it was difficult for him to manage the Jagir. The Jagirdars also passed their burden on the shoulders of his troops by parcelling out their Jagirs among them. Then, the troops had to collect revenue from the villages assigned to them out of their master's Jagirs. The smaller Jagirdars preferred Ijara or revenue farming because they did not possess enough resources to arrange for the collection of revenue from a distance.

The Jagirdars did not enjoy absolute powers on his Jagir or over its inhabitants. There was an imperial control over the Jagirdars. His authority was checked by the king and his ministers with the support of the network of administrative officers. In the field of revenue collection, every Pargana had two important officials; they were the Qanungo and the Chaudhari. Every Jagirdar or his agent had to depend on them for asserting and collecting the revenue. These officials assisted the Jagirdars as well as check the accounts of collection and to see that no irregular exactions were taken from the peasantry. The Faujdars was appointed to maintain law and order in the empire. They were also operating in the Jagirs. Some Jagirdars obtained the office of the Faujdar for themselves in their Jagirs. There was no judicial power with the Jagirdar, but the Qazi of every Pargana had such power to hear and settle criminal as well as revenue cases. He was independent of the Jagirdar and checks the actions taken by the Jagirdar. Waqia Navis and Sewanihnavis were news reporters who were expected to report every important matter. They sent their reports on various subjects and one of their concerns was the conducts of the Jagirdars. The inhabitants of the Jagir could also make complaints direct to the court. The Mughal Emperor ordered enquiries into the administration of the Jagirdars as well as reform their administration. The Jagirdars were punished if found guilty. On the other hand, the imperial administration also undertook some obligations towards the Jagirdars like protecting them in the management of their Jagirs and securing them in the enjoyment of their revenues. It shows that the Jagirdars were not autonomous; they were checked and controlled by the imperial government; they were dependent on the imperial government for the management of their Jagirs.

The Jagirdari system under the Mughals had worked efficiently until the middle of Aurangzeb's reign. But with the increasing strain of the Deccan wars on the financial resources of the empire, dislocation of the administration owing to the absence of the Emperor and the court from north India, the complicated machinery under which the Jagirs were assigned became inefficient. Initially, there was the absence of the Jagirs and no areas were left for assignment in

the Jagirs. This disrupted the regular working of the Jagirdari system. This led to struggle for the Jagir developed among the Mansabdars of the Mughal Empire. It developed factional rivalries among the Mansabdars, and they also started bribing the officials for the Jagirs. The Jagirdars did not like the transfer orders; they knew well that if they relinquished his Jagir, another Jagir would not be assigned to him. This led to the collapse of the Jagirdari system under Mughals.

5.5.1 CHECK YOUR PROGRESS IV

1. Define the term Jagir?

---

2. What do you know about the Watan-Jagir?

---

3. Why were the Jagirs transferred under the Mughals?

---

4. Mention few officials appointed to manage the Jagirs?

---

5. Write three types of the Jagirs?

5.6 MANSABDARI SYSTEM

Mansabdari was a unique system devised by the Mughals in India. The term Mansab (office or position or rank) indicated the position of its holder (Mansabdar) in the official hierarchy. A Mansab determined the status of its holder and fixed his pay. It laid upon him the obligation of maintaining a definite number of troopers with horses and equipment. Administrative or military duties were given to the Mansabdar under the Mughals. It can be said that the Mansabdari was a single service, combining both civil and military responsibilities. The salary of the Mansabdar was paid in cash as well as in the form of Jagir (land). The Mansabdar collected payment from the Jagir due to the state. The Mansab granted to nobles ranged from 10 to 5000 and formed 66 categories. The term Mansabdar was a generic term, but the Mansabdars were of different categories; those who hold rank up to 500 were called the Mansabdars, those from 500 to 2500 were called the Amirs and those from 2500 and above were called the Amir-i-Umda or Amir-i-Azam. With the passage of time, all the holder of the rank below 1000 were called the Mansabdars. The Mughal Emperor also appointed distinguished people on higher level directly. The princes or royal blood were given the Mansabs above 5000 up to 10,000. For instance, towards the end of Akbar's reign, nobles Mirza Aziz Koka and Raja Man Singh were raised to the rank of 7000.

The origin of the Mansab system lay in the decimal system of organization of armies used long before the Mughals. Under the Delhi Sultans, ten horsemen (Sawars) were put under one Sar-i Khail, ten Sar-i Khails under one Sipah-Salar, ten Sipah-Salar under one Amir; ten

Amirs under one Mailk, ten Maliks under one Khan and ten Khans under Sultan. Thus, the Sar-i Khail commanded 10 men, a Sipah-Salar 100, an Amir 1000, a Malik 10,000, a Khan 10000. Chengiz Khan, divided his army from 10 to 10,000 in which the nobles hold the rank of 100 or 1000. A unit of 10,000 was called Tuman. The basic principle in this system was that the lower officers were directly subordinates of the higher rank holders. Under the Mughals, Babur and Humayun did not contribute much to this system. It was Akbar who gave Mansab system a different form by introducing military and civil officers on the basis of their merit or service to the state.

Under the Mughals, all the Mansabdars were direct subordinate to the Emperor whether they commanded 10 Sawars or 5000. The single number represented the rank of the Mansabdar, personal pay and size of the contingent. For instance, if a person held a Mansab of 500, he was to maintain a contingent of 500 and received allowance to maintain it. In 1595-96, the rank of the Mansabdar changed from one to two, particularly Zat and Sawar. The Zat indicated the personal pay and status of a noble and the Sawar rank the actual number of horsemen he was required to maintain. During Akbar's reign the Sawar rank was normally either equal or lower than the Zat rank. This was continued to be the position under his successors. During the second half of the Aurangzeb's reign, there were quite a large number of the Mansabdars whose rank was higher than their Zat rank.

The reign of Jahangir saw an important innovation in the Mansabdari system i.e. introduction of the Du-aspa Sih-aspa rank. In his reign, Mahabat Khan, who served in the Deccan was the first to receive this rank. For example, if a Mansabdar held a Mansab of 4000 Zat/4000 Sawar, he may be granted Do aspa Sih aspa (all two-three horses). In this case the Mansabdar maintained double the number of Do aspa Sih aspa ($4000 + 4000 = 8000$). Again if the rank was 4000 Zat/4000 Sawar of which 2000 was Do aspa Sih aspa, then it shows the original Sawar rank of 4000, the ordinary troopers be only 2000 and the additional rank of 2000 Do aspa Sih aspa double itself to 4000 ordinary troopers. The total horsemen would be 6000.

The Mansabdars depended upon the state for their pay, whether in the form of cash or Jagirs. The pay depended upon the Mansab or rank he held. Sometimes, additional pay was also received by the Mansabdar in the form of Inam. A Mansab was dual, Zat and Sawar. The additional Du-aspa Sihaspa rank was included in the Sawar rank. The holder of a Mansab can claim each of these ranks separately, known as Talab (pay). The Zat rank was basically the personal. Out of which the Mansabdar maintained himself, his family and the cost of his personal establishment. The salary for Zat rank was fixed below the rank of 5000. The salary for Sawar rank was given to meet the expenses of his contingents. The salary for the Sawar varies on the bases of horses and horsemen Mansabdar had. For the Du-aspa Sih-aspa rank, double salary was given to the Mansabdar for procuring additional duties.

During the reign of Shahjahan, a new feature was included in the Mansabdari system that was institution of monthly scales. This was developed because of the difference between the official assessment of the Jagir (Jama) and the actual revenue collection (Hasil). When a Mansabdar obtained a Jagir, its Jama should be equal to his annual salary claim on paper, but in

actual sense he received half or one-fourth of his claim. That Jagir was called Shashmaha (six monthly) or Sihmaha (three monthly). With the passage of time this figure decreased further. The month scales were applied to cash salaries as well as Jagirs.

There used to be a number of deductions from the salaries. The largest deductions were made in the Dakhini especially of Bijapuri, Hyderabad and Maratha officers such as a fourth part called Waza-i dam-i Chauthai. This deduction was continued by Aurangzeb as well. The Chauthai charge was applied on a particular section of the nobility. It was an obligation to maintain elephants, horses, camels and carts and collectively known as Khurak-i Dawwab (fodder for beasts). Apart from this, another charge was to keep the animals in the stables and to feed the animals was Khurak or Rasad-i Khurak. There was also another deduction known as Irmas which means demand for supplies. It was given to troops apart from their salary. From the salaries in cash, another deduction was Du-dami (2 dams in the rupee) amounting to 5 percent deducted. In addition to these deductions, there were fines. These were imposed for various reasons, but mostly for deficiencies in the contingents required from the nobles. For instance, for any deficiency related with horses, a fine of 2 Muhars per horse was charged. Thus, with the reduction of salaries, there was a definite decline in the income of the Mansabdars.

The Mansabdars were appointed directly by the Emperor and for the enrolment they were required to appear before him. Another way to recruit the Mansabdars was by the leading nobles of the empire, especially the governors of the provinces. Their recommendations were accepted and the Mansabs were given to the persons they recommend. When the recommendations were submitted to the Emperor and approved by him, an elaborate procedure was followed for preparing the appointment orders. The royal approval was sent to the Diwan and the Bakshi for inspection. Then sent back to Emperor for second approval and formal appointment order was drawn with the seal of the Wazir, the Diwan and the Bakshi. Before receiving the Farman, Mansabdar had to provide a surety and without it, they cannot get employment. Even the princes had to follow this custom. This continued till the reign of Aurangzeb. Later, with the influx of Deccani nobles, Aurangzeb exempted them from this obligation.

The Mansabdars were received promotions from time to time. Their procedure was quite similar to the appointment of the Mansabdars. The recommendations were made by the princes, governors and commanders under whom the Mansabdar was serving. The promotions were announced by the Emperor on the festivals, beginning of the regional year, on his birthday celebrations and beginning or end of military expedition. There were many reasons for which promotions were given to the Mansabdars. The gallantry in military service and merit occupied a high place, promotions granted on receipt of a present from a noble and officer was found to really deserve a higher post. Their ranks were also increased with the promotions.

There were a number of views regarding the security of the wealth accumulated by the Mansabdar during their tenure of service. A set of scholars viewed that the king claimed a right to the property of all his deceased officers. In contrary to that, wealth of a noble safely passed on to the legal heirs of the Mansabdar. The European travel accounts reveal this

information that Mughal Emperor took possessions of the wealth of the nobles after their death. This practice was known by the name Zabt (escheat). The main reason behind this was the loan which the Mansabdars took and remained unpaid till their death. That particular amount was adjusted from it and the rest of the property was returned to the legal heirs of the Mansabdar. In case, the Mansabdar had no legal heir then, property was escheated to the crown. It seems that it was depended on the personal will of the Mughal Emperor. Aurangzeb issued a number of Farmans which confirmed that after the death of a Masabdar, and if he had an heir, then his entire property would be deposited with the state. Hence, the Mansabdari system of Mughals was a complex system but continued even after the death of Aurangzeb.

5.6.1 CHECK YOUR PROGRESS V

1. Define the term Mansab?

2. Write a few sentences on the Zat and Sawar ranks?

3. What do you know about the system of escheat?

4. What was the procedure for the appointment and promotion of Mansabdars?

5. Define the term Khurak-i Dawwab'?

5.7 SUMMARY

Students, in this unit we have discussed about the power and the position of the Emperor; administrative structure at various levels; and functioning of the administrative system under the Mughals. We have explained about the land revenue system designed during the reign of Akbar in which a uniform system was established to expand and improve the cultivation. In the next section, we have analyzed the Jagirdari system which was evolved and perfected under Akbar's reign. Its developments and working, the different types of the Jagirs that existed in the Mughal Empire and difficulties faced by the Jagirdars were highlighted. Lastly, we have talked about the evolution and the growth of the Mansabdari System under the Mughals especially Akbar. It was the grading system used to fix the ranks and salaries of the Mansabdars which continued even after the death of Aurangzeb.

5.8 SUGGESTED READINGS

Athar Ali, *The Mughal Nobility under Aurangzeb*, India: Oxford University Press, 1997.

Satish Chandra, *Medieval India: From Sultanat to the Mughals, Mughal Empire (1526-1748)*, Part II, New Delhi: HarAnand Publications, 1999.

Irfan Habib, 'The Mansab System 1595-1637', *Proceedings of the Indian History Congress*, Vol.29, Part I, 1967.

Abdul Aziz, *The Mansabdari System and the Mughal Army*, New Delhi: Idarah-i-Adabiyat, Delli, 1972.

Aniruddha Ray, *Some Aspects of Mughal Administration*, New Delhi: Kalyani Publishers, 1984.

Irfan Habib, *The Agrarian System of Mughal India*, India: Oxford University Press, 1999.

Ibn Hasan, *The Central Structure of the Mughal Empire*, India: Oxford University Press, 1968.

Sri Ram Sharma, *Mughal Government and Administration*, Bombay: Hind Kitabs Limited, 1951.

I.H. Qureshi, *The Administration of the Mughal Empire*, Delhi: IIP Printers, 1973.

5.9. QUESTIONS FOR PRACTICE

5.9.1 LONG ANSWER QUESTIONS

1. Write a detailed note on Mansabdari system of the Mughals.
2. Discuss central and provincial administration of the Mughals.
3. Write a detailed note on Jagirdari System of the Mughals.
4. Examine the land revenue system under the Mughals?

5.9.2 SHORT ANSWER QUESTIONS

1. What role did the Diwan play with regard to the Mansabdars?
2. Who was Todar Mal?
3. Who was Waqia Navis under the Mughals?
4. What do you understand by Zabti system?
5. What do you know about 'Jagirdari Crisis'?
6. Write two features of Mansabdari System.
7. What do you know about 'Zat' and 'Sawar'?
8. Mention functionaries of a province under the Mughals.
9. Write two systems of land revenue introduced during the reign of Akbar.

BACHELOR OF ARTS

SEMESTER -II

COURSE: HISTORY OF INDIA :c.1200-c.1750

UNIT 6: POLITICAL DEVELOPMENTS AFTER AKBAR (1606-1707); DECLINE OF THE MUGHALS; RISE OF MARATHAS

STRUCTURE

6.0. Learning Objectives

6.1. Introduction

6.2. Political Developments after Akbar (1606-1707)

6.2.1. Jahangir (1606-27)

6.2.2. Shahjahan (1628-58)

6.2.3. Aurangzeb (1658-1707)

6.2.4 Check Your Progress I

6.3. Decline of the Mughals

6.3.1 Check Your Progress II

6.4. Rise of the Marathas

6.4.1 Shivaji

6.4.2 Check Your Progress III

6.5. Summary

6.6. Suggested Readings

6.7. Questions for Practice

6.7.1 Long Answer Questions

6.7.2 Short Answer Questions

6.0. LEARNING OBJECTIVES

Students after reading this unit you will be able to:

- Learn about the main political developments during the reign of Jahangir, Shah Jahan and Aurangzeb.

- Understand the different views of eminent historians on the decline of Mughals.
- Learn about the rise of Marathas under Chhatrapati Shivaji.

6.1. INTRODUCTION

Students, from the middle of the 1500s to the beginning of the 1700s, the Mughal Empire controlled almost the entire Indian subcontinent. It stretched from the edges of the Indus river basin, northern Afghanistan and Kashmir in the north-west to the now- Assam and Bangladesh highlands in the east, and down to the uplands of Deccan plateau in the south. The first six Mughal emperors of the Mughal dynasty – Babur, Humayun, Akbar, Jahangir, Shah Jahan and Aurangzeb -- changed the face of India with their political and intellectual prowess. So, this chapter will help you in understanding the main political developments and expansion of Mughal Empire under Jahangir, Shahjahan and Aurangzeb. The Mughal Empire which held sway over a large part of India for nearly three centuries, finally declined in its power and prestige by the first half of the 18th century. So, the second part of the chapter will help you in analysing the causes of its decline. The third part of the chapter deals with the rise of the Marathas under Chhatrapati Shivaji.

6.2. POLITICAL DEVELOPMENTS AFTER AKBAR (1606-1707A.D.)

6.2.1. JAHAGIR (1606-27 A.D.)

Students, Emperor Jahangir whose original name was Salim, became the Emperor of Delhi after the death of his father Akbar. Like his father, Jahangir also pursued the policy of imperialism. The conquest of north India was nearly complete during the reign of Akbar. Only some petty states and Mewar in Rajasthan could maintain their independence. But the conquest of the south was incomplete. Jahangir tried to subdue Mewar and the states of south India. Therefore, after becoming the emperor, his first military campaign was directed against Rana Amar Singh of Mewar. Jahangir and Rana Amar Singh, son of Rana Pratap saw several ups and downs in the struggle which continued for about 10 years. In 1615, both signed a peace treaty, and Rana Amar Singh accepted the suzerainty of the Mughal emperor. In turn, Jahangir restored all territory of Mewar including the fort of Chittor to the Rana on condition that the fort would not be repaired. The treaty reflected statesmanship of Jahangir as Mewar had given the Mughals no small amount of trouble but the emperor forgot the past and adopted a conciliatory policy in dealing with the Rana. Thus, the long drawn war between Mewar and the Mughals came to an end and this enabled him to further consolidate the alliance with the Rajputs.

Another political development in the reign of Jahangir was the consolidation of Mughal position in Bengal. Although Akbar had weakened the power of the Afghans in this region, Afghan chiefs were still powerful in various parts of east Bengal. They had the support of many Hindu Rajas of the region. In 1608, he deputed Islam Khan, the grandson of Shaikh Salim

Chishti, to subdue Afghans in Bengals. After three years of campaigning he was successful in capturing Sonargaon and other parts of Bengal. Like Akbar, Jahangir realised that conquest cannot last on the basis of force but can only be secured by the goodwill of the people. He, therefore, treated the defeated Afghan chiefs and their followers with consideration and sympathy. After some time, many of the Rajas and Zamindars of Bengal detained at the court were released and allowed to return to Bengal. Thus, Mughal power was firmly entrenched in east Bengal up to the seacoast. To keep the area under full control, the provincial capital was transferred from Rajmahal to Dacca which began to develop rapidly. In 1620, he was also successful in capturing the fort of Kangra. In 1622, he lost Qandhar to Shah Abbas, the ruler of Persia. It was a serious loss during the reign of Jahangir.

Before the coming of the Mughals, there were six Muslim states in the Deccan namely- Khandesh, Berar, Golconda, Ahmednagar, Bijapur, Bidar, and one Hindu state of Vijaynagar. Out of the 7 states, 5 were offshoots of the Bahmani Kingdom which came to an end in 1538. These five states included the Nizam Shahi of Ahmednagar, the Imad Shahis of Berar, the Adil Shahis of Bijapur, the Barid Shahis of Bidar, and the Qutb Shahis of Golconda. According to Babur, the state of Vijayanagar was the strongest among them. However, Babur and Humayun could not pay any attention towards the south. All these states were constantly at war with each other. There was a lack of political unity in the Deccan. In 1565, four of the Muslim states namely that of Ahmednagar, Bijapur, Golconda, and Bidar, formed a confederacy and fought against the Hindu state in the Deccan, the Kingdom of Vijaynagar. This battle is popularly known as the Battle of Talikota. Thus, this confederacy of the Muslim state gave a crushing defeat to the Kingdom of Vijaynagar. After the battle, Ahmednagar conquered Berar in 1574 and Bijapur annexed Bidar in 1618-1619. Thus, there remained only the state of Khandesh, Ahmednagar, Bijapur and Golconda. A little later, in the 16th century, the Marathas emerged as another power in the Deccan and the Mughals had to deal with them separately. Akbar was the first Mughal emperor who led an expedition towards the Deccan states and as among the three states in the Deccan, the kingdom of Ahmednagar lies in close proximity with the Mughal frontier. Therefore, it was the first state in the Deccan which had to deal with the Mughals. He annexed Khandesh, occupied some strong forts of Ahmednagar, Daulatabad, Burhanpur, and Asirgarh. However, Akbar could not achieve much success in the Deccan as the conquest of Ahmednagar could not be completed while Golconda and Bijapur were untouched so far and he had to rush back to the capital due to the revolt of Prince Salim. When Jahangir ascended the throne, the whole of the Deccan had become independent. At this time the state of Ahmednagar in the Deccan had considerably increased its military strength and revolutionized its method of warfare under the excellent leadership of Malik Ambar, the Abyssinian minister of the Sultan of Ahmednagar. He introduced guerrilla training in the military system of Ahmednagar and succeeded in checking the Mughal expansion towards further south.

Malik Ambar soon started making incursions on the Mughal territories. Therefore, Jahangir deputed prince Khurram to the Deccan with a large force in 1616. Prince Khurram with Bijapur as a mediator opened negotiation with Malik Ambar and he was successful in getting

back the territory of Balaghat and some forts including that of Ahmednagar or all Mughal territories which had been captured by Malik Ambar. The ruler of Bijapur also gave costly presents to prince Khurram. On this achievement, Jahangir bestowed the title of Shah Jahan on prince Khurram. But peace could not last long. In 1620, Malik Ambar again formed a league with the King of Bijapur and Golconda and besieged the fort of Ahmednagar under Mughal's protection. He also conquered Berar and its neighbouring territory. Jahangir again deputed Shah Jahan to subdue Malik Ambar and this time again Malik Ambar had to cater to a humiliating treaty with Mughals. Again, this settlement lasted for a few years and Malik Ambar continued to fight against the Mughals. Subsequently at this time, Jahangir could pay no more attention towards the Deccan because of the revolts of Shah Jahan and Mahabat Khan. The campaigns of the Mughals in the Deccan during the reign of Jahangir, in fact, brought not much territorial gain though, of course, pressure on the states of south India increased. No state of the south was prepared to acknowledge the suzerainty of the Mughals. Malik Ambar died in 1626 yet, it failed to strengthen the position of the Mughals. By 1627, Jahangir's health had deteriorated, and he also died in 1627.

6.2.2. SHAHJAHAN (1628-58 A.D.)

Students, after the death of Jahangir, his son Shahjahan ascended the throne of Mughals. Emperor Shah Jahan started his Deccan campaign to accomplish his military, political and imperialistic designs. He had the advantage of having launched two successful military expeditions on Ahmednagar. Through those two campaigns he could gain good knowledge of the Deccan states. Shah Jahan was an orthodox Sunni Muslim and did not like the existence of the independent Shia states of the Deccan Sultan and he also suspected the relation of the Deccan states with the Shia rulers of Persia, who were the hereditary rivals of the Mughals. Therefore, he decided to pursue a vigorous policy in the south. Also, he had sufficient time, money and military resources to conquer Deccan as the whole of northern India had already been annexed under Akbar and Jahangir. Shah Jahan had nourished a grievance against Ahmednagar because it had extended help to Khan Jahan Lodhi in his revolt against the Mughals. After the death of Malik Ambar, Fateh Khan, the son of Malik Amber then became the minister of the Sultan Murtaza of Ahmednagar and later killed Sultan and installed Sultan's 10 year old minor son Hussain Shah on the throne and himself became the virtual ruler of the state. Fateh Khan then tried to open up negotiations simultaneously with Bijapur, Golconda, and the Mughals. On the other hand, Shah Jahan could not trust Fateh Khan. This unscrupulous diplomacy of him resulted in the loss of many loyal nobles like Shahji Bhonsle to him as well as the faith of Bijapur and the Mughals. This ensuing chaos and anarchy in the kingdom of Ahmednagar provided Shah Jahan a good opportunity and therefore he ordered his forces under Mahabat Khan to attack Ahmednagar. Mughals laid siege to his fort of Daulatabad for about two and a half months and finally Fateh Khan surrendered Sultan Hussain Shah to the Mughals in 1633. Hussain Shah was imprisoned in the fort of Gwalior and Ahmednagar was annexed to the Mughal Empire. It meant

the end of the state of Ahmednagar though Shahji Bhonsle continued to fight against the Mughals on behalf of another child of the ruling dynasty of Ahmednagar, named Murtaza III. However, he surrendered that child to the Mughals in 1636 and accepted the service of Bijapur.

In 1636, Abdulla Qutub Shah, the ruler of Golconda was forced to accept the suzerainty of the Mughals and promised to pay an annual tribute of rupees 6 lakhs, to issue coins in the name of Shahjahan and to read Khutba in his name. Besides, he also promised to give military assistance against Bijapur. Shah Jahan, in lieu of this, permitted him to continue ruling over Golconda. On the refusal of the ruler of Bijapur to accept the overlordship of the Mughals, Shah Jahan attacked Bijapur and forced her to sign a peace treaty. The ruler of Bijapur promised to pay an annual tribute of rupees 20 lakhs. He also promised to take neither military action against Golconda nor to provide military assistance to Shah ji Bhonsle. In return, the Bijapur Sultan was permitted to retain his kingdom. In 1636, after conquering these states Shah Jahan appointed his 18 year old competent son Aurangzeb to be the Governor of all these conquered territories in Deccan. Being the Governor he consolidated the Mughal rule and extended an effective administration to these newly subdued territories. But in 1644, Aurangzeb returned to north India to check Dara Shikhan from seizing the throne of Delhi.

In 1652, Aurangzeb, when appointed as Governor of the Deccan for the second time, again pressurised Golconda because it had failed to pay the promised annual tribute to the Mughals. Aurangzeb waited for an opportunity and he got it when Mir Jumla, one of the most prominent nobles of the Sultan, quarrelled with him and sought protection from Shah Jahan. With his help he captured Hyderabad and besieged the fort of Golconda and made its ruler to accept the suzerainty of the Mughals, got one of his daughters to marry prince Muhammad, son of Aurangzeb, got rupees ten lakhs as dowry and yet another seventeen lakhs rupees as war-indemnity to the Mughals. Thus, though Golconda was weakened, but its existence remained. In 1656, Bijapur was also finally annexed to the Mughal Empire. Its ruler Adil Shah II agreed to pay one and half crores of rupees as war indemnity and surrendered Bidar and Kalyani to the Mughals.

Mughal emperors always desired to conquer their ancestral homeland in Central Asia which included Trans-Oxiana, Badakhshan, Balkh, Bhukhara, and Samarqand. Also, sound economic conditions, the tremendous military resources of his kingdom and to win glory as a great conqueror by expanding his empire outside India as well, had spurred him to conquer Central Asia. Except Aurangzeb, all Mughal emperors tried to occupy that territory particularly the city of Samarqand, the conquest of which they regarded as prestigious. The brother of Emam Quli, ruler of Samarkand, invaded Kabul and in 1639 captured Bamiyan, which offended Shah Jahan. The emperor was on the lookout for an opportunity to move his army to the northwest borders. In 1646, he responded to the Uzbek ruler's appeal for aid in settling an internal dispute by sending a huge army. The campaign cost the Mughals heavily. They suffered serious initial setbacks in Balkh, and, before they could recover fully, an alliance between the Uzbeks and the Shah of Iran complicated the situation. Qandhar was again taken by Iran, even though the

Mughals reinforced their hold over the other frontier towns. In short, his Central Asiatic policy was a big failure.

Shah Jahan fell seriously ill in 1657 which led to the war of succession between his four sons: Dara Shikhan, Shuja, Murad and Aurangzeb. From the war of succession in 1657–59 Aurangzeb emerged the sole victor. He then imprisoned his father in the Agra fort and declared himself emperor.

6.2.3. AURANGZEB (1658-1707A.D.)

Students, after Shah Jahan, Aurangzeb became the new ruler of India. For the first twenty-five years of his rule he remained busy in north India. Three major revolts occurred in the wake of the fanatic religious policy of Aurangzeb: The Jat peasantry of Mathura in U.P. rebelled in 1669; a rising occurred among the Satnami sect in Narnaul in 1672; and the Sikhs in the Punjab revolted to avenge the execution of their Guru Tegh Bahadur ji in 1675. In 1667, orthodox Muslim Yusufzai Afghan tribe living in the north-west frontier of his empire rose in arms and a large number of them crossed the Indus and raided the Mughal district of Hazara. The most prolonged uprising, however, was the Rajput rebellion, sparked by Aurangzeb's annexation of the Marwar state and his seizure of its ruler's posthumous son Ajit Singh with the alleged intention of converting him to Islam. This rebellion spread to Mewar, and Aurangzeb himself had to proceed to Ajmer to fight the Rajputs, who had been joined by the emperor's third son, Akbar (1681). Prince Akbar with the objective of trying his luck, established a liaison with the Rajputs and started dreaming of usurping the throne of Delhi after defeating Aurangzeb. However, through forged letters Aurangzeb created differences among the Akbar and the Rajputs on account of which prince Akbar had to fled to the Deccan and thence to Persia. The war with Mewar came to an end in 1681 because Aurangzeb had to pursue his rebellious son Akbar to the Deccan, where the prince had joined the Maratha king Sambhaji. Jodhpur remained in a state of rebellion for 27 years more, and Ajit Singh occupied his ancestral dominion immediately after Aurangzeb's death.

Aurangzeb spent the last 25 years of his reign in the Deccan. He was an advocate of direct conquest of the Deccan states due to the strategic importance of the Deccan states and the administrative and economic necessity of the Mughal Empire. The experience during his two tenures as Governor (1636-44 and 1653-57) of the south and his successful campaigns against Bijapur and Golconda proved very helpful to him, when he became the emperor of India in 1658. On the other hand, taking undue advantage of his absence from the south, the Sultan of Bijapur and Golconda again declared their sovereignty. Also, Shivaji, the Maratha, established an independent kingdom in Maharashtra at that very time when Aurangzeb was bent upon to conquer the entire south. To contain the Marathas, Aurangzeb believed that extinction of the states of Bijapur and Golconda was a prior necessity as their existence enabled the Marathas to enrich themselves. Aurangzeb must have argued that if those states were annexed to the Mughal Empire, the Marathas would not dare to attack them. Besides this political motive, he desired to

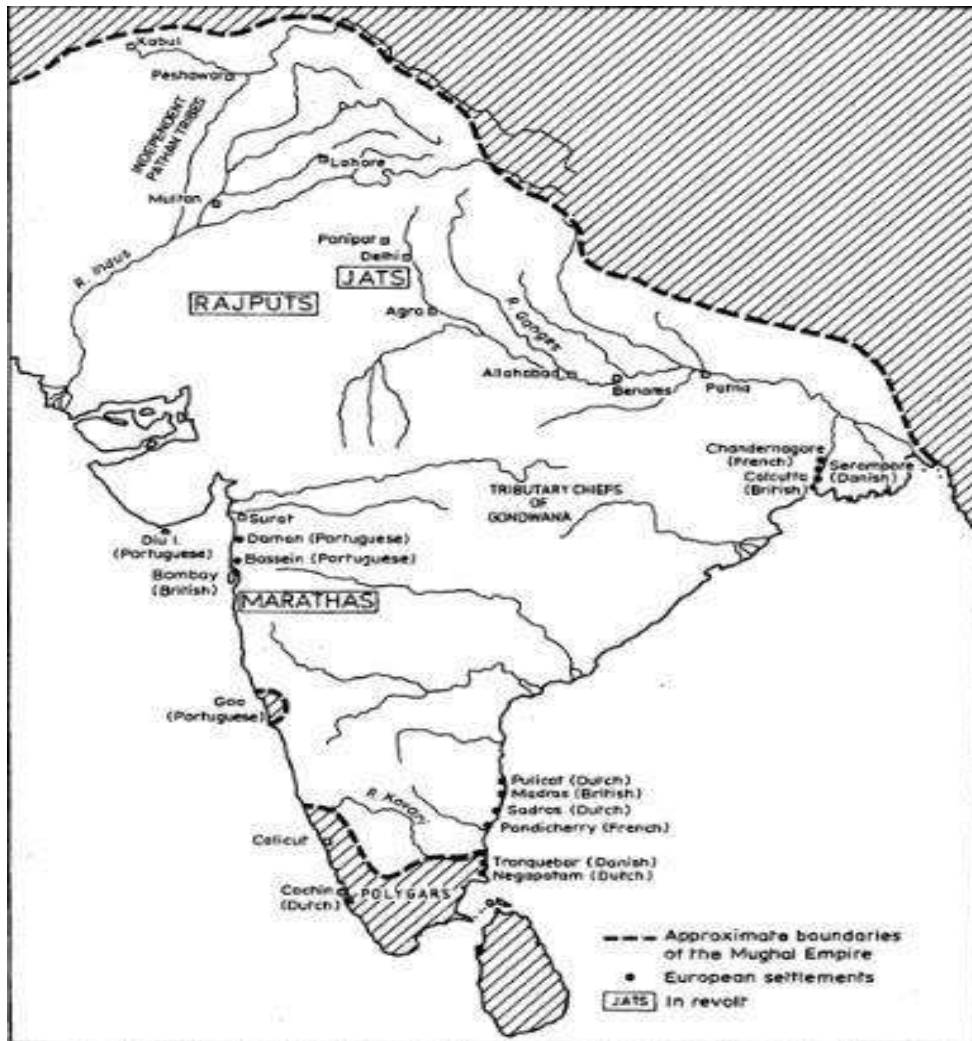
annex these states because their rulers were Shias who owed nominal allegiance to the ruler of Abbasaid-Khalifas.

Bijapur had failed to fulfil the terms of the treaty of 1657. Therefore, Raja Jai Singh was deputed to attack Bijapur in 1665-66 but he failed to subdue Bijapur. During the next fifteen years, Mughals attacked these Shia states several times but failed to occupy the kingdom. The situation, however, changed when Adil Shah II died in 1672 and was succeeded by his four-year old son, Sikandar Adil Shah. The Sultan, being a minor, failed to keep his nobles under his control. The nobles were divided into two groups, viz., the foreigners and the Indian Muslims. Both these groups tried to capture the power of the throne which resulted in maladministration of the state. The Mughals took advantage of it and attacked Bijapur in 1676 but with no result. The Mughals failed to get any success in the coming years also till Aurangzeb himself reached the Deccan. Aurangzeb pursued his son, Akbar, and reached the Deccan in 1682 with a view to destroy all states of the south. He first deputed his son, Azam against Bijapur. Azam besieged the fort and Aurangzeb also reached there in person in July 1686. The fort was surrendered in September 1686. Sikandar Adil Shah was granted a pension and Bijapur was annexed to the Mughal Empire. This brought an end to Adil Shahi dynasty and Bijapur became the seat of the Mughal provincial governor.

Golconda was ruled by Abudullah Hasan Qutb Shah at that time. He was a Shia, had handed over his administration to two Brahmin ministers, Madanna and Akanna who were believed to have joined hands with the Marathas against the Mughals. He learnt that Abdullah Qutb Shah had been financially helping Shivaji's son Sambhaji. Abdullah's promise of large military help to Sikandar Adil Shah during the Mughal invasion of 1685 also came to the Emperor's knowledge. Therefore, he ordered Prince Muazzam to invade Golconda. Abudullah left Hyderabad and sought shelter in the fort of Golconda. He pleaded for a treaty but Aurangzeb was not prepared for any treaty. After eight months' siege, Abdullah surrendered to the Mughals. He was imprisoned in Daulatabad fort, was given a pension for his life and Golconda became a part of the Mughal Empire. The conquests of Bijapur and Golconda did not complete the conquest of the Deccan by Aurangzeb. The newly-risen power of the Marathas under Shivaji was yet a powerful challenge to him. Shivaji had established an independent kingdom in Maharashtra.

Encouraged by his early success against Bijapur, Shivaji began to ravage the Mughal territories. This made the Aurangzeb anxious of the rising of the Maratha power near to the Mughal frontiers. Therefore, Aurangzeb sent Shaista Khan, the Mughal Governor of Deccan to capture him. But Shaista Khan failed to capture Shivaji. Shivaji succeeded in making a surprise night-attack on him when he was resting at Pune and he fled away. Aurangzeb recalled him and deputed Raja Jai Singh to attack Shivaji. Jai Singh forced Shivaji to sign the treaty of Purandhar by which he surrendered 3/4th of his territory and forts. Shivaji visited Agra in 1666 where he was virtually imprisoned. However, he managed to escape from Agra. He started fighting against the Mughals in 1670. In 1674, he held his coronation and made Raigarh his capital. Shivaji died in 1680 but prior to his death he was able to carve out quite an extensive kingdom in the south.

He was succeeded by his incapable son, Shambhuji, who gave shelter to the rebellious son of Aurangzeb, Prince Akbar. Thus, inviting the wrath of Aurangzeb. Aurangzeb reached the Deccan in 1682 and succeeded in capturing Shambhuji in 1689. Shambhuji was killed and his son Sahu was captured. Aurangzeb gave Sahu the Mansab of 7000 and treated him well. It completed the conquest of the south by Aurangzeb. But, his success remained short-lived. The Marathas rose as one force against the Mughals to liberate their motherland. The Maratha war of independence was first led by Raja Ram and then by his widow, Tara Bai. This war continued till the death of Aurangzeb. The war booty from Golconda and Bijapur was insufficient to cover the cost of the last phase of the Deccan wars. Aurangzeb failed in subduing the Marathas and died in the Deccan fully realising his failure against the Marathas. Thus, the Deccan policy of Aurangzeb, ultimately failed.

The Mughal Empire at the end of the seventeenth century⁷

⁷ S.A.A.Rizvi, *The Wonder That Was India*, Vol.II, London: Sidgwick & Jackson, 1987,p.147.

6.2.4 CHECK YOUR PROGRESS I

1. Who was Mir Jumla?
_____
2. When was Bijapur and Golconda annexed by the Mughal Emperor Aurangzeb?
_____
3. Who was Malik Ambar?
_____
4. Who were Madanna and Akanna?
_____

6.3. DECLINE OF MUGHAL EMPIRE

Students, the Mughal Empire held sway over a large part of India for nearly three centuries, but a drastic decline in its power and prestige came about by the first half of the 18th century. The process of the decline and emergence of regional polities has been intensely debated among historians. It has also been a subject on which scholarly opinion is more sharply divided than on any other aspects of Mughal history. Each and every historian has different theories on the decline of Mughal Empire and the major theories were as follows:

The first and foremost among them is the thesis put forward by Satish Chandra in his *Parties and Politics of the Mughal Court (1707-40)* (1959). He built up the hypothesis of a Jagirdari crisis. The Jagirdari system was a system that allotted Jagirs (assignments of land revenue) to the Mansabdars for the maintenance of troops, horses and horsemen for the Mughal state. Basically, the term Mansab (office, position, rank) indicated under the Mughals the position of its holder (Mansabdar) in the official hierarchy. The Jagirdari crisis referred to the mismatch between the availability of Jagirs and the growing numbers of Jagirdars (the Mansabdars who were paid in the forms of Jagirs were called Jagirdars), which was largely the result of Aurangzeb's Deccan policy. As with the annexation of the Deccan states, the absorption of the Marathas and the Deccanis into the Mughal nobility, led to the subsequent shortage of Jagirs. Added to this was a fall in the actual amount of revenue realised especially in the south and the adverse consequences of a price rise that strained the resources of the nobles. J.F. Richards is of the opinion that due to the extension of Khalisa land (crown land) the land to be assigned in Jagir decreased. However, he feels that this problem could have been overcome by consolidating the southern frontier of the empire. He also argues that Aurangzeb did not provide backing to or promote the Hindu warrior aristocracy in the Deccan (Maratha, Gond, Bedar or Telgu chiefs). Athar Ali in his paper, "Nobility and their Politics in the Late Seventeenth Century" provided the justification and quantitative support to Satish Chandra's study. With the collapse of the Jagirdari system the process of decline of the Mughal Empire was also complete.

Athar Ali (“The Passing of Empire: The Mughal Case”, in *Modern Asian Studies*, Vol. 9, No. 3, 1975: Cambridge University Press) lists “cultural and ideological failure” as the root cause underlying the inability of the Islamic political formations to modernize or revolutionize their armies and productive capacities. No new innovations in the field of technology were introduced within the Mughal army since the death of Aurangzeb. For instance, in comparison to Europe, India saw no conscious attempt to design new artillery weapons: making of muskets and guns remained a mere craft, with no touch of science; and accordingly, by 1700 these almost completely got out-dated. The Mughals continued to rely upon sword-wielding cavalry when its days were long over. This adversely affected the military strength of Mughals and their ability to deal with powerful external entities like British and Afghans.

Peter Hardy suggests that the factors responsible for weakening the military cum administrative edifice was the difference between estimated revenue (Jama) and revenue actually collected (Hasil) and therefore the inability of the Mansabdars to sustain and support the requisite armed contingents. The theory of economic and administrative crisis leading to the decline of the Mughals is acceptable to the Aligarh School (Habib, Athar Ali etc.), Pearson and Richards. This postulation is based on inferences arrived at after a detailed study of the writings of contemporary writers viz. Abul Fazl, Mamuri, Bhim Sen and Khafi Khan.

Irfan Habib in his classic work, *The Agrarian System of Mughal India*, drew attention to the exploitative nature of agrarian taxation under the Mughals, to the three-way contradictions of exploitation and contestation between and among the ruling class (Jagirdars), hereditary landholding classes (Zamindars) and the cultivators (Khud Khast and Pahi Khast), which subsequently resulted in recurring peasant revolts. Such agrarian uprisings had some serious repercussions. It weakened the basis of the Mughal state and exhausted the ability of the system to either augment productivity or extract revenues from peasants. The agrarian disorder also paved the way for regionalism and a new regional power structure at the expense of the centralised structure. As Muzaffar Alam has argued in the context of Awadh, it was in the wake of general agricultural prosperity that Zamindars found themselves strong enough to rise against the Mughals, asking for greater share in political power and produce in the area under their control.

The failure of the agrarian system coincided with factional tensions and dissensions among the nobility with disastrous results. Satish Chandra in his classic work on *Parties and Politics at the Mughal Court (1707-40)* argued how after 1707, a divided nobility failed to keep the system in working condition and put their narrow self-interest before everything else. A degree of competition between the different factions of nobility like between the Turani faction (from Central Asia), the Irani group (Persia) and the Indian Muslims and Hindus was always there but in the 18th century it got aggravated by a pervasive economic crisis, referred to by historian Satish Chandra as the Jagirdari crisis.

J.F. Richards, M. N. Pearson and Peter Hardy attributed the Mughal decline to their excessive involvements in the Deccan and the Maratha land. J.N. Sarkar, in his book *History of Aurangzib*, elaborated upon the traditionally recognized factor, namely, Hindu-Muslim

differences: Aurangzeb's religious policy is thought to have provoked a Hindu reaction that undid the unity that had been so laboriously built up by his predecessors. Historian S.R. Sharma also support this view.

Karen Leonard (1979) gave the 'Great Firm' theory of the decline of the Mughal Empire, published in *Comparative Studies in Society and History* (vol.21, no.2). According to her, the indigenous banking firms or 'great firms' were indispensable allies of the Mughal state, and that the great nobles and imperial officers 'were more than likely to be directly dependent upon these banking firms. And thus the 'great firms' diversion of resources, both credit and trade, from the Mughals to other political powers in the Indian sub-continent contributed to its bankruptcy and ultimately the downfall. The period of imperial decline coincided with the increasing involvement of banking firms in revenue collection at regional and local levels, in preference to their continued provision of credit to the central Mughal government. This involvement increased from 1650 to 1750, and it brought bankers, more directly than before, into positions of political power all over India.

Existing theories attribute the decline of the Mughal Empire to the nature of monarchy, the breakdown of the Mansabdari administrative system, the challenges from newly established regional rulers, inflation of noble ranks, personality factor, the weakness of the later Mughals and the alleged communal policies of Aurangzeb (1658-1707) whose campaigns against the Rajputs and Marathas was seen to have provoked resentment and resistance among the Hindu subjects of the Mughal Empire. The failure of the Mughals to reform their political, administrative and military structure, the challenges from newly established regional rulers and the inability to modernise the Mughal state contributed to the eventual decline of Mughal Empire 1707 onwards. There was also an institutional failure especially the decay of the army, whose integrity and strength was undermined by factionalism, succession disputes and obsolete technology. One influential analysis points to the increasing burden of taxation and consequent Zamindar-peasant rebellions throughout the empire as the fundamental cause of decline.

6.3.1 CHECK YOUR PROGRESS II

1. What do you understand by 'Jagirdari crisis'?
_____
2. List two factors responsible for the decline of the Mughals.
_____
3. Name the historian who gave the 'Great Firm' theory on the decline of the Mughal Empire?
_____
4. Who authored the book *Parties and Politics at the Mughal Court (1707-40)*?
_____

6.4. RISE OF THE MARATHAS

Students, the background is important for understanding the subsequent rise of Shivaji and how under him the Bhonsles moved from being king makers to being independent kings in India. Let us discuss them.

The Marathas are natives of the hill country in the west of India which is now called Maharashtra. The geography of Maharashtra exercised a profound influence in moulding the character and history of its people. Encircled on two sides by the mountain ranges of the Sahyadri running from north to south and the Satpura and the Vindhya running from east to west, protected by rivers Godavari and Krishna provided a special geographical characteristic to this region. The broken ranges of the hills provided natural forts which were largely impregnable and difficult to penetrate. In times of attacks, the Marathas found defensive cover in these forts and the mountainous areas made it possible for the Marathas to adopt guerrilla warfare very successfully. The invaders were prone to sudden attacks from forts located on the tops of hills. Also, the rugged and unproductive soil of the land, its precarious and scanty rainfall and its meagre agricultural resources, made the Marathas struggle hard for their existence and played a great part in moulding the Marathas active, hardworking, brave, warlike, simple in their habits and goal oriented. The Marathas did not suffer much from economic inequality, as there were not many people to be accepted as rich. There was no class of economic exploiters. This gave the Marathas a sense of social equality, spirit of self-respect and unity.

The Bhakti movement of the 15th and 16th centuries also reached the Marathas. The Marathi religious reformers of the day like Eknath, Himadri, Vaman Pandit, Gyaneshwar, Chakradhar, Tukaram, Ramdas and others brought about Hindu consciousness amongst the Marathas scattered in different parts of south India. The Marathas had a common language, Marathi and a common religion, Hinduism. These reformers inspired the Marathas to take pride in their mother tongue, country, nation and religion, which helped in inculcating the spirit of oneness, among the Marathas.

The famous battle of Talikot (January 22, 1565), led to the decline of the Vijaynagar Empire, one of the last bastions of the Hindu cultural and political stronghold which survived for more than two hundred years in the face of the expanding Muslim Empire in south, served as a source of power and inspiration to Chattrapati Shivaji to once again carve a Hindu Rashtra and preserve Hinduism. The religious orthodoxy of Aurangzeb was also responsible for the unification of the Hindus of the southern region of India. During the 17th century, many important Muslim states had declined. But two very important Shia Muslim states – Bijapur and Golkunda still existed. But by the end of the 17th century they were also engaged in the process of disintegration. Their administrative decline and internal strife could not put a check on the rising power of the Marathas under Shivaji.

Before the rise of Shivaji, the Marathas had acquired some experience in political and military administration through their employment from the time of the Bahmani kingdom, as also under its successor states. There were a number of influential Maratha families such as the

Mores, Ghatges, Nimbalkers and Bhonsles, which exercised local authority in many areas. The position of the Maratha chiefs improved further as first Malik Ambar, and then the Mughals competed for their support.

The rise of the Marathas during the 17th century, and the establishment of an independent Maratha state is closely associated with the family of Shahji Bhonsle. father of Shivaji. He began his career as a trooper in the army of the Sultan of Ahmednagar. He gradually rose to distinction, acquired vast territorial possessions in that state and played the role of a kingmaker during the last years of the Nizam Shahi rule. After the annexation of Ahmednagar by Shah Jahan in 1633, he entered the service of the Bijapur state in 1636. Here also he earned considerable fame and received an extensive fief in Karnataka, besides his old Jagir of Poona, which he had held as an officer of the Ahmednagar state. Shahji had left the Poona Jagir to his neglected senior wife, Jija Bai and his minor son, Shivaji, where he emerged as the most powerful figure in the clan.

6.4.1 SHIVAJI

Shivaji, a binding force behind the rise of Maratha, was born in 1627 in the fortress of Shivneri, in the Western Ghats near Poona. For the first few years of his life Shivaji was a wanderer with no settled home. From Shivner where he was born he moved with his mother and occasionally with his father too from place to place as safety and convenience required. Shivner, Baizapur, Shivapur, and Shivapattan are some of the places where Shivaji spent the first nine years of his life, before Jija Bai returned to a settled peaceful life at Poona in 1636. This only explains how he became inured to a life of danger and hardship ever since his birth. He was brought up at Poona under the careful supervision of his mother, a truly Kshatriya lady, who had infused in him a spirit to defend his nation and religion. Under the guidance of his tutor Dadoba Kondadev, Shivaji became an expert soldier and an efficient administrator. He was also greatly influenced by the teachings and writings of the religious reformers like Tukaram and Ramdas of Maharashtra, which inspired him with boundless zeal for Hindu religion and love for his motherland. All these influences made Shivaji to believe that it was his mission to liberate the Hindus and to weld the Marathas into one nationality and to free his country from the Muslim yoke. So, he soon made himself the leader of his people.

Shivaji began his military career at the young age of 18. He conquered some forts in the Bijapur state in 1646 and shortly after, he captured a number of some other hill forts near Poona- Rajgarh, Purandhar, Kondana, and Torna between the years 1645-47. In 1647, after the death of his guardian, Dadaji Kondadeo, Shivaji became his own master and the full control of his father's Jagir came under his control. The independent charge of his father's Jagir at Poona proved of great advantage to Shivaji. In this small Jagir all kinds of experiments could be quickly tried in the art of government, and valuable experience gained which could be later utilised on a wider scale when the time came. He roamed over the country minutely observing the capacities of the men and resources of the people. If a writer, he gave him a writer's job; if a brave man, he

was made a captain. Thus, he picked suitable helpmates, promoted them according to their merits and exacted great tasks from them. He wrote letters, paid visits, contracted friendships often through marriage ties, persuaded, threatened, coerced and thus strengthened his party. People talked of him as a heaven-sent leader, one whom they must implicitly obey.

In 1656, Shivaji conquered Javli from the Maratha chief, Chandra Rao More and started his reigning career. The conquest of Javli made Shivaji the undisputed master of the Mavala region or the highlands and freed his path to the Satara region and conquered the northern districts of the Konkan region. Mavali foot-soldiers became a strong part of Shivaji's army. With their assistance, Shivaji acquired a series of hill forts near Poona. In this way his conception of a Swarajya took a definite shape after 1656.

The Sultan of Bijapur was alarmed by Shivaji's entry into north Konkan and his conquest of Kalyan and Bhiwandi. The Konkan was not only an outlet for Bijapur exports, but Kalyan and Bhiwandi ports were important for the import of war horses which the Portuguese were trying to monopolize. Therefore, in 1659 to check his advance, the ruler of Bijapur sent his general, Afzal Khan with 10,000 troops, with instructions to capture Shivaji by any means possible. Afzal Khan sent an invitation to Shivaji for a personal interview, promising to get him pardoned from the Bijapur ruler. Convinced that this was a trap, Shivaji went with full preparation, and murdered Afzal Khan. Shivaji captured all Afzal Khan's property, including equipment and artillery. The proud and victorious Maratha troops overran the powerful fort of Panhala and poured into south Konkan and the Kolhapur districts, making extensive conquests. After this the Sultan sent a few more expeditions, but without any success. At last, in 1662, the king of Bijapur made peace with Shivaji and acknowledged him as independent king of his conquered territories.

Encouraged by his success against Bijapur, Shivaji began to ravage the Mughal territories. This made the Mughal Emperor Aurangzeb anxious of the rising of the Maratha power near to the Mughal frontiers. Therefore, Aurangzeb sent Shaista Khan, the Mughal Governor of Deccan to capture him. In 1660, Shaista Khan occupied Poona and made it his headquarters. Despite tough resistance from the Marathas, the Mughals were further able to acquire the control of the northern Konkan region. In 1663, on one night, Shivaji infiltrated into the camp and attacked Shaista Khan, when he was in his harem (in Poona). He killed his son and one of his captains and wounded Shaista Khan. This daring attack of Shivaji put Shaista Khan into disgrace. In anger, Aurangzeb transferred Shaista Khan to Bengal.

This failure of Shaista Khan further encouraged Shivaji to continue his plunder. In 1664 he mounted a celebrated raid on the Gujarat port city of Surat, the most important port under Mughal control and looted it to his heart's content, returning home laden with treasure worth a crore of rupees.

After the failure of Shaista Khan, Aurangzeb first sent his own son, Prince Muazzam, and at his failure Raja Jai Singh of Amber, who was one of the most trusted advisers of Aurangzeb, to deal with Shivaji. Unlike Shaista Khan, Jai Singh did not underestimate the Marathas; rather he made careful diplomatic and military preparations. Jai Singh planned to

strike at the heart of Shivaji's territories: fort Purandhar where Shivaji had lodged his family and his treasure. In 1665, Jai Singh besieged Purandhar (1665). With the fall of the fort at sight, and no relief likely from any quarter, and the realization that the war with the Mughals would result in a heavy loss and make his men suffer, made Shivaji open negotiations with Jai Singh. Thus, the Treaty of Purandhar (1665) was signed between Raja Jai Singh and Shivaji. After hard bargaining with Shivaji, the following terms were agreed upon:

- Out of 35 forts held by Shivaji, 23 forts were surrendered to the Mughals.
- Remaining 12 forts were left with Shivaji on condition of service and loyalty to the Mughal throne.
- Territory worth four lakhs of Huns a year in the Bijapuri Konkan, which Shivaji had already held, was granted to him.
- The Bijapur territory worth five lakhs of Huns a year in the uplands (Balaghat), which Shivaji had conquered, was also granted to him. In return for these, Shivaji was to pay 40 lakhs Huns in instalments to the Mughals.
- Shivaji's son Sambhaji was appointed a Mansabdar of 5000 at the Mughal court and was granted a Jagir.
- Shivaji was excused from personal service, but he promised to join any Mughal campaign in the Deccan in future.

It is believed that Jai Singh aimed at conquering the whole of Deccan in alliance with Shivaji by sowing the seeds of hatred between Shivaji and Bijapur. The Mughal-Maratha joint expedition against Bijapur however, did not materialize whereupon, Jai Singh persuaded Shivaji to visit the emperor at Agra. When Shivaji attended the Mughal court at Agra (1666), he was treated with discourtesy and was put in the category of Mansabdars of 5000 which was granted to his minor son. This infuriated him and he walked off angrily refusing imperial service. Shivaji and his son Sambhaji who accompanied him to Agra were placed under house arrest. But they managed to escape from detention. Henceforward, he became an implacable enemy of the Mughal Empire and after returning to his homeland, he asked for pardon from Aurangzeb and kept himself busy in consolidating his power.

From 1670 onwards he renewed his campaigns against the Mughals as he could not reconcile to the loss of 23 forts and the territory worth four lakhs Huns a year to the Mughals without any compensation from Bijapur. He sacked Surat a second time in 1670. During the next four years, he recaptured one by one the forts of Kondana, Purandar, Kalyan, Singhagarh, etc. from the Mughals and made deep inroads into the Mughal territories in Berar and Khandesh. Mughal preoccupation with the Afghan uprising in the north-west helped Shivaji. He also renewed his war with Bijapur, securing Panhala and Satara by means of bribes, and raiding the Kanara country at will.

Shivaji's coronation as "Chhatrapati" (king) took place at Raigarh in 1674 with great show of pomp and grandeur. It now became possible for Shivaji to enter into treaties with the Deccan Sultans on a footing of equality and not as a rebel. It was also an important step in the further growth of Maratha national sentiment. Although at the time of his accession, Shivaji assumed the title of "Haindava-Dharmodarak" or "Protector of the Hindu Dharma", and "Kshatriya-Kulavatansa" or the jewel of the Kshatriya clan, there is no reason to think that Shivaji was setting himself as a champion of the Hindus, intent to fight the narrow religious policies of Aurangzeb.

In 1676, he undertook an expedition into Bijapur's Karnataka, which was considered a land of gold. He captured Jinji and Vellore from Bijapur's officials. He also conquered much of the territories held by his half-brother, Ekoji. He captured Ponda and Karbar and came into conflict with the Janjibar Siddis. Shivaji built a strong navy and a fleet of ships to guard the coastal regions of Maharashtra. He died a natural death in the year 1680 at Raigarh at the age of 53. He founded the Maratha Empire, which dominated India for a century and a half.

Shivaji was a great warrior and an efficient administrator. From a petty Jagirdar at Poona, he rose to the position of a king by dint of his hard labour and skilful general ship. His country was well administered and it possessed all the qualities of charity, justice and benevolence in abundance. Most of the administrative reforms of Shivaji were based on Malik Ambar's (Ahmednagar) reforms. Shivaji was himself the head of the central administration and all powers were vested in him. He appointed a council of eight ministers to assist him, known as the Ashthapradhan. The Peshwa (Prime minister), Sar-i-Naubat (Senapati or military commander) Amatya (finance minister), Waqenavis (looked after intelligence, posts and household affairs), Surnavis or Sachiv also called Chitnis (looked after correspondence), Dabir or Sumanta (master of ceremonies), Nyayadhish (justice) and the Pandit Rao (charities and religious affairs) comprised his Ashthapradhan. They were directly responsible to Shivaji. Shivaji introduced a few reforms in the revenue system. First of all he abolished the Jagirdari system and established a direct link with the peasants. The land was measured and the revenue was fixed according to its fertility. Revenue could be paid in both kind or cash. Loans were given in times of famines. The Swarajya lands had to pay two-fifths of the land produce. Chauth and Sardeshmukhi were collected not on his Swarajya but on an undefined belt of land which was legally part of the Mughal Empire or the Deccan states. Chauth was 1/4th of the land revenue paid to the Marathas by the people of the neighbouring territories to remain free from Maratha raids. Sardeshmukhi was an additional levy of 10 percent on those lands of Maharashtra over which the Marathas claimed hereditary rights but which formed part of the Mughal Empire.

He could not rule for a long time, but he laid the foundation of a powerful country which was prosperous and stable. After Shivaji's death, weak successors succeeded him: Sambhaji (1680-89), Rajaram (1689-1700), Shivaji II in the regency of Tarabai (1700-1707) and Shahu (1707-1749). Shahu's reign saw the rise of Peshwaship and transformation of the Maratha kingdom into an empire based on the principle of confederacy. Poona became the capital of the Maratha kingdom.

6.4.1 CHECK YOUR PROGRESS III

1. Who was Shahji Bhonsle?

---

2. List two geographical factors responsible for the rise of the Marathas.

---

3. When and between whom was the Treaty of Purandhar signed?

---

4. In which year was Shivaji's coronation ceremony held?

---

5. What was 'Chautha' and 'Sardeshmukhi'?

6.5. SUMMARY

Students, in this unit you have learnt that the Mughal rulers were great imperialists. By 1690A.D., under Aurangzeb the Mughal Empire reached its greatest extent ruling over nearly all of the Indian subcontinent from Kabul to Chittagong and from Kashmir to Kaveri. However, his last 25 years presence in the Deccan threw northern India in disorder and confusion from which it could not be recovered. Disintegration of the Empire had begun during the latter part of his rule. Existing theories attribute the Mughal decline to the weak successors of Aurangzeb, recurrent wars of succession, Aurangzeb's bigotry religious policy, no military reforms, obsolete technology, breakdown of the Mansabdari administrative system, growing factionalism in the court, corrupt officials, exhausted treasury due to the prolonged Deccan war, and the challenges from newly established regional rulers. Students you also learnt about the rise of Marathas under Chhatrapati Shivaji, which dominated India for a century and a half.

Aurangzeb fought the Marathas for 20 years but could not suppress their power.

6.6. SUGGESTED READINGS

Satish Chandra, *Medieval India From Sultanat to the Mughals: Mughal Empire (1526-1748)*, Part Two, New Delhi: Har-Anand Publications Pvt Ltd., 2004. (Third Edition)

M.G. Ranade, *Rise of the Maratha Power*, Bombay: Punalekar & Co., 1900.

Muzaffar Alam, *The Crisis of Empire in Mughal North India: Awadh and the Punjab*: New Delhi: Oxford University Press, 1986.

Govind Sakharam Sardesai, *New History of the Maratha: Shivaji & His Lines (1600-1707)*, Volume I, Phoenix Publication, 1946.

M. Athar Ali, *The Mughal Nobility Under Aurangzeb*, New Delhi: Oxford University Press, 1997.

S.A.A.Rizvi, *The Wonder That Was India*, Vol.II, London: Sidgwick & Jackson, 1987.

6.7. QUESTIONS FOR PRACTICE

6.7.1 LONG ANSWER QUESTIONS

1. Discuss the rise of the Marathas under Shivaji.
2. Critically examine different theories regarding the downfall of Mughal Empire.
3. Write about the main causes of the downfall of the Mughal Empire.
4. Write a detailed note on the political developments after Akbar.
5. Discuss the political developments under Mughal Emperor Jahangir?
6. Examine the political developments under Mughal Emperor Shahjahan?
7. Critically examine the political developments under Mughal Emperor Aurangzeb and his responsibility for the downfall of the Mughal Empire.

6.7.2 SHORT ANSWER QUESTIONS

1. When and between whom the treaty of Purandhar was signed?
2. Write two main objectives of the Deccan policy of Aurangzeb.
3. Write three causes of Shivaji's success against the Mughals.
4. What was 'Chauth' and 'Sardeshmukhi'?
5. When did Nadir Shah attack India?

BACHELOR OF ARTS

SEMESTER II

COURSE: HISTORY OF INDIA:c.1200-c.1750

UNIT 7: ECONOMY: AGRICULTURE PRODUCTION; MANUFACTURE; TRADE

STRUCTURE

7.0. Learning Objectives

7.1. Introduction

7.2. Agricultural Production

7.2.1. Sultanate Period

7.2.2. Mughal Period

7.2.3 Check Your Progress I

7.3. Manufacture

7.3.1. Sultanate Period

7.3.2. Mughal Period

7.3.3 Check Your Progress II

7.4. Trade

7.4.1. Sultanate Period

7.4.2. Mughal Period

7.4.3 Check Your Progress III

7.5. Summary

7.6. Suggested Readings

7.7. Questions for Practice

7.7.1 Long Answer Questions

7.7.2 Short Answer Questions

7.0. LEARNING OBJECTIVES

Students, after reading this unit you will be able to:

- Learn about the development of urban economy and expansion of trade between the 13th and mid 17th centuries.
- Examine the marked rise in craft production.
- Understand a corresponding expansion in inland and foreign trade.

7.1. INTRODUCTION

Students, the people in medieval India pursued a diverse range of economic activities to earn their basic livelihood. The sphere of their works varied from agricultural to artisanal production, trade and commerce, associated commercial and financial services. These activities underwent various changes throughout the course of this period. The state mobilized its resources through collection of different types of taxes for its survival and expansion. So, in this unit, the medieval economy will be studied in three parts: agricultural production, manufacturing industries and trade. Let us discuss them one by one.

7.2. AGRICULTURAL PRODUCTION

7.2.1. SULTANATE PERIOD

Students, since time immemorial India has been an agricultural country, thus, the agricultural produce formed the major part of the economic setup of India in medieval times also. The peasants, with their simple tools but much skill, used light ploughs to tap the rich topsoil, and employed both dibbling (putting seeds into holes) and drill-sowing (letting seeds fall into furrows through a seed-drill usually attached to the plough). They practiced different systems of well irrigation, based on lifting water either by animal power, using the pulley or the pin-drum gearing (with chains of pots), or by manual means through employment of lever-based devices. Long before the period of the Sultanate, the crops raised in India had been classified into spring and autumn crops by season of their harvest. Thakkura Pheru (1310) patronized by Alauddin Khalji, concerned with the area around Delhi, mentions that the soil was so fertile that it produced two crops a year—the Rabi (winter) and Kharif (monsoon) crops, and lists as many as twenty-five crops classified as Rabi and Kharif. Wheat, and barley, were among the major Rabi crops, while rice, millets, pulses, sugarcane, cotton, flax and sesame were among those classed as Kharif crops. He carefully gives their yields in Mans (units of weight) per Bigha (a unit of area), as were, perhaps, officially determined for taxation purposes. Rather surprisingly, he omits to mention indigo (Nil), but it has, of course, a much earlier history, and, within our period, is mentioned by Marco Polo. Another important crop not in Pheru's list was betel-leaf. Ibn Batuta (1340), a Muslim traveller who travelled all over India, has left us a detailed account of the food-

grains and various other crops, fruits and flowers produced in the country during the Delhi Sultanate in his most famous travel logs, the *Kitab-ul-Rihla*. He gives a description of the betel-leaf plant and reminds us that it was in those times quite an expensive article: offering a betel-leaf to anyone was regarded as a very gracious act. Delhi received these leaves from as far as Dhar region in Malwa. Apart from this black pepper formed the most important article of trade from Kerela. One new crop that arrived in Sultanate times was opium. Though it is not mentioned by Pheru, there is an explicit reference by Barani (1356) to the cultivation of opium-poppy (Khashkhas), while Abdul Hamid Ghaznavi (1358-59) gives an estimate of the yield of the crop. Ibn Battuta mentions rice was sown three times a year. Rice and sugarcane were produced in the east and south, and wheat, oil-seeds, in the north. Cotton was grown widely, as also barley, sesame and other inferior crops. Some of the crops were the basis of village industries, such as oil-processing, making jaggery, indigo, spinning and weaving etc.

The method of agricultural production since ancient times has not been static and it has changed according to the needs of times. During the 14th century, Muhammad bin Tughlaq tried to improve the agricultural production by establishing a separate Department of agriculture called as Diwan-i-Kohi. The department divided the doab into development blocs headed by an official who would give loans to farmers and engage them in the cultivation of superior crops. Firuz Shah Tughlaq in order to extend irrigational facilities constructed a number of new canals, for instance, two canals were cut from Yamuna, one each from the Sutlej and the Ghaggar. But these mainly benefited the areas around Hissar in modern Haryana. Firuz Tughlaq is also said to have introduced new fruits and built around 1200 gardens in the neighbourhood and suburbs of Delhi, 80 on the Salora embankment, and 44 in Chittor. New fruits and building fruit orchards led to the increase in the fruit production. These gardens led to the improvement of fruits, especially grapes and dates. Grape-wine, used to come to Delhi from Meerut and Aligarh. Ibn Battuta mentions that the cultivation of melons was also officially encouraged. Among fruit trees, coconut, which was produced in abundance on western coast, especially Malabar, was pre-eminent from the economic point of view. As he mentions, 'oil, milk and honey' could be extracted out of it, and was used for making ropes for binding ships' planks. Ibn Battuta also speaks highly of the mango, though he knew of its reproduction only through planting of the kernel; obviously, mango-grafting was not yet practiced. Dholpur, Gwalior and Jodhpur were the other places where improved methods of fruit cultivation and gardening were adopted. Special attention was paid to the improvement of pomegranates at Jodhpur. Sikandar Lodi declared that Persia could not produce pomegranates which were better than the Jodhpur variety in flavour. However, the fruits produced in these orchards were mainly for the towns, and for the tables of the wealthy. They may, however, have produced some employment, and added to the avenues of trade.

Before the fourteenth century, India produced only wild or semi-wild varieties of silks such as Tasar and Eri. However, in the next two centuries, Bengal became one of the great silk-producing regions of the world. The first mention of the culture of mulberry silkworm - and so of sericulture was made by Ma Huan, who, basing himself on the report of a Chinese mission

to Bengal in 1422, wrote: “Mulberry trees, wild mulberry trees, cocoons all these they have”. Since the species of the silkworm in Bengal was multivoltine, yielding six crops in the year, it is likely to have been brought from south China where such varieties were found rather than from Iran.

Regarding implements, although they are hardly mentioned, we may assume that there was no change in them till the 19th century. We have no idea of the productivity of the soil. It may have been higher because of more extensive manuring by cattle which were plentiful, as testified to by the fact that Charai based on the number of animals was an important agricultural tax. Also, Banjaras had thousands of oxen for their journeys. The peasants had more land per head because of a much smaller population. Forests were also much more extensive. However, on account of social constraints, we hear of landless labourers and menials in the villages. Most of the land was rain fed, though digging of wells and making of Bunds (embankments) for storing water for irrigation were considered holy acts, and the state took an active part in building and preserving them.

7.2.2. MUGHAL PERIOD

Students, the agricultural sector during the Sultanate period (13th-15th century) was further strengthened and expanded during the 16th, 17th and 18th centuries. They raised two harvests in the year, usually from different fields, and, where half-year fallowing was not adequate for the soil's recuperation, took recourse to patterns of crop rotation. Another striking feature of Indian agriculture was the number of crops that the peasants raised: the official *Ain-i Akbari* (1595) lists twenty-one taxable crops in the Rabi (spring) harvest and thirty-three in the Kharif (autumn) being raised in northern India. Tavernier, a French traveller who came to India six times between 1638 and 1663 maintains that the Mughal territories were well manured and the fields well irrigated. He came across good fields of wheat on his journey from Surat to Agra via Sironj. Sir Thomas Roe who visited India during the reign of Jahangir also mentions that he once met nearly 10,000 bullocks loaded with wheat near Berampur. Bengal, Thatta, Khandesh, province of Agra and Lahore produced some finest quality of rice. The Mughal kings tried to regulate the prices of important food grains. To control the rise in price of rice, Aurangzeb by a definite Farman in 1675 prohibited the export of rice from the province of Gujarat. Thavenot (1666), another French traveller, graphically describes the cultivation of indigo and extent of its cultivation in his account *Remonstrantie*. Millets, one of the cheapest grains, were grown in drier parts of Rajputana, west Punjab and west doab. Pulses also formed one of the major parts of the food of the people of medieval India. Pulses were mostly grown in Bihar, Doab, Allahabad, Oudh, Lahore, Multan and Malwa. As regards cash crops, the cultivation of both cotton and sugarcane in the 17th century was spread all over the country and not concentrated in a few large tracts. All the oil seed crops (except groundnut) and fibre yielding crops were also cultivated. In Gujarat, outside this zone, a document of 1596 from Navsari, shows seven peasants raising as many as sixteen crops in fields within a total area of less than 20 hectares. In the 17th century and later, to

the extensive list of crops already cultivated in India were added new crops and different varieties of existing crops, mainly of Amerindian origins: maize, tobacco, capsicum, potato, tomato, okra, and among fruits, pineapple, guava, papaya and cashew. Coffee was introduced from Yemen, and China-root from China. Oranges were improved by grafting; and, by the eighteenth century, mango-grafting, introduced by the Portuguese, had spread to Bengal. There was obviously little hesitation among peasants in adopting new crops about which they must have needed to gather knowledge from oral sources. In Bengal, peasants had taken to sericulture since the fifteenth century, and in the seventeenth, Bengal became one of the great silk-producing regions of the world.

7.2.3 CHECK YOUR PROGRESS I

1. Name the new varieties of crops introduced during the Mughal's time.

---

2. Who was Sir Thomas Roe?

---

3. Who was Ibn Batuta?

---

4. Name the canals constructed by Firoze Shah Tughlaq.

7.3. MANUFACTURE

7.3.1. SULTANATE PERIOD

Students, although agriculture formed the occupation of the bulk of the people, a variety of other crafts also existed on a significant scale in rural as well as urban areas of the country. We do not have any detailed account of the economic resources of the country during the Sultanate period, and it has to be supplemented by the account provided by Abul Fazl in the *Ain-i-Akbari*, written towards the end of the 16th century. Briefly, the most important manufactures pertained to textiles, dyeing, pottery, metallurgy, sugar making, building activities, ship-building, chemical works, mining and other ancillary activities, such as leather-work, paper-making, toy-making, etc. Craftsman and merchant's guilds played an important part in the economic life of the kingdom. Let us discuss them.

Among such crafts, by value and volume of product as well as numbers of persons wholly or partly employed, the textile industry undoubtedly occupied the most important place. With the coming of the spinning wheel with Turks in the 14th century, the spinner's efficiency in

weaving cloth was thereby increased by six times in comparison to the hand spindle-based yarn production. Similarly, pit loom was introduced in India during the 15th century, which further speeded up the process of weaving. Drawloom was another important weaving device which was used for simultaneous patterned weaving of different colours. Similarly, block-printing is also attributed by some scholars to the medieval Indian period. Another device introduced during the period was the bow of the cotton-carder (Naddaf, Dhunia) which speeded up the process of separating cotton from seeds. All these new inventions increased the production of yarn in much greater quantity than was previously available. The Indian weavers produced four major types of fabric - cotton, silk, woollen, and mixed coarse cotton. Cotton cloth of a little superior quality was called calico (Kirpas), and was widely used. Muslin, the finest quality cotton cloth, was very expensive and hence was used by wealthy people only. It was mainly produced at Sylhet and Dacca in Bengal, and Deogir in the Deccan. Gujarat also produced many varieties of fine cotton-stuff. Barbosa tells us that Cambay (Khambayat) was the centre for the manufacture of all kinds of finer and coarse cotton cloth, besides other cheap varieties of velvets, satins, Tafettas or thick carpets. Apart from the manufacture of cloth, other miscellaneous goods such as carpets, prayer carpets, coverlets, bedding, bed-strings, etc. were also manufactured in other parts of Gujarat. Kashmir, Lahore and Agra were major Shawl and carpet making centres. Silk clothes were the most expensive clothes. Some cheaper varieties of silk-cloth were probably made of Tasar and Eri silks, produced from wild or semi-wild species of silkworms, since much earlier times. In the second half of the 16th and the first half of the 17th century, Kasimbazar emerged as the most important weaving centre in the country. Silk from Kasimbazar was sent to Patna, Agra, Ahmadabad and Surat where it was made into special fabrics. Sericulture, the rearing of mulberry silkworm, is reported from Bengal only in the 15th century. Apart from manufacturing, Bengal and Gujarat were renowned for the export of textile goods.

The art of dyeing or bleaching developed as a separate and specialised craft during this period. Indigo and a range of other colours were produced by using flowers, vegetables and fruits, responsible for the bright colours of which both men and women were fond of. The dyeing industry went hand in hand with calico-painting. The tie and dye method was of old standing in Rajasthan, though we do not know when hand-printing using wooden blocks was introduced. Bharuch, Ahmadabad, Surat, Patna, Sonargaon, Dacca, Masulipattam, were major dyeing or bleaching centres.

Soap making was another important industry which flourished in the Delhi Sultanate. P.K. Gode points out that in ancient India only Phenak or soap-nut froth was used for washing clothes. Soap-making came with the Muslims. It involved a complex process of filtration of lime and earth containing carbonate of soda, and the boilers after induction of linseed oil, to produce cakes of soap (Sabun). The *Sirat-i-Firozshahi* (1370) and Firuz Tughlaq's own edict recognize Sabun-gari or soap making as an established occupation. Even if the soap-wash did not have any quantitative effect on cotton-cloth production, it made washing more effective and so contributed to better use of clothing.

Another industry in which large numbers of labourers and artisans were employed was that of building construction as both Muhammad bin Tughlaq and Firuz Tughlaq were great builders, who built number of cities, canals, forts and palaces, the remains of many of which are still visible. The Turkish Sultans introduced a new style of arch, the dome and the vault, and lime mortar for cementing. The Turkish rulers utilized the services of the local designers and craftsmen who were among the most skilful in the world. Amir Khusrau proclaimed that the mason and stone-cutters of Delhi were superior to their fellow craftsmen and were unrivalled in the whole Muslim world. Alauddin Khalji is said to have employed 70,000 workers for the construction of the state buildings. As is well known, Timur had taken masons and stone-cutters of Delhi to build his capital, Samarqand. Enamelled tiles and bricks were introduced in India during the period. Wood work of excellent quality was carried out throughout the country. This period also saw a great spurt in brick construction and its growing use in towns, though the poor continued to live in mud houses, with thatched roofs. The Dilwara temples at Mount Abu and the buildings of Chittorgarh in Rajasthan are also a living testimony of the brilliant skill of the Indian craftsmen in stone brick-work.

Metal industry was another major industry. India had an old tradition of metal-work as testified to by the iron-pillar of Mehrauli (Delhi), made of 98% wrought iron, is considered a highlight of ancient Indian achievements in metallurgy; it has stood more than 1,600 years without rusting or decomposing. Indian metallurgy enjoyed a worldwide reputation in the fashioning of swords, utensils, coins and idols of copper or mixed-metals including inlay work, produced in the Deccan had a steady demand in West Asia. The high quality of the Sultanate coinage is also an evidence of the skill of the Indian metal workers.

Some extractive industries still remain to be considered. Salt was perhaps the mineral that was most commonly used as part of diet, but no explicit reference has been traced to the Salt Range mines of north-western Punjab (now in Pakistan) before Abul Fazl's account of them (1595); and it is therefore, possible that they were not worked in the time of the Delhi Sultans, when the area seems to have partly passed under the authority of the Mongols. But the word Namak (salt) suffixed to the name of Sambhar Lake by Minhaj Siraj shows that salt was being collected from that famous lake in Rajasthan. Sea salt was mainly manufactured in Bengal, Sind, Malabar, Mysore and the Rann of Kutch. Saltpetre, primarily used as an ingredient for manufacturing gun powder, was one of the most important mineral products. Initially, it was extracted at some places like Ahmadabad, Baroda, and Patna. However, by the second half of the 17th century, Patna became one of the most important centres for processing this mineral. Among metals, India was deficient in gold and silver mines. These metals, therefore, were mostly imported. Diamond mining was carried out most notably at Golconda. Some other centres of diamond production were Biragarh (Berar), Panna (Madhya Pradesh), and Khokhra (Chotanagpur). Khetri (Rajasthan) was the main centre for copper production. Iron was the most commonly found metal. Bengal, Allahabad, Agra, Bihar, Gujarat, Delhi, Kashmir, Chotanagpur and adjoining regions of Orissa were major iron producing centres of the medieval period.

Paper making, as a craft, was introduced in India during the Sultanate period. It was first manufactured in China around the first century. The craft grew at a fast pace. The manufacture of paper was prevalent during the Mughal period in almost every region. Apart from that pottery and leather works were the most important non-agricultural village industries.

7.3.2. MUGHAL PERIOD

Students, the demand for manufactured goods was always high in Mughal India. Abul Fazl has written that the wood industry made tremendous development during the Mughal era. The wood furniture was exported to East Asia. They excelled in metal works, calico, and the textile industry. The trade made a tremendous contribution to the development of the economy during the Mughals. The textile industry was the most prominent industry. The best and finest muslin of the world was manufactured at Sonar Gaon and Dacca. Banaras, Bidar, Bengal, Bihar and Malwa were famous for manufacturing cotton cloth; the paper industry manufactured both inferior and superior quality of paper; sugar industries were primarily located in Sialkot, Kashmir and Gaya (Bihar). Bengal, Gujrat and Punjab manufactured jaggery, sugar, and crystal sugar (Mishri). Greater refinement was attained in the metal work under the Mughal emperors and it reached its zenith under Akbar. Abul Fazl has paid warm tributes to the excellence of the skill of these goldsmiths. The gold and silver-smiths of India were known for the fine pieces of jewellery produced by them for which there was an insatiable demand from both women and men. The great monuments of Mughal times also remind us of the presence of the building industry. Babur also speaks highly of the skill of the Indian workmen and takes pride in claiming that he engaged 680 stone-cutters in the construction of his buildings at Agra.

Another expanding sector was that of fire-arms manufacture. From official prohibitions it seems that even rural ironsmiths were now turning out matchlocks. In musket manufacture, which required much precision, bow-springs and wired screws were being used, since spiral springs and grooved screws still remained alien to Indian technology. The forging of cannon pieces naturally belonged to the sector of heavy industry. Here the absence of cast-iron (mainly due to ineffective leather bellows) made it necessary to use rings to join short barrel parts, and this in turn caused artillery pieces to be far too heavy and difficult to move. By 1750 India was certainly a full century behind Europe in both musketry and artillery.

The middle of the 17th century saw a revival of the Indian ship-building industry after it had undergone a virtual collapse earlier. The vessels now built were copied from designs of European ships, but, with better timber (teak) employed in them, the use of riveting (rather than caulking) for binding the planks and the coating of ships' sides with a lime compound, the vessels had virtues of their own. In 1701 there are said to have been at least 112 sea-going ships based at India's leading port, Surat. What these vessels lacked were navigational aids, such as efficient compasses and pilot's instruments to replace the floating compass needle and the astrolabe. Owing to its proximity to sources of suitable timbers, Chittagong specialized in shipbuilding, and at one time supplied ships to distant Istanbul. The Indian ship-building industry

earned such a high reputation that even the Portuguese had some of their best ships built in India. The ship-building activities were mainly carried on the western coasts of India.

The commercial side of the industry was in the hands of middlemen, but the Mughal government, like the earlier Sultans, made its own contribution. Some artisans worked independently as well as in 'karkhanas' under master craftsmen or merchants who set them to work on a wage-basis. Even where they worked independently, craftsmen were dependent upon the merchant for direction as to what to produce, for capital and for marketing. Unable to 'pay out' the sums of money advanced, they were often caught in the grip of the middlemen who retained for themselves a large share of profits. Production for courts was mostly carried on in royal workshops under supervision of a superintendent of arts and crafts. The Mughal emperors made every effort to induce master craftsmen and workers in different arts and crafts to come to the state 'karkhanas' which offered the possibility of improvement in design and workmanship.

7.3.3 CHECK YOUR PROGRESS II

1. Who authored the book *Ain-i-Akbari*?

---

2. What is sericulture?

---

3. Name two industries which flourished the most during the medieval times.

---

4. Who introduced the spinning wheel to India?

7.4. TRADE

7.4.1. SULTANATE PERIOD

Students, the first few Muslim Sultans could not devote their attention to trade and commerce as they were preoccupied with the problem of securing their position but gradually India fairly developed a good network of external and internal trade. Trade relations with regions like China, Arabia, Egypt, Central Asia, Afghanistan were maintained on land routes. It carried its overseas trade through the Persian Gulf, the South China sea, the Mediterranean and the Red sea. India's position was based on highly productive agriculture, skilled craftsmen, strong manufacturing traditions, and a highly specialised and experienced class of traders and financiers. The growth of towns and a money nexus in north India following the Turkish centralisation which led to improved communications, a sound currency system based on the silver Tanka and the copper

Dirham, and the re-activation of Indian trade, especially over-land trade with Central and West Asia, induced the trading activities in the country.

In order to induce trade, roads were made safe for travel from robbers and dacoits and various marauding tribes. Balban was the first Sultan who got dense forests cut; roads built and got them secured from the danger of Bandits, which helped the traders and their commercial caravans to move from one market place to another. The royal roads were kept in good shape and many Sarais were built on the way for the comfort and safety of the travellers. In addition to the royal road from Peshawar to Sonargaon, Muhammad Tughlaq built a road to Daulatabad. There were arrangements for the post being carried quickly from one part of the country to another.

Domestic trade was conducted at three levels. First, within the city, with local urban products, from cloth to ironware, being sold in the town's shops. Second, the sale of crops for the payment of land-revenue necessitated the flow of agrarian products and minerals from village to towns, which in turn helped in feeding the towns which were growing in size and number with some counter-flow of commodities from towns to villages. The sale of crops was primarily the responsibility of the village Bania who also provided the peasants with such necessities as salt and spices, and raw iron for use by the village blacksmith. Third, trade between towns, as specialized products of one town exchanged for those of others. Their trading activities were geared both to cater the movement of bulk commodities within the country, as well as to cater to the demand for luxury goods required by the nobility living in the big cities. The bulk commodities included food-grains, oil, Ghee, pulses, etc. with some regions having a surplus and some others a deficit. Thus, rice and sugar which were surplus in Bengal and Bihar were carried by ships to Malabar and Gujarat. Wheat which was surplus in modern east U.P. (Awadh, Kara/Allahabad) was transported to the Delhi region.

A brisk inter-regional trade was conducted in luxury commodities. Ziauddin Barani in his *Taarikh-i-Firozshahi* shows that Delhi during the Sultanate period received distilled wine from Kol (Aligarh), Muslin from Devagiri, striped cloth from Lakhnauti and ordinary cloth from Awadh.

The Banjaras, who were nomadic pastoralists, specialized in the transport of such goods of bulk, carried on the backs of oxen. The Banjaras often used their own routes that allowed them to pasture their oxen on the way. Trees were planted on both sides of the road, and a halting station (Sarai) was built every two miles where food and drink was available and where refugees could spend the night in security. In Bengal, an embankment was made so that a part of the road to Lakhnauti which had remained under water during rains could become passable. Tolls and taxes were usually collected at ferries and strategic points on the routes. Bullock carts carried the bulk of merchandise for ordinary merchants, though pack camels were also used in north-western India. Although there was no system of banking as such, the village Bania at the village level, and the Modis and Sarrafs at the national level were the main means of providing finance for agricultural operations and trade. According to an eminent modern historian, K.M. Ashraf, the interest charged on loans was 10 percent per annum for big loans, and 20 percent on small or petty sums. Perhaps, the operations of the Banjaras were financed by these rich

merchants: the Sahus and the Modis, though we do not have enough information on the subject. The movement of these goods in caravans was protected by hired soldiers because roads were unsafe on account of both wild animals and dacoits. The principal centre for overland trade from India was Multan. Lahore had been ruined by the Mongols in 1241, and was not able to regain itself till the reign of Muhammad Tughlaq. Multan was also the entry point of all foreigners, including traders who were all called Khurasanis

Regarding the commodities transported in long distance trade, apart from the bulk commodities, textiles were the main item. Muslin from Bengal and Deogir, and fine textiles from Gujarat were transported throughout the country. Horses, both foreign and domestic, were also an important item of import. Indigo, spices, drugs, leather-goods were other important items. Shawls and carpets from Kashmir were in demand at Delhi. So were dry fruits. Wine was imported from abroad, and also produced at Meerut and Aligarh in the Gangetic doab.

India's foreign trade both overland and overseas was in the hands of Marwaris and Gujratis, many of whom were Jains. The Muslim Bohra merchants also participated in the trade. The overland trade with Central and West Asia was in the hands of Multanis. Many of these merchants had settled down in Delhi. The Gujarati and Marwari merchants were extremely wealthy and some of them, particularly the Jains, spent large sums for the construction of temples. Cambay was a great city in which many wealthy merchants lived. They had lofty houses built in fine stone and mortar, with tiled roofs. Barani tells us that the Multani merchants were so rich that gold and silver were to be found in abundance in their houses, the nobles were so spendthrift that every time they wanted to hold a feast or a celebration, they had to run to the houses of the Multanis in order to borrow money. The major ports for foreign trade stretched from Lahari Bandar, the outer port of Thatta (Tatta), in the west to Sonargaon in Bengal in the east - mentioned by Ibn Batuta and in accounts of our 15th century sources. M.N. Pearson has pointed out that while the early 16th century Portuguese sources concentrate their attention on the trade in pepper that was mainly carried on by Arab traders between Malabar and the Red Sea (from where the pepper was distributed over Europe), a major area of commerce actually centered on Gujarat, from where merchants shipped out cotton textiles and other Gujarat exports to East Africa, the Red Sea and, via Malabar or directly, to South-East Asia. Another important commercial region was Bengal, from where textile and other exports were carried to South-East Asia. The foreign merchants, especially the Arabs, were more active in Gujrat and Malabar in overseas trades. Indians, both Hindus (Agrawal and Maheshwari) and Jains and Bohras were also active in this trade, with colonies of Indian traders living in West and South-East Asia. Bengal also carried on trade with China and countries of South-East Asia, exporting textiles, and importing silks, spices etc. Ma Huan, who came to Bengal in the early part of the 15th century, mentions that "wealthy individuals who built ships and go to foreign countries to trade are quite numerous".

7.4.2. MUGHAL PERIOD

Students, the economic condition of India during the Mughal regime was better than that of the era of Delhi Sultanate. Peace reigned over the vast kingdom which helped in the progress of internal and external trade. Various other factors accounted for the progress of trade such as: political, administrative and cultural unity in the vast dominions of the Mughals, uniform laws and revenue system all over the country, payment of salaries in cash to high officials and other functionaries, growth of new towns, money economy, encouragement to artisans and craftsmen, safety to trade routes and visit of Europeans to India.

In Mughal period, inland trade had developed considerably. Every locality had regular markets in nearby towns where people from the surrounding areas could sell and purchase things. Besides, trade at the local level was also conducted through periodic markets known as Hats, which were held on fixed days in a week. In these local markets, commodities like food grain, salt, wooden and iron equipment, coarse and cotton textiles were available. These local markets were linked to bigger commercial centres in that particular region. These centres served as markets for products not only from their specific region but also from other regions. Delhi, Agra, Lahore, Multan, Bijapur, Hyderabad, Calicut, Cochin, Patna were some of such trading regions during the Mughal period. Traders made use of bullock-carts, horse-carriages, carts, camels, donkeys, mules, boats and ships for internal trade. There was a good network of roads in the country. G.T. Road starting from Dacca and passing through Patna, Allahabad, Banaras, Agra, Mathura, Delhi, Lahore, Attock, and Peshawar, it reached Kabul. It was the most important and longest road of the country. Another road, passing through Agra, Gwalior, Jodhpur and Ajmer reached Asirgarh in Khandesh. It was a link between north and south India. Along with these routes important towns of the empire were inter-connected through water-routes of Ganga, Yamuna, and Indus rivers, which were especially helpful for the growth of domestic trade. Most of the trade was in the hands of Vaishyas, Gujratis, Marwaris, Chettis and Vaddid (from Deccan). The foreign Muslim traders were called Khurasani.

During the Mughal period, Bengal with its important trading centres - Hugli, Dacca, Murshidabad, Satagaon, Patna had well developed inter-regional trade with all parts of India. Similarly, Surat and Ahmadabad in western India and Agra in north India were some of the important centres with fairly developed inter-regional trade. During the greater part of the Mughal period, India had an active and considerable foreign trade with different countries of Asia and Europe. Traders from all over the world visited her shores for trade in her manufactures. In the words of Bal Krishna, "India was the respiratory organ for the circulation and distribution of moneys and commodities of the world; it was the sea wherein all the rivers of trade and industry flowed and thus enriched its inhabitants".

Goods were carried either by the overland routes in the North-west through Lahore and Kabul to Central Asia or through Multan and Qandhar to Persia or by sea to the Persian gulf and Red sea-ports in the west and to the Indian archipelago and spice islands in the east. The main ports were Lahori Bander and Surat in the west, Masaulipatam in the south, Chittagong,

Satgaon and Sonargaon in the east. The port of Surat imposed 3 1/2 per cent import duty and 2 per cent export duty. No trader was allowed to export silver from the country.

India's exports consisted of manufactures such as cotton and silken textiles, woollen Shawls, indigo, opium, wool, sugar, salt, calicoes, saltpetre, herbs, spices and pepper. India's chief imports were bred horses, gold, silver, diamonds, precious stones, metals, tobacco, African slaves, China vases and glassware sets and other luxurious articles. The country always had a favourable balance of trade. The gap between exports and imports was made good by imports of bullion and semi-precious stones. This feature of the Indian economy attracted widespread notice.

In the 17th century, the dominant feature of India's foreign trade was the advent of the East India Company. The exclusive privileges it secured from the Mughal emperor in 1717 further reinforced its position. As though these privileges were not enough, the Portuguese and English merchants practiced a regular system of piracy in the open seas. Shah Jahan took strict action against the Portuguese robbers at the ports of Hugli and Chittagong. The East India Company located at Surat was made to pay a huge fine of rupees 1,70,000 because of such unlawful activities. This seriously jeopardised the interests of Indian traders who turned either to usury or land. This was precisely the time when expansion of trade and accumulation of capital were powerfully operating to usher in the dawn of the Industrial Revolution in England. In India, however, the loss of predominance in trade by the Indian merchant class checked the growth of capital and the development of capitalist enterprise.

7.4.3 CHECK YOUR PROGRESS III

1. Explain the term Hundis?

---

2. Who were the Banjaras?

---

3. Who authored the book *Ta'arikh-i-Firozeshahi*?

---

4. What do you understand by the term Sarais?

---

5. Give two factors responsible for the growth of trade.

7.5. SUMMARY

Students, in this unit you have learnt about the economy during medieval India. The medieval Indian peasants produced a variety of food crops, cash crops, vegetables and spices. They were familiar with various advanced techniques of crop. The principal food crops produced were rice, wheat, barley, millets and a variety of pulses such as gram, Arhar, Moong, Moth, Urd, Khisari. Sugarcane, cotton, indigo (used to extract blue dye), opium, silk were some of the prominent cash crops of medieval India. Sericulture (rearing of silkworms on mulberry plant), which was practised on a modest scale till the Sultanate period, became widespread during the Mughal period. Bengal emerged as the main region of silk production. The Mughal provinces of Bihar and Malwa produced the finest quality of opium. Tobacco cultivation was introduced in India by the Portuguese during the 16th century and it became widespread in the subsequent period. Surat and Bihar emerged as major tobacco producing centres. Similarly, from the 17th century, cultivation of coffee began on a large scale. As agricultural lands expanded in the 17th and 18th centuries, Mughal economic growth boomed, and the economy came to be worth hundreds of millions of rupees per year. Though agriculture formed the occupation of the bulk of the people, a variety of other crafts also existed on a significant scale in rural as well as urban areas of the country. Briefly, the most important manufactures pertained to textiles, dyeing, pottery, metallurgy, sugar making, building activities, ship-building, chemical works, mining and other ancillary activities, such as leather-work, paper-making, toy-making. In the last section we read about the inland and foreign trade. Goods were carried either by the overland routes in the north-west through Lahore and Kabul to Central Asia or through Multan and Qandhar to Persia or by sea to the Persian gulf and Red sea-ports in the west and to the Indian archipelago and spice islands in the east. The main ports were Lahori Bander and Surat in the west, Masaulipatam in the south, Chittagong, Satgaon and Sonargaon in the east. India's exports consisted of manufactures such as cotton and silken textiles, woollen Shawls, indigo, opium, wool, sugar, salt, calicoes, saltpetre, herbs, spices and pepper. India's chief imports were bred horses, gold, silver, diamonds, precious stones, metals, tobacco, African slaves, China wares and glassware sets and other luxurious articles. The country always had a favourable balance of trade.

7.6. SUGGESTED READINGS

Satish Chandra, *Medieval India: From Sultanat to the Mughals, Part One, Delhi Sultanat (1206-1526)*, New Delhi: Haranand Publications, 2004. (third edition)

Satish Chandra, *Medieval India: From Sultanat to the Mughals, Part Two, Mughal Empire (1526-1748)*, New Delhi: Haranand Publications, 2004. (third edition)

Irfan Habib, *A People's History of India: Economic History of India (1206-1526), The Period of Delhi Sultanate and Vijaynagar Empire*, New Delhi: Tulika Books, 2017.

Irfan Habib, *A People's History of India: Indian Economy Under Early British Rule*, New Delhi: Tulika Books, 2019.

7.7 QUESTIONS FOR PRACTICE

7.7.1 LONG ANSWER QUESTIONS

1. Write a detailed note on internal and external trade under the Sultanate Period.
2. Discuss the position of agricultural production under the Mughals?
3. What do you know about manufacturing activities under the Mughals?

7.7.2 SHORT ANSWER QUESTIONS

1. What do you know about Ibn Batuta?
2. Who was Abul Fazl?
3. What were the reasons for the growth of trade under the Mughals?
4. Mention the industries which were flourished during the Mughal period.
5. Name the new varieties of crops introduced during the Medieval Period.

BACHELOR OF ARTS

SEMESTER II

COURSE: HISTORY OF INDIA: c.1200-c.1750

UNIT 8: SOCIETY: SOCIAL CLASSES; SLAVERY; WOMEN

STRUCTURE

8.0 Learning Objectives

8.1 Introduction

8.2 Social Classes

8.2.1 Sultanate Period

8.2.2 Mughal Period

8.2.3 Check Your Progress I

8.3 Slavery

8.3.1 Sultanate Period

8.3.2 Mughal Period

8.4 Women

8.4.1 Sultanate Period

8.4.2 Mughal Period

8.4.3 Check Your Progress II

8.5 Summary

8.6 Suggested Readings

8.7 Questions for Practice

8.7.1 Long Answer Questions

8.7.2 Short Answer Questions

8.0 LEARNING OBJECTIVES

Students, after reading this unit you will be able to:

- Analyse the social structure prevalent during the Sultanate as well as the Mughal period.

- Examine the position of slaves as well as women during the Sultanate and the Mughal period.
- Trace the continuities and changes in medieval Indian society.

8.1 INTRODUCTION

Students, this unit will be discussing various aspects of society prevalent during the Sultanate and Mughal periods. Within the social classes, the ruling class included the Nobles as well as the Zamindars and the Chiefs. Their changing nature and relations with the State will help in understanding their position in society. Religious affairs were looked after by the theological class, the Ulemas who had a revered position in society. Lower level administrative officials, both Muslims and Hindus formed an important part of society in Medieval India. The trading and commercial groups were equally important as they kept the economy running. Slavery as a flourishing institution will be dealt with in medieval India. The role of Hindu as well as Muslim women in medieval Indian society will also be examined.

8.2 SOCIAL CLASSES

Students various categories of social classes like Nobility, Zamindars, Ulemas, administrative functionaries, professionals, trading and commercial groups, peasants as well as tribal communities existed during the Sultanate and Mughal periods.

8.2.1 SULTANATE PERIOD

a. THE NOBILITY

The ruling class of the Sultanate period consisted primarily of Nobles. The most important categories were the Maliks and the Khans and all the top posts in the government were held by individuals belonging to these categories. The nobles were also granted titles, such as Khwaja Jahan, Imad-ul-Mul and Nizam-ul-Mulk. They were also awarded various privileges such as robes of different kinds, sword and dagger flags and drums and were presented with horses and elephants.

During Iltutmish's reign there were 32 Maliks. The term Turkan-i-Chahalgani, or the corps of forty Turks reflected the number of top nobles. The number of top nobles rose to 48 under Alauddin Khalji. Among the Nobles the Turks considered themselves superior to others such as Tajiks, Khaljis, Afghans and Hindustanis. Under the Khaljis and the Tughlaqs, Khaljis, Afghans and Indian Muslims too emerged as Nobles on the basis of personal efficiency, thereby broadening the social character of the nobility. However foreign blood, or descent from a well-known foreign family continued to have considerable social value and esteem.

These Nobles along with the clergy, constituted the Ashraf (the respected sections). The state had a special responsibility towards these sections, not only in matters of employment,

but for giving pensions to the widows, even providing funds for the marriage of their unmarried daughters. During Balban's reign the nobles were not wealthy and at times had to borrow money from big traders (Saha and Multanis). This situation changed during Alauddin Khalji's rule with the growth of a new centralized system of land revenue administration. In the new system of revenue administration, there was an emphasis on payment of land-revenue in cash even in the Iqtas held by Nobles. The salaries of the nobles were also increased. Firuz Tughlaq enhanced their salaries further.

b. THE CHIEFS - EMERGENCE OF ZAMINDARS

The term chief was used for Rajput Rajas who had lost power almost all-over north India. They continued to control large tracts of the countryside and had their own armed forces. The Turkish rulers allowed them to rule the areas under their control as long as they paid a stipulated sum of money regularly as tribute, and remained loyal.

There are references to Zamindars from the beginning of the 14th century. This term was used to designate hereditary intermediaries. This term came to be applied also to the Khuts and Muqaddams and Chaudharies, and even to those former chiefs who had been forced to pay a sum fixed on the basis of land-revenue assessment.

c. ADMINISTRATIVE OFFICERS AND THE ULEMA

The ruling classes were helped by a group of lower functionaries. These functionaries can be broadly divided into two: judicial and religion functionaries, on the one hand, and revenue and administrative functionaries on the other. The former consisted of Qazis and Muftis who were appointed in every city for dispensing civil justice to Muslims. The Hindus were allowed to deal with their own cases on the basis of customary law, and the *Dharmashastras*. These functionaries also dealt with criminal justice, headed by the chief Qazi. In the capital and perhaps in other cities there was a Dad Bak who was responsible for checking arbitrary exaction of taxes. There was also the Muhtasib who worked under the Kotwal and was responsible for seeing that the Muslims did not openly violated the Muslim law. He was also responsible for checking weights and measures. All these posts were paid, and their number grew as the size of the Muslim population in the country increased. The theological class or Ulema were highly respected. They were appointed in mosques and as teachers in schools (Maqtab) and colleges (Madradas). They had undergone a course of training in Muslim Law, logic and theology, including some knowledge of Arabic.

A large number of clerks and officials were needed to man the growing machinery of administration at the centre, and in the various provincial and district towns following the new system of revenue administration introduced by Alauddin Khalji. Not much is known about the social background of these new recruits to government service. Most of these lower officials were Muslims. However, Hindus seem to have entered into this class under Muhammad bin

Tughlaq. This would explain the selection by him of a small number among them to high positions. By this time there is a class of Persian knowing Hindus.

d. TRADING AND FINANCIAL CLASS

During the Sultanate period a strong centralized empire in north India was established. There was a sound currency system, mainly based on the silver Tanka; the growing security of roads; growth of towns, and opening up of India to the Islamic world were important factors which led to the growth and expansion of India's overland trade to West and Central Asia, as well as overseas trade, mainly from Gujarat. Multan was a very important trading centre where the local Multanis emerged as traders and financiers. Multan was linked directly across the Bolan Pass to Qandhar, Herat and Bokhara which was the junction of the "silk road", extending eastward across Central Asia to China, and westward across Iran to Constantinople and Lebanon. Multan was also linked via the river Indus to the western sea ports. Majority of the Multanis were Hindus. The Multanis and the Sahas of Delhi had become rich by lending money to the nobles.

Another section of traders were the Dallals or brokers. They were commission agents who charged a fee for bringing buyers and sellers together. Their emergence is an index of the growth of trade at Delhi. They formed a rich and powerful group which, on occasions, could even defy the Sultan, and disregard his orders.

The Muslim traders at Delhi were generally of foreign origin - Iraqis, Iranians, and Khurasanis. The Afghans were another group of Muslim traders, specializing in caravan trade, and trade in horses. Important trading communities of this period were the Jains, the Marwaris, the Gujarati Banias and the Bohras.

Several other categories of people living in the cities were artisans, soldiers, peddlars, musicians, performers, self-employed people and beggars.

8.2.2 MUGHAL PERIOD

a. THE NOBILITY

Nobility in Mughal India was a class of people who were not only involved in the tasks of government at the higher level but reflected a certain level of culture and urbanity. Both the numbers and composition of the nobility underwent a change as the Mughal Empire was consolidated, and expanded to cover the entire country. Between 1595 and 1656-57, while the numbers of the high Mansabdars remained more or less fixed at 25, the medium Mansabdar (500/1000 to 2500) more than doubled from 98 to 225. The composition of the nobility also changed. The nobles who came to India at the time of Babur and Humayun, or came to India during the reign of Akbar were mainly drawn from the homeland of the Mughals – Turan and Khurasan, along with Uzbeks and Tajiks. From the time of Akbar, Indian Muslims, and Rajputs representing the native ruling class also began to be inducted into the nobility. Babur tried to induct many of the leading Afghans into the nobility, but they proved to be untrustworthy. Struggle with the Afghans under Humayun, and with Akbar in Bihar, Bengal and Orissa led to

the virtual exclusion of the Afghans from higher posts in the nobility. But the process began to be reversed under Jahangir and during Aurangzeb's rule many Afghans from the Deccan were included in the Mughal nobility.

The Iranis and Turanis, for whom the word Mughal was used, continued to be the largest group in the nobility, forming as much as 40 per cent of the nobles. Social distinction between the Iranis, Turanis and the Indians did not disappear. Those who could trace a foreign ancestry considered themselves to be a privileged and superior group, and tended to marry among themselves.

Although the position of the nobles was not hereditary, those whose ancestors had been in the service of the King for more than a generation were called Khanazads, or the house born ones. They felt a special affinity with the ruling house, and claimed a privileged position in the grant of Mansabs. From 1679 to 1707, the proportion of Khanazads among those holding ranks of 1000 Zat and above, was almost half. The Mughal nobility was highly hierarchical in nature, with the senior positions being virtually reserved for the noble born, including the Hindu Rajas. Therefore from 1658 to 79, the number of Irani and Turani nobles holding ranks of 5000 and above was over 60 per cent while the leading Rajput Rajas formed another 11 per cent. Even then, there was a chance for people with an ordinary background reaching the highest posts, as in the case of Rai Patr Das under Akbar, and Rai Raghunath under Shah Jahan and Aurangzeb.

The Mughal nobility was paid good salaries. In Shah Jahan's reign, 73 members of the Nobility received 37.6 per cent of the entire assessed income of the empire. The personal salaries they enjoyed placed them at par with autonomous Rajas of a middle size kingdom. Many Mughal nobles carried out commercial activities. They conducted trade in their own name or in partnership with merchants. They also patronized skilled manufacturers. The life style of the high nobles was very opulent. They had large multi-storied mansions with gardens and running water, a large Haram and numerous male and female servants. Every noble had to maintain a sizeable number of beasts of burden like elephants, camels, mules, and horses, as well as carts and palanquins for transport. Tents were another costly item of equipment they maintained.

Corruption was common among Nobles. No action would be carried out without giving or receiving presents. Nobles at the court who had access to the emperor, sometimes sold their good offices to the highest bidder. The Mughal nobles in the administration had earned a bad reputation as they accepted bribe and were corrupt. At the same time, the nobles also indulged in charitable activities. They built mosques, hospices, Sarais, covered markets (Katara), Khanqahs and dug water-tanks in the places where they settled down. They also bought land to plant orchards. Not all of these were for profit, but were considered meritorious acts. The upkeep of mosques, Sarais and hospices was sometimes met from the income of the markets and orchards. Nobles also extended patronage to the arts. Poets, musicians and painters were given rewards.

b. RURAL GENTRY OR ZAMINDARS

The Mughal's used the word Zamindar to designate one who was the owner (Malik) of the lands of village or township (Qasba) and also carried on cultivation. According to the well-known historian, Irfan Habib, Zamindari was therefore, 'a right which belonged to a rural class other than, and standing above, the peasantry'. This is the sense in which the word Zamindar was generally understood, although the Mughals sometimes used the word for autonomous Rajas and Chiefs also in order to emphasize their dependent status. These Rajas paid a fixed sum in money as Peshkash and were left free to assess and collect land revenue from the peasants in their area of control.

The Zamindars formed the apex of rural life. They had their own armed forces, and lived in forts that was both a place of refuge and a status symbol. The combined forces of the Zamindars were considerable. In Akbar's reign they had 3,84,558 Sawars, 43,77,057 foot soldiers, 1,863 elephants, and 4,260 cannons. The figures perhaps also include the forces of the subordinate Rajas.

Compared to the nobles, the income of Zamindars was limited. The smaller ones may have lived more or less like rich peasants. The living standards of the larger Zamindars might have been close to those of petty Rajas or nobles. Most of the Zamindars lived in the countryside and formed a kind of local gentry. The Zamindari right was both hereditary and saleable, and from the time of Akbar there are many examples of Zamindari being sold in whole or part. There was no restriction on caste or religion in the sales. Zamindari could also be divided like any property.

The Zamindari right implied both financial income and social prestige. The Zamindars had the right to a share of the produce which was paid in cash and kind. The Zamindar could also levy other cesses, such as impost on forest and water produce, tax on marriages and births and house-tax. The charges of the Zamindars varied from area to area, being called Biswi (1/20), or do-Biswi (1/10), or Sathri (1/17), or Chauthai (1/4). The Mughal government attempted to fix the dues of the Zamindars and consolidate the land revenue. In such cases, the dues of the Zamindars were assessed at 10 percent and called Malikana and could be paid either in cash, or by grant of revenue free land called Nankar. Some of the Zamindars continued to make illegal exactions from the peasants including forced labour (Begar). Sometimes, Zamindars were allowed to collect land revenue from a tract beyond their own Zamindari. This was generally called a Talluqa. For this area, the Zamindar was only a tax-collector, and was paid remuneration by way of revenue-free land.

c. MIDDLE CLASS

If middle class is defined as a class of persons who were paid for their professional services then in the Mughal period there was a large class of professional and service groups in the towns which may be considered a part of the urban intelligentsia. The Mughal administrative system

was such that it needed an army of accountants and clerks, for the state, as also for nobles and even merchants. Rich artisans could also live much above the standards of the poor.

Contemporary evidence suggests that certain categories of revenue officials like Amils and Karkuns formed a very prosperous group. Since many of them were drawn from the Khatri and Bania castes, or were Jains, they undertook side business, such as cultivation, usury, speculation in commodities, horticulture, revenue farming, and management of rent yielding properties in the towns. These sections were rich enough to buy good houses in towns. Some of them even led a life like that of a high noble. In Aurangzeb's time, Abdus Samad Khan, Amin and Faujdar of Jahanabad, established a small town in the name of his son. The property included orchards, a Sarai, and Turkish Hamams.

Among the professionals, medical practitioners catered not only to nobles, but also to petty officials, merchants and traders, smaller Mansabdars, urban professionals and rich artisans. While some of them were attached to rulers and high nobles, and received Mansabs, many of them conducted private practice. Musicians, calligraphists and teachers also belonged to this group of professionals. Writer, historians, and theologians were often drawn from the same urban middle-class intelligentsia though sometimes they received rent-free land, thus bringing them closer to the feudal classes.

d. COMMERCIAL CLASSES

There were a variety of commercial classes in Mughal India. Some specialized in long distance inter-regional trade, and some in local, retail trade. The former was called Seth, Bohras or Modis while the latter were called Beoparies or Banik. In addition to retailing goods, the Baniks had their own agents in the villages and townships, with whose help they purchased foodgrains and cash-crops. The word Bania (foodgrain merchant) was sometimes used for them. The Bania also acted as a money-lender in rural areas, and hence generally had a poor reputation for being greedy. However, they did discharge a positive role in the economy by enabling food-grains to be transported from villages and Mandis to towns, and to different regions in the country, and providing rural capital.

The trading community in Mughal India did not belong to one caste or religion. The Gurjarati merchants included Hindus, Jains and Muslims who were mostly Bohras. In Rajasthan, Oswals, Maheshwaris and Agrawals were called Marwaris. Overland trade to Central Asia was in the hands of Multanis, Afghans and Khatri. Traders in Bengal were called Gandha Baniks, through these seem to have been largely displaced later by Afghan and Muslim traders. The Marwaris spread out to Maharashtra and Bengal during the 18th century. The Chettiyars on the Coromandal coast and the Muslim merchants of Malabar, both India and Arab, formed the most important trading communities of South India.

The trading community in India, especially in the port towns included some of the richest merchants who are comparable in wealth and power to the merchant princes of Europe. The Surat merchants were "very rich", some of them worth more than 50 or 60 lakhs of rupees.

They had fifty ships trading with various overseas countries. Virji Vohra who dominated the Surat trade for several decades owned a large fleet of ships. He was reputed to be one of the wealthiest man of his time. He bought opium and cotton from local merchants and exchanged these for pepper in Malabar and South east Asia, and supplied these to English and Dutch traders. His capital at one time was reputed to be 80 lakhs of rupees. Other Gujarati merchants, who could each buy up an entire ship's cargo or supply the entire annual investment of the European companies are well known. Abdul Ghafur Bohra left 85 lakhs rupees in cash and goods, and a fleet of 17 sea-goings ships at the time of his death in 1718. Similarly, Malay Chetti of the Coromandal coast, Kashi Viranna and Sunca Rama Chetti were reputed to be extremely wealthy, and had extensive commercial dealings in India and abroad. There were many wealthy merchants at Agra, Delhi, Balasore (Orissa), and Bengal too. Some of these merchants, especially those living in the coastal towns, lived a life of luxury and copied the nobles. The wealthy merchants of Agra and Delhi lived in big double storied houses.

e. VILLAGE COMMUNITY

In the Mughal period most villages were inhabited by self-settled peasants (Lok). They were of two kinds: native villagers (Khwud Kasht) and cultivators coming from other villages (Paikasht). There were a set of villagers designated as Headmen (Panch or Muqaddam) who claimed to represent the entire village. They managed the financial pool (Fota) of the village. Taxes from all peasants were collected and paid into this pool. Tax payable to the state, village expenses like the fee of the Headmen, and expenses on travelers were met from this fund. Small parcels of land were assigned to village artisans, menials and servants (Baluta) who were an important section of the village community. The Headmen belonged to varying castes and were both Hindus as well as Muslims. The peasants, artisans and servants were divided among numerous castes of varying status.

f. TRIBES

Tribes can be defined as social communities in various stages of economic and cultural development that existed outside the caste system. Forests contained the most primitive of these communities such as the Forest Folk (Banmanas). Their main source of subsistence was pastoralism. Trade too was added to tribal occupation. In early seventeenth century the Nahmardis of the Baluchistan Sind border, who engaged in pastoralism and traded in camels, horse, sheep, felt, carpets and other hill products, which they exchanged for grains, weapons and cloth available in the plains. The Afghan tribes too originated as pastoral communities. By the fifteenth and the sixteenth centuries, they had taken to trade and agriculture along with pastoral pursuits.

8.2.3 CHECK YOUR PROGRESS I

1. Name the titles granted to the Nobles.

---

2. Who was the Dad Bak?

---

3. Which categories formed the middle classes in the Mughal period?

---

4. Mention the important trading communities in Mughal India.

8.3 SLAVERY

Students slavery already existed in India since ancient times, but its scale grew tremendously in the thirteenth and fourteenth centuries. Slaves were captured both in war and in lieu of unpaid taxes in the Sultanate and the Mughal period.

8.3.1 SULTANATE PERIOD

In the Sultanate period a large section in the town consisted of slaves and domestic servants. Slavery had existed India as well as in West Asia and Europe for a long time. The position of different types of slaves – one born in the household, one purchased, one acquired and one inherited is discussed in the Hindu *Shastras*. Slavery had been adopted by the Arabs and later, by the Turks also. The most usual method of acquiring a slave was to capture in war. The Turks practiced this on a large scale in their wars, in and outside India. The Turkish, Caucasian, Greek and Indian slaves were valued and were sought after. A small number of slaves were also imported from Africa, mainly Abyssinia. Slaves were generally bought for domestic service, for company, or for their special skills. Skilled slaves fetched a high price and some of them rose to high offices as in the case of the slaves of Qutbuddin Aibak.

Slave raiding was widely practiced and Ghazis used to capture slaves from central Asia. The early Turkish rulers, such as Qutbuddin Aibak, continued this practice in India. When he invaded Gujarat in 1195, he captured and enslaved 20,000 persons, and another 50,000 during his raid of Kalinjar. However, there is no mention of any such large-scale enslavement during the campaigns of Balban or Alauddin Khalji, although slaves were still considered a part of the booty. During campaigns of “pacification” in the country-side, large number of men, women and children were enslaved, and sold in the slave market at Delhi. The sale and purchase of slaves was a routine matter and the price of slave-girls and boys was fixed. The slaves sold in the market in Delhi were used mainly for domestic service. This was so common than even clerks

employed slaves. Generally, slaves were not used or trained for being craftsmen, though maid-servants were often used for spinning. This changed during the reign of Firuz Tughlaq. He instructed the bigger nobles to capture slaves whenever they were at war, and to pick out and send the best among them for the service of the Sultan. Even the various subordinate chiefs were asked to follow this practice. In this way, 180,000 slaves were collected, some of them were trained for religious studies, and 12000 among them were trained as artisans, and sent to different Parganas. The slaves also formed a corp of armed guards. Firuz Tughlaq's main minister, Khan Jahan Maqbul, possessed over 2000 women slaves.

8.3.2 MUGHAL PERIOD

In the Mughal period there are not many references to the price of slaves or of slave markets. The price of a slave-girl was about 50 rupees at Goa. The Portuguese employed slaves on a large scale. The Portuguese, Arakanese and Maghs made slave-raids into East Bengal, and set up slave markets at Chitagong, Sandwip, Hughli and Pipli. Goa was a busy market for slaves. Many of these slaves were also sold in South-East Asia. Shaista Khan put an end to these raids in the time of Aurangzeb.

Slaves were obtained from various sources. There was a continuous import of slaves from East Africa though on a small scale. The pilgrim-ships to Jeddah also indulged in slave trade. Ships returning from the Red Sea, both European and Indian, would generally carry fifty slaves bought in Mocha or Jeddah. Indian slaves were either hereditary and or captured from wars, or in raids in villages allegedly for rebellion or non-payment of government dues. Many people sold their children for food in times of famines. Akbar banned the practice of enslaving prisoners of war, and converting them to Islam. He also allowed people to re-purchase the children they had sold, and to reconvert them. Although slaves in India were generally not mistreated, and it was considered an act of morality to free slaves.

8.4 WOMEN

Students, women belonging to different castes and communities in the medieval times were oppressed. Their position in the family as well as society will be taken up in the following section.

8.4.1 SULTANATE PERIOD

There was little change in the position of women in the Hindu society. The old rules regarding early marriage for girls, and the wife's obligation of service and devotion to the husband, continued. Annulment of the marriage was allowed in special circumstances, such as desertion and loathsome disease. But not all writers agree with this. Widow remarriage continued to be regarded among the practice prohibited in the Kali Age. But this applied to the three upper castes only. The practice of Sati was prevalent in different regions of the country. Ibn Battutah mentions with horror the scene of a woman burning herself in the funeral pyre of her husband

with great beating of drums. According to him, permission from the Sultan had to be taken for the performance of Sati. Regarding property, the widow had a right to the property of a sonless husband, provided the property was not joint (had been divided). The widow was not merely the guardian of this property, but had the full right to sell it too.

During this period, the practice of keeping women in seclusion and asking them to veil their faces in the presence of outsiders, that is, the practice of Purdah became widespread among the upper-class women. The growth of Purdah has been attributed to the fear of the Hindu women being captured by the invaders. In an age of violence, women were liable to be treated as prizes of war. The most important factor for the growth of purdah was social – it became a symbol of the higher classes in society, and all those who wanted to be considered respectable tried to copy it. It affected women adversely and made them even more dependent on men.

In the Islamic society, widow remarriage was common as it was permissible by Islamic law. Similarly, daughters inherited their parents' wealth (though only a half share as compared to sons). Polygamy and Purdah were commonly practiced too.

8.4.2 MUGHAL PERIOD

In the Mughal period women in most Hindu communities had only limited rights of inheritance. Child marriage was common. Parents of the daughter among lower castes' received a bride-price, while among higher castes the groom's parents generally received dowry from the bride's parents. Among peasant and pastoral castes such as Jats, Ahirs and Mewatis widows could be remarried either to their husbands' brothers or strangers. Women carried water, spun yarn, milled corn and helped in agricultural operations. Women of certain castes went around hawking milk, Ghee and other wares.

Women of higher castes lived a life of leisure, but suffered from severe handicaps. One was the strict imposition of seclusion (Purdah). Widow remarriage among upper castes was absolutely prohibited, and the practice of Sati, or immolation of the widow, was practiced among the warrior-caste of Rajputs and corresponding ruling groups and other high castes. The Mughal administration pursued a policy of discouraging Sati, by trying to establish, in each case, that it was voluntary; though this was not entirely ineffective, Sati still took place. They occurred two or three times a week at the capital, Agra, during the late years of Jahangir's reign. Some women owned not only moveable possessions, but also Zamindaris, obtained by inheritance. A matrilineal system prevailed among certain communities in Kerala, and there were similar customs among the Gharos and Khasis of Meghalaya.

In the middle and upper levels of Muslim society, up to four wives and any number of concubines were permissible. Pre-puberty marriage, though permitted, appear to have been less common among Muslims. Widow remarriage, legally permitted, was not uncommon. Muslims women of higher classes observed complete seclusion (Purdah). The women could claim a dower (Mahr) for themselves from their husbands as settled in the marriage contract and also inherit property, though a share, much smaller than those of the male members of the

family. It is interesting that Akbar was unhappy with this inequality, and Aurangzeb in 1690 deviated from the Muslim law in providing that a widow could keep the entire grants of their husbands for life. It is probable that even among middle classes women remained largely illiterate. Few high-class women did receive education. Humayun's sister Gulbadan Begam was educated while her husband was illiterate.

8.4.3 CHECK YOUR PROGRESS II

1. What role did Firuz Tughlaq assign to the slaves?

---

2. What was the position of Hindu women in the Sultanate period?

---

3. What was the status of Muslim women in the Mughal period?

8.5 SUMMARY

Students, this unit has provided an account of Social life existing in Medieval India. The ruling classes that included the Nobility, Chiefs and Zamindars were at the apex of society. They continued to enjoy a privileged life of luxury. The middle classes consisted of professional and service groups in town and were considered as intelligentsia. The Administrative functionaries like accountants and clerks were indispensable for the smooth running of the State. The trading and commercial classes formed the backbone of the economy in medieval India. The institution of slavery continued to exist in both Sultanate and Mughal periods. The condition of women continued to be oppressed and they remained dependent on the men.

8.6 SUGGESTED READINGS

Satish Chandra, *Medieval India: From Sultanate to the Mughals, Delhi Sultanate*, Part I, New Delhi: Har Anand Publications, 2010 (rpt.).

Satish Chandra, *Medieval India: From Sultanate to the Mughals, Mughal Empire*, Part II, New Delhi: Har Anand Publications, 2010 (rpt.).

Irfan Habib, *Medieval India: The Study of Civilization*, New Delhi; National Book Trust, 2007.

Shireen Moosvi, *People, Taxation and Trade in Medieval India*, New Delhi, Oxford University Press, 2008.

8.7 QUESTIONS FOR PRACTICE

8.7.1 LONG ANSWER QUESTIONS

1. Discuss the position of women under the Delhi Sultanate?
2. Examine the position of women under the Mughals?
3. What do you know about the position of slaves in Medieval Period?
4. Write a detailed note on the social classes exist during the Sultanate period.
5. Discuss the social structure prevalent during the Mughal Period?

8.7.2 SHORT ANSWER QUESTIONS

1. For whom was the term Chiefs used?
2. What was the role of the Ulemas?
3. Where were the slaves obtained?
4. Mention the important trading communities in Medieval India.
5. What was the status of women in the Sultanate period?

BACHELOR OF ARTS

SEMESTER II

COURSE: HISTORY OF INDIA :c.1200-c.1750

UNIT 9: SUFI ORDERS; VAISHNAVA BHAKTI; KABIR AND RAVIDAS; THE SIKH MOVEMENT

STRUCTURE

9.0 Learning Objectives

9.1 Introduction

9.2 Sufi Orders

9.2.1 Chisti

9.2.2 Suhrawardi

9.2.3 Qadiria

9.2.4 Naqsbandia

9.2.5 Check Your Progress I

9.3 Vaishnava Bhakti

9.3.1 Check Your Progress II

9.4 Kabir

9.5 Ravidas

9.5.1 Check Your Progress III

9.6 The Sikh Movement

9.6.1 Guru Nanak

9.6.2 Guru Angad, Guru Amar Das and Guru Ram Das

9.6.3 Guru Arjan to Guru Tegh Bahadur

9.6.4 Creation of Khalsa

9.6.5 Check Your Progress IV

9.7 Summary

9.8 Suggested Readings

9.9 Questions for Practice

9.9.1 Long Answer Questions

9.9.2 Short Answer Questions

9.0. LEARNING OBJECTIVES

Students, after reading this unit you will be able to:

- Analyse the ideas and institutions established by Sufi orders in medieval India.
- Trace the evolution of Vaishnava Bhakti in terms of Rama Bhakti and Krishna Bhakti.
- Understand the monotheistic movements started by Kabir and Ravidas.
- Evaluate the Sikh movement in terms of ideology and institutions.

9.1 INTRODUCTION

Students, this unit will focus on various Sufi orders prevalent in medieval India. The ideas, stages of growth and institutions of these orders will help in understanding the expansion and popularity of Sufism. Sufism in India was 'indigenized' through the use of regional languages as was used by some eminent Sufis. Vaishnava Bhakti in medieval India found expression in Rama Bhakti as well as Krishna Bhakti. Well known proponents of Bhakti were Ramanuja, Madhavacharya, Ramananda, Chaitanya, Vallabha, Jnandev, Tukaram and Eknath. Bhakti opened the path of devotion to all without any consideration of caste or sex. The ideology and activities of Kabir and Ravidas will be analysed in this module to understand the monotheistic movements initiated by them. Their rejection of existing system of religious beliefs and practices as well as the caste system is quite emphatic. Understandably, both Kabir and Ravidas had a great appeal for the people in the lowest strata of the traditional social order. The Sikh movement will be examined in terms of the ideology and the institutions of the Sikhs, and the responses of individuals to their changing historical situation.

9.2 SUFI ORDERS

Sufism or Muslim mysticism came to India from Iran and Central Asia. Within Sufism authority was given to the Pir or Shaikh over his disciples. This led to the formation of various Orders (chains) or Silsilahs among Sufis. These Silsilahs were formed when Pirs appointed Khalifas or successors. The Khanqah was the centre of their activity where the Pir gave instructions, held conversations and Sama assemblies and organized a free kitchen.

A wide range of ideas in Sufism, come from several sources. In the first place there were quotations from the *Qur'an* which had served as the basis of mysticism and become a common heritage of the Sufis. Some of the attributes of God which are found in Sufi theosophy do not appear in the *Qur'an*: Al-wajib (necessary), Wajib-al-Wufud (necessary existing), Al-Kamil (the perfect) for instance. Perhaps more important than the *Qur'anic* verses, which the Sufis interpreted in the light of their mystical experience and in its support and justification, was

the mystical experience itself. From this experience emerged the idea of union with God as the mystic's goal, with the associated ideas of Fana (annihilation of self) and Baqa (subsistence in God). The Sufi theories of Ma'rifat (knowledge of God), were expounded on the assumption of the mystical experience of union with God. Tauhid, or unification, is defined as the realization of the absoluteness of the Divine Nature in the passing away of the human nature so that 'the man's last state reverts to his first state and he becomes even as he were before he existed'.

A repeated remembrance of God (Zikr), one of the most important of Sufi practices, had its basis in the *Qur'anic* verse, 'Remember God often'. The most important practice of the Sufis was audition (Sama), or listening to the singing of moving verses often accompanied by dance and instrumental music. Descriptions of the stages of the mystic path reveal variations. The stages most commonly mentioned are repentance, abstinence, renunciation, poverty, patience, trust in God and satisfaction. Though all of these might have been regarded as equally important, greater emphasis is laid in Indo-Muslim Sufi literature on Taubah (repentance), Tark (renunciation) and Raza (satisfaction). The first involved realization of sin; the second meant the abandonment of all desire and pleasure and the third, an eager acceptance of God's decree. The Sufis believed that they represented the true ethics of Islam. They inculcated a whole-hearted devotion of God alone. Devotion or piety in women was as much acceptable as in men. Indeed, women were to be accepted as disciples. Sufi piety at its best was free from superstition. The Sufis preached personal humility and a deep concern for the brothers-in-faith. They denounced oppression and injustice.

Sufi orders or Silsilahs were not equally important in terms of the size and the number of their Khanqahs, the literature they produced or inspired and the influence they came to have over the common people. Four of these seven orders were more important than the others. The most important among the four was the Chishtia order, followed rather closely by the Qadiria and then at some distance by the Naqshbandia and the Suhrawardia order. The other three orders, Shattaris, Firdausias and Kubrawias were less important in medieval India.

9.2.1 CHISHTIA

The Chishtia order remained important from the thirteenth to the eighteenth century in medieval India. Starting from Rajasthan, its centres spread to Delhi and the Punjab, Uttar Pradesh, Bihar, Bengal, Gujarat and the Deccan. A large number of well-known Shaikhs belonged to this order. Among the early leaders were Khwaja Muinuddin Chishti of Ajmer, Shaikh Bakhtiyar Kaki of Delhi, Shaikh Fariduddin of Pakpattan, Shaikh Nizamuddin Auliya of Delhi and Shaikh Nasiruddin Mahmud, 'the lamp of Delhi' (Chirag-I Dihli). All of them had important disciples (Murids) and successors (Khalifas) of their own. Sheikh Hamiduddin, a Khalifa of Khwajah Muinuddin Chishtia, founded a centre at Nagaur. Shaikh Akhi Sirajuddin Usman, a Khalifa of Shaikha Nizamuddin Auliya, laid the foundation of Chishtia order in Bengal. Another Khalifa of Shaikh Nizamuddin Auliya founded a centre in Gujarat. Saiyid Muhammad bin Yusuf al-Husaini, popularly known as Khwaja Banda Nawaz Gisu Daraz, a disciple of Shaikh Nasiruddin

Mahmud, made Gulbarga in the Deccan the centre of his activities. During the time of Akbar, Shaikh Jalal turned Thanesar into a major Chishtia centre. Shaikh Salim Chishti and his Khalifas became important in Fatehpur Sikri and the Agra region. Several new centres emerged in the Punjab during the sixteenth and seventeenth centuries. By the end of the seventeenth century, Delhi had again become an important Chishtia centre with the presence of Shah Kalimullah.

9.2.2 SUHRAWARDI

The Suhrawardi order was represented in India by Shaikh Bahauddin Zakariya (c. 1182-1262) at Multan, Saiyid Nuruddin Mubarak (d. 1234-5) at Delhi, Qazi Hamiduddin at Nagaur and Shaikh Jalaluddin Tabrizi in Lakhnauti and Devatalla near Pandua in northern Bengal. Of these four Khalifas of Shaikh Shihabuddin Suhrawardi, Shaikh Bahauddin Zakariya proved to be the most influential in the times to come. He was succeeded by his son Shaikh Sadruddin Arif and his grandson Shaikh Ruknuddin Abul Fateh, both of whom had good relations with the Sultans of Delhi; they were also affluent like Shaikh Bahauddin Zakariya. All three of them had important Khalifas. Saiyid Jalaluddin Bukhari, called Jala Surkh (red), was a Khalifa of Shaikh Bahauddin; he died at Uch. Shaikh Fakhruddin Ibrahim, popularly known as Iraqi, the author of the *Lama'at* (Flashes of Effulgences) was a disciple of Shaikh Bahauddin. Shaikh Sadruddin Arif's disciple, Amir Husaini, wrote the *Nuzhat al-Arifin* and the *Zad al-Musafirin*. The descendants of Jalal Surkh, especially his grandsons Makhdum Jahanian Jahangasht and Raju Qattal and their descendants and disciples, popularized Sufism in Uch and their influence spread to the Punjab, Kashmir and Gujarat. Sheikh Burhanuddin, a grandson of Makhdum Jahanian, became famous in Gujarat as Qutab-i Alam (The Pole of the Universe). His father, Saiyid Muhammad, was known as Shah-i Alam (Emperor of the World). Both the father and the son enjoyed the devotion of the Sultans of Gujarat and their nobles. Delhi became a strong centre of the Suhrawardis due to Shaikh Samauddin and his disciple Shaikh Jamali. Suhrawardi influence in Kashmir came first through Saiyid Sharafuddin, known as Bulbul Shah in Kashmir, who was a disciple of Shaikh Shihabuddin's Khalifa in Turkistan. Bulbul Shah converted Richana to Islam who became the first Muslim king of Kashmir. Suhrawardi influence was revived by Saiyed Muhammad Isfahani, a disciple of Makhdum Jahanian, in the reign of Sultan Zain al-Abidin (1420-70). The Suhrawardi order lost its importance after the fifteenth century.

9.2.3 QADIRIA

The Qadiria order was introduced into India by Mir Nurullah bin Shah Khalilullah. He was a grandson of Shah Nuruddin Muhammad Ni'matullah who had been the spiritual guide of the Bahmani Sultan, Shihabuddin Ahmad (1422-36). His descendants remained influential at Bidar. A Qadiri Khanqah was established at Uch by Shaikh Muhammad al-Husaini al-Jilani who was a direct descendant of the Gaus-i Azam, Shaikh Abdul Qadir Jilani (1077-1166), after whom the order was named. The Khanqah at Uch was maintained by the descendants of Shaikh

Muhammad al-Husini An outstanding disciple of Shaikh Hamid was Shaikh Da'ud who established his centre at Chati in the Mughal province of Lahore. His influence spread from the Punjab to Delhi and Agra. He was succeeded by his nephew and son-in-law, Shaikh Abul Ma'ali. A number of Qadiri Sufis flourished in the Punjab during the sixteenth and seventeenth centuries. Some of them migrated to Kashmir and established Khanqahs there. Qadiri Khanqahs were established at Ludhiana, Pail, Sirhind, Kaithal, Panipat, Delhi and Agra. A few Qadiri Khanqahs were established at Ahmadabad in Gujarat and Mandu in Malwa. During the seventeenth century, Shaikh Mir Muhammad, popularly known as Mian Mir, rose into prominence in the Punjab. Among his important disciples in Lahore, Sirhind, and Sunam, was Mulla Shah who was greatly admired by Dara Shukoh and Jahan Ara Begam. Dara Shukoh himself is counted among the Qadiris. Some Qadiri Khanqahs were established in Uttar Pradesh, Bihar and Bengal before the end of the seventeenth century.

9.2.4 NAQSHBANDIA

The Naqshbandia order flourished in India during the Mughal period. The Sufi who gained remarkable popularity in a short period was Khwaja Muhammad Baqi, popularly known as Baqi Billah. For some years he travelled to different parts of India before he settled in Delhi from 1599 to 1603. His favourite disciple was Shaikh Ahmad Sirhindi who claimed to be the Mujaddid-i alifiI Sani (Renovator of the Second Millennium). He also proved to be the most influential disciples of Baqi Billah. However, the descendants of Baqi Billah remained important in Delhi and they did not support Shaikh Ahmad's philosophy, generally known as Wahdat al-Shuhud. Shah Waliullah and his son Shah Abdul Aziz were followers of Wahdat al-Wajud.

9.2.5 CHECK YOUR PROGRESS I

1. What are Silsilahs?

---

2. Name two important Chistia Sufis.

---

3. Name any four Sufi orders popular in medieval India.

9.3 VAISHNAVA BHAKTI

Well-known Vaishnava texts were *Bhagavata Gita*, *Bhagavata Purana* and *Vishnu Purana*. The Puranas associated with the avataars of Vishnu may be added to the above. In older Vaishnavism, Vishnu as well as his incarnations were worshipped as the supreme deity. The Bhakti cult cannot be regarded as a break from older Vaishnavism. Some new elements and

certain differences of emphasis distinguished the new cult from the older system of beliefs and practices. Bhakti movement began when the path of Bhakti was emphasized to the exclusion of the path of knowledge (Gyan) or the path of action (Karam).

Ramanuja made an important contribution to the Bhakti movement. By putting the personal God Vishnu at the centre of his scheme of salvation, Ramanuja smoothed the path of Bhakti. Loving faith of the worshipper as much as the grace of God is regarded as central to Ramanuja's doctrine. He subordinated the path of knowledge and action to that of Bhakti. Acquaintance with the principles of Vedanta and the performance of rites and duties were meant to lead those who sought eternal bliss to Bhakti. This Bhakti was open only to the upper castes. Ramanuja made a distinction between this Bhakti and Prapatti which was open to the Shudras as well. Thus, Ramanuja was able to adopt a middle position in his attitude towards the lower castes. Ramanujas Bhakti was directed towards Vishnu as Narayana.

Madhavacharya strengthened Vaishnava Bhakti. He believed that men could find happiness, knowledge and peace in God alone. For him Bhakti arose out of a feeling of affection for God as a perfect being. Devotion to God was open to the Sudras but not the study of Vedas. Madhava emphasized the need of Sadhana and the Guru. He established a few Maths in his lifetime.

The cult of Rama Bhakti as an incarnation of Vishnu originated in South India and it was Ramananda who took this cult to the North. Ramananda was the son of Punyasadana, a Kanyakubja Brahman. He was born at Prayaga and received education at Varanasi. He founded a new sect of Ramanandis and opened the path of devotion to all without any consideration of caste or sex. His pupils were associated with both Nirgun and Sagun streams of the Bhakti movement. The *Adhyatma Ramayana* was the scripture of the Ramanandis. A significant development reflected in this text is the emergence of a community of Rama devotees. Worship of Rama acquired a congregational character.

The Tradition of Krishna Bhakti known as the Varkari Sampradaya or Panth, originated in Maharashtra in the twelfth century and evolved into a mass movement by the seventeenth and eighteenth centuries. It deeply influenced the social, religious and political life of the people of Maharashtra. The four great leaders were Jnandev, Namdev, Eknath and Tukaram. Ramdas, another saint-poet, advocated the path of Bhakti, but according to some, he was not a part of the Varkari Sampradaya. These great mystics of Maharashtra produced literature to inspire all 'without distinction of creed, caste or race'. The teachings of great saints of the Varkari movement created awakening among the masses. They appealed to the masses to worship one God. The Varkari Sampradaya was open to all irrespective of their caste or creed or sex. It was popular among villagers, peasants, craftsmen and traders.

The centre of Krishna Bhakti in Bengal was Navadvipa. It was the greatest intellectual centre of Bengal at the time of Chaitanya. The followers of Chaitanya thought that no religion was higher than Krishna Bhakti or devotion for Krishna. Before Chaitanya, the Gaudiya Vaishnava concept of Bhakti was propagated by Rupa Gosvamin and by his nephew Jiva Gosvamin. The devotees are to follow the principle and practice of good conduct. They are asked

to be unselfish and to practice moral values. They should avoid bad company and oppose violence, vanity and sensual pleasures. Moral and social virtues like compassion and Philanthropy are emphasized. Bhakti is considered far superior to rituals, performance of purificatory rites, and observance of sacraments.

Chaitanya propagated Bhakti in Navadvipa, Shantipur and the adjoining rural and urban areas. Chaitanya's parents had come to Navadvipa from Sylhet. He came into contact with Isvara Puri, who formally initiated him into Vaishnavism. This was the starting point of Chaitanya's movement. He returned to Navadvipa and assumed the leadership of the Vaishnava group. Chaitanya organized ceremonial processions and congregational chanting of the holy name of Hari. In such events there was no obligation for the Vaishnavas to observe distinctions of caste and creed. Women were allowed to participate in Kirtanas. The Vaishnavas also organized dramatic performances in which Chaitanya actively participated. He also appointed Mahants who carried on the good work.

Chaitanya transformed Vaishnavism into a social religion which was characterized by collective rejoicing, singing and dancing. Everybody was free to participate in it. Congregational chanting of the name signified a movement against rituals and priest craft. It was also the best method of removing the barriers which had alienated the literate from the common people. Chaitanya stood for the right to practice Bhakti in absolute freedom from priest craft and the inequalities of the caste system. His followers adhered to the view that an untouchable Chandala, who uttered the name of Hari, was infinitely better than a Brahman who did not. Chaitanya became a wandering ascetic and he travelled extensively in the Deccan, western India, and upper India, and gathered knowledge of the various schools of Vaishnava theology.

According to Gaudiya Vaishnava theology, Bhakti signifies the intensification of devotion to a degree where the devotee feels that he has a personal relation with God. Krishna in his human form is the Supreme Being. Everything associated with Krishna is the essence of pure bliss. Priti (attachment of God) is the basic point of Gaudiya Vaishnava religion. It means love, affection and regard. This love is unconditional, unqualified and unambiguous. The concept of Krishna as God-hero is the basis of Gaudiya Vaishnava aesthetics.

The history of Vallabha Sampradaya seems to fall into distinct phases from the sixteenth to nineteenth century. It was founded by Vallabhacharya in the early sixteenth century. He was succeeded by his elder son Gopinath and then by his younger son Vitthalnath to continue his work. After the death of Vittalnath all his seven sons succeeded him. Several centres of the Sampradaya were established in Rajasthan and Gujarat. The centre at Nathdwara in the Mewar state emerged as the premier institution of this Sampradaya.

According to Vallabha, God is personified as Krishna with the qualities of wisdom and action. He is the creator of the world but it is not necessary to assume that He possess a physical body. All sins are washed if one has true faith in God. Bhakti consists in firm and overwhelming affection for God. Through this alone can there be emancipation. Vallabha was against all kinds of self-mortification. The body was the temple of God. The liberated continue to perform all actions. Bhakti is the chief means of salvation. Though Bhakti is the Sadhana, and

Moksha is the goal, it is the Sadhana stage that is the best, points out Vallabha. Thus, the highest goal is not liberation but eternal service to Krishna and participation in his sports in the celestial Vrindavan.

9.3.1 CHECK YOUR PROGRESS II

1. Who was Ramanuja?

---

2. Who was Chaitanya?

---

3. Name four leaders of the Varkari Movement.

9.4 KABIR

Kabir is one of the best known and most revered names in the Indian tradition. He was a Vaishnava Bhakta to Hindus, a Pir to Muslims, and a Bhagat to Sikhs. The basic ideas of Kabir are: concern with God and Brahm-Gian; dying unto self to subsist in God; Maya as the snare, and pride as an impediment to liberation from transmigration; denunciation of evil company and rejection of the Brahmanical way; emphasis on human life as a rare opportunity for liberation; and the awareness of separation as a prelude to union.

According to Kabir, God is recognized in the universe. He underlines the unity of God. He is the creator of the universe; He is in the microcosm as much as in the macrocosm. Kabir does not identify himself with any of the existing systems of religious beliefs and practices. In fact, he is critical of the representatives of Islam and Hinduism: their scriptures, their beliefs and their practices. Yogis, Vaishnavas and Shaktas are denounced. The idea of incarnation of God is totally rejected. No sanctity is attached even to places regarded as the most sacred. There is no merit in practices like idol-worship, pilgrimages and Shradhas and in the ideas of purity or pollution, auspicious or inauspicious time. In his view, there could be only one way to liberation and that was his own path: complete dedication to God alone. Kabir uses multiplicity of epithets for God. This does not suggest any 'sectarian' association. Ram and Allah are the same; Har and Hari are the same; but Brahma is not Kabir's God. God is also the True Guru (Satgur). To turn to Him is to be Gurmukh. Kabir uses another term for the true devotee of God: Sant. God is also equated with the Name. Kabir addresses himself to both men and women. Asceticism, renunciation and mendicancy are important for Kabir.

Caste distinctions were not sacrosanct for Kabir. He asserts that those who are preoccupied with distinctions of caste suffer from pride (Haumai). There are no distinctions of caste in the eyes of God. Caste for Kabir is no bar to emancipation. The path of liberation is open

to all irrespective of their caste. Kabir says the Brahman and his ways cannot lead to liberation. He questioned the legitimacy of the hierarchical varna order based on the principle of inequality. Kabir contests caste in strong terms to establish the point that liberation, the supreme aim of human life, is open to all, including the lowest of the low. A severe indictment of the contemporary social order is built into this idea.

Significantly, Kabir does not accept the idea of impurity associated with the woman who has given birth to a child. On the assumption of this impurity, women are kept in isolation for a fixed period and the practice is generally referred to as Satak. One verse of Kabir relates to this idea and this practice. He says if generation of life is something impure then both land and water are impure in which life is generated all the time. According to Kabir devotion to God and consideration for the living husband is preferable to becoming Sati. Kabir does not subscribe to the belief that the woman who becomes Sati acquires merit.

An analysis of Kabir's composition leaves no doubt that he discarded all contemporary systems of religious beliefs and practices and expounded a system which was neither Hindu nor Islamic

9.5 RAVIDAS

The compositions of Ravidas tell us about his ideas. Ravidas uses a number of epithets for God. His conception of God is embedded in his compositions. God is omnipresent and all powerful. God is with and without attributes at the same time. He is unique, and He alone is eternal. The idea of divine incarnation is rejected by implication. God is in all the three worlds but has no fixed abode. There is no other 'master' like God. He is unique (Anup). He is the only leader (Naik). He is the giver of life and he sustains all living beings. He knows the innermost thoughts of men.

Ravidas asserts that the essence of God is his Nam. He tells his listeners to appropriate the 'name'. Appropriation of the 'name' was an essential part of the right path, the path of Bhakti. Essentially, Bhakti was devotion to the omnipotent Lord and love for the omnipresent beloved. Ravidas expresses the idea that God alone has the power to keep a man attached to Him. There is no other Master like Him. The rope that binds man to God is that of love (Prem). There can be no Bhakti without love (Bhav).

Ravidas states that the guide who leads to the path of liberation is God Himself. At several places in his compositions, Ravidas uses the word 'guru'. There is a reference to God as 'jagat-gur-soami', the Master who is also the Preceptor of the World. Bhakti, the Name, the guru, and grace according to Ravidas, can lead to liberation from the chain of transmigration. But man remains in bondage because, in the first place, he has no control over his five senses. The pleasures of the senses keep the human mind engrossed in Maya. The source of evil deeds which keeps one chained to transmigration is the mind (Man) that is controlled by Maya.

The only true path to God is the path of bhakti as loving devotion and complete dedication. This involves the rejection of the prevalent modes of worship. The prevalent systems of religious belief, their scriptures, and their modes of worship are of no avail according to

Ravidas. The supreme aim of life is liberation in life (Jivan-Mukti), which becomes possible only through God's grace (Kripa). Ravidas accepts the ideas of transmigration and Karma to emphasize the need of liberation and the importance of good deeds. To take refuge in God is to be in true association (Sat-Sangat) which for Ravidas is like honey to the honeybee. It is through Sadh-Sangat, he says, that one attains the highest spiritual state (Param-Gat).

Ravidas contests caste vehemently. Ravidas is conscious of his birth as a Chamar and that he belongs to the category of people regarded as untouchable. Ravidas also believed that a Brahman of high lineage who performs all the duties prescribed for the Brahman but who has no devotion in the heart, who does not lodge God in his heart, and who does not listen to His praises, is as low in the eyes of God as the Chandal in the eyes of a Brahman. Kabir's path was open to the untouchables as much as to Hindus and Muslims.

Ravidas does not use the term Hindu or Muslim in his compositions. He was not much concerned with this classification. It may be justified to draw the inference that Ravidas addressed himself to all the people irrespective of their caste and creed and perhaps irrespective of their gender. It is believed that Ravidas initiated disciples and started a tradition of his own. However, he does not appear 'to have established a formalized sect'. There is no indication that he chose a successor or successors. It has been observed that the memory of Ravidas has been kept alive in the Punjab and elsewhere in north India by a network of shrines and pilgrimage centres (Deras) dedicated to the devotion of his name, his poetry and his image. Both in Uttar Pradesh, where the following of Ravidas were called Raidasis and in the Punjab, where they were called Ramdasis as well, those who took Ravidas as their special patron were almost entirely the Chamars.

9.5.1 CHECK YOUR PROGRESS III

1. What does Kabir say about God?
2. What is Ravidas' view of caste?

9.6 THE SIKH MOVEMENT

Students, the development of the Sikh movement can be seen in four phases. The foundation of Sikhism and the Sikh Panth by Guru Nanak till 1539, followed by the growth of the Sikh Panth and Sikh institutions under the first four successors of Guru Nanak, the confrontation between the Mughal state and the Sikh Panth from the martyrdom of Guru Arjan in 1606 to the martyrdom of Guru Tegh Bahadur in 1675, and the career of Guru Gobind Singh from 1675 to 1708.

9.6.1 GURU NANAK

Guru Nanak founded a new faith and a new Panth. His ideas regarding contemporary society and religious life are in his compositions. Guru Nanak asserts that caste distinctions are discriminatory, oppressive and unjust in social and religious terms. Guru Nanak identifies himself with the lower castes and the untouchables. The differences of caste and class are set aside as irrelevant for liberation. The woman is placed at par with man. Guru Nanak comments on all the major forms of contemporary religious belief and practice. For Guru Nanak, Brahma, Vishnu and Mahesh are created by God who Himself is the creator, the preserver and destroyer. None of the Hindu deities could thus be equated with the Supreme Being. He does not support the authority of the Puranas, Smritis and Shastras.

With the rejection of traditional deities and religious text went the rejection of traditional modes of worship and religious practices. There was no merit in pilgrimage to sacred places. As the protagonist of such beliefs and practices, the Pandit is denounced. His sacred thread, his sacred mark and his rosary are useless without true faith. Guru Nanak has no appreciation for the idea of renunciation. The idea of incarnation too is rejection.

Guru Nanak's attitude toward the Ulema is similar to his attitude toward the Pandit. The *Qur'an* and the other Semitic scriptures are no better than the Vedas, or the Puranas. There is relative appreciation of the Sufi path however, Guru Nanak does not give them an unqualified approval. He asserts that many Sufi Shaikhs subsisted on revenue-free land granted by the rulers. They were aligned with the state which in Guru Nanak's view was unjust and oppressive.

God, for Guru Nanak, is the eternally unchanging Formless One. He has no material sign; He is inscrutable; He is beyond the reach of human intellect. He is boundless, beyond time, beyond seeing, infinite, not searchable, beyond description, eternally constant, unborn, self-existent and wholly apart from creation. He is only One; there is no second; there is no other. God possesses unqualified power and absolute authority. God is omnipresent and immanent as well as omnipotent and transcendent. He fills all the three worlds.

Guru Nanak says to attribute all creation to God is to recognize the Truth. Men become 'true' only when they give place to Truth in their hearts and act in accordance with the Truth. Equally important is to appropriate the Name (Nam) and the Word (Shabad), the object and the medium of divine communication. Without the True Guru one wanders through the cycle of death and rebirth.

Assuming the formal position of a guide (Guru), Guru Nanak admitted disciples and imparted regular instruction to them. A regular discipline was evolved for the adoration of God. The early hours of the morning were devoted to meditation. All the disciples joined Guru Nanak in singing the praises of God in the morning and the evening. The ideal of equality found concrete expression in corporate worship (Sangat) and communal meals (Langar). The believers in the new faith made contribution in cash, kind, or service. The Sikh sacred space was known as Dharamsal.

Before his death at Kartarpur in 1539, Guru Nanak chose his successor from amongst his followers, setting aside the claims of his sons. The nomination of Lehna by Guru Nanak was

regarded as unique because Lehana was installed in his office by Guru Nanak himself. His name too was changed to Angad, making him 'a limb' of the founder. This installation served as the basis of the idea that equally important was the idea that the positions of the Guru and disciple were interchangeable. There was no difference between the founder and the successor; they represented one and the same light. By now a new social group had come into existence with an acknowledged Guru to guide its social and religious life according to a pattern set by the founder and in the light of ideas expounded by him.

9.6.2 GURU ANGAD, GURU AMAR DAS, GURU RAM DAS

Guru Angad's guruship (1539-52) was meant to be an extension of Guru Nanak's work. To preserve Guru Nanak's compositions, Guru Angad popularized a new script called Gurmukhi. His own compositions were written under the name 'Nanak', carrying the implication that there was no difference between him and Guru Nanak. This practice was followed by all the successors to underline the idea of unity between the founder and the successors. His wife, mother Khivi, took special interest in the community kitchen (Langar).

Guru Amar Das (1552-74), the next guru, founded a new centre on the route from Lahore to Delhi; it developed into the township known as Goindwal. His community kitchen came to be known for the plenty of its fine flour and clarified butter, which may be taken as an indication of the growing prosperity of his centre. He had a Baoli constructed at Goindwal to meet the needs of the increasing number of visitors who came to have the Guru's Darshan. Baisakhi and Diwali become festive days for the Sikhs who visited Goindwal. Guru Amar Das introduced distinctly Sikh ceremonies, asking the Sikhs not to cry and lament in their hour of loss, and not to forget the divine source of supreme happiness in their hour of earthly bliss. He was against self-immolation and female infanticide. Before his death in 1574, Guru Amar Das installed his son-in-law, Bhai Jetha, as Guru Ram Das.

Guru Ram Das (1574-81) got a tank (Sarovar) dug where we find it today in the city of Amritsar. From the very beginning it was meant to be sacred. Amritsar was the name given to this tank in the beginning; it came to be extended to the city much later. A township started growing around the tank and it was called Ramdaspur. Guru Ram Das composed Lavan for the solemnization of Sikh marriage and Ghorian to be sung on days proceeding the day of marriage. Before his death in 1581, he chose his youngest son, Arjan, as the Guru.

9.6.3 GURU ARJAN TO GURU TEGH BAHADUR

Guru Arjan (1581-1606) enlarged the tank of Guru Ram Das, paved and walled it with burnt bricks. A temple dedicated to God (Harmandir) was constructed in the midst of the tank. The *Adi Granth* was compiled in 1604 by Guru Arjan. He founded the towns of Tarn Taran and Sri Hargobindpur in the Bari Doab and Kartarpur in the Bist Jalandhar Doab. This can be taken as an indication of his growing resources. Sikhs come to him from all four corners. There were many Sikhs in Lahore and Sultanpur Lodhi was known as a great centre of Sikhism. Guru Arjan had to appoint a number of representatives authorized to look after the affairs of the local Sangats at

various places in and outside the Punjab. These authorized representatives, known as Masands, brought offerings to the Guru, regularly collected from the Sikhs under their supervision.

Guru Arjan was martyred at Lahore due to the intrigues of the slanderers of the Guru, the enmity of some local administrator, and the autocratic prejudice of the Mughal emperor Jahangir. Guru Hargobind (1606–44) reacted to the martyrdom of Guru Arjan in proportion to the enormity of the injustice. He wore two swords, as the Sikh tradition underscores, one symbolizing his spiritual authority (Piri) and the other his temporal power (Miri). He encouraged his followers in martial activity. Opposite the Harmandir he constructed a high platform which came to be known as Akal Takht ('the immortal throne'). Here the Guru held a kind of court to conduct temporal business. He also constructed a fort called Lohgarh. An apparent departure from the practices of his predecessors made Guru Hargobind conspicuous in the eyes of the administrators.

Guru Hargobind installed Har Rai, the younger brother of Dhir Mal, as the Guru before his death in 1644. Guru Har Rai was 14-year-old at this time and died in 1661 when he was a little over 30. His pontificate of about seventeen years was politically uneventful. Guru Har Rai chose his younger son, Har Krishan as his successor. Aurangzeb summoned Guru Har Krishan also to Delhi. There he died of smallpox in 1664 after indicating that his 'grandfather' (Baba), Tegh Bahadur, the youngest son of Guru Hargobind, was his successor.

Guru Tegh Bahadur chose Makhowal as his new centre. He travelled to establish contact with some of the Sikh communities (Sangats) in the Mughal provinces of the Gangetic plain. He went to Agra and from there to Prayag (Allahabad), Benaras, Sahsaram and Patna. In March 1670, Guru Tegh Bahadur moved back towards Patna and reached Makhowal in April 1671.

A deputation of Brahmas appears to have met Guru Tegh Bahadur at Makhowal in May 1675, with a woeful tale of religious persecution in the valley of Kashmir by its Mughal governor. After deep reflection on the situation, he decided to court martyrdom to uphold the principle that every human being should be free to believe according to one's conscience. Guru Tegh Bahadur refused to accept Islam. He was beheaded on the order of the Mughal Emperor Aurangzeb in the main market-square close to the Red Fort in Delhi on 11 November 1675.

9.6.4 CREATION OF KHALSA

On one hand Guru Gobind Singh clashed with the Mughal Emperor Aurangzeb and on the other with the Hill chiefs. He soon founded a new township called Anandpur (the city of bliss). Guru Gobind saw many problems within the Sikh Panth. It was marked by cleavage. The Masands too were disloyal to the Guru.

Guru Gobind Singh created Khalsa on Baisakhi in 1699. Direct affiliation to Guru Gobind Singh made everyone his Khalsa and the new baptism made them Singhs. They were instructed to keep their hair (Kesh) uncut and to wear a small comb (Kangha) under a turban to keep the Kesh neat and orderly. They were instructed to wear arms, including the sword (Kirpan) and an iron bracelet (Kara). They were asked to wear short breeches (Kachh). They were asked

to remain firm in their belief in One God, to love Him, to place their trust in Him and to remember Him all the time. They were asked to have no faith in cemeteries, places of cremation, sepulchers, pilgrimages, ritual charity, ahimsa, fasting, penances or austerities. The Khalsa of Guru Gobind Singh were instructed not to associate with the rival claimants to guruship and their followers, the Masands and their followers and all those persons who cut their hair or used tobacco. The institution of the Khalsa reinforced the idea of equality given by Guru Nanak. Guru Gobind Singh vested the guruship in the Granth and the Panth.

9.6.5 CHECK YOUR PROGRESS IV

1. Who is the founder of the Sikh Panth?

---

2. What is the importance of the institution of Langar?

---

3. When and who compiled the *Adi Granth*?

---

4. Why was Guru Tegh Bahadur martyred?

---

5. Why was the Khalsa created by Guru Gobind Singh?

9.7 SUMMARY

Students, in this unit there has been a discussion about the origins, institutions and ideas of Sufism in medieval India. The spread and expansion of various Sufi orders all over India from Kashmir to the Deccan and from Gujarat to Bengal reveal their popularity. Each Sufi order had Shaikhs, texts and Khanqahs. It is important to note that with a change in historical situations, the ideas of different Shaikhs as well as orders also varied. Some orders were regarded as orthodox whereas others were quite liberal. Sufis were popular among the Muslims as well as non-Muslims.

Vaishnava Bhakti has been discussed in terms of Rama Bhakti and Krishna Bhakti in medieval India. Madhavacharya and Ramananda were proponents of Rama Bhakti that visualized a relation of love between God and His devotees. They believed that men could find happiness, knowledge and peace in God alone. Bhakti arose out of a feeling of affection for God as a perfect being. Krishna Bhakti was promoted in different parts of medieval India. Chaitanya

was responsible for the emergence of Bhakti in Bengal in the form of Gaudiya Vaishnavism. Vallabhacharya started the Vallabhacharya Sampradaya in Rajasthan and Gujarat, which was taken forward by his successors. The Varkari movement in Maharashtra had four prominent leaders, Jnandev, Namdev, Eknath and Tukaram.

Monotheistic movements distinct from the existing religious phenomena started by individuals like Kabir and Ravidas have been analysed in this module. The ideology propounded by Kabir discarded all the contemporary systems of religious belief and practice, and expounded a system of his own which cannot be characterized as Islamic or Hindu. Kabir questioned the legitimacy of the hierarchical Varna order based on the principle of inequality. Contesting caste with great verve and consistency, he made spirituality accessible to the lowest of the low. Ravidas had no appreciation for the upholders of traditional religious systems. He was a champion of the downtrodden and was sympathetic to the people who had no caste in society. His path was open to the untouchables as well as Hindus and Muslims.

Students, the birth and expansion of the Sikh movement in medieval Punjab has been dealt with. Sikhism was established by Guru Nanak, the first Guru of the Sikhs in the fifteenth century. He laid down the basic tenets of the Sikh Panth. He laid emphasis on belief in one God, equality, brotherhood, tolerance, Karma, morality, truth, Bhakti and the importance of a true Guru. He set up the institutions of Sangat, Langar and Dharmsal for the promotion of this ideology. These very ideals were taken forward by the following ten Gurus. Guru Arjan Dev and Guru Tegh Bahadur gave up their lives for upholding the ideology given by Guru Nanak. The Khalsa was created by the tenth Guru Guru Gobind Singh in 1699 at Anandpur. The institution of the Khalsa reinforced the ideal of equality that was given by Guru Nanak. The Khalsa way of life made the Khalsa distinct visibly.

9.8 SUGGESTED READINGS

J.S.Grewal, 'Kabir and the Kabir-Panthis', *Religious Movements and Institutions in Medieval India*, (ed.) J.S.Grewal, PHISPC, New Delhi: Oxford University Press, 2006, pp.383-409.

J.S. Grewal, 'Sant Ravidas', *Religious Movements and Institutions in Medieval India*, (ed.) J.S.Grewal, PHISPC, New Delhi: Oxford University Press, 2006, pp.410-23.

J.S. Grewal, 'The Sikh Movement', *Religious Movements and Institutions in Medieval India*, (ed.) J.S.Grewal, PHISPC, New Delhi: Oxford University Press, 2006, pp. 450-76.

J.S.Grewal, 'Sufism in Medieval India', *Religious Movements and Institutions in Medieval India*, (ed.) J.S.Grewal, PHISPC, New Delhi: Oxford University Press, 2006, pp. 318-52.

A.R. Kulkarna, 'The Varkari Movement', *Religious Movements and Institutions in Medieval India*, (ed.) J.S.Grewal, PHISPC, New Delhi: Oxford University Press, 2006, pp.141-58.

J.S. Grewal and Veena Sachdeva, 'The Pushtimarg of Vallabhacharya', *Religious Movements and Institutions in Medieval India*, (ed.) J.S.Grewal, PHISPC, New Delhi: Oxford University Press, 2006, pp.201-27.

Rekha Pande, 'Srivaishnavism', *Religious Movements and Institutions in Medieval India*, (ed.) J.S.Grewal, PHISPC, New Delhi: Oxford University Press, 2006,pp. 110-20.

Ramakanta Chakrabarty, 'Gaudiya Vaishnaviam', *Religious Movements and Institutions in Medieval India*, (ed.) J.S.Grewal, PHISPC, New Delhi: Oxford University Press, 2006, pp. 159-88.

Charlotte Vaudeville, *A Weaver named Kabir*, Oxford: Indian Paperbacks,1997.

J.S. Grewal, *The Sikhs of the Punjab*, Cambridge: Cambridge University Press,1993.

S.A.A. Rizvi, *A History of Sufism in India*, 2 Vols, Delhi: Munshilal Manoharlal,1997 (reprint).

J.S. Grewal, *Guru Nanak in History*, Chandigarh: Panjab University,1969.

9.9 QUESTIONS FOR PRACTICE

9.9.1 LONG ANSWER QUESTIONS

1. Write a detailed note on Sufism.
2. Discuss the evolution of Vaishnava Bhakti in Medieval India?
3. What do you know about Kabir and Ravidas?
4. Discuss the circumstances and significance of the creation of Khalsa?
5. Explain in detail the martyrdom of Guru Arjan Dev and Guru Tegh Bahadur?
6. Mention the features of the Bhakti Movement in Medieval India.

9.9.2 SHORT ANSWER QUESTIONS

1. Mention four features of the Bhakti Movement.
2. Name four sufi silsilahs that existed in India.
3. Name four reformers of the Bhakti Movement.
4. Give two similarities between Bhakti Movement and Sikhism.
5. Give two social effects of the Bhakti Movement.
6. Give two religious effects of the Bhakti Movement.
7. What is the role of music in Sufism?

BACHELOR OF ARTS

SEMESTER II

COURSE: HISTORY OF INDIA: c.1200-c.1750

Unit 10: LITERATURE; ARCHITECTURE; PAINTING

STRUCTURE

10.0 Learning Objectives

10.1 Introduction

10.2 Literature

10.2.1 Sultanate Period

10.2.2 Mughal Period

10.2.3 Check Your Progress I

10.3 Architecture

10.3.1 Sultanate Period

10.3.2 Mughal Period

10.4 Painting

10.4.1 Sultanate Period

10.4.2 Mughal Period

10.4.3 Check Your Progress II

10.5 Summary

10.6 Suggested Readings

10.7 Questions for Practice

10.7.1 Long Answer Questions

10.7.2 Short Answer Questions

10.0 LEARNING OBJECTIVES

Students, after reading this unit you will be able to:

- Analyse literature produced in various languages during the Sultanate as well as the Mughal period.
- Learn about different architectural styles, similarities as well as variations during the Sultanate and the Mughal period.
- trace the evolution of painting as a fine art in medieval India.

10.1 INTRODUCTION

Students, this unit will examine the various aspects of culture like literature, architecture and paintings of medieval India. Coming from Central Asia the Turks brought with them a unique culture. They had inherited a rich Islamic tradition that was reflected in various fields like architecture, literature, painting and science and technology. Persian was their language of governance and culture. Contact between this Islamic and the indigenous Hindu and Buddhist culture resulted in the creation of an accultured society. The result of this mutual interaction could be seen in various fields. Literature in this period was produced in Sanskrit and Persian and numerous regional languages like Gujarati, Bengali, Panjabi, Pashtu, and Kashmiri and Dravidian languages like Tamil, Telegu, Kannada and Malayalam. It was religious as well as secular. The Turks brought with them a distinct architectural style called Saracenic from Central Asia. Its major features were dome, vault and arch. A variety of buildings were constructed using these new characteristics. This module will also take up the new modes of paintings of this period like book illustrations, miniatures and individual portraits.

10.2 LITERATURE

10.2.1 SULTANATE PERIOD

Sanskrit literature continued to be produced during the Sultanate rule in India. Inscriptions in Sanskrit can be noted, for example the long Palam Boali inscription at Delhi, of 1276, praises Ghiyasuddin Balban's rule and labels it as benign. Sanskrit literature produced in the field of religion and law can be seen in the works of Madhava and Vachaspati. Literary works in the field of Advaita philosophy were written in Sanskrit by Ramanuja and Vallabha. Numerous commentaries and digests on the *Dharmashastras* were prepared between the twelfth and the sixteenth centuries. A network of specialized schools and academies in different parts of the country flourished under Muslim rule without any interference. The Jains too contributed to the growth of Sanskrit. Hemchandra Suri was most well-known. The influence of Arabic and Persian in Sanskrit literature could be seen in late fifteenth century. Shrivara in his *Kathakautuka* wrote

the story of Yusuf and Zulaikha in the form of a traditional Sanskrit love –lyric. This was composed under the patronage of the Sultan of Kashmir, Zainu’I ‘Abidin (1420-70). The Sultan also encouraged Bhattavata who composed *Zainavilas*, a history of the rulers of Kashmir.

The Turks introduced Persian poetry and prose to India. Literary forms of India too contributed to Persian literature, leading to a synthesis. Most notable figure in Persian poetry was Amir Khusrau (1253-25). He wrote five *masnawis* or romance (*Panj Ganj*), and a contemporary historical romance, the *Dewal Rani Khizr Khani*. His numerous historical works included *Khaza’inu’I Futuh* and *Nuh Sipih*. He can be labelled as India’s first patriotic poet. In his *Nuh Sipih*, he praises the climate of India, its languages, notably Sanskrit, its learning, its arts, its music, its people, even its animals. Amir Khusrau’s contemporary, Amir Hasan was also a well-known literary intellectual. Amir Hasan has provided an account of the Sufi mystic Nizamuddin’s conversations in *Fawaidul Fawad*.

Well known historians of this period were Ziya Barani, Afif, Isami and Minhaj Siraj. Fluent and forceful Persian prose can be seen in Ziya Barani’s *Tarikh-I Firoz-Shahi*. He also authored *Fatawa-i Jahandar*. Fakhuru’ddin Qawwas, a contemporary of Alauddin Khalji, wrote *Farhang-I Qawwas*, the earliest extant Persian dictionary composed in India. Another dictionary *Miftahu’l Fuzala* was compiled by Muhammad Shadiabadi in Malwa in 1468-69, concentrating on words indicating things of every-day life and instruments. This dictionary provides equivalent ‘Hindwi’ words. Numerous works were translated from Sanskrit to Persian. Sanskrit texts on medicine and music were translated to Persian under the patronage of Firuz Tughlaq. Sultan Zain-ul-Abidin of Kashmir had the *Mahabharat* and *Rajatarangini* translated to Persian.

Few literary works were produced in Apabhramsh (corrupt language) in this period. Two works may be mentioned: Abdur Rahman’s *Sandesharasaka* and a collection of tracts written by Hakkura Pheru at Delhi on coinage, jewels and arithmetic, which forms a unique literary source for economic history. Jain writing in both Apabhramsh and Maharashtri form of Prakrit could be noted in this period.

A wide range of regional literatures emerged during the Sultanate period. The earliest literary works were religious songs or secular ballads, that were initially only recited and only later put into writing. In Gujarati, these took a developed form from Vajrasena. Narasimha Mehta composed devotional lyrics praising Lord Krishna. In Rajasthan, *Prithvi Raj Raso*, was written by Chand Bardai, based on Prithvi Raj Chauhan and his battles with Muhammad Ghori.

Mature literature was produced in Dravidian languages during the Sultanate period. The Epics were written earlier in these languages. Kamban composed *Ramayana* in Tamil in the eleventh century. Pampa II, a Jain, translated it into Kannada in the twelfth or thirteenth century. In Telugu, Nanniah had begun a version of the *Mahabharata* in the eleventh century. Villiputturar wrote a Tamil version in the fourteenth century. In the next century, Naranappa, wrote a Kannada version. *Ramacharitam*, was written as the first literary text in Malayalam. Secular literature too was produced by the Tamil poet, Kalamekam in the fifteenth century.

10.2.2 MUGHAL PERIOD

As Persian and Sanskrit languages were spoken by a select few, the literature too was the domain of upper classes in Mughal India. Persian was the language of higher administration in the Mughal Empire and the Deccan Sultanates. It was also in use in the courts of the Rajput states. Interactions of Persian with Indian languages resulted in the birth of a new language, Urdu.

Indian contribution to Persian lexicography, can be seen in Jamaluddin Husain Inju's *Farhang-I Jahangiri* and Abdur Rashid Tattawi's *Farhang-i Rashidi*. Tek Chand Bahar's, *Bahar-i-'Ajam* was the greatest and most comprehensive of all pre-modern Persian dictionaries. Bahar quotes poets and prose-works, arranged in a rough historical order to form an understanding. Mirza Jan in his *Tuhfatu'l Hind* treated different aspects of Indian literary styles and music. He also provided a very extensive glossary of the Braj dialect.

Most important Indian prose-writer of the Mughal times is Abul Fazl. He is held in high esteem for a polished style as well as the content of his work. He compiled the history of Akbar in the *Akbarnama*. He gives a description of Mughal administration, the provinces of the Empire and the culture and sciences of India in his *Ain-i-Akbari*. Some literary works were produced during Shahjahan's reign like Abdu'r Hamid Lahori and Muhammad Wari's *Padshahnama*. Muhammad Kazim wrote the *Alamgirnama* in the seventeenth century. These works were mere official chronicles lacking the philosophical depth of *Akbarnama*.

Another category of Persian literature included the Memoirs of Babur originally written in Turkish, but translated in 1588-89 to Persian. Jahangir's memories talked of natural history and arts. Regional histories, like Mir Masum's history of Sind and Ali Muhammad Khan's history of Gujarat was yet another class of literature. General histories of India included Nizamuddin Ahmad's *Tabaqat-I Akbari*, Muhammad Qasim Firishta's *Gulshan-I Ibrahimi* and Abdu'l Qadir Badauni's *Muntakhabu't Taqarikh*. Then there were collections of biographies of nobles, scholars, poets, and religious persons. Most important work of this kind compiled in India is Shah-Nawaz Khan's *Ma'asiru'l Umara*, a biographical dictionary of Mughal nobility.

Religious literature too was written in Persian in India. The anonymous *Dabistan* was an account of the beliefs and practices of different religions presented fairly. Sanskrit texts, like the *Mahabharata* was translated to Persian. It was commissioned by Akbar. Dara Shukoh translated the *Upanishads*. Persian poetry was influenced by Indian words and ideas. Two well-known Persian poets, Urfi and Abu'l Faiz Faizi obtained considerable recognition outside India as well.

Considerable Sanskrit literature was produced during Mughal rule. Much of it was religious, dealing with philosophy and law. Nagoji Bhatta (c1700) wrote a commentary on Kaiyata's commentary on Patanjali's *Mahabhashya*. Shahjahan's court poet, Jagannatha Pandita wrote *Rasagangadhara* and *Bhaminivilasa*. Tales, fables and legends continued to be composed in Sanskrit. Ballasena wrote a collection of legends about King Bhoja's court in the *Bhojaprabandha*. In the seventeenth century Narayana composed *Svahasudhakarachampu*. Scientific literature in Sanskrit too was written in this period. Notable among such works was

one by Akbar's astronomer, Nilakantha, the *Tajikanilakanthi*. In 1643 Vedangaraya compiled *Parasi-prakasha*, a Persian-Sanskrit glossary of astronomical terms.

Major dialects like Awadhi and Braj too produced literature in the Mughal period. Kabir's Dohas and *Padmavat* of Malik Muhammad Jayasi were in Awadhi. Written in Akbar's reign, Tulsidas's *Ramcharitmanas*, was very popular. In the Western Hindi dialect of Braj, there are the devotional lyrics by Surdas, the literary poems of Abdu'r Rahim Khan-I Khanan, and the Satsai of Bihari Lal. Non-literary Khari Boli dialect was used by Sadasukhlal and Insha Allah Khan Insha who wrote on secular themes in the late eighteenth and early nineteenth centuries. In the Mughal court, armies and people from different regions speaking various dialects, contributed to the evolution of Urdu. The eighteenth century saw the flowering of Urdu. It was used by the satirical poet Sauda and the lyricist Mir. This effort resulted in the birth of 'Hindustani', which both literary Hindi (written in Devnagari script) and Urdu (written in Arabic script) shared.

Regional literature flourished in this period. Bayazid Raushnai's religious text *Khairu'l Bayan* was in Pashtu, language of the Afghans. History of Kashmir literature began with the love-verses of Habba Khatun. Rupa Bhawani composed devotional verses in the Bhakti tradition. Literature in the Panjabi language began with the verses of Guru Nanak. The compilation of the *Adi Granth* by Guru Arjan was an important landmark in the history of the Panjabi language. Sikh literature also included the *Janamsakhis* and *Vars*. The great poet Bulhe Shah (1680-1757), wrote against the uselessness of ritual and religious hypocrisy. The secular element in Panjabi is represented by the romance of Hir and Ranjah composed by Damodar. A popular version of the same was written by Waris Shah.

Bengali literature flourished in the sixteenth century. Important works included Brindavandas's *Chaitanyamangal*, a long narrative poem about a semi-divine religious figure and Krishndas Kaviraj's *Chaitanyacharitamrita*, a work of Vaishnav faith. The Chaithanya cult gave rise to much poetry on the love of Krishna and Radha, especially in a variant of Bengali called Brajbuli. A poet, Bharatchandra Ray introduced historical romance into Bengali with his *Mansimha*. In Assamese, there was Vaishnavite *bhakti* poetry by Sharikaradeva. In Oriya, Ramachandra Patnaik (c.1600) wrote *Haravali*, a romance of common folk. Mirabai authored devotional songs in Gujarati, Rajasthani and Braj. Narasimha Mehta wrote devotional poetry in Gujarati. The most outstanding Gujarati poet was Premanand Bhatta who wrote narrative poems. Marathi literature was dominated by the popular devotional verses of Tukaram. Ramdas and Mukeshwar composed the *Ramayana* and *Mahabharata* in more literary Marathi.

Telugu literature flourished due to the patronage of the Vijayanagara rulers. The court poet of Krishnadevaraya, Allasani Peddana composed *Manu-Charitra*, a rich description of romance and passion. Krishnadevaraya himself wrote *Amuktamalyada*, a work on political conduct, morals and religion. Shaiivite and Vaishnavite schools contributed to Kannada poetry. A well known poet was, Sarvajna. A poetess at the court of Chikkadeva Raya of Mysore was Sanchi Honamma. In her *Hadibadeya Dharma* ('Tenets for Chaste and Devoted Wives'), she

protests against women being considered as inferior to men. Kannada also produced scientific literature, comprising works on grammar, lexicography, medicine and mathematics.

Tamil literature was dominated by Shaivite works. In the sixteenth century Varathunga composed *Pramottara Kundam*, proclaiming his devotion to Shiva. Devotion to Vishnu was represented by Pillaipperumal's *Ashtaprabandham*. One interesting development was the contribution to Tamil prose made by Christian missionaries. Two great Malayalam works being Thunchathu Ezhuthachan's *Adhyatma Ramayanam* and *Mahabharatam*. The dance-drama (*Attakkatha*) developed as a form specific to Malayalam.

10.2.3 CHECK YOUR PROGRESS I

1. What do you know about Amir Khusrau?

---

2. Who was Hemchandra Suri?

---

3. Which literary work talks about Prithvi Raj Chauhan?

---

4. Who was Kamban?

---

5. Give two literary works in Awadhi dialect?

---

6. Write a note on Panjabi literature.

10.3 ARCHITECTURE

10.3.1 SULTANATE PERIOD

A distinct architectural style called Saracenic came to India with the Turks. Its major characteristic was the use of arch, vault and dome, and the application of lime cement. The arch and the dome dispensed with the need for a large number of pillars to support the roof and allowed the construction of large halls with a clear view. It was useful in mosques as well as palaces.

Initially, in the thirteenth century, this new architecture lacked high domes and perfect arches as the local builders were still learning these forms and were not perfect. The buildings of the Quwwatul Islam Mosque in Delhi and Arhai Din Ka Jhonpra in Ajmer had false

arches and imperfect domes. Adjacent to the Quwwatul Islam Mosque was built the Qutb Minar. It was originally four-storeyed, rising to 72.5 meters; fourteenth-century repairs under Firuz Tughlaq added a fifth storey and raised the height to 74 meter (with 379 steps). Its height, the angular flutings, raised belt marking its storeys, and the easy sloping of the tower upwards, all were features of a remarkable monument. The second stage of mature architecture came when artisans became skilled enough to construct the true arch and dome. The first true arch is found at Delhi in the tomb of Sultan Balban and the first dome in the elegant Alai Darwaza (1310) constructed during the rule of Alauddin Khalji.

In the first half of the fourteenth century, the palace fortress complex of Tughluqabad was laid out at Delhi. The tomb of Ghiyasuddin Tughlaq was made of red sandstone and marble, with battering walls carrying the marble dome. Under Firuz Tughlaq construction on an exceptionally large scale took place at Delhi. During the Lodi period, the Indian architects and masons had mastered the Saranic style. A new device, the double dome can be seen in the tomb of Sikander Lodhi. By putting an inner cover inside the dome, the height remained proportionate to the room inside. Another device used by the Lodis was placing their buildings on a high platform. Thus, giving the building a feeling of size as well as a better skyline. Some of the tombs were also in the midst of gardens. The Lodi garden in Delhi is a fine example.

While decorating the Turks refrained from using representations of human and animal figures in their buildings. They used geometrical and floral designs. These were often combined with panels of inscriptions containing verses from the *Quran*. The combination of these decorative devices was called Arabesque. They also borrowed Hindu motifs such as the Bell motif, the bell motif, swastika and the lotus. The Turks added colour to their buildings by using red sandstone. Yellow sandstone and marble were used in these buildings for decoration.

Number of provincial styles could be seen in the fifteenth century. They were the Sharqi (Jaunpur), Bengal (Gaur), Malwa (Mandu) and Gujarat (Ahmadabad). Bahmani style of architecture could be seen in monuments at Gulbarga and Bidar. At Gulbarga the Jami' Masjid is remarkable as it had a roof of 2,854 square meters, aided by 63 small domes. In Kashmir wood was used for construction, marked by pyramidal roofing.

As royal patronage mostly went to mosques in this period, not many temples were constructed. From 1295 to 98, the ruler of Arakan (north-eastern coast of Myanmar coast) carried out extensive repairs of the Mahabodhi temple, at Bodh Gaya. In the late fifteenth century Man Singh, the ruler of Gwalior, built the grand fort-palace complex Man Mandir. Many monuments were built at Vijayanagara (Hampi, Karnataka). Stone temples were constructed in the Dravidian style. In and around the palace complex, arcuate technique was used with both true and false arches and domes. A bridge with beams on single stone-block piers across the Tungabhadra was constructed.

10.3.2 MUGHAL PERIOD

Architecture during the Mughal period excelled as it absorbed various elements. Much was retained from the sultanate architecture like the arch, dome and vault. The Mughals added

features from the provincial styles, that of Gujarat, Rajasthan, Malwa, the Sharqi Kingdom and Bengal. New fashions were brought from Central Asia and Iran, symbolized by the bulbous dome, *pietradura* work, and the rectangular garden settings. The most fascinating feature of Mughal architecture was the 'spirit of experimentation and innovation'. Akbar's palace-city of Fatehpur Sikri is a brilliant exhibition of this spirit.

The main Mughal period was preceded by the brief but rich interlude of the Sur dynasty in which the Purana Qila at Delhi and the tombs of Sher Shah and Islam Shah at Sahasram in Bihar were built. The Purana Qila is a huge structure with walls of grey stone and a gateway of red sandstone with white marble inlay and inset with blue glaze. The tomb of Sher Shah was built at the centre of a large pond. The octagonal building was based on a high square platform which is linked to the main building by kiosks at the corners. There is an arched verandah around the building and a massive dome that rises in stages. The dome is covered by a 'lotus finial'. Sher Shah Mausoleum gives the impression of 'strength and solidarity'.

Mughal architecture with all its features could be seen in the tomb of Humayun at Delhi. It is a 'domed building with kiosks and cupolas (*chhatris*) set on a large platform, and it surrounded by a rectangular walled garden, which is served by straight, criss-crossing water courses'. Akbar rebuilt the fort at Agra in red sandstone. The city of Fatehpur Sikri was laid out chiefly in the 1570s and here again mostly sandstone is used.

'The great mosque, dominated by the greatest of Mughal gateways, the Buland Darwaza, fronting the mosque, sets the alignment for the extensive place-complex with courtyards and tanks. The river Utangan was dammed to provide water which was lifted by water wheels and taken to the complex and to its tanks by aqueducts'.

Akbar's own mausoleum at Sikandra, near Agra, was innovative with its storeys of colonnades and an undomed marble top storey. In Jahangir's tomb at Lahore too the dome is absent.

The tomb that Shahjahan built for his wife Mumtaz Mahal at Agra is known as the Taj Mahal. Built by the river Yamuna:

'the building was made part of a carefully planned minor city, with shops and a caravanserai, all arranged on a strictly geometrical rectangular pattern. The building itself, with its entire facing of marble, is flanked by two buildings in red sandstone and has in front a monumental gateway, all the three of these latter being architecturally important buildings in their own right. The water-channel and pathway from the gate to the tomb, with the park around, are essential to the beauty of the whole. We have, then, the main marble structure itself, with its large platform, four free-standing minarets at each of its corners, the great bulbous dome (built on an inner dome) rising in the centre over a large front, the latter representing a Mughal recessed gateway. There are four subordinate cupolas (*chhatris*) around the dome which keep their subordinate place by not rising above its base'.

The *pietradura* work within the Taj Mahal, with rare semi-precious stones and the exquisite marble carving was done by skilled craftsmen, both Indian and Iranian.

The Mughal architecture reached its apex under Shahjahan. The Red Fort and the Jami' Masjid at Delhi were part of a planned city, Shahjahanabad. The Jami' Masjid is undoubtedly the greatest of the Mughal mosques and displays a mixture of marble with sandstone. The long reign of Aurangzeb (1659-1707) saw much building activity, but nothing extraordinary architecturally. The two buildings of note are his Badshahi mosque at Lahore, and the marble tomb of Rabi'a Daurani at Aurangabad, an imitation of the Taj Mahal.

Important monuments reflecting Mughal architecture can also be seen in Srinagar, Lahore, Ajmer, Allahabad, Jaunpur and Raj Mahal. Moreover, the buildings of the Mughal style are not confined merely to forts, palaces, mosques and tombs. The Mughals build many bridges, the greatest of them being the bridge over the Gomati river at Jaunpur completed in 1567-68. Numerous caravanserais were built. They were often massive rectangular structures with courtyards, verandahs and cells. Best example of civil engineering seems to have been the west Yamuna Canal, built by Shahjahan. It was about 250 kilometers in length, it ran through deep cuts and over high masonry aqueducts to provide water to Delhi, from a level much above that of the river Yamuna.

The Mughals laid out beautiful gardens as adjuncts to their great buildings, especially tombs, but were often independent units in themselves. Each garden was usually divided into four parts with well-arranged flower-beds and fruit-trees, and provided with water tanks, wells and masonry channels, with sometimes a domed pavilion with cells. These gardens were for private use but some were also open to the public.

Mughal architecture was also imitated in this period. Among the most successful were the rulers of Amber, who built the palace-complex at Amber in the seventeenth century, and the new city of Jaipur in the eighteenth century, in Rajasthan. The temple of Govind-dev at Vrindaban, near Mathura, was built in 1590 by Akbar, in the Mughal style, with domes and vaults. The main hall in the form of a cross with Galleries above the main hall resemble the interior of a church.

Let us now take note of the architecture of the Deccan Sultanates during their last phase in the sixteenth and the seventeenth centuries. The Char Minar at Hyderabad built in 1591, is a gateway with four sides and four openings, surmounted by storeys of colonnades, and four massive towers at each corner. It is a well-known symbol for that city. At Bijapur the tomb of Muhammad 'Adil Shah called the Gol Gumbad, has the largest true dome in India.

In South India, temple architecture of the 'Dravidian' Style continued. Best examples are the Minakshi Sundareshwara temple at Madurai built in the seventeenth century and parts of the Ramalingeshwara temple at Rameshvaram built in the seventeenth and the eighteenth centuries. This temple 'has an inner corridor, 650 meters in length, the roof carried on heavy, sculptured pillars'. The Dravidian style can also be noted in Kerala. The Padmanabhaswamy temple was built in this style in 1729 in Thiruvananthapuram. Wood is used in its construction.

During this period in Goa, the Portuguese followed European styles in their buildings. The Basilica of Born Jesus was built (1549-1605), with a combination of Renaissance and Baroque styles, while the Se Cathedral (1562-1619) is purely influenced by Renaissance style.

10.4 PAINTING

10.4.1 SULTANATE PERIOD

Painting as a fine art was not popular in the Sultanate period. Tradition of wall paintings in private homes existed among Muslims outside India. A rich tradition of painting had developed in Shiraz in Persia. Amir Khusrau tells us that the art of painting was practiced by the ruling classes. During the fifteenth century when the provincial kingdoms of Gujarat, Malwa and Jaunpur emerged as patrons of art, many artists moved from Shiraz to these regions. Book illustration became popular from the thirteenth century onwards. A recognized school for the same emerged in Malwa where manuscripts and the dictionary *Miftahul Fuzala* were 'profusely illustrated'. These illustrations were extremely precise and accurate. A school of miniature painting continued from the past in Gujarat and Rajasthan. They could be seen in the form of Jain book illustrations. It is marked by certain conventions such as putting both eyes on figures in profile, one of them necessarily projecting out.

10.4.2 MUGHAL PERIOD

Painting of the Mughals has received international recognition. Miniature painting was popular and was done mostly on paper. Two important masters were Abdus Samad and Mir Sayyid 'Ali, both of whom came to India with Humayun in 1555-56. Akbar created a new school by getting the illustration of the *Hamzanama* done in the 1560s. After this the illustration of a number of other manuscripts throughout Akbar's reign was done, for which painters were recruited from various parts of India. Thus, the influences of the existing schools of Malwa, Gujarat, Rajasthan, Gwalior and Kashmir began to be reflected in this work. Abul Fazl gives a list of painters, praising especially Daswant. Composite paintings, where portraits are drawn by one painter, the rest by another, were also done. Sometimes even three painters were involved. This contributed to 'creative synthesis'. Emphasis on realism in portraiture as well as in scenic or historical detail is evident. Akbar became interested in European painting and Christian themes were introduced.

Jahangir's rule marked the peak of achievement for Mughal painting. Now the focus was on albums and individual portraits. Jahangir was especially interested in the portraits of individuals and the depictions of birds and animals, trees and flowers. In the latter sphere, Mansur was the master. European influence was now increasingly visible, without however affecting the individuality of the Mughal style. Under Shahjahan and under the patronage of Dara Shukoh, Mughal painting reached fully maturity, though the number of paintings declined. Bichitr's "Sufic Singers", showing ordinary men in an ordinary wayside scene, is one of the

masterpieces of Mughal art. Its realism is reminiscent of Renaissance painting, while the attention given to the minutest detail is in the classic Mughal style.

Themes selected by Mughal painters were scenes of battles, hunting, celebrations at the Imperial Court, and assemblies of religious men. Mughal painting was essentially secular, being intended not for the religious, but for the cultured. In Rajasthan and the Western Himalayas, the Rajput and Pahari schools came into existence. Both secular and devotional painting became increasingly popular.

10.4.3 CHECK YOUR PROGRESS II

1. What do you understand by the Sarasenic style of architecture?

---

2. Mention the provincial architectural styles prevalent in the fifteenth century?

---

3. Write a note on the palace city of Fatehpur Sikri.

---

4. Write a note on Taj Mahal.

---

5. Write a note on the Mughal gardens.

---

6. Mention the buildings of Goa.

---

7. Write a note on Mughal paintings.

10.5 SUMMARY

Students, this unit focused on the new cultural environment that emerged in medieval India as a result of intermingling of two distinct cultures with the establishment of Islamic rule. Literatures that was produced in Persian and Sanskrit belonged to 'high culture', as these languages were not spoken by ordinary people. This period saw the emergence of a new language, Urdu that was born as result of interaction between Persian and local Hindi dialects. Large variety of literature

that sprang from this period included religious texts, General histories, biographies, poetry, dramas, dictionaries, official chronicles, tales and legends. Numerous literary works were translated from Sanskrit to Persian. Regional literature too flourished during this period. The literary development of a number of India's major regional languages is certainly an important phenomenon. It is evident that religion was the dominant genre in the literary output of most regional languages. Perhaps such literatures deepened the uniformity of beliefs across regions in India. As the focus was predominantly on religion in regional literature, secular themes like politics, dramas, reason and science remained restricted. Architecture flourished in medieval India. The Turks introduced new features like the arches, domes and vaults in the architectural style. The Indian artisans and masons soon perfected the skill to construct buildings with these new characteristics. This resulted in the construction of magnificent buildings like the Alai Darwaza. Numerous Dravidian style temples came up at Vijayanagara like the Virupaksha Temple. The contribution of the Mughals in the field of architecture exceeded that of the Sultanate. Emphasis on detail and good taste resulted in the creation of some breath-taking monuments. We see the synthesis of many styles like Indian, Iranian and Central Asian in these buildings. An important feature of Mughal architecture was the will to experiment and innovate. The best examples are Akbar's palace-city of Fatehpur Sikri and Shah Jahan's Taj Mahal. The Mughal buildings were not limited to forts, palaces, mosques and tombs. The Mughals built bridges, canals, caravanserais and laid out beautiful gardens. In South India, Dravidian style temple architecture can be noted at Madurai and Rameshwaram. In the field of Painting, book illustration and miniature painting was popular in Sultanate India. Painting of the Mughal period far exceeded that of the Sultanate. Jahangir's reign marked the peak of painting. Focus was on individual portraits and depiction of flora and fauna. One notices the influence of Renaissance paintings on Mughal art during Shah Jahan's rule. Significantly, Mughal art was 'essentially secular'.

10.6 SUGGESTED READINGS

Satish Chandra, *Medieval India: From Sultanate to the Mughals, Delhi Sultanate*, Part I, New Delhi: Har Anand Publications, 2010 (rpt.).

Satish Chandra, *Medieval India: From Sultanate to the Mughals, Mughal Empire*, Part II, New Delhi: Har Anand Publications, Students this module has 2010 (rpt.).

Irfan Habib, *Medieval India: The Study of Civilization*, New Delhi; National Book Trust, 2007.

Catherine B. Asher, *Architecture of Mughal India*, New Delhi: Cambridge University Press, 1992.

Mila Cleveland Beach, *Mughal and Rajput Paintings*, New Delhi: Cambridge University Press, 1992.

10.7 QUESTIONS FOR PRACTICE

10.7.1 LONG ANSWER QUESTIONS

1. Trace the developments in the field of architecture under the Delhi Sultanate.
2. Discuss the major literary works under the Delhi Sultanate?
3. Write a note on the Mughal paintings.
4. Explain in detail the architectural developments under the Mughals?
5. Write a detailed note on the developments in the field of literature under the Mughals.

10.7.2 SHORT ANSWER QUESTIONS

1. What is the meaning of the term Arabesque?
2. What is the contribution of Lodis to architecture?
3. What kind of decorations did the Turks use to beautify the buildings?
4. Name two important literary works of Abul Fazl?
5. Name two Persian poets.
6. What do you know about the work *Dabistan*?

GLOSSARY

amils: revenue officers

amir-i-akhur: amir or officer commanding the horse

amir-i-hajib: officer-in-charge of the royal court

amirul mominin: commander of the faithful; the caliph

arz-i-mamalik: minister in charge of the army of the whole country

barid: intelligence officer appointed by the state to collect information

bakhshi: a military paymaster also in charge of military inspections and intelligence gathering

bhakti: popular devotional Hinduism centered on poet saints and their followers

bigah: unit of land area standardized by imperial decree at approximately three-fifths of an acre

charai: a tax on cattle

chatr: royal umbrella

chaudhuri: in north India quasi-official recognized as the headman of a pargana by the imperial authorities

chauth: traditional one-fourth portion of the land revenues claimed by zamindars and later the Marathas in western India

chhatrapati: Sanskrit term for all-conquering ruler

dagh: mark of branding

darogha: a minor officer in charge of a local office

dar-al-islam: the abode or land of legitimate Islamic rule and practice

dar-al-jihad: the land of war or unbelief

deshmukh: in the deccan a quasi-official recognized as the headman of a pargana by the imperial authorities

diwan: a fiscal or revenue officer within the Mughal administration

diwan-i-khalisa: officer in charge of all lands and revenue producing units administered directly by the emperor

diwan-i-kul: wazir or chief imperial fiscal minister

diwan-i-tan: Mughal minister in charge of salaries and prerequisites for mansabdars

farman: a royal order

fatwa: a public ruling on a point of law issued upon request by a Muslim jurist or mufti

faujdar: a Mughal officer given military and executive responsibility in a fixed area.

gazz-i-sikandari: the yard of sultan sikandar lodi

hadis: acts or words of the Arabian prophet

imam: supreme commander, leader; also, the person leading the congregational Muslim prayers

inam: gift; reward

iqta: a governorship; or grant of revenues of a piece of land

iqtdar: governor or a person in whose charge an *iqta* has been placed

jagir: a piece of land assigned to a government officer by the state

jitals: copper coins of the Delhi sultanate

jizya: has two meanings: (a) in the literature of the Delhi sultanate, any tax which is not kharaj or land tax; (b) in the shari'at: a personal and yearly tax on non-Muslims

jama: total revenues or revenue demand

jauhar: killing of female dependents in a last rite of defeated Rajput warriors who then seek a suicidal death in battle

jihād: striving on behalf of the Islamic faith in the conflict with unbelievers

karkhanas: royal factories or enterprises for producing or collecting commodities required by the state

khalifa: caliph, commander of the Faithful, or successor of a sufi

khalisa: income which went directly to the king

khanqahs: a house of mystics but more commodity than the jamaeat khana

kharif: a winter crop in India

khil'at: robe of honour

khilafat: caliphate; commander of the faithful

kharaj: land revenue; tribute paid by a subordinate ruler

karuri: a revenue official under Akbar

khalifa: the caliph or the secular successor to the Prophet Muhammad who assumes leadership of the entire Muslim world

khutba: prayers which acknowledge the legitimate ruler of the kingdom uttered at the time of the weekly congregational Friday prayers

kotwal: a city magistrate

madad-i-maash: grant of land or pension to religious or deserving persons

madrassa: an educational institution

mameluks: slave-officers

muhtasib: an officer appointed to maintain regulations in a municipality

mullahs: persons claiming, to be religious leaders of the Musalmans

muqaddam: village headman; literally the first or senior man

mushrif-i-mamalik: accountant for all provinces

mansab: rank, status and position denoted by numerical rank and title

mansabdar: officer holding a specified numerical rank and title awarded by the Mughal Emperor

mir bakhshi: a high-ranking officer reporting directly to the emperor in charge of military pay, inspections, recruitment, and intelligence

mir saman: officer in charge of the royal household, palaces, treasuries, mints and royal construction projects

mufti: a Muslim jurist who issues public decisions on legal matters

mujtahid: interpreter of the Holy Law of Islam

murid: disciple who has sworn devotion to a Sufi master or to the Mughal emperor

naib: deputy, assistant, agent, representative

paibos: kissing the feet, a ceremony generally reserved for God

pir: spiritual guide

paibaqi: unassigned jagir lands managed temporarily by the diwan-i-khalisa

pargana: a small, named and bounded, rural administrative area containing between ten to over one hundred villages and one or more larger towns

pir: a Sufi saint or master

qasbas: towns

qazi: a Muslim judge

qanungo: quasi-official recognized by the imperial administration as the keeper of revenue records for a pargana or district in North India

rai: a Hindu chief, usually one having his own territory and army

sadah: literally one hundred; the term *sadah amirs* meant officers controlling territory containing about a hundred villages

sadr-i-jahan: title of the central officer of the Delhi sultanate, who was in charge of religious and charitable endowments

sama: an audition party of the mystics

sarrafs: money-changers, bankers

sarai: inn

sarai-adl: name given to Alauddin Khalji's market in Delhi for the sale of cloth and other specified commodities

shahr: city, used for the capital, Delhi

shari'at: Muslim religious law

shiqdar: an officer-in-charge of an area of land described as a *shiq*

shahna-i-mandi—officer-in-charge of the grain-market

sufis: mystics

sadar: Muslim head of religious patronage for the Mughal emperor.

sardeshmukh: chief of the deshmukhs within a province or region

sardeshmukhi: that ten percent of the revenue allocated to the chief deshmukh or a region

sarkar: a named territorial and administrative unit between the pargana and province

sijdah: the extreme form of ceremonial prostration favoured by Sufi disciples before their masters and adapted by Akbar for his court

tanka: silver coin of the Delhi Sultanate

tauhid: unity of God

taluqdar: a zamindar who collected land revenues from his fellow zamindars in return for a commission from the imperial revenue ministry

ulema: Muslims of religious learning; plural of *alim*

umara: Plural of amir; amir means ruler or commander

urs: the anniversary of the death of a revered saint

vakil: deputy or assistant, chief minister in Akbar's early years.

wajhdar: a salaried officer

wali: governor

waqf: a trust for religious and charitable purposes founded by a Muslim

watan: ancestral lands held in the family of a Maratha chief or warrior

watan jagir: ancestral holdings assigned in jagir to Rajput Mughal officers

wazir: chief fiscal minister for the Mughal emperor

zawabits: state laws

zakat: obligatory tax levied on the property of Muslims every for charitable purposes

zamindars: landlords or landholders who controlled the peasantry directly

zat: personal numerical rank held by a Mughal officer

zimmis: protected non-Muslims

CHRONOLOGY

712 A.D.—Conquest of Sind by Muhammad bin Qasim
998-1030 A.D.—Mahmud of Ghazni
1191A.D.—Defeat of Muhammad Ghori at the first battle of Tarain by Prithviraja Chauhan
1192A.D.—Second battle of Tarain, defeat of Prithviraja Chauhan
1192-93A.D.—Delhi seized by Qutbuddin Aibak
1200A.D.—Conquest of Bihar and Bengal by Ikhtiyar ud-Din Bakhtiyar Khalji
1206A.D.—Death of Muhammad Ghori

Ilbari Turks; 1206-90

1210A.D.—Death of Qutbuddin Aibak
1235A.D.—Death of Khwaja Qutubuddin Bakhtiyar Kaki
1236A.D.—Death of Sultan Iltutmish
1236-40A.D.—Raziya
1246-66A.D.—Nasiruddin Mahmud Shah
1266-87A.D.—Ghiyasuddin Balban

Khaljis: 1290-1320

1290-96A.D.—Jalaluddin Khalji
1294A.D.—Devagiri invaded by Alauddin
1296-1320A.D.—Alauddin Khalji
1297A.D.—Conquest of Gujarat
1303A.D.—Capture of Chittor
1306-07A.D.—Expedition of Devagiri
1309-10A.D.—Malik Kafur's invasion of Warangal
1310-11A.D.—Kafur's invasion of Devasamudra near Bangalore
1316A.D.—Death of Alauddin Khalji
1316-20A.D.—Qutubuddin Mubarak Shah

Tughlaqs: 1320-1414

1320-25A.D.—Ghiyasuddin Tughlaq
1325-51A.D.—Muhammad-bin Tughlaq
1327A.D.—Deogiri, renamed Daulatabad, made the second capital
1330-32A.D.—Token currency
1332A.D.—Arrival of Ibn Battuta in India
1347A.D.—Foundation of the Bahmani kingdom
1351-88A.D.—Firuz Tughlaq
1353-54A.D.—Firuz's first Bengal expedition
1359A.D.—Firuz's second Bengal expedition
1365-66A.D.—Firuz's Thatta Expedition
1376A.D.—Levy of *jizyah* on the brahmins
1388-1414A.D.—Successors of Firuz
1398A.D.—Timur seized Delhi
1399A.D.—Timur re-crossed the Indus

The Sayyids: 1414-1451

The Lodhis: 1451-1526

1451-89A.D.—Bahlul Lodhi
1489-1517A.D.—Sikandar Lodhi
1517-26A.D.—Ibrahim Lodhi

Mughals: 1526-1707

1526-30A.D.—Zahiruddin Muhammad Babur
1530-40A.D.—Humayun's first reign
1540-45A.D.—Sher Shah Sur 1542A.D.—
Birth of Akbar at Amarkot in Sind 1545-
54A.D.—Islam Shah 1555A.D.—
Humayun's second reign
1556-1605A.D.—Jalaluddin Akbar
1560A.D.—Fall of Bairam Khan 1562A.D.—
—Akbar's first pilgrimage to Ajmer
1563A.D.—Remission of tax on Hindu pilgrim centres
1564A.D.—Abolition of *jizyah*
1568A.D.—Fall of Chittor
1569A.D.—Birth of Prince Salim, order given to build Sikri palaces
1571A.D.—Akbar at Fatehpur Sikri supervising construction work
1572A.D.—Gujarat campaign
1573A.D.—Akbar's lightning raid on Gujarat
1575A.D.—Building of the Ibadat Khana
1579A.D.—The *Mahzar*
1580-81A.D.—Bihar and Bengal rebellions suppressed
1586A.D.—Annexation of Kashmir
1590-91A.D.—Conquest of Sind
1599A.D.—Akbar left Agra to command the Deccan Expedition
1600A.D.—Rebellion of Prince Salim
    Fall of Ahmadnagar
1605A.D.—Death of Akbar 1605-
27A.D.—Jahangir 1611A.D.—
Jahangir marries Nur Jahan 1627A.D.—
Death of Jahangir
1628-58A.D.—Shahjahan
1638A.D.—Qandahar surrendered by the Iranian governor, Mardan Khan
1664A.D.—Shivaji's first sack of Surat
1666A.D.—Death of Shahjahan in captivity at Agra
1667A.D.—Shivaji's second sack of Surat
1674A.D.—Aurangzeb leaves for Hasan Abdal to suppress Afghan uprisings 1675A.D.—
Execution of Guru Tegh Bahadur
1679A.D.—*Jizyah* re-imposed on Hindus
1680A.D.—death of Shivaji 1681A.D.—
Rebellion of Prince Akbar foiled

Aurangzeb leaves Ajmer for the Deccan

1686A.D.—Bijapur seized by Aurangzeb

1687A.D.—Golkonda seized by Aurangzeb

1689A.D.—Shivaji's son, Shambhaji, and his family taken captive, Shambhaji executed

Rajaram, the Maratha king, makes Jinji his centre for operations against the Mughals

1707A.D.—Aurangzeb's death

The Motto of Our University
(SEWA)

SKILL ENHANCEMENT

EMPLOYABILITY

WISDOM

ACCESSIBILITY

JAGAT GURU NANAK DEV
PUNJAB STATE OPEN UNIVERSITY, PATIALA

(Established by Act No. 19 of 2019 of the Legislature of State of Punjab)

BACHELOR OF ARTS

CORE COURSE (CC): HISTORY

SEMESTER II

BAB31203T

HISTORY OF INDIA: c.1200-c.1750

SELF-INSTRUCTIONAL STUDY MATERIAL FOR JGND PSOU

ALL COPYRIGHTS WITH JGND PSOU, PATIALA

Head Quarter: C/28, The Lower Mall, Patiala-147001
WEBSITE: www.psou.ac.in

The Study Material has been prepared exclusively under the guidance of Jagat Guru Nanak Dev Punjab State Open University, Patiala, as per the syllabi prepared by Committee of experts and approved by the Academic Council.

The University reserves all the copyrights of the study material. No part of this publication may be reproduced or transmitted in any form.

COURSE COORDINATOR AND EDITOR

Dr. PARAMPREET KAUR
Assistant Professor in History
JGND PSOU, Patiala

LIST OF CONSULTANTS/ CONTRIBUTORS

S.No	Name
1.	Prof. Sheena Pall
2.	Dr. Neha Sharma

JAGAT GURU NANAK DEV PUNJAB STATE OPEN UNIVERSITY, PATIALA
(Established by Act No. 19 of 2019 of the Legislature of State of Punjab)

PREFACE

Jagat Guru Nanak Dev Punjab State Open University, Patiala was established in December 2019 by Act 19 of the Legislature of State of Punjab. It is the first and only Open University of the State, entrusted with the responsibility of making higher education accessible to all, especially to those sections of society who do not have the means, time or opportunity to pursue regular education.

In keeping with the nature of an Open University, this University provides a flexible education system to suit every need. The time given to complete a programme is double the duration of a regular mode programme. Well-designed study material has been prepared in consultation with experts in their respective fields.

The University offers programmes which have been designed to provide relevant, skill-based and employability-enhancing education. The study material provided in this booklet is self-instructional, with self-assessment exercises, and recommendations for further readings. The syllabus has been divided in sections, and provided as units for simplification.

The University has a network of 80 Learner Support Centres/Study Centres, to enable students to make use of reading facilities, and for curriculum-based counselling and practicals. We, at the University, welcome you to be a part of this institution of knowledge.

Dean Academic Affairs

BACHELOR OF ARTS CORE COURSE(CC): HISTORY

SEMESTER-II

(BAB31203T) HISTORY OF INDIA: c.1200-c.1750

MAX. MARKS: 100

EXTERNAL MARKS: 70

INTERNAL MARKS : 30

PASS PERCENTAGE :35%

Total Credits:6

Course Objective:

This course provides a basic understanding of the political, economic and socio-cultural processes from c. 1200 to c.1750. This rounded overview bridges the ancient with the modern periods of Indian history.

INSTRUCTIONS FOR THE PAPER SETTER/EXAMINER:

1. The syllabus prescribed should be strictly adhered to.
2. The question paper will consist of three sections: A, B, and C. Sections A and B will have four questions each from the respective sections of the syllabus and will carry 10 marks each. The candidates will attempt two questions from each section.
3. Section C will have fifteen short answer questions covering the entire syllabus. Each question will carry 3 marks. Candidates will attempt any 10 questions from this section.
4. The examiner shall give a clear instruction to the candidates to attempt questions only at one place and only once. Second or subsequent attempts, unless the earlier ones have been crossed out, shall not be evaluated.
5. The duration of each paper will be three hours.

INSTRUCTIONS FOR THE CANDIDATES:

Candidates are required to attempt any two questions each from the sections A, and B of the question paper, and any ten short answer questions from Section C. They have to attempt questions only at one place and only once. Second or subsequent attempts, unless the earlier ones have been crossed out, shall not be evaluated.

SECTION -A

Unit 1: Establishment and Consolidation of the Delhi Sultanate (1206-1236); Towards a Centralized Monarchy (1236-1290); Territorial Expansion (1290-1320)

Unit 2: Expansion and Disintegration (1320- 1388); Rise of New States: Vijayanagar, Bahmani and the Lodhi Sultanates

Unit 3: Government and Administration; Nature of the State

Unit 4: Establishment of Mughal rule (1526-1556); Expansion under Akbar (1556-1605); A New Conception of the State

Unit 5: Administrative framework: Central and Provincial Administration; Land revenue; Jagirdari; Mansabdari

SECTION -B

Unit 6: Political Developments after Akbar (1605-1707); Decline of the Mughal empire; Rise of the Maratha power

Unit 7: Economy: Agricultural Production; Manufactures; Trade

Unit 8: Society: Social Classes; Slavery; Women

Unit 9: Religious Developments: Sufi Orders; Vaishnava Bhakti; Kabir and Ravi Das; The Sikh Movement

Unit 10: Literature; Architecture; Painting

Suggested Readings

- Irfan Habib, *Medieval India: The Study of Civilization*, National Book Trust of India, New Delhi, 2007.
- Satish Chandra, *Medieval India: From Sultanate to the Mughals*, 2 Vols, Har-Anand Publications, New Delhi, 2014 (reprint).
- J.S. Grewal, ed. *The State and Society in Medieval India*, PHISPC, Oxford University Press, New Delhi, 2005.
- J.S. Grewal, ed. *Religious Movements and Institutions in Medieval India*, PHISPC, Oxford University Press, New Delhi, 2006.

JAGAT GURU NANAK DEV PUNJAB STATE OPEN UNIVERSITY, PATIALA
(Established by Act No. 19 of 2019 of the Legislature of State of Punjab)

CORE COURSE (CC): HISTORY

COURSE (BAB31203T): HISTORY OF INDIA: c. 1200 – c.1750

SEMESTER - II

SECTION A

Table of Contents

SR. NO.	UNIT NAME
UNIT 1	ESTABLISHMENT AND CONSOLIDATION OF THE DELHI SULTANATE (1206-1236); TOWARDS A CENTRALIZED MONARCHY (1236-1290); TERRITORIAL EXPANSION (1290-1320)
UNIT 2	EXPANSION AND DISINTEGRATION (1320- 1388); RISE OF NEW STATES: VIJAYANAGAR, BAHMANI AND THE LODHI SULTANATES
UNIT 3	GOVERNMENT AND ADMINISTRATION; NATURE OF THE STATE
UNIT 4	ESTABLISHMENT OF MUGHAL RULE (1526-1556); EXPANSION UNDER AKBAR (1556-1605); A NEW CONCEPTION OF THE STATE
UNIT 5	ADMINISTRATIVE FRAMEWORK: CENTRAL AND PROVINCIAL ADMINISTRATION; LAND REVENUE; JAGIRDARI; MANSABDARI

SECTION B

UNIT 6	POLITICAL DEVELOPMENTS AFTER AKBAR (1605-1707); DECLINE OF THE MUGHAL EMPIRE; RISE OF THE MARATHA POWER
UNIT 7	ECONOMY: AGRICULTURAL PRODUCTION; MANUFACTURES; TRADE
UNIT 8	SOCIETY: SOCIAL CLASSES; SLAVERY; WOMEN
UNIT 9	RELIGIOUS DEVELOPMENTS: SUFI ORDERS; VAISHNAVA BHAKTI; KABIR AND RAVI DAS; THE SIKH MOVEMENT
UNIT 10	LITERATURE; ARCHITECTURE; PAINTING

ਬੈਚਲਰ ਆਫ਼ ਆਰਟਸ

ਸਮੈਸਟਰ II

ਕੋਰਸ: ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ: c.1200-c.1750

ਯੂਨਿਟ 1: ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਅਤੇ ਇਕਸੁਰਤਾ(1206-1236); ਇੱਕ ਕੇਂਦਰੀਕ੍ਰਿਤ ਰਾਜਸ਼ਾਹੀ (1236-1290) ; ਖੇਤਰੀ ਵਿਸਤਾਰ (1290-1320)

ਸੰਰਚਨਾ

1.0 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼

1.1 ਭੂਮਿਕਾ

1.2 ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਅਤੇ ਏਕੀਕਰਨ (1206-1236 A.D.)

1.2.1 ਕੁਤਬੁਦੀਨ ਐਬਕ

1.2.2 ਇਲਤੁਤਮਿਸ਼

1.2.3 ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ ।

1.3 ਕੇਂਦਰੀਕ੍ਰਿਤ ਰਾਜਸ਼ਾਹੀ (1236-1290A.D.)

1.3.1 ਰਜ਼ੀਆ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ

1.3.2 ਬਲਬਨ

1.3.3 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ ॥

1.4 ਖੇਤਰੀ ਵਿਸਤਾਰ (1290-1320A.D.)

1.4.1 ਜਲਾਲੁਦੀਨ ਖਲਜੀ

1.4.2 ਅਲਾਉਦੀਨ ਖਲਜੀ

1.4.3 ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ ॥

1.5 ਸੰਖੇਪ

1.6 ਸੁਝਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਰੀਡਿੰਗਾਂ

1.7 ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਸਵਾਲ

1.7.1 ਲੰਬੇ ਜਵਾਬ ਸਵਾਲ

1.7.2 ਛੋਟੇ ਜਵਾਬ ਸਵਾਲ

1.0 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ (LEARNING OBJECTIVES)

ਵਿਦਿਆਰਥਿਓਂ ਇਸ ਯੂਨਿਟ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਵੋਗੇ:

- ਗੁਲਾਮ ਰਾਜਵੰਸ਼ ਦੇ ਅਧੀਨ ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਅਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੋਗੇ।
- ਇਲਤੁਤਮਿਸ਼ ਦੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕੇਂਦਰੀ ਰਾਜਸ਼ਾਹੀ ਵੱਲ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰੋਗੇ।

- ਉਹਨਾਂ ਕਾਰਕਾਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰੋਗੇ ਜੋ ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਪੁਨਰਗਠਨ ਅਤੇ ਖਲਜੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਇਸ ਦੇ ਖੇਤਰੀ ਵਿਸਤਾਰ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣੇ।

1.1 ਭੂਮਿਕਾ INTRODUCTION

ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਇਹ ਇਕਾਈ 1206 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਐਬਕ ਦੇ ਅਧੀਨ ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਦੀ ਨੀਂਹ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੇਗੀ, ਉਸ ਦੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ, ਇਲਤੁਤਮਿਸ਼ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਇਕਾਈ ਇਲਤੁਤਮਿਸ਼ ਦੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਅਤੇ ਬਲਬਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕੇਂਦਰੀ ਰਾਜਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸੱਤਾ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਦੇਖ ਰਹੀ ਹੈ। ਆਖਰੀ ਭਾਗ ਅਲਾਉਦੀਨ ਖਲਜੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਖਲਜੀ ਦੇ ਉਭਾਰ ਅਤੇ ਖੇਤਰੀ ਵਿਸਥਾਰ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੇਗਾ। ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਲਗਭਗ ਪੂਰੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਕਵਰ ਕੀਤਾ।

1.2 ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਅਤੇ ਇਕਸੁਰਤਾ (1206-1236 ਈ.) ESTABLISHMENT AND CONSOLIDATION OF THE DELHI SULTANATE (1206-1236 A.D.)

ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਮੁਹੰਮਦ ਬਿਨ ਕਾਸਿਮ ਦੇ 711 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਹਮਲੇ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਸਿੰਧ ਅਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਤਿੰਨ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ, ਗਜ਼ਨੀ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨ ਮਹਿਮੂਦ ਨੇ 1000 ਤੋਂ 1027 ਈਸਵੀ ਤੱਕ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਲੜੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ ਇਹਨਾਂ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਖੇਤਰੀ ਵਿਸਥਾਰ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਦੌਲਤ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਜਪੂਤ ਰਿਆਸਤਾਂ 'ਤੇ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਹਰ ਵਾਰ ਭਾਰੀ ਲੁੱਟ ਲੈ ਕੇ ਵਾਪਸ ਪਰਤਿਆ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਬਾਕੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਆਪਣੀ ਉੱਤਮਤਾ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਈ। 12ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ, ਮੁਹੰਮਦ ਗੋਰੀ ਨੇ 1175 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ, ਉਸਨੇ ਮੁਲਤਾਨ, ਉਚ ਅਤੇ ਸਿੰਧ ਦੀ ਜਿੱਤ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ; ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵੱਲ ਚੱਲ ਪਏ। ਉਸਨੇ 1192 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਤਰੈਨ ਦੀ ਦੂਜੀ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਰਾਜਪੂਤ ਸ਼ਾਸਕ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਰਾਜ ਚੌਹਾਨ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ, ਇਹ ਇੱਕ ਨਿਰਣਾਇਕ ਲੜਾਈ ਸਾਬਤ ਹੋਈ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਰਾਜ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ। 1206 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ 1206 ਤੋਂ 1526 ਈਸਵੀ ਤੱਕ ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਨੇ ਪੂਰੇ ਦੇਸ਼ ਉੱਤੇ ਰਾਜ ਕੀਤਾ। ਤਿੰਨ ਸੌ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਦਿੱਲੀ ਉੱਤੇ ਪੰਜ ਰਾਜਵੰਸ਼ਾਂ ਨੇ ਰਾਜ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਸਨ: ਗੁਲਾਮ ਖ਼ਾਨਦਾਨ (1206-90 ਈ.), ਖ਼ਲਜੀ ਖ਼ਾਨਦਾਨ (1290-1320 ਈ.), ਤੁਗਲਕ ਖ਼ਾਨਦਾਨ (1320-1413 ਈ.), ਸੱਯਦ ਖ਼ਾਨਦਾਨ (1414-51 ਈ.) ਅਤੇ ਲੋਧੀ ਖ਼ਾਨਦਾਨ (1451-1526 ਈ.)

1.2.1 ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਏਬਕ QUTBUDDIN AIBAK

ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਐਬਕ ਮੁਹੰਮਦ ਗੋਰੀ ਦਾ ਤੁਰਕੀ ਗੁਲਾਮ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਤਰੈਨ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਤੁਰਕੀ ਜਿੱਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਰਗਰਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਸੀ। ਮੁਹੰਮਦ ਗੋਰੀ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਭਾਰਤੀ ਸੰਪੱਤੀ ਦਾ ਨਿਯੰਤਰਣ ਉਸ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ 1206 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਸਥਾਨਕ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਲਾਰੌਰ ਦਾ ਸੁਲਤਾਨ ਬਣਿਆ। ਉਸਨੇ ਰਾਜਪੂਤ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਭਾਰਤੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬਗ਼ਾਵਤਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕੀਤਾ। ਗਜ਼ਨੀ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕ ਤਾਜੁਦੀਨ ਯਲਦੂਜ਼ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਉੱਤੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ। ਨਸੀਰੂਦੀਨ ਕਬਾਚਾ,

ਮੁਲਤਾਨ ਅਤੇ ਉਚ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਕੁਤਬੁਦੀਨ ਐਬਕ ਸੁਲਾਹ ਦੇ ਉਪਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਦੇ ਯੋਗ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਸਮਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਉਸਦੀ ਉਦਾਰਤਾ, ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਅਤੇ ਬਹਾਦਰੀ ਕਾਰਨ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਦੀ ਦਰਿਆ-ਦਿਲੀ ਕਾਰਨ ਉਹ ਲੱਖ ਬਖਸ਼ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਇੱਕ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਸ਼ਾਸਕ ਸੀ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਸੂਫੀ ਸੰਤ, ਕੁਤਬੁਦੀਨ ਬਖਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿੱਚ ਕੁਤੁਬ ਮੀਨਾਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਉਸਦੇ ਜਵਾਈ ਇਲਤੁਤਮਿਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਚੋਗਾਨ ਖੇਡਦੇ ਹੋਏ ਘੋੜੇ ਤੋਂ ਡਿੱਗ ਕੇ 1210 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਉਹ ਭਾਰਤ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸੁਤੰਤਰ ਤੁਰਕੀ ਸ਼ਾਸਕ ਸੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਅਰਾਮ ਸ਼ਾਹ ਬਣਿਆ ਜਿਸ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਉੱਤੇ ਤਕਰੀਬਨ ਅੱਠ ਮਹੀਨੇ ਰਾਜ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਇੱਕ ਅਯੋਗ ਸ਼ਾਸਕ ਸੀ ਅਤੇ ਤੁਰਕੀ ਦੇ ਅਮੀਰਾਂ ਨੇ ਉਸਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਇਲਤੁਤਮਿਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਹਰਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

1.2.2 ਇਲਤੁਤਮਿਸ਼ ILTUTMISH

ਇਲਤੁਤਮਿਸ਼ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਦਾ ਅਸਲ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ 1210 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਸੁਲਤਾਨ ਬਣਿਆ ਅਤੇ 1236 ਈਸਵੀ ਤੱਕ ਰਾਜ ਕੀਤਾ, ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਉਹ ਕੁਤਬੁਦੀਨ ਐਬਕ ਦਾ ਗੁਲਾਮ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਆਪਣਾ (Career) ਸਰ-ਏ-ਜੰਦਰ (ਸ਼ਾਹੀ ਬਾਡੀ ਗਾਰਡਾਂ ਦਾ ਮੁਖੀ) ਵਜੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਕੁਤਬੁਦੀਨ ਐਬਕ ਨੇ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਇਲਤੁਤਮਿਸ਼ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਬਦਾਉਨ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਹ ਸਾਬਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਰਾਜਕਰਾਫਟ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਕਾਬਲ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਿਆ, ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਪਾਇਆ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਰਾਮ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਗੱਦੀ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਕੂਚ ਕੀਤਾ, ਤਰੈਣ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਉਹ ਹਾਰ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਤੁਰਕੀ ਦੇ ਅਹਿਲਕਾਰ ਇਲਤੁਤਮਿਸ਼ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸੁਲਤਾਨ ਮੰਨਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸਨ। ਇਲਤੁਤਮਿਸ਼ ਨੇ ਮਾਰਚ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਬਾਗੀਆਂ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਕਈ ਬਗ਼ਾਵਤਾਂ ਹੋਈਆਂ। ਉਸਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਕੁਚਲ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਦਿੱਲੀ, ਬਨਾਰਸ, ਅਵਧ, ਬਦਾਉਨ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵਾਲਿਕ ਤੱਕ ਦਾ ਖੇਤਰ ਕੰਟਰੋਲ ਕੀਤਾ। ਪਰ , ਮੁਲਤਾਨ ਅਤੇ ਉਚ , ਸਿੰਧ ਵਿੱਚ ਸਮੁੰਦਰ ਤੱਕ ਸਿਵਿਸਤਾਨ ਕਬਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨਗੀ ਖਲਜੀ ਮਲਿਕਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕਬਾਚਾ ਅਤੇ ਲਖਨੌਤੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੀ । ਇਲਤੁਤਮਿਸ਼ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਗੱਦੀ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਸਾਵਧਾਨੀ ਅਤੇ ਧੀਰਜ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕੀਤਾ।

ਇਲਤੁਤਮਿਸ਼ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਸਿੰਧ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਲਈ ਮਹਾਨ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਅਤੇ ਕੂਟਨੀਤਕ ਹੁਨਰ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਗਜ਼ਨੀ ਵਿਖੇ ਯਲਦੂਜ਼ ਨਾਲ ਦੇਸਤਾਨਾ ਸਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ। ਉਸਨੇ ਮਨੁਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਪੱਤਰ ਅਤੇ ਦੁਰਬਾਸ਼ (ਦੇ ਸਿਰ ਵਾਲਾ ਡੰਡਾ) ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਜੋ ਸ਼ਾਹੀ (royalty) ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸੀ। 1215 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ, ਖਵਾਰਜ਼ਮ ਸ਼ਾਹ ਦੁਆਰਾ ਯਲਦੂਜ਼ ਨੂੰ ਗਜ਼ਨੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਸਨੇ ਕਬਾਚਾ ਨੂੰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਆਪਣੀ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ। ਇਲਤੁਤਮਿਸ਼ ਨੇ ਫਿਰ ਉਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੂਚ ਕੀਤਾ, ਅਤੇ ਉਹ ਤਰੈਨ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਰ ਗਿਆ। ਉਸਨੂੰ ਬੰਦੀ ਬਣਾ ਕੇ ਬਦਾਉਨ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ, ਜਿੱਥੇ ਉਸਦਾ ਸਿਰ ਕਲਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਲਤੁਤਮਿਸ਼ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ

ਕਬਾਚਾ ਵਿੱਚ ਬਹਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਲਾਹੌਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿਵਾਦ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਕਬਾਚਾ ਤਬਰਹਿੰਡਾ ਅਤੇ ਕੁਹਰਾਮ ਤੱਕ ਆਪਣਾ ਕੰਟਰੋਲ ਵਧਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਕਬਾਚਾ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਮਾਰਚ ਕੀਤਾ। ਇਲਤੁਤਮਿਸ਼ ਨੇ ਉਸਦਾ ਪਿੱਛਾ ਮਨਸੂਰਾ ਤੱਕ ਕੀਤਾ, ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਰ ਗਿਆ।

ਮੰਗੋਲ ਨੇਤਾ ਚਿੰਗਿਜ਼ ਖਾਨ ਬਹੁਤ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਪੈਕਿੰਗ (Peking) 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਪੂਰੇ ਟ੍ਰਾਂਸੈਕਸੀਆਨਾ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਕੀਤਾ। 1221 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ, ਆਖਰੀ ਖਵਾਰਜਮ ਸ਼ਾਸਕ ਜਲਾਲੂਦੀਨ ਮੰਗਬਾਰਾਨੀ ਨੇ ਮੰਗੋਲ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਸਿੰਧ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਖੇਖਰਾਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਥਾਨੇਸਰ ਤੱਕ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਲਿਆ। ਉਸਨੇ ਇਲਤੁਤਮਿਸ਼ ਨੂੰ ਮੰਗੋਲਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਗਠਜੋੜ ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਭੇਜਿਆ। ਇਲਤੁਤਮਿਸ਼ ਨੇ ਕੂਟਨੀਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸੱਦੇ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਲਾਲੂਦੀਨ ਲਾਹੌਰ ਛੱਡ ਕੇ ਸਿੰਧ ਵਿੱਚ ਕਬਾਚਾ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਕਬਾਚਾ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ ਅਤੇ ਉਚ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਚਿੰਗਿਜ਼ ਖਾਨ ਸਿੰਧ ਵੱਲ ਮੁੜਿਆ ਅਤੇ ਜਲਾਲੂਦੀਨ ਦੇ ਰਸਤੇ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਚਿੰਗਿਜ਼ ਖਾਨ ਦੀ ਮੌਤ 1227 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਇਲਤੁਤਮਿਸ਼ ਨੇ ਕਬਾਚਾ ਵਿੱਚ ਦਖਲ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ, ਜੋ ਮੰਗੋਲਾਂ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ ਬਫਰ (buffer) ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ। 1228 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ, ਇਲਤੁਤਮਿਸ਼ ਨੇ ਕਬਾਚਾ ਤੋਂ ਸਿੰਧ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਚ ਦਾ ਨਿਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਤਿੰਨ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੀ ਘੇਰਾਬੰਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਕਬਾਚਾ ਬਕਰ ਨੂੰ ਭੱਜ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਇਲਤੁਤਮਿਸ਼ ਉਸ ਵੱਲ ਵਧਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਸਿੰਧ ਦਰਿਆ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬ ਕੇ ਆਤਮ ਹੱਤਿਆ ਕਰ ਲਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 1228 ਈਸਵੀ ਤੱਕ ਸਾਰਾ ਮੁਲਤਾਨ ਅਤੇ ਸਿੰਧ ਸਮੁੰਦਰ ਤੱਕ ਇਲਤੁਤਮਿਸ਼ ਦੇ ਅਧੀਨ ਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਦੇ ਏਕੀਕਰਨ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪੜਾਅ ਵਜੋਂ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਇਲਤੁਤਮਿਸ਼ ਨੇ ਗੰਗਾ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵੱਲ, ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਕੰਟਰੋਲ ਦੁਬਾਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਲਿਆ। 1225 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ, ਇਵਾਜ਼ ਖਲਜੀ ਨੇ ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ, ਜਿਸਨੂੰ ਭਾਰੀ ਯੁੱਧ ਮੁਆਵਜ਼ੇ ਦੇ ਨਾਲ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ। ਇਲਤੁਤਮਿਸ਼ ਨੇ ਬਿਹਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੀ ਅਫਸਰਾਂ ਨੂੰ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਇਲਤੁਤਮਿਸ਼ ਨੇ ਮੂੰਹ ਮੋੜ ਲਿਆ, ਇਵਾਜ਼ ਨੇ ਮੁੜ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਬਿਹਾਰ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਇਲਤੁਤਮਿਸ਼ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ, ਨਸੀਰੂਦੀਨ ਮਹਿਮੂਦ, ਅਵਧ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਨੂੰ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਦੋ ਸਾਲ ਬਾਅਦ, ਜਦੋਂ ਇਵਾਜ਼ ਨੇ ਕਾਮਰੂਪ (ਅਸਾਮ) ਅਤੇ ਬੰਗ (ਪੂਰਬੀ ਬਿਹਾਰ) ਵਿੱਚ ਡੇਰਾ ਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤਾਂ ਨਸੀਰੂਦੀਨ ਮਹਿਮੂਦ ਨੇ ਲਖਨੌਤੀ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਇਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਕੇ ਫਾਂਸੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਨਸੀਰੂਦੀਨ ਨੂੰ ਲਖਨੌਤੀ ਦਾ ਇੰਚਾਰਜ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਉਸਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। 1230 ਈਸਵੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਲਤੁਤਮਿਸ਼ ਨੇ ਲਖਨੌਤੀ ਵੱਲ ਦੂਜੀ ਮੁਹਿੰਮ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਲਿਆ।

ਇਲਤੁਤਮਿਸ਼ ਨੂੰ ਕਈ ਅੰਦਰੂਨੀ ਬਗ਼ਾਵਤਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ, ਪਰ ਉਸਨੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇਸ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਿਆ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਉਸਨੇ ਬਦਾਉਨ, ਕਨੈਜ ਅਤੇ ਬਨਾਰਸ ਵਿਖੇ ਸਥਾਨਕ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕੀਤਾ। ਦੂਸਰਾ, ਕਟੋਹਾਰ (ਆਧੁਨਿਕ ਰੇਹਲਖੰਡ) ਦੇ ਰਾਜਪੂਤ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਉਸਨੇ ਕਤੇਹਾਰ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵਾਲਿਕਾਂ ਤੱਕ ਦਾ ਖੇਤਰ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਉਸਨੇ 1226 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਰਣਥੰਬੋਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ, ਇਹ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਸਫਲਤਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਰਣਥੰਬੋਰ ਨੂੰ ਇੱਕ ਅਦੁੱਤੀ ਕਿਲਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਸੀ, ਸੁਲਤਾਨ ਲਈ ਕਿਲ੍ਹੇ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਨਿਯੰਤਰਣ

ਰੱਖਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ, ਉਸਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਜਾਗੀਰਦਾਰਾਂ ਵਜੋਂ ਚੌਹਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨੇ ਅਜਮੇਰ ਅਤੇ ਬਿਆਨਾ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਸਨੇ 1231 ਈਸਵੀ ਦੇ ਆਸਪਾਸ ਗਵਾਲੀਅਰ ਵਿੱਚ ਨਿਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਗਵਾਲੀਅਰ ਦੇ ਪਰਮਾਰ ਸ਼ਾਸਕ ਨੇ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਕਿਲ੍ਹਾ ਖਾਲੀ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਬੁੰਦੇਲਖੰਡ ਅਤੇ ਮਾਲਵੇ ਵਿੱਚ ਛਾਪੇ ਮਾਰਨ ਲਈ ਗਵਾਲੀਅਰ ਦੇ ਕਿਲੇ ਨੂੰ ਇੱਕ ਬੇਸ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਭੀਲਸਾ ਅਤੇ ਉਜੈਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਛਾਪੇ ਮਾਰੇ। ਉਸਨੇ ਉਜੈਨ ਵਿਖੇ ਮਹਾਕਾਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮੰਦਰ ਨੂੰ ਵੀ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਇਲਤੁਤਮਿਸ਼ ਦੀ ਮੌਤ 1236 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਉਹ ਤੇਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਸ਼ਾਸਕ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਦੀ ਖੇਤਰੀ ਅਖੰਡਤਾ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ। ਉਸਦੀਆਂ ਨਿਰਣਾਇਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਉਸਨੇ ਯਲਦੂਜ਼, ਕਬਾਚਾ ਅਤੇ ਜਲਾਲੂਦੀਨ ਮੰਗਬਾਰਾਨੀ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਿਆ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਧੀਰਜਵਾਨ ਅਤੇ ਦੂਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਉਹ ਤੇਜ਼ ਵਿਸਤਾਰ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸਥਿਰ ਏਕੀਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ 1229 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਬਗਦਾਦ ਦੇ ਖਲੀਫਾ ਤੋਂ ਜਾਇਜ਼ਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਵੇਸ਼ ਪੱਤਰ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸੁਤੰਤਰ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਉੱਚ ਅਹੁਦਿਆਂ 'ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ਾਲੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ, ਤੁਰਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਗੈਰ-ਤੁਰਕ ਵੀ। ਉਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਥੰਮ ਬਣ ਗਏ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਪਿੰਡਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕੇਂਦਰੀ ਫੌਜ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕਤਾਸ (Iqtas) ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਇਕਤਾਸ (Iqtas) (ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਕੰਮ) ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਖਾਲਿਸਾ ਜ਼ਮੀਨ (ਤਾਜ ਭੂਮੀ) ਤੋਂ ਜ਼ਮੀਨੀ ਮਾਲੀਆ (revenue) ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ। ਉਸਨੇ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਤੁਰਕੀ ਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਕੇਂਦਰ ਵੀ ਬਣਾਇਆ। ਮੰਗੋਲ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ, ਨੈਕਰਸ਼ਾਹਾਂ, ਵਿਦਵਾਨਾਂ, ਕਵੀਆਂ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਦੈਵੀਆਂ ਦੀ ਪਨਾਹਗਾਹ ਵੀ ਬਣ ਗਈ। ਉਸ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਨਵੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਬਣਵਾਈਆਂ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕੁਤਬ ਮੀਨਾਰ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਐਬਕ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਲਤੁਤਮਿਸ਼ ਨੇ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਸੀ; ਹੌਜ਼ ਸ਼ਮਸੀ, ਕੁਤਬ ਮੀਨਾਰ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵੱਲ; ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਮਦਰੱਸਾ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਇਸਲਾਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਸ਼ੌਕੀਨ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸੂਫੀ ਸੰਤ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਬਖਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਫੌਜੀ ਸ਼ਕਤੀ, ਪ੍ਰਸੰਨ ਵਿਵਹਾਰ ਅਤੇ ਉਦਾਰਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਸਤਿਕਾਰ ਅਤੇ ਲਗਾਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ।

ਭਾਰਤ 1236 ਈ ਵਿੱਚ¹

1.2.3 ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ।

1. ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਐਬਕ ਦੀ ਮੌਤ ਕਦੋਂ ਅਤੇ ਕਿਵੇਂ ਹੋਈ?

---

2. ਕੁਤਬ ਮੀਨਾਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਿਸਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ?

---

¹ S.A.A.Rizvi, *The Wonder That Was India*, Vol. II, London: Sidgwick and Jackson, 1987, p.26.

3. ਚਿੰਗੋਜ਼ ਖਾਨ ਕੌਣ ਸੀ?

---

4. ਇਲਤੁਤਮਿਸ਼ ਨੂੰ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬੈਠਣ ਸਮੇਂ ਆਈਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰੋ?

---

5. ਇਕਤਾ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰੋ?

---

6. ਜਲਾਲੂਦੀਨ ਮੰਗਬਾਰਾਨੀ ਕੌਣ ਸੀ?

1.3 ਕੇਂਦਰੀ ਰਾਜਸ਼ਾਹੀ (1236-1290 ਈ.) TOWARDS A CENTRALIZED MONARCHY (1236-1290 A.D.)

ਇਲਤੁਤਮਿਸ਼ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦਹਾਕਾ ਸਿਆਸੀ ਅਸਥਿਰਤਾ ਰਹੀ। ਤੁਰਕੀ ਦੇ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਤਾਜਿਕਾਂ (ਇੱਕ ਹੋਰ ਨਸਲੀ ਸਮੂਹ) ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ ਤਿੱਖਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਸੀ। ਤਾਜਿਕ ਟ੍ਰਾਂਸੋਕਸੀਆਨਾ ਅਤੇ ਖੁਰਾਸਾਨ ਖੇਤਰ ਦੇ ਈਰਾਨੀ ਸਨ। ਬਲਬਨ ਦੇ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਆਉਣ ਤੱਕ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕੇਂਦਰੀ ਰਾਜਸ਼ਾਹੀ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਤੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸੱਤਾ ਲਈ ਲੜਾਈ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ।

1.3.1 ਰਜ਼ੀਆ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ RAZIA AND HER SUCCESSORS

ਇਲਤੁਤਮਿਸ਼ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਰੁਕਨੁਦੀਨ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ ਨੂੰ ਉਲੇਮਾ ਅਤੇ ਤੁਰਕੀ ਰਈਸ (Nobility) ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਨਾਲ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਸੁਲਤਾਨ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਅਯੋਗ ਸ਼ਾਸਕ ਸੀ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਾਂ, ਸ਼ਾਹ ਤੁਰਕਨ ਕੋਲ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਲਤੁਤਮਿਸ਼ ਦੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਅਵਧ ਵਿੱਚ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕੀਤੀ, ਰੁਕਨੁਦੀਨ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ ਨੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਲਈ ਰਾਜਧਾਨੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਮਾਰਚ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਰਜ਼ੀਆ ਨੂੰ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਫ਼ਿਰੋਜ਼ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ 1236 ਇਸਵੀ. ਵਿੱਚ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਰਜ਼ੀਆ ਨੂੰ ਤੁਰਕੀ ਗੁਲਾਮ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ, ਜੋ ਬਦਾਉਨ, ਮੁਲਤਾਨ, ਹਾਂਸੀ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਇਕਤਦਾਰ (ਗਵਰਨਰ) ਸਨ। ਰਜ਼ੀਆ ਨੇ ਇਹ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਦਾਅਵੇ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ, ਇਲਤੁਤਮਿਸ਼ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੀ ਤਰਜੀਹ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਵਜੋਂ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਇਲਤੁਤਮਿਸ਼ ਦੇ ਵਜ਼ੀਰ, ਨਿਜ਼ਾਮੁਲ-ਮੁਲਕ ਜੁਨੈਦੀ ਸਮੇਤ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ, ਰਜ਼ੀਆ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬੈਠਣ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪੱਖ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਵਿੱਚ ਕਾਮਯਾਬ ਰਹੀ। ਨਿਜ਼ਾਮੁਲ-ਮੁਲਕ ਜੁਨੈਦੀ ਅਲੱਗ-ਥਲੱਗ ਹੋ ਗਿਆ, ਰਾਜ ਤੋਂ ਭੱਜ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮਰ ਗਿਆ।

ਰਜ਼ੀਆ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਦਾ ਚਾਰਜ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਪੁਨਰਗਠਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਦਮ ਚੁੱਕਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਉਸਨੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਵਧਾਇਆ। ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਨੇ ਲਖਨੋਤੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦੇਬਲ ਤੱਕ ਉਸ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੇ ਮਾਦਾ ਪਹਿਰਾਵੇ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਟਿਊਨਿਕ ਅਤੇ ਇੱਕ ਕੋਨਿਕਲ ਟੋਪੀ ਪਹਿਨੀ। ਉਹ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਬੇਪਰਦਾ

ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗੀ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਬੇਨਕਾਬ ਕਰਕੇ ਹਾਥੀ 'ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਗਈ। ਉਸਨੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਸੰਪਰਕ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਕੱਟੜ ਅਤੇ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਰਈਸ ਨੇ ਉਸਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਵਿਰੋਧ ਹੋਰ ਵਧ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਤਾਜਿਕ ਮੁਹਜਬ ਉਦਦੀਨ ਨੂੰ ਉਪ ਵਜ਼ੀਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਤਾਜਿਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉੱਚ ਅਹੁਦੇ ਦਿੱਤੇ। ਉਸਨੇ ਮਲਿਕ ਜਮਾਲੁੱਦੀਨ ਯਾਕੂਤ, (ਅਬੀਸੀਨੀਅਨ) ਨੂੰ ਅਮੀਰ-ਅਖੁਰ ਜਾਂ ਸ਼ਾਹੀ ਘੋੜਿਆਂ ਦਾ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਵੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਇੱਕ ਰਣਨੀਤਕ ਸਥਿਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਅਹੁਦੇ ਦਾ ਧਾਰਕ ਸ਼ਾਸਕ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਪਤਵੰਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਰੋਸ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਅਸਲ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ, ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਇਸ ਲਈ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਇੱਕ ਔਰਤ ਸੀ ਜੋ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਫੈਸਲੇ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਨਾਲ ਲੈ ਰਹੀ ਸੀ।

1239-40 ਇਸਵੀ. ਤੱਕ, ਸਾਮਰਾਜ ਵਿੱਚ ਬਗ਼ਾਵਤ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਰਜ਼ੀਆ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਕਬੀਰ ਖਾਨ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਲਈ ਲਾਹੌਰ ਵੱਲ ਕੂਚ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਕਬੀਰ ਖਾਨ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਹੋਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਦਾ ਇਕਤਦਾਰ (Iqtadar) ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ। ਇੱਕ ਹੋਰ ਬਗ਼ਾਵਤ ਹੋਈ, ਬਨਿੰਡੇ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਅਲਟੂਨੀਆ ਨੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕੀਤੀ, ਯਾਕੂਤ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਰਜ਼ੀਆ ਨੂੰ ਕੈਦੀ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਅਲਟੂਨੀਆ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਲਤੁਤਮਿਸ਼ ਦੇ ਤੀਜੇ ਪੁੱਤਰ ਬਹਿਰਾਮ ਨੂੰ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬਿਠਾਇਆ। ਰਜ਼ੀਆ ਨੇ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਅਲਟੂਨੀਆ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕੱਠੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਰੁੱਧ ਮਾਰਚ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ 1240 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਡਾਕੂਆਂ ਨੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਸਾਢੇ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਸਫਲਤਾਪੂਰਵਕ ਰਾਜ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਸਨ। ਉਹ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ, ਪਰਉਪਕਾਰੀ, ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਦੀ ਹਿਤੈਸ਼ੀ, ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ, ਆਪਣੀ ਪਰਜਾ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਯੋਧਾ ਸੀ।

ਰਜ਼ੀਆ ਦੀ ਮੌਤ ਨਾਲ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜਸ਼ਾਹੀ ਦਰਮਿਆਨ ਲਗਾਤਾਰ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਦੌਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਤੁਰਕ ਸਰਕਾਰ ਉੱਤੇ ਹਾਵੀ ਹੋਣ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਇਲਤੁਤਮਿਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਮਲਿਕ(Malik) । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਣਨੀਤਕ ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਨਿੱਜੀ ਈਰਖਾਵਾਂ ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣੀਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਾ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਮੈਂਬਰ ਨੂੰ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬਿਠਾਇਆ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸ਼ਾਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤਾ। ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਈਸ (Nobles) ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਲਤੁਤਮਿਸ਼ ਦੇ ਤੀਜੇ ਪੁੱਤਰ ਬਹਿਰਾਮ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬਿਠਾਇਆ ਸੀ, ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਰੀਜੈਂਟ (ਮਲਿਕ ਨਾਇਬ) ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਰੀਜੈਂਟ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਡੀ ਫੈਕਟੋ ਸ਼ਾਸਕ, ਸੁਲਤਾਨ ਸਿਰਫ ਇੱਕ ਮੁਖੀ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਬਹਿਰਾਮ ਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਫੜਾ-ਦਫੜੀ ਮਚੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਸੰਨ 1241 ਇਸਵੀ. ਵਿੱਚ ਮੰਗੋਲ ਸਿੰਧ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਗਵਰਨਰ ਭੱਜ ਗਿਆ। ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਕੋਈ ਮਦਦ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ, ਸਿਰਫ ਸਥਾਨਕ ਲੋਕ ਹੀ ਮੰਗੋਲਾਂ ਨਾਲ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਲੜੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ, ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਬਰਖਾਸਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਵਾਪਸ ਚਲੇ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਖੋਖਰਾਂ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਲੁੱਟ ਲਿਆ। ਬਹਿਰਾਮ ਸ਼ਾਹ ਆਪਣੀ ਪਦਵੀ ਸੰਭਾਲਣ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ। ਇਸਦੀ ਮੌਤ 1242 ਈ. ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੁਰਕੀ ਗੁਲਾਮ ਕਮਾਂਡਰ ਬਲਬਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੁਲਤਾਨ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਉਸਨੂੰ ਸਮਰਥਨ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਬਲਬਨ ਨੂੰ ਨਾਗੌਰ ਦੀ ਗਵਰਨਰਸ਼ਿਪ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਰੁਕਨੁਦੀਨ ਫਿਰੋਜ਼ ਦੇ ਪੁੱਤਰ

ਅਲਾਉਦੀਨ ਮਸੂਦ ਨੂੰ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਦਾ ਸੁਲਤਾਨ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ 1242 ਤੋਂ 1246 ਈਸਵੀ ਤੱਕ ਰਾਜ ਕੀਤਾ। ਉਸਦੇ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ, ਲਖਨੌਤੀ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਤੁਗ਼ਾਨ ਖਾਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਬੰਗਾਲ ਸਮੇਤ ਬਿਹਾਰ ਅਤੇ ਅਵਧ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਕੀਤਾ। ਜਾਜਨਗਰ (ਉੜੀਸਾ) ਦੇ ਸ਼ਾਸਕ ਨੇ ਫਿਰ ਬੰਗਾਲ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮੰਗੋਲਾਂ ਨੇ ਫਿਰ ਸਿੰਧ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਉਚ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਹਾਲਾਤ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਬਲਬਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਫੌਜ ਲਾਹੌਰ ਭੇਜੀ ਗਈ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ, ਬਲਬਨ ਨੇ ਸਾਜਿਸ਼ ਰਚੀ ਅਤੇ ਅਲਾਉਦੀਨ ਮਸੂਦ ਦੀ ਥਾਂ ਇਲਤੁਤਮਿਸ਼ ਦੇ ਪੋਤੇ ਨਸੀਰੂਦੀਨ ਮਹਿਮੂਦ ਨੂੰ 1246 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬਿਠਾਇਆ ਗਿਆ। ਨਸੀਰੂਦੀਨ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਕਠਪੁਤਲੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਸਮਾਂ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਲਈ ਸਮਰਪਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਲਤੁਤਮਿਸ਼ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਮਿਆਦ ਨੇ ਸਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਗੰਭੀਰ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ।

1.3.2 ਬਲਬਨ BALBAN

ਬਲਬਨ ਇਲਬਾਰੀ ਤੁਰਕ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸੀ। ਉਹ ਉਲੂਗ ਖ਼ਾਨ (ਮਹਾਨ ਖ਼ਾਨ) ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਇਲਤੁਤਮਿਸ਼ ਦਾ ਗੁਲਾਮ ਸੀ ਅਤੇ ਚਹਿਲਗਨੀ ਤੁਰਕਾਂ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਵੀ ਸੀ। ਹੈਲੀ-ਹੈਲੀ, ਉਹ ਮੀਰ ਹਾਜੀਬ, ਜਾਂ ਲਾਰਡ ਚੈਂਬਰਲੇਨ ਦੇ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ 1246 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਮੰਗੋਲਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਬਹਾਦਰੀ ਅਤੇ ਹੁਨਰ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ। ਅਗਲੇ ਸਾਲ, ਬਲਬਨ ਨੇ ਖੇਖਰਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇੱਕ ਮੁਹਿੰਮ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ। 1247-48 ਈਸਵੀ. ਵਿੱਚ, ਉਸਨੇ ਕਾਲਿੰਜਰ, ਰਣਥੰਬੋਰ ਅਤੇ ਮੇਵਾਤ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਤਿੰਨ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਉਸਨੇ ਨਾਇਬ-ਇ-ਮਮਲਕਤ (ਰਾਜ ਦਾ ਰੀਜੈਂਟ) ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ ਅਤੇ ਫੌਜ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ 1249 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨ, ਨਸੀਰੂਦੀਨ ਮਹਿਮੂਦ ਨਾਲ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤਾ।

ਸਲਤਨਤ ਅਧੀਨ ਨਾਇਬ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ, ਬਲਬਨ ਨੂੰ ਕਈ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਬਲਬਨ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਉੱਚ ਅਹੁਦਿਆਂ 'ਤੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਇਕਤਾਸ (Iqtas) ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ। ਜਿਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਤੁਰਕੀ ਅਤੇ ਤਾਜਿਕ ਰਿਆਸਤਾਂ ਨੇ ਸਖਤ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਬਿਹਾਰ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਕੁਤੁਲੁਗ ਖਾਨ ਉਸਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਚਹਿਲਗਨੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀ। ਵਿਰੋਧ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਬਲਬਨ ਨੂੰ 1253 ਈਸਵੀ. ਵਿੱਚ ਨਾਇਬ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਛੱਡਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਚਚੇਰੇ ਭਰਾ ਸ਼ੇਰ ਖਾਨ, ਸਿੰਧ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਨੂੰ ਵੀ ਬੇਦਖਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਦੂਸਰਾ, ਨਵੀਆਂ ਨਿਯੁਕਤੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਮਾਦੁਦੀਨ ਰਾਏਹਾਨ ਨੂੰ ਅਦਾਲਤੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਵਕੀਲ ਜਾਂ ਉਪ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਤੁਰਕੀ ਦੇ ਰਈਸ (Nobles) ਨਿਜ਼ਾਮੁਲ ਮੁਲਕ ਜੁਨੈਦੀ ਨੂੰ ਵਜ਼ੀਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ, ਅਤੇ ਬਲਬਨ ਲਈ ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਮੁੜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੋਰ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਬਲਬਨ ਨੇ ਨਾਗੌਰ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਇਕਤਾ ਨੂੰ ਮੁੜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਲਗਾਤਾਰ ਯਤਨ ਕੀਤੇ। ਜਦੋਂ ਉਸਨੇ ਰਣਥੰਬੋਰ ਤੋਂ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਲੁੱਟ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਉਸਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਹੋ

ਗਈਆਂ। ਤੁਰਕੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਬਲਬਨ ਨਾਲ ਹੱਥ ਮਿਲਾਇਆ। ਉਸਨੇ ਰਹਾਨ ਦੇ ਪਾਸਿਓਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਤੁਰਕੀ ਅਮੀਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵੱਖ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। 1255 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ, ਰਾਏਹਾਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇੱਕ ਫੌਜ ਭੇਜੀ ਗਈ, ਤੇ ਉਹ ਹਾਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਬਲਬਨ ਨੇ ਜਲਦੀ ਹੀ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਰਸਤਾ ਸੁਲਝਾਇਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸਨੇ ਕੁਤਲੁਗ ਖਾਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਆਪਣੀ ਮੁਹਿੰਮ ਭੇਜੀ ਜਿਸਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸਖ਼ਤ ਕਾਰਵਾਈ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਚੱਤਰ (Chatr) ਜਾਂ ਸ਼ਾਹੀ ਛਾਉਣੀ ਸੌਂਪਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਜ਼ਹਿਰ ਦੇ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਦੀ ਗੱਦੀ ਸੰਭਾਲ ਲਈ।

1266 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ, ਬਲਬਨ ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਦੀ ਗੱਦੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠਾ। ਇਸ ਨੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਖਤਰਿਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਤ, ਕੇਂਦਰਿਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਯੁੱਗ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੇ ਰਾਜਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਵਧਾਇਆ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਦਾ ਕੰਟਰੋਲ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲਿਆ। ਉਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹਤ ਦੇ ਈਰਾਨੀ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜਾ ਚਰਿੱਤਰ ਪੱਖੋਂ ਦੈਵੀ ਜਾਂ ਅਰਧ-ਦੈਵੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਰੱਬ ਨੂੰ ਜਵਾਬਦੇਹ ਸੀ। ਉਹ ਮੰਨਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸੁਲਤਾਨ ਰੱਬ (ਜ਼ਿਲ ਅੱਲ੍ਹਾ) ਦਾ ਪਰਛਾਵਾਂ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਸਿਜਦਾ ਅਤੇ ਪਾਈਬੇਸ, ਜਾਂ ਸੁਲਤਾਨ ਦੇ ਅੱਗੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਅਦਾਲਤ ਬਣਾਈ ਰੱਖੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸੰਜੀਦਾ ਦਰਜੇ ਵਿੱਚ ਖੜੇ ਹੋਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਨਾ ਤਾਂ ਨੀਵੀਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉੱਚੇ ਅਹੁਦੇ ਦੇਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ। ਉਸ ਨੇ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਈਰਾਨੀ ਨਾਇਕ ਅਫਰਾਸੈਬ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸਾਂਝੀ ਕਰਨਾ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਸਨੇ ਉਸਦੇ ਚਚੇਰੇ ਭਰਾ ਸ਼ੇਰ ਖਾਨ ਨੂੰ ਉਸਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ਹਿਰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੂੰ ਹਰਾਉਣ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਤੁਰਕੀ ਦੇ ਕੁਲੀਨ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਬਚਾਅ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਅਤੇ ਇਕਤਾਸ ਵਿੱਚ ਜਾਸੂਸ (ਬਾਰਿਦ) ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਅਤੇ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ। ਲੋਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੇ ਰਵੱਈਏ ਵਿੱਚ ਉਹ ਕਠੋਰਤਾ ਅਤੇ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਸੀ। ਉਹ ਆਮ ਜਨਤਾ ਦੀ ਭਲਾਈ ਲਈ ਚਿੰਤਤ ਸੀ। ਉਹ ਕਿਸਾਨਾਂ 'ਤੇ ਮੱਧਮ ਭੂਮੀ ਟੈਕਸ (ਖਰਾਜ) ਲਗਾਉਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਉਹ ਗਰੀਬਾਂ ਅਤੇ ਲੋੜਵੰਦਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਬਲਬਨ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਦਰੋਹ ਅਤੇ ਬਗ਼ਾਵਤਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਬੇਹੱਦ ਕਠੋਰ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਰਾਜ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਸਾਲ ਮੇਓਸ (Meos) ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ, ਨਿਰਦੋਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟਿਆ, ਕੁੜੀਆਂ ਨਾਲ ਛੇੜਛਾੜ ਕੀਤੀ, ਵਪਾਰ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਾਫ਼ਲਿਆਂ ਅਤੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਲਈ ਆਉਣਾ ਅਤੇ ਜਾਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਖਿਲਾਫ ਸਖ਼ਤ ਕਾਰਵਾਈ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਕਿਲਾ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਥਾਣੇ (ਫੌਜੀ ਚੌਕੀਆਂ) ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੇ ਅਣਆਗਿਆਕਾਰੀ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਕੇ, ਜੰਗਲੀ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰਕੇ, ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਅਮਨ-ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖ ਕੇ ਦੁਆਬ ਖੇਤਰ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ। ਵਪਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਬੰਜਾਰਿਆਂ ਲਈ ਸੜਕਾਂ ਵੀ ਖਾਲੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਉਸਨੇ ਕਟੋਹਾਰ (ਆਧੁਨਿਕ ਰੋਹਿਲਖੰਡ) ਵਿੱਚ ਵਿਦਰੋਹੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸਖ਼ਤ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਵੀ ਕੀਤੀਆਂ। ਬਾਗੀਆਂ ਨੇ ਪਿੰਡਾਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟ ਲਿਆ ਅਤੇ ਬਦਾਉਨ ਅਤੇ ਅਮਰੋਹਾ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਤੰਗ ਕੀਤਾ। ਅਜਿਹੇ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ, ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਕੁਸ਼ਲ ਅਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਫੌਜ ਦਾ ਪੁਨਰਗਠਨ ਕੀਤਾ। ਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹਾਦਰ ਅਤੇ ਤਜਰਬੇਕਾਰ ਬੰਦੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ

ਗਏ। ਇਕਤਾ (Iqta) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਮਿਹਨਤਾਨਾ (remuneration) ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਸਰਗਰਮ ਅਤੇ ਚੌਕਸ ਰੱਖਿਆ।

ਬਲਬਨ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਦੀ ਖੇਤਰੀ ਅਖੰਡਤਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਅਭਿਲਾਸ਼ੀ ਤੁਰਕੀ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾ ਕੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਵੱਕਾਰ ਨੂੰ ਵਧਾਇਆ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਉਸਨੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਰਾਜਪੂਤ ਰਾਜਾਂ, ਗਵਾਲੀਅਰ ਅਤੇ ਰਣਥੰਬੋਰ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਨੇ ਗਵਾਲੀਅਰ ਨੂੰ ਮੁੜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਪਰ ਰਣਥੰਬੋਰ ਨੂੰ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ। ਰਣਥੰਬੋਰ ਚੌਹਾਨਾਂ ਦੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਉਸਨੇ ਅਜਮੇਰ ਅਤੇ ਨਾਗੌਰ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਕੀਤਾ। ਤੁਰਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਸਨੇ ਜਮਨਾ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਬੁੰਦੇਲਖੰਡ ਦੇ ਬਘੇਲਾ, ਵੱਲ ਦੂਜੀ ਮੁਹਿੰਮ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ। ਬਲਬਨ ਨੇ ਕਾਰਾ ਦੇ ਦੱਖਣ ਦੇ ਮੈਦਾਨੀ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਖਾਲੀ ਕਰਨ ਲਈ ਰੀਵਾ ਦੇ ਬਘੇਲਾ ਮੁਖੀ 'ਤੇ ਸਫਲ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਜਿੱਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਸਨੇ ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਕਟੋਹਾਰ ਜਾਂ ਆਧੁਨਿਕ ਰੋਹਿਲਖੰਡ ਵੱਲ ਮੋੜ ਲਿਆ। ਕਟੋਹਰੀਆ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਨੇ ਅਹਿਚਟਾ ਵਿਖੇ ਆਪਣੇ ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਨਾਲ, ਬਦਾਯੂਨ ਅਤੇ ਸੰਭਲ ਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰਨਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਬਲਬਨ ਨੇ ਇੱਕ ਮੁਹਿੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਖ਼ਤਰੇ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸਖ਼ਤ ਕਦਮ ਚੁੱਕੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਕਤੇਹਾਰ ਤੱਕ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ। ਬਲਬਨ ਦੁਆਰਾ ਮਾਲਵਾ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹੋਰ ਲੁੱਟ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ, ਤੁਰਕੀ ਰਾਜ ਵਿਸਥਾਰਵਾਦੀ ਨੀਤੀ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਬਲਬਨ ਦੇ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਉਤਸ਼ਾਹੀ ਤੁਰਕੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਨ ਜੋ ਇੱਕ ਸੁਤੰਤਰ ਸਾਮਰਾਜ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਘੁਰ ਅਤੇ ਗਜ਼ਨੀ ਦੇ ਸਥਾਨਕ ਸ਼ਾਸਕ, ਕੁਰਲੁਗ, ਸਿੰਧ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰ ਗਏ ਅਤੇ ਮੰਗੋਲਾਂ ਦੇ ਖਤਰੇ ਕਾਰਨ ਕੋਹ-ਏ-ਜੂਡ ਜਾਂ ਲੂਣ ਰੇਂਜ (salt Ranges) ਦੇ ਸੀਸ-ਇੰਡਸ ਖੇਤਰ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਹ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਿੰਧ ਤੱਕ ਆਪਣਾ ਕੰਟਰੋਲ ਵਧਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਦੇਲਤ ਹੀ ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਦਾ ਉਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਕੰਟਰੋਲ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ, ਲਾਹੌਰ ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਦੇ ਨਾਮਾਤਰ ਨਿਯੰਤਰਣ ਅਧੀਨ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ 'ਤੇ ਪਕੜ ਗੁਆਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਸਿੰਧ ਵੀ ਵਿਦਰੋਹ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਗਵਰਨਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਨੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਝੰਡਾ ਉਠਾਇਆ ਪਰ, ਬਲਬਨ ਨੇ ਸਿੰਧ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮੁਲਤਾਨ 'ਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਦੁਬਾਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ।

ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ, ਬੰਗਾਲ ਅਤੇ ਬਿਹਾਰ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਲਖਨੈਤੀ ਦੇ ਗਵਰਨਰਾਂ ਦੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਵਿੱਚ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਮੁਲਤਾਨ ਪ੍ਰਤੀ ਰਸਮੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ, ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਆਪਣੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ। ਨਾਇਬ ਵਜੋਂ, ਬਲਬਨ ਨੇ ਯੁਜ਼ਬੇਕ ਨੂੰ ਲਖਨੈਤੀ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਉੱਠਿਆ ਅਤੇ ਕੁਝ ਖੇਤਰੀ ਇਕਾਈਆਂ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਭਿਆਨਕ ਹਾਰ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਅਤੇ 1257 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਉਸਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਫਿਰ, ਬਲਬਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਰੋਸੇ ਯੋਗ ਗੁਲਾਮ ਅਫਸਰ, ਤੁਗਰਿਲ ਨੂੰ ਲਖਨੈਤੀ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ, ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਧਾਰਨ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਨਾਮ ਵਿੱਚ ਖੁਤਬਾ ਪੜ੍ਹਿਆ। ਉਸਨੇ ਜਾਝਨਗਰ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕ ਤੋਂ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਦੈਲਤ ਅਤੇ ਹਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵੰਡਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਬਲਬਨ ਜਦੋਂ ਤੁਗਰੀਲ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਬਾਰੇ ਸੁਣਿਆ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਹੋਇਆ। 1276 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ, ਉਸਨੇ ਗਵਰਨਰ ਅਮੀਨ ਖਾਨ ਨੂੰ ਤੁਗਰਿਲ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਮਾਰਚ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਅਮੀਨ ਖਾਨ ਆਪਣੇ ਮਿਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ। ਬਲਬਨ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ

ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਲਾਸ਼ ਨੂੰ ਜਨਤਕ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਲਈ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਤੁਗਰੀਲ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਲਈ ਇੱਕ ਹੋਰ ਅਫ਼ਸਰ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ, ਪਰ ਨਤੀਜਾ ਉਹੀ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਲਈ ਬਲਬਨ ਨੂੰ ਬੇਹੱਦ ਗੰਭੀਰ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਉਸਨੇ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤੁਗਰੀਲ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਮੁਹਿੰਮ ਚਲਾਈ। 1280-82 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਦੋ ਸਾਲ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਉਹ ਤੁਗਰੀਲ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਵਿੱਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਬੁਗਰਾ ਖਾਨ ਨੂੰ ਪੂਰਬ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ। ਬਲਬਨ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਸੁਤੰਤਰ ਸਾਮਰਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਲਗਭਗ ਚਾਲੀ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਬੰਗਾਲ ਉੱਤੇ ਰਾਜ ਕੀਤਾ।

ਮੰਗੋਲ ਦੇ ਖ਼ਤਰੇ ਨੂੰ ਬਲਬਨ ਨੇ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਰੁਝਾ ਰਖਿਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੰਗੋਲਾਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਫੌਜੀ ਅਤੇ ਕੂਟਨੀਤਕ ਦੋਵੇਂ ਉਪਾਅ ਅਪਣਾਏ। ਉਸਨੇ ਹਲਾਕੂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਦੂਤ ਭੇਜਿਆ, ਮੰਗੋਲ ਨੇਤਾ ਜਿਸਨੇ ਤੁਰਕਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਟ੍ਰਾਂਸਕਸਿਆਨਾ ਉੱਤੇ ਦਬਦਬਾ ਬਣਾਇਆ। ਉਹ ਚਿੰਗੀਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸੀ। 1260 ਈ. ਵਿੱਚ, ਹਲਾਕੂ ਨੇ ਇੱਕ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਵਾਪਸੀ ਦੂਤਾਵਾਸ ਭੇਜਿਆ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਲਬਨ ਨੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਹਲਾਕੂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਭਾਰਤ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਨਾ ਕਰਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦਾ ਧਿਆਨ ਇਰਾਕ, ਸੀਰੀਆ ਅਤੇ ਮਿਸਰ ਵੱਲ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਸਰ ਦੀ ਫੌਜ ਤੋਂ ਗੰਭੀਰ ਝਟਕਾ ਲੱਗਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਮੰਗੋਲਾਂ ਨੂੰ ਸੀਰੀਆ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਹਟਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋਣਾ ਪਿਆ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ, ਹਲਾਕੂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਰਪ੍ਰਸਤਾਂ ਨੂੰ ਸਿੰਧ ਅਤੇ ਕੋਹ-ਏ-ਜੂਦ ਵਿੱਚ ਕਈ ਵਾਰ ਭੇਜਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਆਪਣੀ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਹਲਾਕੂ ਦੀ ਮੌਤ ਨਾਲ ਮੰਗੋਲਾਂ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕ ਵਿਚਕਾਰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਮਝੌਤਾ ਅਤੇ ਨੇਕ ਇੱਛਾ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ। ਮੰਗੋਲਾਂ ਨੇ ਬਿਆਸ ਵੱਲ ਲਗਾਤਾਰ ਹਮਲੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਬਲਬਨ ਦੇ ਚਚੇਰੇ ਭਰਾ ਨੇ ਮੰਗੋਲਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਢਾਲ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕੀਤਾ, ਉਸਨੇ ਲਾਹੌਰ, ਸੁਨਾਮ, ਦੀਪਾਲਪੁਰ ਦੀ ਇਕਤਾ (Iqta) ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਿਆ। ਬਲਬਨ ਨੇ ਮੰਗੋਲਾਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਨੀਤੀ ਅਪਣਾਈ। ਬਲਬਨ ਨੇ ਕੁਝ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਦੁਆਬ ਦੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਸਾਫ਼ ਕੀਤੀਆਂ, ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨੇੜਲੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਕੋਹ-ਏ-ਜੂਦ ਵੱਲ ਮਾਰਚ ਕੀਤਾ। 1270 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ, ਉਸਨੇ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਕਿਲਾ ਦੁਬਾਰਾ ਬਣਾਇਆ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰ, ਪ੍ਰਿੰਸ ਮੁਹੰਮਦ ਨੂੰ ਸਰਹੱਦੀ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਉਹ ਇੱਕ ਸਮਰੱਥ ਅਤੇ ਊਰਜਾਵਾਨ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਮੰਗੋਲਾਂ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕੀਤਾ। ਮੁਲਤਾਨ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ਰੱਖਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਮਾਲ ਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਮੰਗੋਲ ਦਰਿਆ ਬਿਆਸ ਦੇ ਪਾਰ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। 70 ਤੋਂ 80,000 ਸਾਵਰਾਂ ਦੀ ਮੰਗੋਲ ਫੌਜਾਂ ਮੁਲਤਾਨ ਤੋਂ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਮੁਹੰਮਦ, ਸਮਾਣਾ ਤੋਂ ਬੁਘਰਾ ਖਾਨ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਮਲਿਕ ਬਾਰਬਕ ਬਕਤਰਸੇ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ। 1285 ਈ. ਵਿੱਚ, ਪ੍ਰਿੰਸ ਮੁਹੰਮਦ ਮੰਗੋਲਾਂ ਨਾਲ ਝੜਪ ਵਿੱਚ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀ ਮੌਤ ਨੇ ਬਲਬਨ ਨੂੰ ਝਟਕਾ ਦਿੱਤਾ। ਬਲਬਨ ਦੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਆਖਰੀ ਮੰਗੋਲ ਹਮਲਾ 1288 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਤਾਮਰ ਖਾਨ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਮੁਲਤਾਨ ਤੱਕ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, 1290 ਈਸਵੀ ਤੱਕ, ਮੰਗੋਲਾਂ ਨੇ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਦਬਦਬਾ ਬਣਾਇਆ, ਅਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਅਤੇ ਸਿੰਧ ਨੂੰ ਧਮਕੀ ਦਿੱਤੀ। ਪਰ ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚੇ। ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਮੁਲਤਾਨ ਚੌਕਸੀ ਅਤੇ ਫੌਜੀ ਤਿਆਰੀ ਨਾਲ ਬਚ ਗਿਆ।

ਬਲਬਨ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਲਾਮ ਰਾਜਵੰਸ਼ ਸਿਰਫ਼ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਹੀ ਚੱਲਿਆ। ਬੁਘਰਾ ਖਾਨ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਗੱਦੀ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਕੈਕੁਬਦ ਖਾਨ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਲਖਨੌਤੀ ਉੱਤੇ ਰਾਜ ਕਰਨਾ ਪਸੰਦ ਕੀਤਾ। ਕੈਕੁਬਦ ਇੱਕ ਅਯੋਗ

ਸ਼ਾਸਕ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਦਾ ਨਿਜ਼ਾਮੂਦੀਨ ਨੂੰ ਨਿਖੰਤਰਣ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਨਿਜ਼ਾਮੂਦੀਨ ਵੀ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਢਹਿ-ਢੇਰੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਜਲਾਉੱਦੀਨ ਖਲਜੀ 1290 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਦਾ ਸੁਲਤਾਨ ਬਣਿਆ।

1.3.3 ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ ॥

1. ਇਲਤੁਤਮਿਸ਼ ਦਾ ਤੁਰੰਤ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਕੌਣ ਸੀ?

---

2. ਰਜ਼ੀਆ ਦੇ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਪਿੱਛੇ ਕੀ ਕਾਰਨ ਸਨ?

---

3. ਅਲਾਉਦੀਨ ਮਸੂਦ ਦੇ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸ਼ਾਸਕ ਦਾ ਨਾਮ ਦੱਸੋ?

---

4. ਅਲਟੂਨੀਆ ਕੌਣ ਸੀ?

---

5. ਰਜ਼ੀਆ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੱਦੀ ਕਿਸਨੇ ਸੰਭਾਲੀ?

---

6. ਹਲਾਕੂ ਕੌਣ ਸੀ?

---

7. ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਨ ਸਮੇਂ ਬਲਬਨ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰੋ?

1.4 ਖੇਤਰੀ ਵਿਸਤਾਰ (1290-1320) TERRITORIAL EXPANSION (1290-1320A. D.)

ਖਲਜੀ ਖ਼ਾਨਦਾਨ 1290 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਅਤੇ 1320 ਈਸਵੀ ਤੱਕ ਰਾਜ ਕੀਤਾ। ਖਲਜੀ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੇ ਨਾਲ, ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਫੈਲ ਗਈਆਂ। ਖਿਲਜੀ ਰਾਜਾਂ ਨੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਤੌਰ ਤੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕਾਂ ਅਤੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਭਰਤੀ ਕੀਤਾ। ਤੁਰਕ, ਭਾਰਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਵੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਪੁਨਰਗਠਨ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਦਾ ਖੇਤਰੀ ਵਿਸਥਾਰ ਹੋਇਆ।

1.4.1 ਜਲਾਲੁੱਦੀਨ ਖਲਜੀ JALALUDDIN KHALJI

ਖਲਜੀ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਦਾ ਮੋਢੀ ਜਲਾਲੂਦੀਨ ਖਲਜੀ (1290-96) ਸੀ। ਜਿਸਨੇ ਆਖ਼ਰੀ ਗੁਲਾਮ ਸੁਲਤਾਨ, ਕੈਕੁਬਦ ਦਾ ਤਖਤਾ ਪਲਟ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਕੋਈ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਦੇ ਖੇਤਰੀ ਵਿਸਤਾਰ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਦਾ ਛੇ ਸਾਲ ਦਾ ਰਾਜ ਅੰਦਰੂਨੀ ਵਿਰੋਧਤਾਈਆਂ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਸਨੇ ਤੰਗ ਅਲਹਿਦਗੀ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੇ ਨਵੇਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉੱਚ ਅਹੁਦਿਆਂ 'ਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕਤਾ (iqta) ਦਿੱਤੀ। ਉਸਨੇ ਬਲਬਨ ਦੇ ਭਤੀਜੇ ਮਲਿਕ ਛੱਜੂ ਨੂੰ ਕਾਰਾ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ। ਮਲਿਕ ਛੱਜੂ ਨੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਲਈ ਹਿੰਦੂ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਦਿੱਲੀ ਵੱਲ ਕੂਚ ਕੀਤਾ। ਜਲਾਲੂਦੀਨ ਖਲਜੀ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਹਰਾਇਆ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਬੰਦੀ ਬਣਾ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੀ ਗਵਰਨਰਸ਼ਿਪ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਸੁਲਤਾਨ ਨੇ

ਆਪਣੇ ਭਤੀਜੇ ਅਤੇ ਜਵਾਈ, ਅਲੀ ਗੁਰਸ਼ਾਸਪ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਅਲਾਉਦੀਨ ਖਲਜੀ ਦੇ ਨਾਂ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਲਾਲੂਦੀਨ ਦਿਆਲੂ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਨਰਮੀ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਸਾਰੇ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਅਤੇ ਸਮਰਥਨ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਰਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਧਾਰਮਿਕ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਅਭਿਆਸਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੱਤੀ।

1290-92 ਈਸਵੀ. ਵਿੱਚ ਮੰਗੋਲਾਂ ਨੇ ਦੀਪਾਲਪੁਰ ਅਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਖੇਤਰ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਜਲਾਲੂਦੀਨ ਨੇ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ। ਮੰਗੋਲਾਂ ਸੁਲਤਾਨ ਦੀ ਉਦਾਰਤਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਜਾ ਵਸੇ। 1292 ਈਸਵੀ. ਵਿੱਚ, ਸੁਲਤਾਨ ਦੁਆਰਾ ਰਣਥੰਬੋਰ ਦੇ ਚੌਹਾਨ ਸ਼ਾਸਕ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇੱਕ ਮੁਹਿੰਮ ਚਲਾਈ ਗਈ ਸੀ। ਰਣਥੰਬੋਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਘੇਰ ਲਿਆ ਗਿਆ, ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਸੁਲਤਾਨ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਸੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਰਚਣ ਵਾਲਾ ਸੀਦੀ ਮੌਲਾ ਸੀ, ਜੋ ਇੱਕ ਸੂਫੀ ਸੰਤ ਸੀ। ਸਿਦੀ ਮੌਲਾ ਤੁਰਕੀ ਅਤੇ ਖਲਜੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਅਨੁਯਾਈ ਸੀ। ਸੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਉਕਸਾਇਆ ਗਿਆ, ਇਸ ਲਈ ਉਸਨੇ ਹੈਦਰੀ ਕਲੰਦਰਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਦੀ ਮੌਲਾ 'ਤੇ ਹਮਲੇ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ।

ਜਲਾਲੂਦੀਨ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਅਨੋਖੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਯਾਦਵ ਰਾਜਧਾਨੀ ਦੇਓਗੀਰ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਭਤੀਜੇ ਅਲਾਉਦੀਨ ਨੂੰ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮੁਹਿੰਮਾਂ 'ਤੇ ਭੇਜਿਆ। 1293 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ, ਉਸਨੇ ਕਾਰਾ ਵਿਖੇ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਫੌਜ ਦੀ ਭਰਤੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਭੀਲਸਾ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵੱਲ ਇੱਕ ਮੁਹਿੰਮ ਚਲਾਈ। ਉਸਨੇ ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਲੁੱਟ ਦਾ ਮਾਲ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਜਿੱਤਣ ਲਈ ਭੇਜਿਆ। ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਅਲਾਉਦੀਨ ਨੇ ਦੇਵਗੀਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇੱਕ ਮੁਹਿੰਮ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ। ਉਸ ਨੇ ਕਾਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਲਾ-ਉਲ-ਮੁਲਕ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਵਧਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ, ਸਿੰਘਾਨਾ ਅਧੀਨ ਯਾਦਵ ਸੈਨਾ ਵਾਰੰਗਲ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਅਲਾਉਦੀਨ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਦੇਵਗੀਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪਹੁੰਚੀਆਂ ਤਾਂ ਕੁਝ ਯਾਦਵ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਲੜੇ ਪਰ ਰਾਮਦੇਵ ਨੇ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਦੀ ਗੈਰ-ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀ 'ਤੇ ਦਸਤਖਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ। ਜਦੋਂ ਸਿੰਘਾਨਾ, ਯਾਦਵ ਰਾਜਕੁਮਾਰ, ਮੁੱਖ ਸੈਨਾ ਨਾਲ ਵਾਪਸ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅਲਾਉਦੀਨ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਲਾਉਦੀਨ ਨੇ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਸਿੰਘਾਨਾ ਦੀ ਫੌਜ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਘਬਰਾ ਕੇ ਭੱਜ ਗਿਆ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਲੁੱਟ ਖਲਜੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਆ ਗਈ। ਇਹ ਖਬਰ ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਅਤੇ ਸੁਲਤਾਨ, ਅਲਾਉਦੀਨ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਆਇਆ ਅਤੇ ਲੁੱਟ ਦਾ ਮਾਲ ਆਪ ਜਬਤ ਕਰ ਲਿਆ। ਜਦੋਂ ਜਲਾਲੂਦੀਨ ਕਾਰਾ ਪਹੁੰਚਿਆ, ਅਲਾਉਦੀਨ ਨੇ ਸੁਲਤਾਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਰਚੀ ਅਤੇ 1296 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਉਸਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਸੁਲਤਾਨ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। ਸੁਲਤਾਨ ਦੀ ਵਿਧਵਾ, ਮਲਿਕਾ-ਏ-ਜਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਪੁੱਤਰ ਰੁਕਨੁਦੀਨ ਇਬਰਾਹਿਮ, ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਸੁਲਤਾਨ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਅਰਕਲੀ ਖਾਨ, ਗੱਦੀ ਦਾ ਸਹੀ ਵਾਰਸ ਸੀ। ਅਲਾਉਦੀਨ ਸਿੰਘਾਸਣ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਦੋਵਾਂ ਸਹਿਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦਾ ਸਿਰ ਕਲਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮਾਂ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

1.4.2 ਅਲਾਉਦੀਨ ਖਲਜੀ ALAUDDIN KHALJI

ਅਲਾਉਦੀਨ ਖਲਜੀ 1296 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠਾ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਪੂਰਵਜ ਦੀ ਉਦਾਰਵਾਦੀ, ਮਾਨਵਤਾਵਾਦੀ ਅਤੇ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਪਹੁੰਚ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਇਸਨੂੰ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਬਲਬਨ ਦੇ ਡਰ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਵੱਲ ਉਸਦਾ ਝੁਕਾਅ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਉਸਦੀ ਚੰਗੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਅਧਾਰ ਸੀ। ਇਸਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਉਸਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ 12, ਉਸਦੇ ਭਤੀਜੇ ਅਕਾਦ ਖਾਨ ਸਮੇਤ, ਉਸਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦੇ ਦੋ-ਦੋ ਵਿਦਰੋਹ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ। ਉਸ ਨੇ ਬਾਗੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸਖ਼ਤ ਕਦਮ ਚੁੱਕੇ ਅਤੇ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਕਾਬੂ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਮੇਲ-ਜੋਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵਰਜਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕੱਠੀ ਹੋਈ ਦੌਲਤ ਨੂੰ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਵੀ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਵਿਆਹ ਦੇ ਗੱਠਜੋੜ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਲਤਾਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਵੀ ਲੈਣੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਉਸਨੇ ਤੁਰਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਗੈਰ-ਤੁਰਕਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਮੌਕੇ ਦਿੱਤੇ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਗੈਰ-ਤੁਰਕ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਤਰੱਕੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਉਹ ਸਨ ਜਫ਼ਰ ਖਾਨ, ਨੁਸਰਤ ਖਾਨ, ਮਲਿਕ ਕਾਫੂਰ ਅਤੇ ਮਲਿਕ ਨਾਇਕ। ਉਸਨੇ ਭਾਰਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਤੋਂ ਜੰਗੀ ਲੁੱਟ ਦਾ 4/5ਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਮੰਗਿਆ; ਜੇ ਉਹ ਰਾਜ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਸਨੇ ਜਾਸੂਸਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਬਣਾਈ ਜੋ ਕਿ ਜਿਸ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਕਾਸ ਬਾਰੇ ਸੂਚਿਤ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਮੰਨਦਾ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਮਾਮਲੇ ਸ਼ਾਰਾ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਤੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਸਨ। ਰਾਜ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਅਧੀਨ ਸੀ ਅਤੇ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਮਾਮਲੇ ਕਾਜ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਮੁਫਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸੌਂਪੇ ਗਏ ਸਨ। ਉਸਨੇ ਇਨਾਮ ਜਾਂ ਵਕਫ਼ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀਆਂ ਚੈਰੀਟੇਬਲ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਿਆ।

ਅਲਾਉਦੀਨ ਖਲਜੀ ਨੇ ਸਲਤਨਤ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਪੁਨਰਗਠਨ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਮੰਗੋਲਾਂ ਨਾਲ ਲੜਨ ਲਈ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਫੌਜ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਖੇਤੀ ਸੁਧਾਰ ਲਿਆਂਦੇ। ਉਸ ਦੇ ਖੇਤੀ ਸੁਧਾਰਾਂ ਦਾ ਮਕਸਦ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਦੀਪਾਲਪੁਰ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਕਾਰਾ, ਆਧੁਨਿਕ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲਿਆਉਣਾ ਸੀ। ਪਿੰਡਾਂ ਨੂੰ ਖਾਲਿਸਾ (ਮੁਕਟ ਭੂਮੀ) ਅਧੀਨ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮਾਲੀਆ ਪੈਦਾਵਾਰ ਦਾ ਅੱਧਾ ਤੈਅ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਰਾਜ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਕਾਸ਼ਤ ਅਧੀਨ ਰਕਬੇ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਨਕਦੀ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਟੈਕਸ ਵੀ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਚਰਾਈ ਪਸ਼ੂਆਂ 'ਤੇ ਅਤੇ ਘੜੀ ਘਰਾਂ 'ਤੇ। ਮਾਲੀਆ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਲਈ, ਰਾਏ, ਰਾਣਾ ਅਤੇ ਰਾਵਤ ਦੇ ਨਾਲ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਚੋਲਿਆਂ ਦੀ ਲੜੀ ਸੀ; ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਮੁਖੀ ਚੌਧਰੀ ਜਾਂ ਮੁਕੱਦਮ ਦਾ ਮੁਖੀ; ਕੁਝ ਅਧਿਕਾਰੀ ਜਿਵੇਂ ਲੇਖਾਕਾਰ (ਮੁਤਸਰਿਫ), ਕੁਲੈਕਟਰ (ਅਮਿਲ), ਅਤੇ ਏਜੰਟ (ਗੁਮਸ਼ਤਾ)। ਅਲਾਉਦੀਨ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਨਖਾਹ ਦਿੱਤੀ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ 'ਤੇ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖੀ। ਜੇ ਕੋਈ ਜੀਤਲ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਅਲਾਉਦੀਨ ਖਲਜੀ ਦੇ ਬਜ਼ਾਰ ਸੁਧਾਰਾਂ ਨੇ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਅਤੇ ਫੌਜੀ ਲੋੜਾਂ ਵੱਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ। ਬਜ਼ਾਰ ਸੁਧਾਰਾਂ ਪਿੱਛੇ ਉਸਦਾ ਮਨੋਰਥ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਫੌਜ ਦੀ ਭਰਤੀ ਕਰਨਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਤਨਖਾਹਾਂ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਨੂੰ ਖਾਲੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ, ਉਸਨੇ ਅਨਾਜ, ਕੱਪੜਾ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਤਿੰਨ ਬਜ਼ਾਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੰਡੀਆਂ ਦੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਲਈ ਸਖ਼ਤ

ਨਿਯਮ ਅਤੇ ਨਿਯਮ ਬਣਾਏ। ਉਸਨੇ ਪਿੰਡਾਂ ਤੋਂ ਅਨਾਜ ਦੀ ਉਪਲਬਧਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਇਸਦੀ ਆਵਾਜਾਈ ਨੂੰ ਵੀ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨਾਜ ਵਪਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤ ਹਦਾਇਤਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਵਾਧੂ ਅਨਾਜ ਦੇ ਸਟਾਕ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਿਆ। ਇੱਕ ਅਧਿਕਾਰੀ (ਸੁਹਨਾ) ਨੂੰ ਮਾਰਕੀਟ ਦੇ ਮੁਖੀਆਂ ਵਜੋਂ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀ ਤਾਕਤ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਅਨਾਜ ਦੇ ਢੁਕਵੇਂ ਭੰਡਾਰ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਸ਼ਾਹੀ ਸਟੋਰ ਵੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ। ਅਨਾਜ ਦੀ ਕਮੀ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ, ਉਸਨੇ ਰਾਸ਼ਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਕੱਪੜਾ ਵਪਾਰੀਆਂ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਸਰਕਾਰੀ ਰੇਟ 'ਤੇ ਕੱਪੜਾ ਵੇਚਣ ਲਈ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹਦਾਇਤਾਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ। ਜੇਕਰ ਵਪਾਰੀ ਨੇ ਉੱਚੇ ਭਾਅ 'ਤੇ ਕੱਪੜਾ ਵੇਚਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਟੋਰ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਏ ਗਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਘੋੜਿਆਂ, ਪਸ਼ੂਆਂ ਅਤੇ ਨੈਕਰਾਂ ਦਾ ਵਪਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵੀ ਬਾਜ਼ਾਰ ਸਨ। ਮਿਲਟਰੀ ਵਿਭਾਗ ਨੂੰ ਵਾਜਬ ਕੀਮਤਾਂ 'ਤੇ ਚੰਗੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਦੇ ਘੋੜੇ ਚਾਹੀਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਨੇ ਕੀਮਤਾਂ ਤੈਅ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਘੋੜਿਆਂ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਇਆ। ਵਧੀਆ ਕਿਸਮ ਦੇ ਘੋੜੇ 100 ਤੋਂ 120 ਟੰਨਕਾਂ (Tantca), ਦੂਜੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀ 80 ਤੋਂ 90 ਟੰਨਕਾਂ ਅਤੇ ਤੀਜੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀ ਕੀਮਤ 65 ਤੋਂ 70 ਟੰਨਕਾਂ ਅਤੇ ਆਮ ਘੋੜਿਆਂ ਦੀ ਕੀਮਤ 10 ਤੋਂ 25 ਟੰਨਕਾਂ ਤੱਕ ਵਿਕਦੀ ਹੈ। ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿੱਜੀ ਅਤੇ ਘਰੇਲੂ ਸੇਵਾ ਲਈ ਗੁਲਾਮ ਖ਼ਰੀਦਣ ਦੀ ਆਦਤ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਗੁਲਾਮ ਲੜਕੇ-ਲੜਕੀਆਂ ਲਈ ਕੀਮਤਾਂ ਤੈਅ ਕੀਤੀਆਂ। ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਮੀਟ, ਫੇਅ-ਢੁਆਈ, ਦੁੱਧ ਅਤੇ ਦੁੱਧ ਤੋਂ ਬਣੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਲਈ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਭਾਅ ਵੀ ਤੈਅ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਾਸੂਸਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਰਾਹੀਂ ਮੰਡੀ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੂ ਰੱਖਦਾ ਸੀ।

ਵਿਦਿਆਰਥੀਓ, ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਅਲਾਉਦੀਨ ਖਲਜੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਖੇਤਰੀ ਵਿਸਤਾਰ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਜਾ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਕਈ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਪਹਿਲੇ ਪੜਾਅ ਵਿੱਚ ਗੁਜਰਾਤ, ਰਾਜਸਥਾਨ ਅਤੇ ਮਾਲਵਾ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ। ਦੂਜੇ ਪੜਾਅ ਵਿੱਚ, ਦੱਖਣ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਦੱਖਣ ਤੱਕ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਬੰਗਾਲ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਉਸਨੇ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਤੇ ਕਈ ਮੰਗੋਲ ਹਮਲਿਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕੀਤਾ। ਤੀਹ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ, ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਦੀਆਂ ਖੇਤਰੀ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਲਗਭਗ ਪੂਰੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਕਵਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਅਲਾਉਦੀਨ ਖਲਜੀ ਨੇ 1299 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਗੁਜਰਾਤ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਮੁਹਿੰਮ ਚਲਾਈ, ਗੁਜਰਾਤ ਦੀ ਦੌਲਤ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵੱਲ ਖਿੱਚਿਆ। ਇਸਦੀ ਉਪਜਾਊ ਜ਼ਮੀਨ; ਦਸਤਕਾਰੀ ਉਤਪਾਦਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਟੈਕਸਟਾਈਲ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ; ਮੁੱਖ ਬੰਦਰਗਾਹ, ਖੰਬਾਇਤ (ਕੈਂਬੇ) ਵਪਾਰ ਕਰਦਾ ਸੀ ; ਪੱਛਮੀ ਏਸ਼ੀਆ, ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬੀ ਏਸ਼ੀਆ ਅਤੇ ਚੀਨ ਨਾਲ। ਇਹ ਸਭ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਨੂੰ ਲੁਭਾਉਣ ਲਈ ਕਾਫੀ ਸੀ। ਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਚਿਤੌੜ ਦੇ ਪਾਰ ਗੁਜਰਾਤ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਸੰਯੁਕਤ ਕਮਾਂਡ ਅਲਾਉਦੀਨ ਦੇ ਦੋ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਫੌਜੀ ਜਰਨੈਲਾਂ ਉਲੁਗ ਖਾਨ ਅਤੇ ਨੁਸਰਤ ਖਾਨ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਫੌਜ ਨੇ ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਰਾਜਾ ਕਰਨ ਵਾਘੇਲਾ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਅਨਹਿਲਵਾੜਾ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ। ਰਾਜਾ ਕਰਣ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦੇਵਲ ਦੇਵੀ ਨਾਲ ਦੇਉਗੀਰ ਨੂੰ ਭੱਜ ਗਿਆ। ਰਾਜੇ ਦੀ ਪਤਨੀ ਕਮਲਾ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਬੰਦੀ ਬਣਾ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਜਿੱਥੇ ਸੁਲਤਾਨ ਨੇ ਉਸ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰ ਲਿਆ। ਸੂਰਤ ਸਮੇਤ ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਕਈ ਹੋਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਸਬਿਆਂ, ਸੈਮਨਾਥ ਸਮੇਤ ਕਈ ਮੱਠਾਂ ਅਤੇ ਮੰਦਰਾਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟਿਆ ਗਿਆ। ਖੰਬਾਇਤ ਤੋਂ, ਗੁਲਾਮ ਮਲਿਕ ਕਾਫੂਰ ਨੂੰ ਇੱਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਪਾਰੀ ਤੋਂ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਮਲਿਕ ਕਾਫੂਰ ਨੇ ਦੱਖਣ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਹਜ਼ਾਰ-ਦੀਨਾਰੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ

ਨੂੰ 1000 ਸੋਨੇ ਦੀਆਂ ਮੋਹਰਾਂ ਨਾਲ ਖਰੀਦਿਆ ਗਿਆ। ਗੁਜਰਾਤ ਤੁਰਕੀ ਦੇ ਰਾਜ ਅਧੀਨ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸੁਲਤਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਜਾ ਅਲਪ ਖਾਨ ਨੂੰ ਗੁਜਰਾਤ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ। ਚਿਤੌੜ ਦੀ ਜਿੱਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਅਲਾਉਦੀਨ ਨੇ ਮਾਲਵੇ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਆਬਾਦੀ ਵਾਲੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਾਲਾ ਇੱਕ ਅਮੀਰ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਖੇਤਰ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਮਾਲਵਾ, ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਕਈ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲੁੱਟਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਅਲਾਉਦੀਨ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਿੱਧੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ। 1305 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਅਲਾਉਦੀਨ ਨੇ ਮਾਲਵਾ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਲਈ ਆਇਨੁਲ ਮੁਲਕ ਮੁਲਤਾਨੀ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ। ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕ ਰਾਏ ਮਹਿਲਕ ਦੇਵਾ ਕੋਲ 40,000 ਘੋੜਿਆਂ ਦੀ ਫੌਜ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਤੁਰਕੀ ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਈਨ-ਉਲ-ਮੁਲਕ ਨੇ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਰਾਏ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ ਅਤੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਲਈ ਉਸਨੇ ਉਜੈਨ, ਮਾਂਡੂ ਅਤੇ ਪੂਰੇ ਮਾਲਵੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਗਵਰਨਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੂਰਾ ਉੱਤਰ ਭਾਰਤ ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਦੇ ਅਧੀਨ ਆ ਗਿਆ।

ਦੂਜੇ ਪੜਾਅ ਵਿੱਚ, ਅਲਾਉਦੀਨ ਨੇ ਦੱਖਣ ਦੇ ਰਾਜਾਂ ਉੱਤੇ ਛਾਪੇਮਾਰੀ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਦੇ ਅਧੀਨ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਦੱਖਣ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਖਜ਼ਾਨਿਆਂ ਅਤੇ ਸੋਨੇ ਦੀ ਧਰਤੀ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਨ 1296 ਈਸਵੀ., ਉਸ ਨੇ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਆਪਣੀ ਮੁਹਿੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਬੁੰਦੇਲਖੰਡ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਉਸਨੇ ਯਾਦਵ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਅਤੇ ਦੇਵਗੀਰ ਦੇ ਉਸਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸਿੰਘਾਨਾ ਨੂੰ (ਦੇਵਗੀਰ ਵੱਲੋਂ) 8000 ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ ਬਲ ਨਾਲ ਹਰਾਇਆ। ਉਸਨੇ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਦੌਲਤ ਅਤੇ ਸੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਸਾਲਾਨਾ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਦੇਣ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਨੇ ਪਿਛਲੇ ਤਿੰਨ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਸਾਲਾਨਾ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਦੇਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। 1308 ਈ. ਵਿੱਚ, ਅਲਾਉਦੀਨ ਨੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਦਿਓਗੀਰ ਵੱਲ ਮੋੜ ਲਿਆ। ਉਸਨੇ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਲਈ ਮਲਿਕ ਕਾਫੂਰ ਦੇ ਨਾਲ ਦੇਓਗੀਰ ਵੱਲ ਦੋ ਫੌਜਾਂ ਭੇਜੀਆਂ। ਮਲਿਕ ਕਾਫੂਰ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤ ਟੱਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ। ਦੇਵਗੀਰ ਉਸਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸਿੰਘਾਨਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰਿਹਾ। ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਮਹਿਮਾਨ ਵਜੋਂ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਹ ਅਲਾਉਦੀਨ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਤੋਹਫ਼ੇ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਕੋਲ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ। ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਨੂੰ ਇੱਕ ਲੱਖ ਸੋਨੇ ਦੇ ਟੈਂਕੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ, ਸ਼ਾਹੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਜੋਂ ਇੱਕ ਸੁਨਹਿਰੀ ਰੰਗ ਦਾ ਛਤਰ (Canopy) ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਜਰਾਤ ਦਾ ਇੱਕ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਨੈਸਰੀ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਧੀ ਝਟਿਆਪਾਲੀ ਨੂੰ ਅਲਾਉਦੀਨ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਦਿੱਤਾ।

ਦੱਖਣ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਾਜ ਵਾਰੰਗਲ, ਦੇ ਕਾਕਤੀਆ (ਆਧੁਨਿਕ ਤੇਲੰਗਾਨਾ), ਰਾਜਧਾਨੀ ਦਵਾਰ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਵਿਚ ਹੋਯਸਾਲਸ (ਆਧੁਨਿਕ ਕਰਨਾਟਕ), ਸਬਾਰ ਦੇ ਪਾਂਡਿਆ ਅਤੇ ਮਦੁਰਾਈ (ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ) ਦੇ ਪਾਂਡਿਆ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋਯਸਾਲਸ ਸਨ। ਉਹ ਦੇਵਗੀਰ ਦੇ ਯਾਦਵ ਸਮੇਤ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਲਗਾਤਾਰ ਯੁੱਧਾਂ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝੇ ਹੋਏ ਸਨ। 1309-1311 ਈਸਵੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ, ਅਲਾਉਦੀਨ ਨੇ ਮਲਿਕ ਕਾਫੂਰ ਨੂੰ ਦੋ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਧਨ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਾਲਾਨਾ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਦੇਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਭੇਜਿਆ। ਅਲਾਉਦੀਨ ਖਲਜੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਮਝ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੀ ਦੂਰੀ ਅਤੇ ਵੱਖਰੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸੀ। ਪਹਿਲੀ ਮੁਹਿੰਮ 1309 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਰਾਜਾ ਪ੍ਰਤਾਪਰੁਦਰ ਦੇਵ II ਦੇ ਕਾਕਤੀਆ ਰਾਜ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਾਰੰਗਲ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਸੀ। ਮਲਿਕ ਕਾਫੂਰ ਨੇ ਵਾਰੰਗਲ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁਝਵਾਨ ਸੀ। ਫੌਜ ਨੇ ਬਾਹਰੀ ਕਿਨਾਰਿਆਂ 'ਤੇ ਪੱਥਰਾਂ ਨਾਲ ਬੰਬਾਰੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ, ਬਾਹਰੀ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਖੰਭਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲਿਆ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਰਾਜੇ ਨੇ ਆਤਮ ਸਮਰਪਣ

ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਸਾਲਾਨਾ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਦੇਣ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਸੋਨਾ, 20,000 ਘੋੜੇ, 100 ਹਾਥੀ ਲੁੱਟ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲੈ ਗਏ। ਫੌਜ ਦਿੱਲੀ ਪਰਤ ਆਈ ਅਤੇ ਸੁਲਤਾਨ ਵੱਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਛੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ, ਮਲਿਕ ਕਾਫੂਰ ਨੂੰ ਦਵਾਰ ਸਮੁੰਦਰ ਅਤੇ ਮਬਰ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। ਮਰਾਠਾ ਸਰਦਾਰ ਰਾਮ ਦੇਵ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਨਾਲ, ਕਾਫੂਰ ਨੇ ਦਵਾਰ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਖੇ ਹੋਯਸਾਲਾ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕ ਰਾਜਾ ਵੀਰਾ ਬੱਲਾਲ ਦੇਵਾ ਤੀਜੇ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਸਮਝੌਤਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਬਲਾਲ ਦੇਵਾ ਮਲਿਕ ਕਾਫੂਰ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਲਈ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਬੱਲਾਲ ਦੇਵਾ ਨੇ ਆਪਣਾ ਖਜ਼ਾਨਾ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸਾਲਾਨਾ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਦੇਣ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਸਮਾਂ ਬਰਬਾਦ ਕੀਤੇ ਮਲਿਕ ਕਾਫੂਰ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਪਾਂਡਿਆ ਰਾਜ ਵੱਲ ਵਧਿਆ। ਰਾਜਾ ਵੀਰਾ ਪੰਡਯਾ ਭੱਜ ਗਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਮਦੁਰਾਈ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਮੰਦਰਾਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟਿਆ ਗਿਆ, ਮਹਿਲ ਤੋੜ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਭਾਰੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਸੋਨਾ, 512 ਹਾਥੀ ਅਤੇ 5000 ਘੋੜੇ ਲੁੱਟ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੱਖਣੀ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਨੇ ਖਲਜੀਆਂ ਲਈ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਦੌਲਤ ਅਤੇ ਮਾਣ-ਸਨਮਾਨ ਲਿਆਇਆ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸਫਲਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਲਿਕ ਕਾਫੂਰ ਨੂੰ ਮਲਿਕਨਾਇਬ (ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦਾ ਨਿੱਜੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ) ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਮਿਲਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਨੇ ਦੱਖਣੀ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਲਈ ਰਾਹ ਪੱਧਰਾ ਕੀਤਾ। ਸੰਨ 1315 ਏ. ਡੀ., ਅਲਾਉਦੀਨ ਨੇ ਦੱਖਣੀ ਰਾਜਾਂ ਵੱਲ ਇੱਕ ਹੋਰ ਮੁਹਿੰਮ ਭੇਜੀ। ਦੇਵਗੀਰ ਦੇ ਰਾਮ ਦੇਵ ਦਾ ਪੁੱਤਰ, ਭੀਲਮਾ ਨੇ ਅਲਾਉਦੀਨ ਖਲਜੀ ਦੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਮਲਿਕ ਕਾਫੂਰ ਨੂੰ ਭੀਲਮਾ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਲਈ ਭੇਜਿਆ। ਭੀਲਮਾ ਬਚ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕਾਫੂਰ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹੇ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਸਨੇ ਪੁਰਾਣੇ ਮਰਾਠਾ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾੜਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਰਾਜ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਕੀਤਾ।

ਅਲਾਉਦੀਨ ਨੂੰ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਮੰਗੋਲ ਹਮਲਿਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਮੰਗੋਲਾਂ ਨੇ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ 'ਤੇ ਦਬਦਬਾ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ 1290 ਈਸਵੀ ਤੱਕ ਮੁਲਤਾਨ ਅਤੇ ਸਿੰਧ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਰੇ ਵਿੱਚ ਪਾਇਆ। ਮੰਗੋਲਾਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ, ਅਲਾਉਦੀਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਮਾਂਡਰ ਉਲੁਗ ਖਾਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਫੌਜ ਭੇਜੀ, ਜੋ ਜੁਲੰਧਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਮੰਗੋਲਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਅਤੇ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ। ਲਗਭਗ 20,000 ਮੰਗੋਲ ਮਾਰੇ ਗਏ ਅਤੇ ਕੁਝ ਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਵਿੱਚ, ਮੰਗੋਲਾਂ ਨੇ ਫਿਰ ਘੁਸਪੈਠ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਹੇਠਲੇ ਸਿੰਧ ਵਿੱਚ ਸਿਵਿਸਤਾਨ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਅਲਾਉਦੀਨ ਦੇ ਕਮਾਂਡਰ ਜ਼ਫਰ ਖਾਨ ਨੇ ਮੰਗੋਲਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਰਵਾਈ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਮੰਗੋਲਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ। ਉਸਨੇ ਕਿਲ੍ਹੇ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਮੰਗੋਲ ਕਮਾਂਡਰ ਸਾਲਦੀ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਲੈ ਆਇਆ। 1299 ਈਸਵੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ, ਮੰਗੋਲਾਂ ਨੇ ਮੰਗੋਲ ਨੇਤਾ ਦਾਵਾ ਖਾਨ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਕੁਤਲੁਗ ਖਾਨ ਦੇ ਅਧੀਨ 200,000 ਸੈਨਿਕਾਂ ਨਾਲ ਦੁਬਾਰਾ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਅਤੇ ਰਾਜ ਕਰਨ ਲਈ ਆਏ ਸਨ। ਅਲਾਉਦੀਨ ਨੇ ਜਲਦੀ ਹੀ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਦੁਆਬ ਦੇ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਆਉਣ ਲਈ ਸੰਮਨ ਭੇਜੇ। ਦੋ ਫੌਜਾਂ ਆਹਮੇ-ਸਾਹਮਣੇ ਹੋ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਜ਼ਫਰ ਖਾਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਟੁਕੜੀ ਨਾਲ ਹਮਲਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜ਼ਫਰ ਖਾਨ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਬਾਕੀ ਫੌਜ ਇਕ ਥਾਂ 'ਤੇ ਟਿਕੀ ਅਤੇ ਜ਼ਫਰ ਖਾਨ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਬਾਹਰ ਨਾ ਨਿਕਲੀ। ਮੰਗੋਲਾਂ ਨੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ, ਅਤੇ ਉਹ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਵਾਪਸ ਚਲੇ ਗਏ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਅਲਾਉਦੀਨ ਨੇ ਮੰਗੋਲਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਸਰਹੱਦਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਸਰਹੱਦਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁਝ ਉਪਾਅ ਕੀਤੇ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਇੱਕ

ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀਵਾਰ ਬਣਾਈ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਮੰਗੋਲਾਂ ਦੇ ਰਸਤੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੁਰਾਣੇ ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਸਮਾਣਾ ਅਤੇ ਦੀਪਾਲਪੁਰ ਵਿਖੇ ਤਕੜੀ ਟੁਕੜੀ ਤਾਇਨਾਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਉਸ ਨੇ ਵੱਡੀ ਫੌਜ ਭਰਤੀ ਕੀਤੀ।

ਮੰਗੋਲ 1303 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਤਰਘੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਦੇਸ਼ ਵੱਲ ਵਧੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾਉਣ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਵੱਲ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਕੂਚ ਕੀਤਾ ਕਿ ਅਲਾਉਦੀਨ ਵਾਰੰਗਲ ਵੱਲ ਆਪਣੀਆਂ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਵਿਚ ਰੁੱਝਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਮਨਾ ਪਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਸ਼ਾਹੀ ਸੰਮਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਦੁਆਬ ਤੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਫੌਜ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚ ਸਕੀ। ਅਲਾਉਦੀਨ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨਾਲ ਆਇਆ ਅਤੇ ਜਮਨਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸਿਰੀ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਰੱਖਿਆ ਸਥਿਤੀ ਸੰਭਾਲ ਲਈ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਡੇਰੇ ਦੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਇੱਕ ਟੋਆ ਪੁੱਟਣ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਪਾਸੇ ਲੱਕੜ ਦੇ ਤਖਤੇ ਲਗਾਉਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਮੰਗੋਲਾਂ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਦੋ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੀ ਕਸਰਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਾਪਸ ਚਲੇ ਗਏ। ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਸਿੰਧ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ 40,000 ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਉਹ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਨਗਰਾਂ ਨੂੰ ਸਾੜ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਅਲਾਉਦੀਨ ਨੇ ਸਮਾਣਾ ਅਤੇ ਸੁਨਾਮ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਮਲਿਕ ਨਾਇਕ ਦੇ ਅਧੀਨ ਫੌਜ ਭੇਜੀ। ਫੌਜਾਂ ਅਮਰੋਹਾ (ਆਧੁਨਿਕ ਯੂ.ਪੀ. ਦਾ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਹਿੱਸਾ) ਵਿਖੇ ਮਿਲੀਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਰਾਰੀ ਹਾਰ ਦਿੱਤੀ। ਮੰਗੋਲ ਨੇਤ, ਅਲੀ ਬੇਗ ਅਤੇ ਤਰਤਾਕ ਨੇ ਆਤਮ ਸਮਰਪਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਜਿੱਤ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਮੰਗੋਲਾਂ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਲਾਉਦੀਨ ਨੇ ਮੰਗੋਲਾਂ ਦੇ ਖਤਰੇ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਦੁਆਬ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ।

1316 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਅਲਾਉਦੀਨ ਦੀ ਮੌਤ ਨਾਲ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸੱਤਾ ਲਈ ਤਿੱਖਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮਲਿਕ ਕਾਫੂਰ ਨੇ ਅਲਾਉਦੀਨ ਦੇ ਇੱਕ ਨਾਬਾਲਗ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਉੱਤੇ ਬਿਠਾਇਆ ਅਤੇ ਮੁੱਖ ਨਿਯੰਤਰਣ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲਿਆ। ਇੱਕ ਮਹੀਨੇ ਵਿੱਚ ਉਸਦਾ ਤਖਤਾ ਪਲਟ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮੁਬਾਰਕ ਖਲਜੀ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬੈਠਾ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਉਹ ਸੁਲਤਾਨ ਬਣਿਆ, ਉਸਨੇ ਜਨਤਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਖੇਤੀ ਅਤੇ ਮੰਡੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਖ਼ਤ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਰਈਸ (Nobility) ਪ੍ਰਤੀ ਉਸਦੀ ਬੇਲੋੜੀ ਮਿਹਰ ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਚੱਲੀ, ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਤੁਗਲਕ ਰਾਜਵੰਸ਼ ਨੂੰ ਗੀਆਸੁਦੀਨ ਤੁਗਲਕ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੱਤਾ ਮੁੜ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਦਾ ਰਸਤਾ ਦਿੱਤਾ।

1.4.3 ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ III

1. ਕਾਇਕੁਬਾਦ ਕੌਣ ਸੀ?

---

2. ਜਲਾਲੁਦੀਨ ਖਲਜੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਦੇ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬੈਠਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਾਸਕ ਦਾ ਨਾਮ ਦੱਸੋ?

---

3. ਸਿਦੀ ਮੌਲਾ ਦੀ ਘਟਨਾ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਵਾਕ ਲਿਖੋ?

---

4. ਮਲਿਕ ਕਾਫੂਰ ਕੌਣ ਸੀ?

---

5. ਅਲਾਉਦੀਨ ਦੀ ਦੱਖਣ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦੇ ਦੋ ਮਨੋਰਥ ਦੱਸੋ?

---

6. ਦੇਵਲ ਦੇਵੀ ਕੌਣ ਸੀ?

1.5 ਸੰਖੇਪ

ਵਿਦਿਆਰਥੀਓ, ਇਸ ਯੂਨਿਟ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਐਬਕ ਦੇ ਦਿੱਲੀ ਸੁਲਤਾਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਤੁਰਕੀ ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਨੀਂਹ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਲਤੁਤਮਿਸ਼ ਨੇ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਨੂੰ ਵੀ ਸੰਗਠਿਤ ਅਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤਾ। ਅਸੀਂ ਬਲਬਨ ਅਧੀਨ ਕੇਂਦਰੀਕ੍ਰਿਤ ਰਾਜਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਬਾਰੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਬਣਾਈ ਜੋ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਵਿਸਥਾਰ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਸੀ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਅਸੀਂ ਅਲਾਉਦੀਨ ਖਲਜੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਪੁਨਰਗਠਨ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਖੇਤਰੀ ਵਿਸਥਾਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਪੂਰੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਵਰਗੇ ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੇ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

1.6 ਸੁਝਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਰੀਡਿੰਗਾਂ

Satish Chandra, *Medieval India From Sultanat to the Mughals: Delhi Sultanat (1206-1526)*, New Delhi: Har Anand Publications, 1997.

S.A.A.Rizvi, *The Wonder That Was India*, Vol. II, London: Sidgwick and Jackson, 1987.

K.A. Nizami (ed.), *A Comprehensive History of India, The Delhi Sultanat*, Part 2, Vol.V, New Delhi: People's Publishing House, 1993.

K.A Nizami (ed.), *Politics and Society during the Early Medieval Period*, New Delhi: People's Publishing House, 1974.

W.Haig (ed.), *The Cambridge History of India*, Vol. III, New York : Cambridge University Press, 1928.

1.7 ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਸਵਾਲ

1.7.1 ਲੰਬੇ ਜਵਾਬ ਸਵਾਲ

1. ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਲਈ ਇਲਤੁਤਮਿਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਕਿਹੜੇ ਉਪਾਅ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ?
2. ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਐਬਕ ਬਾਰੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਨੋਟ ਲਿਖੋ?
3. ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਲਈ ਬਲਬਨ ਦੁਆਰਾ ਚੁੱਕੇ ਗਏ ਉਪਾਵਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
4. ਅਲਾਉਦੀਨ ਖਲਜੀ ਦੇ ਖੇਤੀ ਅਤੇ ਮੰਡੀ ਸੁਧਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਨੋਟ ਲਿਖੋ?
5. ਅਲਾਉਦੀਨ ਖਲਜੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਖੇਤਰੀ ਵਿਸਥਾਰ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰੋ?

1.7.2 ਛੋਟੇ ਜਵਾਬ ਸਵਾਲ

1. ਅਲਾਊਦੀਨ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਸੁਧਾਰਾਂ ਦੇ ਚਾਰ ਗੁਣ ਲਿਖੋ?
2. ਰਜ਼ੀਆ ਸੁਲਤਾਨਾ ਕੌਣ ਸੀ?
3. ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਐਬਕ ਦੇ ਦੋ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਦੱਸੋ?
4. ਹਜ਼ਾਰ ਦਿਨਾਰੀ ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਕਿਸਨੂੰ ਮਿਲਿਆ?
5. ਮੰਗੋਲਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਨ ਵਾਲੇ ਅਲਾਊਦੀਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਜਰਨੈਲਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਦੱਸੋ?
6. ਤੁਸੀਂ ਸਿਜਦਾ ਅਤੇ ਪਾਈਬੇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੁਆਰਾ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ?
7. ਬਲਬਨ ਦੁਆਰਾ ਫੌਜ ਨੂੰ ਪੁਨਰਗਠਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀ ਕਦਮ ਚੁੱਕੇ ਗਏ ਸਨ?

ਬੈਚਲਰ ਆਫ਼ ਆਰਟਸ)
ਸਮੈਸਟਰ -II

ਕੋਰਸ: ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ: c.1200-c.1750

ਯੂਨਿਟ 2: ਵਿਸਤਾਰ ਅਤੇ ਵਿਘਨ (1320-1388); ਨਵੇਂ ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਵਾਧਾ: ਵਿਜੇਨਗਰ, ਬਾਹਮਣੀ ਅਤੇ ਲੋਧੀ ਸੁਲਤਾਨੀਆਂ

ਸੰਰਚਨਾ

2.0 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼

2.1 ਭੂਮਿਕਾ

2.2 ਵਿਸਤਾਰ ਅਤੇ ਵਿਘਨ (1320-1388 ਈਸਵੀ.)

2.2.1 ਗਯਾਸੁਦੀਨ ਤੁਗਲਕ

2.2.2 ਮੁਹੰਮਦ ਬਿਨ ਤੁਗਲਕ

2.2.3 ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ I

2.2.4 ਫਿਰੋਜ਼ ਤੁਗਲਕ

2.2.5 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ II

2.3 ਨਵੇਂ ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਉਭਾਰ

2.3.1 ਵਿਜਯਨਗਰ ਰਾਜ

2.3.2 ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ III

2.3.3 ਬਾਹਮਣੀ ਰਾਜ

2.3.4 ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ IV

2.3.5 ਲੋਧੀ ਸਲਤਨਤ

2.3.6 ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ V

2.4 ਸੰਖੇਪ

2.5 ਸੁਝਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਰੀਡਿੰਗਾਂ

2.6 ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਸਵਾਲ

2.6.1 ਲੰਬੇ ਜਵਾਬ ਸਵਾਲ

2.6.2 ਛੋਟੇ ਜਵਾਬ ਸਵਾਲ

2.0 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ LEARNING OBJECTIVES

ਇਸ ਯੂਨਿਟ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਵੋਗੇ:

- ਤੁਗਲਕ ਰਾਜਵੰਸ਼ ਦੇ ਅਧੀਨ ਖੇਤਰੀ ਵਿਸਤਾਰ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਦੇ ਪਤਨ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੇਗੇ।
- ਵਿਜੇਨਗਰ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਬਾਹਮਣੀ ਰਾਜ ਦੇ ਉਭਾਰ, ਵਿਸਥਾਰ ਅਤੇ ਪਤਨ ਬਾਰੇ ਜਾਣੇਗੇ।
- ਲੋਧੀ ਸਲਤਨਤ ਦੇ ਅਧੀਨ ਪਹਿਲੇ ਅਫਗਾਨ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰੇਗੇ।

2.1 ਭੂਮਿਕਾ INTRODUCTION

ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਇਹ ਇਕਾਈ ਗਯਾਸੁਦੀਨ ਤੁਗਲਕ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਤੁਗਲਕ ਰਾਜਵੰਸ਼ ਦੇ ਉਭਾਰ ਬਾਰੇ ਬਿਆਨ ਕਰੇਗੀ। ਇਹ ਮੁਹੰਮਦ ਬਿਨ ਤੁਗਲਕ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਫੈਲਣ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰੇਗੀ ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਦਾ ਪਤਨ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰੇਗੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਜੇਨਗਰ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇਵਾ ਰਾਏ ਦੇ ਅਧੀਨ ਇਸ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਬਾਹਮਣੀ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਇੱਕ ਮੁਸਲਿਮ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਵਿਜੇਨਗਰ ਰਾਜ ਦੇ ਨਾਲ ਇਸਦੇ ਨਿਰੰਤਰ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਵੀ ਦੇਖੇਗਾ। ਇਹ ਪੰਦਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਲੋਧੀ ਸਲਤਨਤ ਦੇ ਉਭਾਰ ਅਤੇ ਪਤਨ ਨੂੰ ਵੀ ਉਜਾਗਰ ਕਰੇਗਾ।

2.2 ਵਿਸਤਾਰ ਅਤੇ ਵਿਘਨ (1320-1388ਈਸਵੀ.) EXPANSION AND DISINTEGRATION (1320-1388 ਈਸਵੀ.)

ਖ਼ਲਜੀ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਦੇ ਪਤਨ ਦੇ ਨਾਲ, ਤੁਗਲਕ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਆਏ ਅਤੇ ਖੇਤਰੀ ਵਿਸਤਾਰ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਮੁਹੰਮਦ ਬਿਨ ਤੁਗਲਕ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕੇਂਦਰੀਕਰਨ ਦੀ ਉੱਚ ਪੱਧਰੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਵਿਗਾੜ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ।

2.2.1 ਗਯਾਸੁਦੀਨ ਤੁਗਲਕ GHIYASUDDIN TUGHLAQ

ਗਾਜ਼ੀ ਮਲਿਕ ਨੇ 1320 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਸੁਲਤਾਨ ਗਯਾਸੁਦੀਨ ਤੁਗਲਕ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੋਇਆ, ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਉਸਨੇ ਅਲਾਉਦੀਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕਈ ਸਾਲ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਨਿੱਜੀ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਉੱਚੇ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਉਸਨੇ ਮੰਗੋਲਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕਈ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਦੇ ਵਾਰਡਨ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਇੱਕ ਸੁਲਤਾਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਉਸਨੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਰਾਜ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਪਰਜਾ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਆਲੂ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਲਈ ਚਿੰਤਤ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਅਲਾਉਦੀਨ ਦੀ ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੇ ਦੇ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਨਾ ਕਰਨ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਸਮੀ ਅਧੀਨਗੀ ਅਤੇ ਨਿਯਮਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਭੇਜਣ ਨਾਲ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਰਹਿਣ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। 1321 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ, ਉਸਨੇ ਵਾਰੰਗਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਹੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਬਹਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਜੰਨਾ ਖਾਨ ਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ, ਜਿਸਨੂੰ ਉਲੂਗ ਖਾਨ ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਵਾਰੰਗਲ ਦੇ ਕਾਕਤੀਆ ਸ਼ਾਸਕ ਪ੍ਰਤਾਪਰੁਦਰ ਦੇਵਾ, ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਵਾਰੰਗਲ ਵੱਲ ਕੂਚ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ। ਲਗਭਗ ਪੰਜ ਮਹੀਨਿਆਂ ਲਈ, ਪ੍ਰਤਾਪਰੁਦਰ ਦੇਵਾ ਨੇ ਵਾਰੰਗਲ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕੀਤਾ, ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਸਨੇ ਆਤਮ ਸਮਰਪਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕੈਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਵਾਰੰਗਲ ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਦਿੱਲੀ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦੇ ਸਮੇਂ, ਜੰਨਾ ਖਾਨ ਨੇ ਉੜੀਸਾ ਦੇ ਜਾਜਨਗਰ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ, ਗਯਾਸੁਦੀਨ ਨੇ ਸਮਾਣਾ ਵਿਖੇ ਗੁਜਰਾਤ ਵਿਦਰੋਹ, ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਘਰੇਲੂ

ਜੰਗ ਅਤੇ ਮੰਗੋਲ ਹਮਲੇ ਨੂੰ ਦਬਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਨੇ ਤਿਰਹੂਤ ਦੇ ਰਾਜਾ ਹਰ ਸਿੰਘ ਦੇਵਾ ਨੂੰ ਵੀ ਹਰਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉੱਥੇ ਆਪਣਾ ਗਵਰਨਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ। ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸਫਲ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਜੈਨਾ ਖਾਨ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਵਾਗਤ ਲਈ ਇੱਕ ਲੱਕੜ ਦਾ ਮੰਡਪ ਬਣਾਇਆ। ਲੱਕੜ ਦਾ ਮੰਡਪ ਢਹਿ ਗਿਆ, ਅਤੇ ਸੁਲਤਾਨ 1325 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਕੁਚਲਿਆ ਗਿਆ।

2.2.2 ਮਹੰਮਦ ਬਿਨ ਤੁਗਲਕ MUHAMMAD BIN TUGHLAQ

ਜੈਨਾ ਖਾਨ ਮੁਹੰਮਦ ਬਿਨ ਤੁਗਲਕ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਬਣਿਆ। ਉਹ ਇਕਲੋਤਾ ਸ਼ਾਸਕ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਵਿਆਪਕ ਸਾਹਿਤਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਫੌਜੀ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਹ ਫ਼ਾਰਸੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਰੁਚੀ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਕਬਜ਼ੇ ਦੀ ਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪੂਰੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣਾ ਸਿੱਧਾ ਰਾਜ ਵਾਰੰਗਲ (ਤੇਲੰਗਾਨਾ), ਮੈਬਰ (ਕੋਰੋਮੰਡਲ), ਮਦੁਰਾਈ (ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ) ਅਤੇ ਦਵਾਰ ਸਮੁੰਦਰ (ਕਰਨਾਟਕ) ਤੱਕ ਭਾਰਤ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਸਿਰੇ ਤੱਕ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਕੇਂਦਰੀਕਰਨ ਦਾ ਉੱਚ ਪੱਧਰ ਸੀ। ਉਹ ਸੱਯਦ, ਅਫਗਾਨ ਅਤੇ ਤੁਰਕੀ ਦੇ ਗਵਰਨਰਾਂ ਵਰਗੇ ਭਰੋਸੇਮੰਦ ਅਫਸਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲਗਾਤਾਰ ਬਗ਼ਾਵਤਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰਾਸ਼ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ਾਲੀ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉੱਚ ਅਹੁਦੇ ਦਿੱਤੇ। ਨਾਰਾਜ਼ ਪੁਰਾਣੇ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਦੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਬੁਲਾਇਆ।

ਉਸਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ, ਮੰਗੋਲਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਉਹ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਗਏ। ਉਸ ਦੇ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ ਹੋਰ ਕੋਈ ਮੰਗੋਲ ਹਮਲਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਸੁਲਤਾਨ ਨੇ ਕਲਾਨੈਰ ਅਤੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਚੱਟਾਨ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਤਿਆ। ਮੰਗੋਲਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ 1326-27 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ, ਉਸਦੇ ਚਚੇਰੇ ਭਰਾ ਬਹਾਉਦੀਨ ਗੁਰਸਮਪ, ਗੁਲਬਰਗਾ ਨੇੜੇ ਸਾਗਰ ਦੇ ਗਵਰਨਰ, ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। ਸੁਲਤਾਨ ਨੇ ਗੁਲਬਰਗਾ ਵੱਲ ਫੌਜ ਭੇਜੀ, ਉਹ ਭੱਜ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੇ ਸੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਦੇਵਗੀਰ ਵਿਖੇ ਕੇਂਦਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਦੂਜੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ।

a. ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ Experiments

1327 ਈਸਵੀ. ਵਿੱਚ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਦੇਵਗੀਰ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਰਾਜਧਾਨੀ ਉਸ ਥਾਂ ਤੇ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਿਸਦਾ ਨਾਮ ਬਦਲ ਕੇ ਦੌਲਤਾਬਾਦ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਇਸਦੇ ਪਿੱਛੇ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਇਸਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਸਥਾਨ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਲਈ ਉੱਤਰ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਦੋਵਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨਾ ਆਸਾਨ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਸੜਕ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਛਾਂਦਾਰ ਰੁੱਖ ਲਗਾਏ, ਹਰ ਦੋ ਮੀਲ ਦੀ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਰੁਕਣ ਵਾਲੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਬਣਾਏ, ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਯਾਤਰੀਆਂ ਲਈ ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਭੋਜਨ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ। ਹਰ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਸੂਫੀਆਂ ਲਈ ਖਾਨਕਾਹ (Khangah) ਬਣਾਏ ਗਏ। ਦੌਲਤਾਬਾਦ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਹੂਲਤ ਲਈ ਕਾਫ਼ਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ। ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਸੁਆਗਤ ਲਈ ਪੂਰੀ ਤਿਆਰੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਦੌਲਤਾਬਾਦ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਵਾਰਡਾਂ (ਮੁਹੱਲਿਆਂ) ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਫੌਜਾਂ, ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ, ਸਿਵਲ ਸੇਵਕਾਂ, ਜੱਜਾਂ, ਵਿਦਵਾਨਾਂ, ਵਪਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਲਈ ਵੱਖਰੇ ਕੁਆਰਟਰ ਬਣਾਏ ਗਏ ਸਨ। ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਲਈ ਹਰੇਕ ਮੁਹੱਲੇ ਵਿੱਚ ਮਸਜਿਦਾਂ, ਬਾਜ਼ਾਰ, ਜਨਤਕ ਇਸ਼ਨਾਨਘਰ ਬਣਾਏ ਗਏ ਸਨ। ਸੁਲਤਾਨ ਨੇ ਦੌਲਤਾਬਾਦ ਵਿਖੇ ਪ੍ਰਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਗ੍ਰਾਂਟਾਂ (grants) ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ, ਤਾਂ ਜੋ ਲੋਕ ਨਵੇਂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਮੁਫਤ ਵਿਚ

ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਵਸ ਸਕਣ। ਭਾਵੇਂ ਲੋਕ ਪਰਵਾਸ ਕਰ ਗਏ, ਪਰ ਉਹ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਘਰ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਦੌਲਤਾਬਾਦ ਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਧਰਤੀ ਵਜੋਂ ਦੇਖਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ, ਦਿੱਲੀ ਉਜਾੜ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਦੋਵੇਂ ਰਾਜਧਾਨੀਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲੇ-ਨਾਲ ਹੋਇਆ। 1327-28 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ, ਸੁਲਤਾਨ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਜਹਾਨ ਪਨਾਹ ਨਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਬਣਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਯੋਜਨਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਮਹਿੰਗੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਸਿੱਕੇ ਵੀ ਚਲਾਏ। ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਤਬਦੀਲ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ, ਉਸਦੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਕਈ ਵਿਦਰੋਹ ਹੋਏ। ਉਸਨੇ ਉਹਨਾਂ ਬਗਾਵਤਾਂ ਨੂੰ ਕੁਚਲਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਪਰ ਆਖਰਕਾਰ, ਉਹ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਦੋਹਾਂ ਰਾਜਧਾਨੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਾ ਔਖਾ ਲੱਗਿਆ। 1335-37 ਈਸਵੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸੁਲਤਾਨ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੌਲਤਾਬਾਦ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਕੁਝ ਸੂਫੀ ਸੰਤਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਦੌਲਤਾਬਾਦ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਹਿਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਇਸਲਾਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਨੂੰ ਦੌਲਤਾਬਾਦ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅੱਗੇ ਮੰਗੋਲ ਘੁਸਪੈਠ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਆਪਣੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਣ ਦੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੁਹੰਮਦ ਬਿਨ ਤੁਗਲਕ ਖੁਰਾਸਾਨ ਅਤੇ ਇਰਾਕ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ 370,000 ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਫੌਜ ਭਰਤੀ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਨਖਾਵਾਂ ਇਕਤਾਸ (Iqtas) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਦਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਉਸ ਨੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਸਾਲ ਦੀ ਐਡਵਾਂਸ ਤਨਖਾਹ ਦਿੱਤੀ। ਉਸਨੇ ਜੰਗੀ ਸਾਮੱਗਰੀ ਖਰੀਦਣ 'ਤੇ ਵੱਡੀ ਰਕਮ ਖਰਚ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀ ਕਾਬਲੀਅਤ, ਘੋੜਿਆਂ ਦੀ ਬ੍ਰਾਂਡਿੰਗ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਲਵਾਰਬਾਜ਼ੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਕਦਮ ਨਹੀਂ ਚੁੱਕਿਆ। 1329-30 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ, ਉਸਨੇ 10,000 ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਫੌਜ ਨੂੰ ਕਰਾਚਿਲ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਸਾਮਰਾਜ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਲਈ ਭੇਜਿਆ। ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਜਿੱਤਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਫੌਜ ਤਿੱਬਤ ਵੱਲ ਰਵਾਨਾ ਹੋਈ, ਜਿੱਥੇ ਸਥਾਨਕ ਪਹਾੜੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਮੁਹਿੰਮ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸਫਲ ਰਹੀ। ਫੌਜ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਵਧ ਗਈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਬਚਾਅ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਦੂਰ ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਲਗਭਗ ਪੂਰੀ ਫੌਜ ਤਬਾਹ ਹੋ ਗਈ।

1329-30 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ, ਮੁਹੰਮਦ ਬਿਨ ਤੁਗਲਕ ਨੇ ਸਿੱਕੇ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ। ਉਸਨੇ ਤਾਂਬੇ ਅਤੇ ਪਿੱਤਲ ਦੀ ਟੈਕਨ ਕਰੰਸੀ ਜਾਰੀ ਕੀਤੀ ਜੋ 1331-32 ਈਸਵੀ ਤੱਕ ਪ੍ਰਚਲਨ ਵਿੱਚ ਰਹੀ। ਉਸਨੇ ਮੰਗੋਲੀਆ ਅਤੇ ਉੱਤਰੀ ਚੀਨ ਦੇ ਕੁਬਿਲੇ ਖਾਨ ਤੋਂ ਇਸ ਕਾਗਜ਼ੀ ਪੈਸੇ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦੀ ਨਕਲ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਸਕੀਮ ਸੋਨੇ ਅਤੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਭੰਡਾਰਾਂ ਵਿਚਲੇ ਪਾੜੇ ਨੂੰ ਭਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਜੋ ਅਸਫਲ ਮੁਹਿੰਮਾਂ, ਤੋਹਫ਼ਿਆਂ ਅਤੇ ਪੁਰਸਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਪਰਵਾਹੀ ਗ੍ਰਾਂਟਾਂ (grants) ਦੇ ਕਾਰਨ ਵਧੀ ਹੋਈਆਂ ਸੀ। ਸੁਨਿਆਰੇ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ 'ਤੇ ਟੈਕਨ ਸਿੱਕੇ ਬਣਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਜਦੋਂ ਸੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ, ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਟੈਕਨ ਸਿੱਕੇ ਵਾਪਸ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬਦਲੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਹੀ ਖਜ਼ਾਨੇ ਦੁਆਰਾ ਸੋਨੇ ਅਤੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਵਾਪਸ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਜਲਦੀ ਹੀ, ਤਾਂਬੇ ਅਤੇ ਪਿੱਤਲ ਦੇ ਨਵੇਂ ਸਿੱਕੇ ਪੱਥਰਾਂ ਅਤੇ ਘੜਿਆਂ ਵਾਂਗ ਬੇਕਾਰ ਹੋ ਗਏ। ਟੈਕਨ ਕਰੰਸੀ ਦਾ ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਵਣਜ 'ਤੇ ਬੁਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਸੁਲਤਾਨ ਨੇ ਨਵੀਂ ਟੈਕਨ ਕਰੰਸੀ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਬਦਲੇ ਸੋਨੇ ਅਤੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਦਿੱਤੇ।

ਆਪਣੇ ਖ਼ਾਲੀ ਖਜ਼ਾਨੇ ਨੂੰ ਭਰਨ ਲਈ, ਸੁਲਤਾਨ ਨੇ ਦੁਆਬ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਜ਼ਮੀਨੀ ਟੈਕਸ ਵਿੱਚ ਅਥਾਹ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ। ਚਰਾਈ ਟੈਕਸ (ਚਰਾਈ) ਅਤੇ ਹਾਊਸ ਟੈਕਸ (ਘੜੀ) ਵਰਗੇ ਵਾਧੂ ਟੈਕਸ ਵੀ ਲਗਾਏ ਗਏ ਸਨ। ਟੈਕਸ

ਸਖਤੀ ਨਾਲ ਵਸੂਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਦਾਗ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਘਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਕਿਸੇ ਖੇਤ ਦੀ ਉਪਜ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ, ਅਸਲ ਉਪਜ ਨੂੰ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਮਿਆਰੀ ਉਪਜ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਅਸਲ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਬਜਾਏ ਅਧਿਕਾਰਤ ਮੰਨੀਆਂ ਗਈਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਦ ਤੋਂ ਬਦਤਰ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਦੁਆਬ ਦੇ ਨੇੜੇ ਖੇਤੀ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਈ। ਸੁਲਤਾਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਵਿਆਪਕ ਬਗ਼ਾਵਤ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਲਈ ਸ਼ਿਕਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਫੌਜਦਾਰਾਂ (ਮਾਲੀਆ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਫੌਜੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ) ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ। ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪਨਾਹ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਖੱਟ (Khuts) ਅਤੇ ਮੁਕੱਦਮ (Miqqadam) ਮਾਰੇ ਗਏ। ਸੁਲਤਾਨ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸਨੂੰ ਉਹ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ ਮਿਲੇ। ਕਿਸਾਨੀ ਦੀ ਤਬਾਹੀ, ਅਨਾਜ ਢੇਆ-ਢੁਆਈਆਂ (ਬੰਜਾਰੇ) ਦੀ ਕਮੀ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਤੱਕ ਅਨਾਜ ਦੇ ਨਾ ਪਹੁੰਚਣ ਕਾਰਨ ਦੁਆਬ ਵਿੱਚ ਅਕਾਲ ਪੈ ਗਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਅਨਾਜ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਵਧ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਅਕਾਲ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਾਮ੍ਹਣਾ ਕਰਨ ਲਈ, ਸੁਲਤਾਨ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਰਾਹਤ ਕੈਂਪਾਂ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਲਈ ਅਵਧ ਤੋਂ ਅਨਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਸੁਲਤਾਨ ਨੇ ਖੂਹ ਪੁੱਟਣ, ਬੀਜ ਅਤੇ ਸੰਦ ਖਰੀਦਣ ਲਈ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਕਰਜ਼ੇ (ਸੋਧਰ) ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ। ਇਹ ਕਾਲ ਸੱਤ ਸਾਲ ਤੱਕ ਚੱਲਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਮੁਹੰਮਦ ਬਿਨ ਤੁਗਲਕ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਹੁਤ ਬੁਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਸੁਲਤਾਨ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ 80 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ ਗੰਗਾ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਸ਼ਾਹੀ ਕੈਂਪ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਸਵਰਗ-ਦੁਆਰ (ਸਵਰਗ ਦਾ ਗੇਟਵੇ) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸੁਲਤਾਨ ਉਥੇ ਦੇ ਸਾਲ ਰਿਹਾ। ਸਵਰਗ-ਦੁਆਰ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਸਨੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਲਈ ਇੱਕ ਵੱਖਰਾ ਵਿਭਾਗ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਲਈ ਦੀਵਾਨ-ਏ-ਅਮੀਰ-ਏ-ਕੋਹੀ ਨਾਮਕ ਦੀਵਾਨ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਵਾਹੀ ਅਧੀਨ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣਾ ਸੀ।

ਬਗ਼ਾਵਤ (REBELLIONS)

1334 ਤੋਂ 1345 ਈਸਵੀ ਤੱਕ, ਉਸਦੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਲਗਾਤਾਰ ਵਿਦਰੋਹ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ। 1334 ਈਸਵੀ. ਵਿਚ, ਮੁਲਤਾਨ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਬਹਿਰਾਮ ਕਿਸ਼ਲੂ ਖ਼ਾਨ, ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਉੱਠਿਆ। ਸੁਲਤਾਨ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਹਰਾਉਣ ਲਈ ਦੌਲਤਾਬਾਦ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਵੱਲ ਕੂਚ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਅਬੋਹਰ ਨੇੜੇ ਹਾਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਗਿਆਸੂਦੀਨ ਬੁਰਾ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੂੰ ਕੁਚਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। 1334-35 ਈ. ਵਿੱਚ, ਮੈਬਰ (ਆਧੁਨਿਕ ਕੋਰੋਮੰਡਲ) ਵਿਖੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਹੋਈ। ਉਹ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਲਈ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਬਿਦਰ ਵਿਖੇ ਪਲੇਗ ਦਾ ਪ੍ਰਕੋਪ ਸੀ। ਉਹ ਗੰਭੀਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਿਮਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਵਾਪਸ ਦੌਲਤਾਬਾਦ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ, ਪਰ ਉਸਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿਪਾਹੀ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਦੌਲਤਾਬਾਦ ਵਿਖੇ ਪਿੱਛੇ ਹਟਦੇ ਹੋਏ, ਮੈਬਰ, ਦਵਾਰ ਸਮੁੰਦਰ (ਕਰਨਾਟਕ) ਅਤੇ ਵਾਰੰਗਲ (ਤੇਲੰਗਾਨਾ) ਸਮੇਤ ਪੂਰਾ ਦੱਖਣ ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਗੁਆਚ ਗਿਆ ਸੀ। 1336 ਈਸਵੀ. ਵਿੱਚ ਵਿਜੇਨਗਰ ਰਾਜ ਦੀ ਨੀਂਹ, ਅਤੇ ਵਾਰੰਗਲ ਅਤੇ ਕੰਪਿਲੀ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਸੁਲਤਾਨ ਦੇ ਵੱਕਾਰ (Prestige) ਨੂੰ ਇੱਕ ਗੰਭੀਰ ਸੱਟ ਸੀ। 1340 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ, ਅਵਧ, ਜ਼ਫ਼ਰਾਬਾਦ ਅਤੇ ਲਖਨਊ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਆਇਨੁਲ ਮੁਲਕ ਮੁਲਤਾਨੀ ਸੁਲਤਾਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗ਼ਾਵਤ ਵਿੱਚ ਉੱਠਿਆ ਅਤੇ ਹਾਰ ਗਿਆ। 1338 ਅਤੇ 1341 ਈਸਵੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ, ਪੂਰਬੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੋਵੇਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋ ਗਏ। ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਗਵਰਨਰਾਂ ਨੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕੀਤੀ, ਬਲਕਿ ਅਮੀਰਾਨ-ਇ ਸਦਾ (100 ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਕੰਟਰੋਲਰ) ਜੋ ਸਿਵਲ ਅਤੇ ਮਿਲਟਰੀ ਫਰਜ਼ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਸੁਲਤਾਨ ਨੇ

ਅਮੀਰਾਨ-ਇ ਸਦਾ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਕੁਚਲਣ ਲਈ ਮਾਲਵੇ ਦਾ ਗਵਰਨਰ, ਅਜ਼ੀਜ਼ ਖਮਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਕੋਲ ਪੂਰਨ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਸਨ, ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਅਮੀਰਾਨ-ਏ ਸਦਾ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸੁਲਤਾਨ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ, ਅਮੀਰਾਨ-ਇ ਸਦਾ ਨੇ ਹੱਥ ਮਿਲਾਇਆ ਅਤੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ਾਹੀ ਖਜ਼ਾਨੇ ਨੂੰ ਲੁੱਟ ਲਿਆ ਅਤੇ ਡਭੋਈ ਅਤੇ ਬੜੌਦਾ ਵਿੱਚ ਸਾਰਾ ਵਪਾਰ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਹ ਕੈਥੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਅਤੇ ਉਥੇ ਕੈਦ ਅਫਸਰਾਂ ਨੂੰ ਰਿਹਾਅ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਤਾਗੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਅਜ਼ੀਜ਼ ਖਮਰ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। 1344 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ, ਸੁਲਤਾਨ ਨੇ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੂੰ ਕੁਚਲਣ ਲਈ ਮਾਰਚ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਬਰੋਚ ਵੱਲ ਵਧਿਆ ਅਤੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦੇ ਕਈ ਕੇਂਦਰਾਂ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਅਮੀਰਾਨ-ਏ-ਸਦਾ ਨੇ ਸੁਲਤਾਨ ਦੀ ਵੱਡੀ ਫੌਜ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਇੱਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਬਲ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ। ਦੌਲਤਾਬਾਦ ਵਿਖੇ ਬਾਗੀ ਹਾਰ ਗਏ ਅਤੇ ਉਹ ਗੁਲਬਰਗਾ ਭੱਜ ਗਏ ਅਤੇ ਉੱਥੇ ਨਵਾਂ ਹੈਂਡਕੁਆਰਟਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ। ਸੁਲਤਾਨ ਨੇ ਦੌਲਤਾਬਾਦ ਵਿਖੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਪੁਨਰਗਠਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਗੁਲਬਰਗਾ ਵੱਲ ਚਲੇ ਗਏ। ਉਸ ਨੇ ਖਬਰ ਸੁਣੀ ਕਿ ਬਾਗੀ ਨੇਤਾ ਹਸਨ ਗੰਗੂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਸੁਲਤਾਨ ਦੀ ਫੌਜ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਰ ਗਈ ਹੈ। 1347 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ, ਹਸਨ ਗੰਗੂ ਨੇ ਬਾਹਮਣੀ ਵਿਖੇ ਆਪਣਾ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ। ਹੋਰ ਤਿੰਨ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ, ਉਹ ਬਾਗੀਆਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਤਾਗੀ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਨੇ ਠੱਟਾ ਦੇ ਸੁਮਰਾਸ ਕੋਲ ਸ਼ਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਸੁਲਤਾਨ ਨੇ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਦੀ ਸਿਹਤ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਿਗੜ ਗਈ, ਅਤੇ 1351 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਠੱਟਾ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ।

2.2.3 ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ।

1. ਵਾਰੰਗਲ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਵਾਕ ਲਿਖੋ?

---

2. ਗਯਾਸੁਦੀਨ ਦੀ ਮੌਤ ਕਿਵੇਂ ਅਤੇ ਕਦੋਂ ਹੋਈ?

---

3. ਮੁਹੰਮਦ ਬਿਨ ਤੁਗਲਕ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਕਿੱਥੇ ਤਬਦੀਲ ਕੀਤੀ ਸੀ?

---

4. ਮੁਹੰਮਦ ਬਿਨ ਤੁਗਲਕ ਨੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਿਉਂ ਕੀਤੀ?

---

5. ਮੁਹੰਮਦ ਬਿਨ ਤੁਗਲਕ ਦੀ ਟੈਕਨ ਕਰੰਸੀ 'ਤੇ ਕੁਝ ਵਾਕ ਲਿਖੋ?

---

6. ਹਸਨ ਗੰਗੂ ਕੌਣ ਸੀ?

---

7. ਮੁਹੰਮਦ ਬਿਨ ਤੁਗਲਕ ਦੇ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ ਹੋਈਆਂ ਦੋ ਵੱਡੀਆਂ ਬਗ਼ਾਵਤਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰੋ?

2.2.4 ਫਿਰਜ਼ ਤੁਗਲਕ FIRUZ TUGHLAQ

ਫਿਰੋਜ਼ ਤੁਗਲਕ, ਮੁਹੰਮਦ ਬਿਨ ਤੁਗਲਕ ਦਾ ਚਚੇਰਾ ਭਰਾ, 1351 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਥੱਟਾ ਵਿਖੇ ਅਸਥਿਰਤਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਫੌਜ ਛੱਡਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦਾ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਬਣਿਆ। ਉਸਨੇ ਜਲਾਉਦੀਨ ਖਲਜੀ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ

ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਕੀਤਾ। ਸੁਲ੍ਹਾ-ਸਫਾਈ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨਾਲ ਉਸਨੇ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕਾਂ, ਸਿਪਾਹੀਆਂ, ਪਾਦਰੀਆਂ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਪਿਛਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵੱਲੋਂ ਖੇਤੀ ਮੰਤਵਾਂ ਲਈ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਕਰਜ਼ੇ ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਮੁਆਵਜ਼ਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਵਾਰਸਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਲਤਾਨ ਮੁਹੰਮਦ ਬਿਨ ਤੁਗਲਕ ਨੇ ਫਾਂਸੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਕਿਰਾਏ-ਮੁਕਤ ਜ਼ਮੀਨਾਂ (ਇਨਾਮ ਜਾਂ ਇਦਰਾਰ) ਨੂੰ ਬਹਾਲ ਕੀਤਾ ਜੋ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ, ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਰਗਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਉਦਾਰਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਢਹਿ-ਢੇਰੀ ਹੋ ਰਹੀ ਸਲਤਨਤ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ।

a ਮਿਲਟਰੀ ਮੁਹਿੰਮਾਂ MILITARY EXPEDITIONS

ਫਿਰੋਜ਼ ਤੁਗਲਕ ਨੇ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਸੰਕਟ ਵਿੱਚ ਗੱਦੀ ਸੰਭਾਲੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣਾ ਗੁਆਚਿਆ ਇਲਾਕਾ ਮੁੜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ, ਉਸਨੇ ਕੇਂਦਰੀ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਨ ਲਈ ਬੰਗਾਲ, ਕਾਂਗੜਾ ਅਤੇ ਸਿੰਧ ਵਿੱਚ ਕਈ ਫੌਜੀ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ। 1353 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ, ਉਸਨੇ ਬੰਗਾਲ ਵੱਲ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਮੁਹਿੰਮ ਚਲਾਈ। ਉਸਨੇ ਗੋਰਖਪੁਰ ਅਤੇ ਚੰਪਾਰਨ ਦੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਰਾਇਸ ਸਮੇਤ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਫੌਜ ਭੇਜੀ। ਬਾਗੀ ਹਾਜੀ ਇਲਿਆਸ ਮਾਲਦਾ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ ਪਾਂਡੂਆ ਨੇੜੇ ਇਕਦਲਾ ਕਿਲੇ ਵਿਚ ਭੱਜ ਗਿਆ। ਫਿਰੋਜ਼ ਤੁਗਲਕ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਸਮਰੱਥ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਅਸੰਭਵ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਠੋਰ ਮੌਸਮ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਡੀਕ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ 1354 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਦਿੱਲੀ ਵਾਪਸ ਪਰਤਿਆ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਬਾਅਦ, ਸੈਨਾਰਗਾਂਵ ਦੇ ਜ਼ਫਰ ਖਾਨ ਨੇ ਹਾਜੀ ਇਲਿਆਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੁਲਤਾਨ ਦੀ ਮਦਦ ਮੰਗੀ। 1358 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ, ਸੁਲਤਾਨ ਨੇ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਬੰਗਾਲ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਲਿਆਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸਿਕੰਦਰ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਇਕਦਲਾ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਵੀ ਸ਼ਰਨ ਲਈ। ਇਸ ਵਾਰ ਸੁਲਤਾਨ ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਈ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਿਕੰਦਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਰਦਾਰੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਮਨਾ ਲਿਆ। ਦਿੱਲੀ ਪਰਤਣ 'ਤੇ ਉਹ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਜੌਨਪੁਰ ਵਿਚ ਰਹੇ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਉੜੀਸਾ ਵੱਲ ਕੂਚ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਉਸਨੇ ਉੜੀਸਾ ਦੇ ਜਾਜਨਗਰ ਦੇ ਰਾਜਾ ਗਜਪਤੀ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਨੇ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਬਾਗੀ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਨਾਲ ਗੱਠਜੋੜ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਕਟਕ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਪੁਰੀ ਦੇ ਜਗਨਨਾਥ ਮੰਦਰ ਨੂੰ ਲੁੱਟ ਲਿਆ। ਸੁਲਤਾਨ ਵੱਡੀ ਲੁੱਟ ਲੈ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਪਰਤਿਆ।

ਚਾਰ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ, ਫਿਰੋਜ਼ ਤੁਗਲਕ ਨੇ ਕਾਂਗੜਾ ਵਿੱਚ ਨਗਰਕੋਟ ਵਿਰੁੱਧ ਮੁਹਿੰਮ ਚਲਾਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਨਾਗਰਕੋਟ ਦੇ ਰਾਏ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰ ਲਿਆ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਹਮਲਾਵਰ ਫੌਜ ਨੇ ਘੇਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਛੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ, ਦੋਵਾਂ ਧਿਰਾਂ ਨੇ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਰਾਏ ਨੇ ਸੁਲਤਾਨ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਭੇਟਾਂ ਅਤੇ ਘੋੜੇ ਭੇਜੇ। ਬਦਲੇ ਵਿੱਚ ਫਿਰੋਜ਼ ਸ਼ਾਹ ਤੁਗਲਕ ਨੇ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਸਨਮਾਨ ਦੇ ਬਸਤਰ ਅਤੇ ਇੱਕ ਛਤਰ (Chatr) ਅਤੇ ਕੁਝ ਕੀਮਤੀ ਤੋਹਫੇ ਦਿੱਤੇ। ਉਸਨੇ ਜਵਾਲਾਮੁਖੀ ਮੰਦਰ ਤੋਂ 1300 ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਇਸ ਮੁਹਿੰਮ ਦੌਰਾਨ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮੰਦਰ ਦੇ ਤਬਾਹ ਹੋਣ ਦਾ ਕੋਈ ਹਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਫਿਰੋਜ਼ ਤੁਗਲਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਥਾਨਕ ਸ਼ਾਸਕਾਂ, ਜਾਮ ਅਤੇ ਬਹਿਬੀਨਾ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਲਈ ਅਗਲੇ ਸਿੰਧ ਦੇ ਥੱਤਾ (Thatta) ਵੱਲ ਕੂਚ ਕੀਤਾ। ਸੁਲਤਾਨ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਸਨ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੰਗੋਲਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਣ ਦਾ ਸ਼ੱਕ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਫਿਰੋਜ਼ ਤੁਗਲਕ ਫੌਜ ਲੈ ਕੇ ਕੂਚ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਥੱਤਾ

(Thatta) ਪਹੁੰਚਿਆ। ਉਸਨੂੰ ਸਖਤ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਜਿਸਦੀ ਉਸਨੇ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਝੜਪ ਵਿਚ ਘੋੜਿਆਂ ਦਾ ਤਿੰਨ-ਚੌਥਾਈ ਘੋੜੇ ਮਹਾਂਮਾਰੀ ਕਾਰਨ ਮਾਰੇ ਗਏ, ਉਸ ਦੇ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਭੋਜਨ ਦੀ ਭਾਰੀ ਘਾਟ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਗੁਜਰਾਤ ਵੱਲ ਪਿੱਛੇ ਹਟਣਾ ਪਿਆ, ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੀ ਗੱਦਾਰੀ ਕਾਰਨ ਉਹ ਕੱਛ ਦੇ ਰਣ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਰਸਤਾ ਭੁੱਲ ਗਏ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਵੱਡੀਆਂ ਤਕਲੀਫਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਫਿਰੋਜ਼ ਸ਼ਾਹ ਤੁਗਲਕ ਨੇ ਫੌਜ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਪੈਸਾ ਖਰਚ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿਪਾਹੀ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਵਾਪਸ ਚਲੇ ਗਏ। ਉਸ ਕੋਲ ਘੱਟ ਸਿਪਾਹੀ ਰਹਿ ਗਏ ਸਨ, ਅਤੇ ਉਹ ਸ਼ਹਿਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰੱਥ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ, ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਨ-ਏ-ਜਹਾਂ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਨਾਲ, ਜਾਮ ਅਤੇ ਬਹਿਬੀਨਾ ਨੇ ਗੱਲਬਾਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਫਿਰੋਜ਼ ਦੇ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਲੈ ਗਏ। ਹੇਠਲਾ ਸਿੰਧ ਜਾਮ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਬਹਿਬੀਨਾ ਦੇ ਭਰਾ ਤਾਮਾਚੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਖੱਤਾ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਫਿਰੋਜ਼ ਨੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਮੁਹਿੰਮ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਨਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਈ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਫਿਰੋਜ਼ ਤੁਗਲਕ ਨੇ ਦੌਲਤਾਬਾਦ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਉਸਨੇ ਖਾਨ-ਏ-ਜਹਾਨ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਖੂਨ-ਖਰਾਬੇ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਲਈ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ।

ਅਹਿਲਕਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਪੁਨਰਗਠਨ REORGANIZATION OF THE NOBILITY AND THE ADMINISTRATION

ਕੋਈ ਫੌਜੀ ਮੁਹਿੰਮ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਫਿਰੋਜ਼ ਨੇ ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਕੀਤੀ ਜੋ ਖੇਤਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਇਕਸੁਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਨਯੋਗ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਇਕਸੁਰਤਾ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਕੰਮਾਂ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਨੇ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਆਪਣੇ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਤੱਕ, ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦਾ ਬੇਮਿਸਾਲ ਪੱਧਰ ਲਿਆਂਦਾ। ਉਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸਦੀ Nobility ਸਥਿਰ ਅਤੇ ਇਕਸੁਰ ਹੋਵੇ। ਉਸਨੇ ਖਾਨ-ਏ-ਜਹਾਨ ਮਕਬੂਲ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਵਜ਼ੀਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਜਿਸਨੂੰ ਮੁਹੰਮਦ ਬਿਨ ਤੁਗਲਕ ਦੁਆਰਾ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀਆਂ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਸੌਂਪੀਆਂ। ਫਿਰੋਜ਼ ਤੁਗਲਕ ਦੁਆਰਾ ਕਈ ਹੋਰ ਵੱਡੇ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਹੇਠਲੇ ਵਰਗ ਦੇ ਪਤਵੰਤਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। Nobles ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਉੱਚੀਆਂ ਤਨਖਾਹਾਂ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਉਸਦੇ ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਨ-ਏ-ਜਹਾਂ ਨੂੰ 13,00,000 ਟੈਂਕਾਂ (Tankas) ਦੀ ਤਨਖਾਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਹ ਤਨਖਾਹਾਂ ਇਕਤਾ (lqtq) ਦੀਆਂ ਗ੍ਰਾਂਟਾਂ (grants) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। Nobility ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨੀ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਅਹੁਦਾ ਸੰਭਾਲਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿਚ ਫੌਜ ਇਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਤ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਕੇਂਦਰੀ ਫੌਜ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਦੁਆਬ ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ (ਵਾੜਾਂ) ਦੀਆਂ ਗ੍ਰਾਂਟਾਂ (grants) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਭੁਗਤਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਕੇਂਦਰੀ ਫੌਜ ਦਾ ਅੱਸੀ ਫ਼ੀਸਦੀ ਹਿੱਸਾ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਗਰਾਂਟ (grants) ਰਾਹੀਂ ਅਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅਨਿਯਮਿਤ ਫੌਜੀਆਂ ਨੂੰ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਵਿੱਚੋਂ ਨਕਦ ਭੁਗਤਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਖ਼ਾਨਦਾਨੀ ਚਰਿੱਤਰ ਨੂੰ ਫੌਜ ਵਿਚ ਵੀ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਘੋੜਿਆਂ ਦੀ ਦਾਗ ਜਾਂ ਬ੍ਰਾਂਡਿੰਗ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਢਿੱਲ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਗੁਲਾਮਾਂ (Slaves) ਦਾ ਬਹੁਤ ਸ਼ੌਕੀਨ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਇਕਤਦਾਰਾਂ, ਅਫਸਰਾਂ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜਦੋਂ ਵੀ ਉਹ ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਗੁਲਾਮਾਂ (Slaves) Op-ਨੂੰ ਫੜ ਲੈਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲਈ ਚੁਣ ਲੈਣ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੇ 180,000

ਨੈਕਰ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ। ਉਸ ਨੇ ਨੈਕਰਾਂ ਲਈ ਵੱਖਰਾ ਵਿਭਾਗ ਵੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਲਈ ਇੱਕ ਬੇਰੋਜ਼ਗਾਰ ਬਿਊਰੋ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਮੁਫਤ ਇਲਾਜ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਦਾਰ-ਉਲ-ਸ਼ਾਫਾ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹਸਪਤਾਲ ਵੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਸਪਤਾਲਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਵੀ ਦਿੱਤੀ।

ਫਿਰੋਜ਼ ਤੁਗਲਕ ਨੇ ਸਤਲੁਜ ਅਤੇ ਜਮਨਾ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਹਿਸਾਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਦੋ ਨਹਿਰਾਂ ਪੁੱਟੀਆਂ। ਇਹ ਨਹਿਰਾਂ 100 ਮੀਲ ਲੰਬੀਆਂ ਸਨ, ਕਰਨਾਲ ਦੇ ਨੇੜੇ ਜੁੜਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਨਾਲ ਕਿਸਾਨ ਹਾੜੀ ਅਤੇ ਸਾਉਣੀ ਦੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਫਸਲਾਂ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਗਏ। ਨਹਿਰਾਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿੰਜਿਆ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੇ ਫਸਲੀ ਪੈਟਰਨ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਦਾ ਵੀ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਘਟੀਆ ਫਸਲਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਕਣਕ ਅਤੇ ਗੰਨੇ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਕਿਸਾਨਾਂ, ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਅਤੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਲਾਭ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਵਧੀ। ਫਿਰੋਜ਼ ਸ਼ਾਹ ਤੁਗਲਕ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਖੇਤਰ ਦੀ ਖੇਤੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦਾ ਲਾਭ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਹੱਕ-ਏ-ਸ਼ਰਬ ਵਜੋਂ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਦਸ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਾ ਵਾਧੂ ਚਾਰਜ ਲਗਾਇਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਜ਼ਮੀਨੀ ਮਾਲੀਏ ਤੋਂ ਵੀ ਲਾਭ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਦੀ ਰਕਮ ਲਗਭਗ ਦੋ ਲੱਖ ਟੈਂਕ (tanka) ਸੀ। ਸੁਲਤਾਨ ਨੇ ਦਾਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਆਮਦਨ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਬ੍ਰਹਮ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਟੈਂਕਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਸ਼ਾਰਾ (Shara) ਦੁਆਰਾ ਮਨਜ਼ੂਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਘਰੀ (ਹਾਊਸ ਟੈਕਸ) ਸਮੇਤ ਲਗਭਗ 21 ਅਜਿਹੇ ਟੈਕਸ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਸ਼ਾਰਾ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਇਕੋ ਇਕ ਟੈਕਸ ਜੋ ਉਸਨੇ ਲਗਾਇਆ ਸੀ ਉਹ ਗੈਰ-ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ 'ਤੇ ਜਜ਼ੀਆ (Jaziya) ਸੀ। ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਭੂਮੀ ਟੈਕਸ (ਖਰਾਜ) (Kharas) ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਫਿਰੋਜ਼ ਪਹਿਲਾ ਸ਼ਾਸਕ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਜਜ਼ੀਆ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨੀ ਮਾਲ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵੱਖਰੇ ਟੈਕਸ ਵਜੋਂ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਹਿਸਾਰ-ਫਿਰੋਜ਼ਾ, ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ, ਜੋਨਪੁਰ ਅਤੇ ਫਿਰੋਜ਼ਾਬਾਦ ਵਰਗੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਫਿਰੋਜ਼ ਤੁਗਲਕ ਦੁਆਰਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਵੇਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਨਵੇਂ ਕਸਬੇ ਖੇਤਰ ਦੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਨਾਜ ਮੰਡੀਆਂ ਵਜੋਂ ਨਵੇਂ ਕਸਬਿਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਹ ਨਵੇਂ ਕਸਬੇ ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਦਸਤਕਾਰੀ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵੀ ਬਣ ਗਏ ਅਤੇ 12,000 ਨੈਕਰਾਂ ਨੂੰ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਵਜੋਂ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਸਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਤਾਇਨਾਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਬਿਲਡਰ ਵੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਜਨਤਕ ਕਾਰਜ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਜਿਸਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਅਤੇ ਮਕਬਰੇ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੇ ਕੁਤਬ ਮੀਨਾਰ, ਸ਼ਮਸੀ ਟੈਂਕ ਅਤੇ ਹੋਜ਼-ਏ-ਅਲਾਈ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੇ ਮੇਰਠ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਆਸਪਾਸ ਦੇ ਦੋ ਅਸ਼ੋਕਾ ਥੰਮ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਨੂੰ ਫਿਰੋਜ਼ਾਬਾਦ ਵਿਖੇ ਕੋਟਲਾ ਵਿਖੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ।

ਸਮੇਂ ਦੇ ਬੀਤਣ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਪਹੁੰਚ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲੀ। ਉਸਨੇ ਸ਼ਾਰਾ (Shara) ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਾਰੇ ਅਭਿਆਸਾਂ ਨੂੰ ਮਨ੍ਹਾ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਮਹਿਲ ਵਿੱਚੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਚਿੱਤਰਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਨੂੰ ਮਿਟਾਉਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ, ਅਤੇ ਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣੇ ਲਈ ਸੋਨੇ ਅਤੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਭਾਂਡਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵੀ ਮਨ੍ਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਨੇ ਸ਼ੁੱਧ ਰੋਸ਼ਮ ਅਤੇ ਬ੍ਰੈਕਡ ਦੇ ਕੱਪੜਿਆਂ 'ਤੇ ਵੀ ਪਾਬੰਦੀ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ, ਜਾਂ ਜਿੱਥੇ ਮਨੁੱਖੀ ਚਿੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਪੇਂਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਤਾ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਸਨ। ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਜਨਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਾੜ ਦਿੱਤਾ, ਜੋ ਖੁੱਲ੍ਹੇਆਮ ਮੂਰਤੀ-ਪੂਜਾ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਬਣਾ

ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਜਜ਼ੀਆ (Jaziya) ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਹੜੇ ਹਿੰਦੂ ਜਜ਼ੀਆ ਦਿੰਦੇ ਸਨ, ਸਿਰਫ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਮੰਦਰ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਸ਼ੀਆ (Shia) ਦੇ ਇਸਲਾਮੀ ਸਮੂਹ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਵੀ ਦਿੱਤੀ। ਉਸਨੇ ਉਹਨਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਖ਼ਤ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਜੋ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ। ਉਸਨੇ ਮੁਸਲਿਮ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਬਰਾਂ 'ਤੇ ਜਾਣ 'ਤੇ ਵੀ ਪਾਬੰਦੀ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ। ਫਿਰੋਜ਼ ਸ਼ਾਹ ਤੁਗਲਕ ਦੀ ਕਦੇ-ਕਦਾਈਂ ਅਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਉਸਨੇ ਧੰਮੀਆਂ ਜਾਂ ਹਿੰਦੂ ਪਰਜਾ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਿੱਤੀ। ਸੰਗੀਤ, ਦਵਾਈ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਫਾਰਸੀ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਫਿਰੋਜ਼ ਤੁਗਲਕ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਸਰਦਾਰਾਂ (chiefs) ਦਾ ਵੀ ਸਨਮਾਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਫਰਸ਼ 'ਤੇ ਬਿਠਾਇਆ, ਜੋ ਕਿ ਇੱਕ ਦੁਰਲੱਭ (rare honor) ਸਨਮਾਨ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਉਲੇਮਾਂ (ulermas) ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਲੋਕ ਭਲਾਈ ਅਤੇ ਵਿਆਪਕ ਧਾਰਮਿਕ ਆਜ਼ਾਦੀ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰਨ ਲਈ ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ, ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ।

c. ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਦਾ ਵਿਖੰਡਨ DISINTEGRATION OF DELHI SULTANATE

ਫਿਰੋਜ਼ ਸ਼ਾਹ ਤੁਗਲਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਟੁੱਟਣ ਲੱਗੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਫਿਰੋਜ਼ ਤੁਗਲਕ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਮੁਹੰਮਦ ਅਤੇ ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਨ-ਏ-ਜਹਾਨ II ਵਿਚਕਾਰ ਸੱਤਾ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਹੋਇਆ। ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਮੁਹੰਮਦ ਨੂੰ ਫਿਰੋਜ਼ ਸ਼ਾਹ ਤੁਗਲਕ ਦੁਆਰਾ ਰਾਇਲਟੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਯੁਕਤ-ਪ੍ਰਭੁਸੱਤਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਫਿਰੋਜ਼ ਸ਼ਾਹ ਤੁਗਲਕ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਮੁਹੰਮਦ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋ ਗਿਆ। 1388 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਫਿਰੋਜ਼ ਤੁਗਲਕ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਸਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਪੋਤਰਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਤਾਜ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। 1394 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਨਸੀਰੂਦੀਨ ਮਹਿਮੂਦ ਦੇ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋਣ ਤੱਕ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬੈਠੇ, ਅਤੇ 1412 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਤੁਗਲਕ ਰਾਜਵੰਸ਼ ਦੇ ਉਜਾੜੇ ਤੱਕ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਰਹੇ, ਇਸ ਪੜਾਅ ਦੌਰਾਨ ਸਿਧਾਂਤਕ ਗਵਰਨਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਜਰਾਤ, ਮਾਲਵਾ ਅਤੇ ਖਾਨਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਾਜਪਾਲਾਂ ਵਾਂਗ ਸੁਤੰਤਰ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। ਦੂਜਾ, ਤੈਮੂਰ ਨੇ 1398-99 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਨੇੜਲੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ, ਜੋ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਦੇ ਟੁੱਟਣ ਦਾ ਇੱਕ ਕਾਰਨ ਵੀ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ 1396-97 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ, ਤੈਮੂਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਉਚ ਅਤੇ ਦੀਪਾਲਪੁਰ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸ਼ਾਸਕ ਨੇ ਤੈਮੂਰ ਦੇ ਹਮਲੇ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਜਾਂ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਸਮਰਕੰਦ ਵਿਖੇ ਇਮਾਰਤਾਂ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਤੈਮੂਰ ਪੱਥਰ-ਕੱਟਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਮਿਸਤਰੀ ਸਮੇਤ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਨੌਕਰਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਲਾਹੌਰ, ਦੀਪਾਲਪੁਰ ਅਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਿਆ। ਤੀਜਾ, ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਦੇ ਵਿਗਾੜ ਲਈ ਖੇਤਰੀ ਕਾਰਕ ਵੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸਨ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਲਈ ਬੰਗਾਲ, ਸਿੰਧ, ਗੁਜਰਾਤ ਅਤੇ ਦੌਲਤਾਬਾਦ ਦੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਗਵਰਨਰਾਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨਾ ਔਖਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਫਿਰੋਜ਼ ਤੁਗਲਕ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਰਈਸ (Nobles) ਲਈ ਖ਼ਾਨਦਾਨੀ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਵੀ ਅਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਧਰਮ ਵੀ ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਦੇ ਟੁੱਟਣ ਦਾ ਇੱਕ ਕਾਰਨ ਬਣ ਗਿਆ। ਸਲਤਨਤ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸੰਘਰਸ਼ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸੀ। ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਦੂਜੀ ਸਮੱਸਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਦੇ ਵਿਖੰਡਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਾਇਆ। ਰਈਸ (Nobles) ਇਹ ਮੰਨਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸਨ ਕਿ ਸ਼ਾਸਕ ਦਾ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਉਸਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹੋਵੇਗਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਨਿਯਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ

ਸ਼ਾਸਕ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਪੁੱਤਰ ਸਫਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅਭਿਲਾਸ਼ੀ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ।

2.2.5 ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ ॥

1. ਫਿਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਤੁਗਲਕ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਬਣੇ ਚਾਰ ਕਸਬਿਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਦੱਸੋ?

---

2. ਤੁਸੀਂ ਦਾਰ-ਉਲ ਸਫਾ ਬਾਰੇ ਕੀ ਜਾਣਦੇ ਹੋ?

---

3. ਤੈਮੂਰ ਕੌਣ ਸੀ?

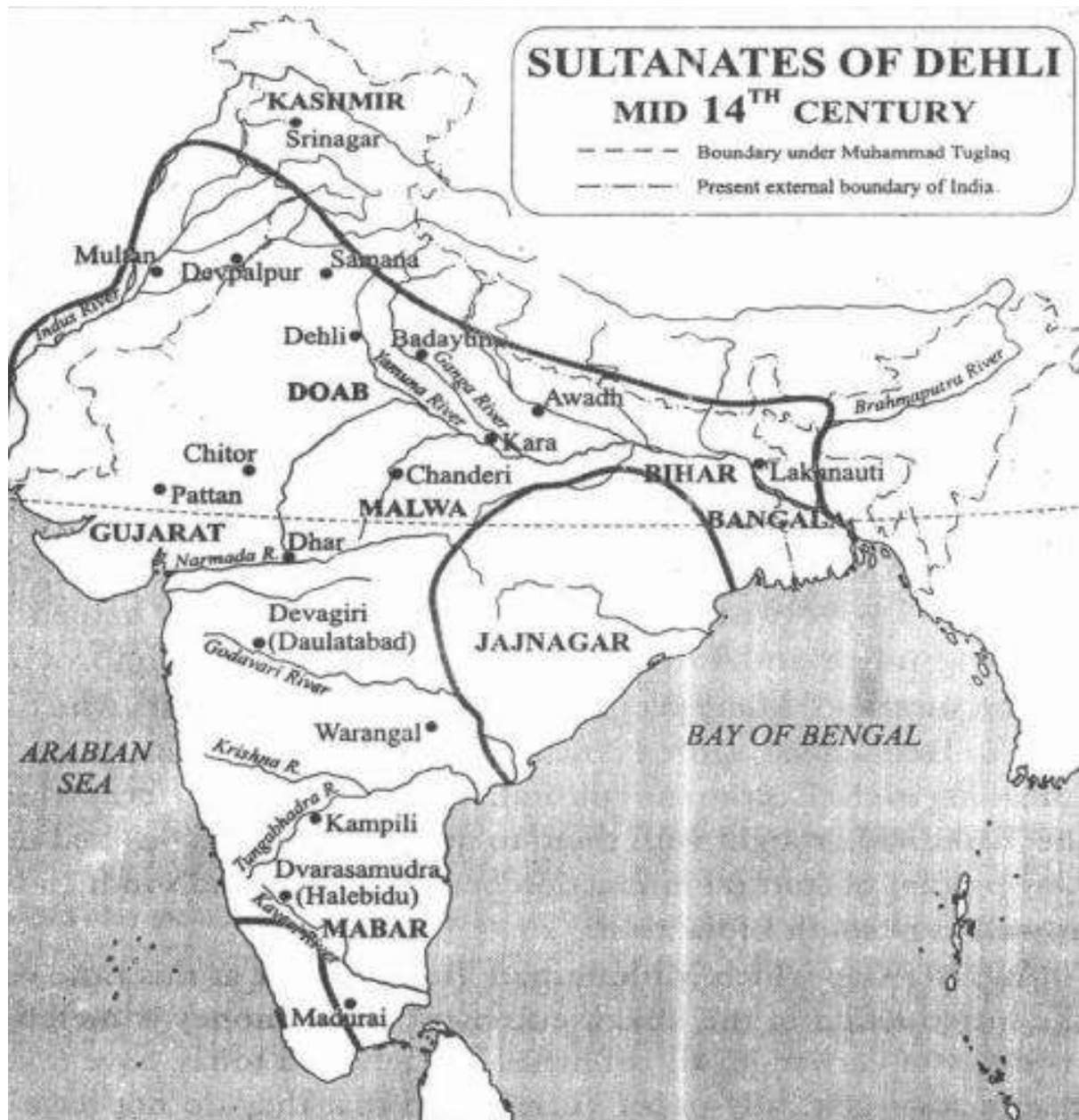
---

4. ਫਿਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਤੁਗਲਕ ਦੀ ਠੱਟਾ ਮੁਹਿੰਮ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ?

---

5. ਦੋ ਕਾਰਨਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰੋ ਜੋ ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਦੇ ਪਤਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣੇ?

14ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿੱਚ ਦਿੱਲੀ ਦੀਆਂ ਸਲਤਨਤਾਂ²

2.3 ਨਵੇਂ ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਵਾਧਾ RISE OF NEW STATES

ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਦੇ ਪਤਨ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਜੇਨਗਰ ਅਤੇ ਬਾਹਮਣੀ ਰਾਜ ਵਰਗੇ, ਕਈ ਨਵੇਂ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਉਭਾਰ (rise) ਦੇ ਨਾਲ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 200 ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਦੇਸ਼ ਉੱਤੇ ਦਬਦਬਾ ਬਣਾਇਆ। ਇਹ ਰਿਆਸਤਾਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਲਗਾਤਾਰ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਅਫਗਾਨਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਲੋਧੀ ਸਲਤਨਤ ਸੀ। ਵਿਦਿਆਰਥੀਓ, ਅਸੀਂ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਕਰਕੇ ਨਵੇਂ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਉਭਾਰ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਜਾ ਰਹੇ ਹਾਂ।

² Satish Chandra, *History of Medieval India (800-1700)*, Hyderabad: Orient BlackSwan, 2018, p.124.

2.3.1 ਵਿਜੇਨਗਰ ਸਾਮਰਾਜ

ਵਿਜੇਨਗਰ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਸੰਗਮਾ ਰਾਜਵੰਸ਼ ਦੇ ਹਰੀਹਰਾ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਭਰਾ ਬੁੱਕਾ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ, ਉਹ ਵਾਰੰਗਲ ਦੇ ਕਾਕਤੀਆਂ ਦੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਸਨ, ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕ ਕਰਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਕੰਪਿਲੀ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਉਹ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਜਦੋਂ ਮੁਹੰਮਦ ਬਿਨ ਤੁਗਲਕ ਨੇ 1327 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਾਗੀ ਨੂੰ ਪਨਾਹ ਦੇਣ ਲਈ ਕੰਪਿਲੀ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਲਿਆ, ਹਰੀਹਰਾ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਭਰਾ ਬੁੱਕਾ ਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਤੁਗਲਕ ਰਾਜ ਨੂੰ ਉਖਾੜ ਸੁੱਟਣ ਦੀ ਲਹਿਰ ਪੂਰੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ-ਤੁੰਗਭੱਦਰ ਦੁਆਬ ਵਿੱਚ ਫੈਲ ਗਈ। ਕੰਪਿਲੀ ਵਿੱਚ, ਲੋਕ ਤੁਗਲਕ ਗਵਰਨਰ ਮਲਿਕ ਮਕਬੂਲ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਉੱਠੇ, ਜੋ ਵਿਦਰੋਹ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਭੱਜ ਗਿਆ। ਸੁਲਤਾਨ ਨੇ ਵਿਦਰੋਹ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਲਈ ਹਰੀਹਰਾ ਅਤੇ ਬੁੱਕਾ ਨੂੰ ਰਿਹਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਸੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਸੂਬੇ ਨੂੰ ਬਹਾਲ ਕਰ ਦੇਣਗੇ। ਪਰ ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ; ਉਹ ਸੁਲਤਾਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗ਼ਾਵਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ।

ਤੁਗਲਕ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਪਤਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਕਈ ਨਵੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ। ਇਹ ਸਨ: ਮਦੁਰਾਈ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨ, ਵਾਰੰਗਲ ਦੇ ਵਲੇਮਾ ਸ਼ਾਸਕ, ਅਤੇ ਤੇਲੰਗਾਨਾ ਦੇ ਰੇਡਿਸ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਵਿਜੇਨਗਰ ਰਾਜ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਬਾਹਮਣੀ ਰਾਜ ਉੱਠਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਬਚਿਆ ਹੋਇਆ ਰਾਜ ਮੈਸੂਰ ਦਾ ਹੋਇਸਾਲਾ ਸੀ। ਇਹ ਰਿਆਸਤਾਂ ਲਗਾਤਾਰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਗਠਜੋੜ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਮਦੁਰਾਈ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚ, ਹੋਯਸਾਲਾ ਸ਼ਾਸਕ, ਬੱਲਾਲ III, ਨੂੰ 1342 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਹਰਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਹਰੀਹਰਾ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਭਰਾ ਬੁੱਕਾ ਨੇ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾਇਆ ਅਤੇ ਹੋਯਸਾਲਾ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇੱਕ ਮੁਹਿੰਮ ਚਲਾਈ। ਹੋਯਸਾਲਾ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਦੁਰਾਈ ਸਲਤਨਤ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਘਰਸ਼ ਕੀਤਾ। 1377 ਈਸਵੀ ਤੱਕ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਆ ਗਿਆ। ਹੁਣ, ਵਿਜੇਨਗਰ ਸਾਮਰਾਜ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਰਾਮੇਸ਼ਵਰਮ ਤੱਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਮਦੁਰਾਈ ਸਲਤਨਤ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ, ਵਿਦਿਆਰਣਯ ਦੀ ਸਲਾਹ 'ਤੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤੁੰਗਭਦਰਾ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਵਿਜੇਨਗਰ ਵਿਖੇ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ। ਬੁੱਕਾ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਸ਼ਹਿਰ ਵੀ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਜੋ 1356 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਣਿਆ ਅਤੇ 1377 ਈਸਵੀ ਤੱਕ ਰਾਜ ਕੀਤਾ।

ਵਿਜੇਨਗਰ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਬਾਹਮਣੀ ਰਾਜ ਦਾ ਉਭਾਰ ਹੋਇਆ। ਵਿਜੇਨਗਰ ਨੂੰ ਬਾਹਮਣੀ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਦੀ ਵਧਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਬਾਹਮਣੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਵਾਰੰਗਲ ਦੇ ਵਲੇਮਾ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਅਤੇ ਤੇਲੰਗਾਨਾ ਦੇ ਰਾਇਆ ਤੋਂ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਸਮਰਥਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਜੋ ਵਿਜੇਨਗਰ ਦੀ ਵਧ ਰਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਸਨ। ਵਿਜੇਨਗਰ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਅਤੇ ਬਾਹਮਣੀ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਦੀ ਤਿੰਨ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਝੜਪ ਹੋਈ ਸੀ; ਤੁੰਗਭਦਰਾ ਦੁਆਬ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ-ਗੋਦਾਵਰੀ ਡੈਲਟਾ, ਅਤੇ ਮਰਾਠਵਾੜਾ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ। ਇਸ ਟਕਰਾਅ ਦਾ ਕਾਰਨ ਦੌਲਤ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਾਧਨ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਦੇ ਬਾਹਮਣੀ ਰਾਜ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ, ਜਾਂ ਕਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਵਿਜੇਨਗਰ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ। ਵਿਜੇਨਗਰ ਅਤੇ ਬਾਹਮਣੀ ਸਲਤਨਤਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਲਗਾਤਾਰ ਫੌਜੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਹਨਾਂ ਟਕਰਾਵਾਂ ਨੇ ਦੋਵਾਂ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਫੌਜੀ ਪਹਿਲੂ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਅਕਸਰ ਧਾਰਮਿਕ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਰਾਜਾਂ ਨੇ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਬਾਹਮਣੀ ਅਤੇ ਵਿਜੇਨਗਰ

ਰਿਆਸਤਾਂ ਨਾਲ ਗੱਠਜੋੜ ਕੀਤਾ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਰਾਖੇ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ, ਵਿਜੇਨਗਰ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੇ ਧਨੁਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਲੈਸ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਘੋੜਸਵਾਰਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਟੁਕੜੀ ਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ, ਉੜੀਸਾ ਦੇ ਗਜਪਤੀ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੇ ਵਿਜੇਨਗਰ ਰਾਜ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸਿਆਂ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵਿਜੇਨਗਰ-ਬਾਹਮਣੀ ਗਠਜੋੜ ਹੋ ਗਿਆ। ਵਾਰੰਗਲ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੇ ਵਿਜੇਨਗਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬਾਹਮਣੀ ਰਾਜ ਨਾਲ ਗਠਜੋੜ ਕੀਤਾ।

ਵਿਜੇਨਗਰ ਅਤੇ ਬਾਹਮਣੀ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਧਾਰਮਿਕ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਗੁਆਂਢੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕ ਤਬਾਹੀ ਮਚਾਈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਜਾਨ-ਮਾਲ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਸਬਿਆਂ ਅਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਨੂੰ ਸਾੜ ਦਿੱਤਾ, ਗੁਲਾਮ ਆਦਮੀਆਂ, ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਵੇਚਿਆ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਹੋਰ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਕੀਤੀ। 1356 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਤੁੰਗਭੱਦਰ ਦੁਆਬ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਬਾਹਮਣੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਰਾਇਚੂਰ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਹਰੀਹਰ ਨੇ ਬਰਾਮਦ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, 1367 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ, ਬੁੱਕਾ ਨੇ ਗੁਆਚੇ ਹੋਏ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਮੁੜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵਾਰੰਗਲ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਨਾਲ ਬਾਹਮਣੀ ਰਾਜ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਬੁੱਕਾ ਪਹਿਲੇ ਨੇ ਮੁਦਕਲ ਦੀ ਕਿਲ੍ਹੇ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਗੜੀ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ ਬਾਹਮਣੀ ਸੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਇਸ ਘਟਨਾ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਵਿਜੇਨਗਰ ਸਾਮਰਾਜ ਵੱਲ ਕੂਚ ਕੀਤਾ। ਫਿਰ ਉਹ ਤੁੰਗਭਦਰਾ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਵਿਜੇਨਗਰ ਖੇਤਰੀ ਇਕਾਈ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਸੀ ਕਿ ਵਿਜੇਨਗਰ ਸ਼ਾਸਕ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਕ ਹੋਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਹਮਣੀ ਸੁਲਤਾਨ ਨੇ ਨਿਰਣਾਇਕ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਤੀਜੇ ਸੰਸਕਰਣ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਦੋਆਬ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਦੋਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸੰਧੀ 'ਤੇ ਦਸਤਖਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ।

ਹਰੀਹਰ II ਨੇ ਮਦੁਰਾਈ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ 1377 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਗੱਦੀ ਸੰਭਾਲੀ। ਉਸਨੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨੀਤੀ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕੀਤੀ, ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਉੱਤਰੀ ਕੋਂਕਣ ਉੱਤੇ ਗੋਆ, ਚੌਲ ਅਤੇ ਧੋਬਲ ਉੱਤੇ ਵਿਜੇਨਗਰ ਦਾ ਕੰਟਰੋਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਕੇਨੜਾ, ਕਰਨਾਟਕ, ਤ੍ਰਿਥਿਨੇਪਲੀ ਅਤੇ ਕਾਂਚੀ ਖੇਤਰ ਵੀ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਲਏ ਗਏ ਸਨ। ਉੜੀਸਾ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਅਤੇ ਬਾਹਮਣੀ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਦੀ ਵੀ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਸੀ। ਹਸਨ ਗੰਗੂ ਦੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਨੇ ਵਾਰੰਗਲ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ, ਕੋਲਾਂ ਅਤੇ ਗੋਲਕੁੰਡਾ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਕਿਲੇ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਬਾਹਮਣੀ ਸੁਲਤਾਨ ਨੇ ਗੋਲਕੁੰਡਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਦੀ ਸੀਮਾ ਬਣਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਜਾਂ ਉਸਦਾ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਕਦੇ ਵੀ ਵਾਰੰਗਲ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ। ਇਸ ਲਈ, ਵਾਰੰਗਲ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕ ਨੇ ਬਾਹਮਣੀ ਸੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਇੱਕ ਕੀਮਤੀ ਗਹਿਣਾ (ਸਿੰਘਾਸਣ) ਭੇਟ ਕੀਤਾ। ਬਾਹਮਣੀ ਅਤੇ ਵਾਰੰਗਲ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਗੱਠਜੋੜ 50 ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਚੱਲਿਆ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਬਾਹਮਣੀ ਅਤੇ ਵਾਰੰਗਲ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਿੱਚ ਸਨ, ਹਰੀਹਰ II ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਦੇ ਯੋਗ ਸੀ। ਉਹ ਬੇਲਗਾਮ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ, ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਸ਼੍ਰੀਲੰਕਾ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਇੱਕ ਮੁਹਿੰਮ ਭੇਜੀ। 1404 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਉਸਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇਵਾ ਰਾਇਆ। ਦੁਆਰਾ ਉਸਦਾ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਸਦੇ ਰਾਜ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਤੁੰਗਭਦਰਾ ਦੁਆਬ ਲਈ ਲੜਾਈ ਹੋਈ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਸਨੂੰ ਬਾਹਮਣੀ ਸ਼ਾਸਕ ਫਿਰੋਜ਼ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰਾਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਮੁਆਵਜ਼ੇ ਵਜੋਂ ਵੱਡੀ ਰਕਮ, ਮੋਤੀ ਅਤੇ ਹਾਥੀ ਦਿੱਤੇ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਵੀ ਫਿਰੋਜ਼ ਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਨੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਕਮੀ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਦੋ ਡੈਮ ਬਣਾਏ, ਤੁੰਗਭਦਰਾ ਅਤੇ ਹਰੀਦ੍ਰਾ ਨਦੀ ਉੱਤੇ।

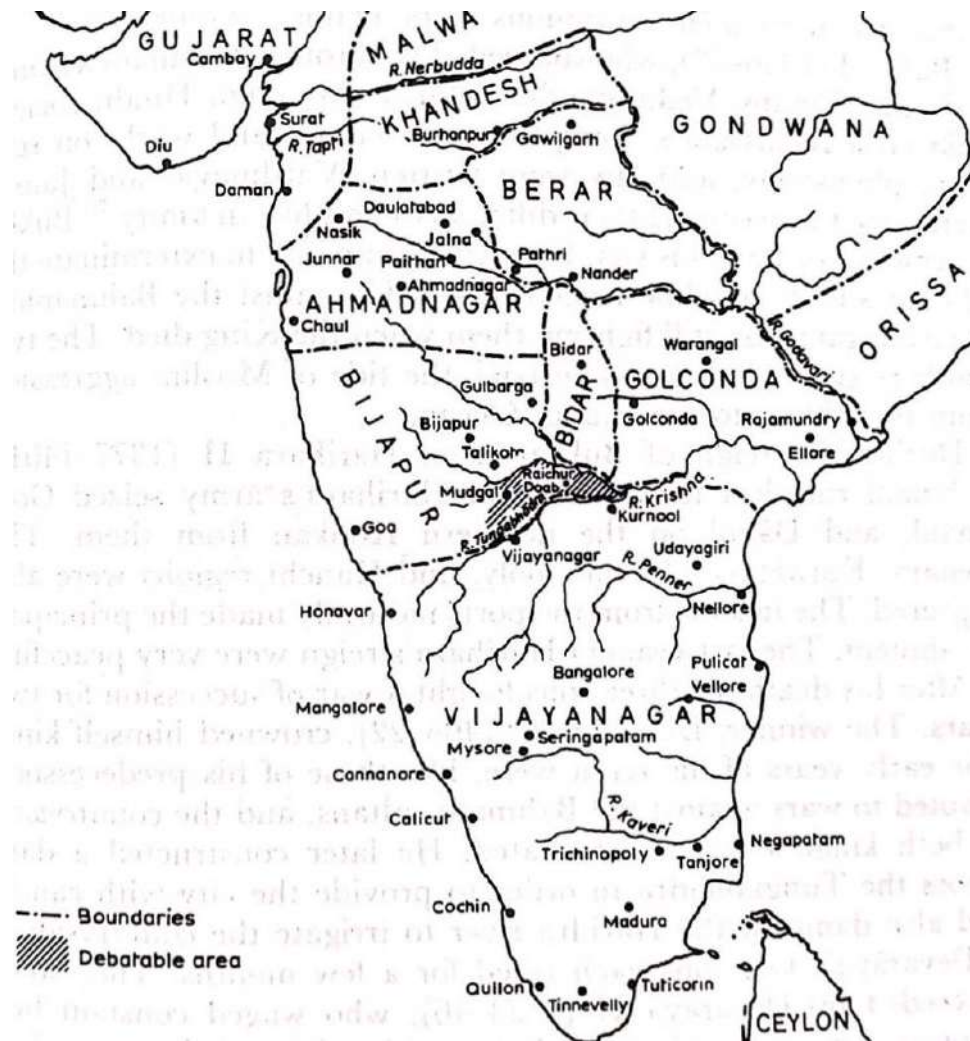
ਵਿਜੇਨਗਰ ਰਾਜ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਮਹਾਨ ਸ਼ਾਸਕ ਦੇਵਾ ਰਾਇਆ II 1425 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਹੋਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਗੀਰਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਉਸ ਕੋਲ 80,000 ਘੋੜ-ਸਵਾਰ ਅਤੇ 2,00,000 ਪੈਦਲ ਫ਼ੌਜ ਸਨ। ਇਸ ਨਵੀਂ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਨਾਲ, ਉਸਨੇ 1443 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਤੁੰਗਭਦਰ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕੀਤਾ। ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਨਦੀ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਮੁਦਕਲ, ਬਾਂਕਾਪੁਰ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਬਾਹਮਣੀ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਕੋਲ ਚਲਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਤਿੰਨ ਲੜਾਈਆਂ ਲੜੀਆਂ ਗਈਆਂ ਫਿਰ ਸਮਝੌਤਾ ਹੋ ਗਿਆ। 15ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਦੌਰਾਨ, ਸਮਰੱਥ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਦੇ ਤਹਿਤ, ਵਿਜੇਨਗਰ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਅਮੀਰ ਰਾਜ ਵਜੋਂ ਉਭਰਿਆ। ਦੇਵਾ ਰਾਏ II ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਜੇਨਗਰ ਸਾਮਰਾਜ ਪਤਨ ਵੱਲ ਵਧਿਆ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦਾਅਵੇਦਾਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਘਰੇਲੂ ਯੁੱਧ ਹੋਏ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। ਰਾਇਆ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਲੂਵਾ ਦੇ ਸਿੰਘਾਸਣ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਨ ਦੇ ਨਾਲ, ਪਹਿਲੇ ਰਾਜਵੰਸ਼ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਲੂਵਾ ਨੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਬਹਾਲ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਉਸਦਾ ਰਾਜਵੰਸ਼ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੇਰ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਚੱਲ ਸਕਿਆ।

ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਰਾਜਵੰਸ਼ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਜਿਸਨੂੰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇਵਾ ਰਾਇਆ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਤਾਲੁਵਾ ਰਾਜਵੰਸ਼ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ 1509 ਤੋਂ 1530 ਤੱਕ ਰਾਜ ਕੀਤਾ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇਵਾ ਨੇ ਬਾਹਮਣੀ ਰਾਜ ਅਤੇ ਉੜੀਸਾ ਰਾਜ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਿਆ। ਉਹ ਪੁਰਤਗਾਲੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਵਿਜੇਨਗਰ ਦੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਤੱਟੀ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਿਆਸੀ ਰਿਆਇਤਾਂ ਹਾਸਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਲੜਾਈਆਂ ਦੀ ਲੜੀ ਵਿੱਚ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇਵਾ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉੜੀਸਾ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਨਦੀ ਤੱਕ ਵਿਜੇਨਗਰ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਬਹਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਤੁੰਗਭੱਦਰ ਦੁਆਬ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਨ ਲਈ ਪੁਰਾਣੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਵੀ ਨਵਾਂ ਕੀਤਾ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਉਸਦੇ ਦੋ ਮੁੱਖ ਵਿਰੋਧੀਆਂ, ਬੀਜਾਪੁਰ ਅਤੇ ਉੜੀਸਾ ਵਿਚਕਾਰ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਗਠਜੋੜ ਹੋ ਗਿਆ। ਰਾਏਚੁਰ ਦੇ ਕਸਬੇ ਵਿੱਚ ਵਿਜੇਨਗਰ ਸਾਮਰਾਜ ਅਤੇ ਬੀਜਾਪੁਰ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਈ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ, ਬੀਜਾਪੁਰ ਦਾ ਸ਼ਾਸਕ 1520 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਰ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਨਦੀ ਦੇ ਪਾਰ ਧੱਕਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਫਿਰ ਵਿਜੇਨਗਰ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਬੇਲਗਾਮ ਪਹੁੰਚੀਆਂ, ਬੀਜਾਪੁਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਗੁਲਬਰਗਾ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਵਿਜੇਨਗਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇਵਾ ਰਾਏ ਦੇ ਅਧੀਨ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਮਜ਼ਬੂਤ ਫੌਜੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਜੋਂ ਉਭਰਿਆ। ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਨੇਵੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵੱਲ ਵੀ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਨੇ ਵਿਜੇਨਗਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਸਾਇਆ। ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤਲਾਬ ਪੁੱਟਿਆ ਜੋ ਸਿੰਚਾਈ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਯੋਗ ਵਿਦਵਾਨ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਾਸਨ ਦੌਰਾਨ ਤੇਲਗੂ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਕੰਨੜ ਅਤੇ ਤਾਮਿਲ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਇਆ। ਉਹ ਧਾਰਮਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਉਸਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਡਰਾਮਾ ਅਤੇ ਤੇਲਗੂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਰਾਜਨੀਤੀ ਲਿਖੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਦੌਰ ਨੂੰ ਤੇਲਗੂ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸੁਨਹਿਰੀ ਦੌਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਰਬੋਸਾ, ਪੇਸ ਅਤੇ ਨੂਨੀਜ਼ ਵਰਗੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਯਾਤਰੀ ਉਸਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਆਏ ਸਨ ਅਤੇ ਵਿਜੇਨਗਰ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਲਈ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇਵਾ ਰਾਏ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉਸਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਦੀ ਵੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ ਜੋ ਉਸਦੇ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ।

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇਵ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਗੱਦੀ ਲਈ ਝਗੜੇ ਹੋ ਗਏ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ, 1543 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ, ਸਦਾਸ਼ਿਵ ਰਾਏ ਸਿੰਘਾਸਣ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਿਆ ਅਤੇ 1567 ਈਸਵੀ ਤੱਕ ਰਾਜ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਅਸਲ ਸ਼ਕਤੀ ਰਾਮ ਰਾਏ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਰਾਮ ਰਾਏ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਟਕਰਾਅ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾਇਆ। ਉਸਨੇ ਪੁਰਤਗਾਲੀਆਂ ਨਾਲ ਵਪਾਰਕ ਸੰਧੀ ਵੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਬੀਜਾਪੁਰ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕ ਨੂੰ ਘੋੜਿਆਂ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਉਸਨੇ ਕਈ ਲੜਾਈਆਂ ਲੜੀਆਂ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਸਨੇ ਬੀਜਾਪੁਰ ਗੋਲਕੁੰਡਾ ਅਤੇ ਅਹਿਮਦਨਗਰ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ। ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੇ ਵਿਜੇਨਗਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੱਥ ਮਿਲਾਇਆ ਅਤੇ 1565 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਤਾਲੀਕੋਟਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਬੰਨੀਹੱਟੀ ਵਿਖੇ ਇੱਕ ਕਰਾਰੀ ਹਾਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਨੂੰ ਤਾਲੀਕੋਟਾ ਦੀ ਲੜਾਈ ਜਾਂ ਰਾਕਸ਼ਸ-ਤੰਗੜੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਰਾਮ ਰਾਏ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਕੇ ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ 1,00,000 ਹਿੰਦੂ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਵਿਜੇਨਗਰ ਵਿਚ ਤੋੜ ਫੇੜ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਨੂੰ ਵਿਜੇਨਗਰ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਅੰਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਵਿਜੇਨਗਰ ਸਾਮਰਾਜ ਨੇ ਇੱਕ ਕੁਸ਼ਲ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਰਾਜਾ ਰਾਜ ਦਾ ਮੁਖੀ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਚੰਗੇ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਟਾਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ। ਉਸਨੇ ਲੋਕਾਂ 'ਤੇ ਮੱਧਮ ਟੈਕਸ ਵੀ ਲਗਾਇਆ। ਉਸਨੂੰ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੁਆਰਾ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੇ ਮਹਾਨ ਰਈਸ (Nobles) ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਸਾਮਰਾਜ ਰਾਜਿਆਂ ਜਾਂ ਮੁੰਡਲਮ (ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ) ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਸੂਬੇ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਨਾਡੂ (ਜਿਲ੍ਹਾ), ਸਥਲਾ (ਉਪ-ਜਿਲ੍ਹਾ) ਅਤੇ ਗ੍ਰਾਮਾ (ਪਿੰਡ) ਸਨ। ਪਰ ਨਾਇਕਾਂ ਦੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨੀ ਵਿਕਾਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਪਹਿਲਕਦਮੀ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਟੈਕਸ ਅਦਾ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਫਸਲਾਂ ਦੀ ਕਿਸਮ, ਮਿੱਟੀ ਅਤੇ ਸਿੰਚਾਈ ਦੇ ਢੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਦਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਕਈ ਹੋਰ ਟੈਕਸ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਜਾਇਦਾਦ ਟੈਕਸ, ਉਪਜ ਦੀ ਵਿਕਰੀ 'ਤੇ ਟੈਕਸ, ਪੇਸ਼ਾ ਟੈਕਸ, ਫੌਜੀ ਯੋਗਦਾਨ ਅਤੇ ਵਿਆਹ 'ਤੇ ਟੈਕਸ। ਵਿਜੇਨਗਰ ਸ਼ਾਸਨ ਅਧੀਨ ਵਪਾਰ, ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਜੀਵਨ ਵਧਿਆ-ਫੁੱਲਿਆ। ਮੰਦਰਾਂ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਸਬੇ ਉਸਾਰੇ ਗਏ ਸਨ। ਮੰਦਰ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ, ਅਮੀਰ ਸਨ ਅਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਪਾਰ ਵਿੱਚ ਸਰਗਰਮ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ।

ਡੇਕਨ ਦੀਆਂ ਸਲਤਨਤਾਂ ਅਤੇ 16ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਵਿਜੇਨਗਰ ਦਾ ਹਿੰਦੂ ਰਾਜ³

2.3.2 ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ III

1. ਤੁਲੁਵਾ ਰਾਜਵੰਸ਼ ਦਾ ਸੰਸਥਾਪਕ ਕੌਣ ਸੀ?

2. ਵਿਜੇਨਗਰ ਰਾਜ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਯਾਤਰੀਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਦੱਸੋ?

3. ਨਾਡੂ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿਓ?

4. ਵਿਜੇਨਗਰ ਅਤੇ ਬਾਹਮਣੀ ਰਾਜ ਵਿਚਕਾਰ ਝੜਪ ਦਾ ਕਾਰਨ ਦੱਸੋ?

³ S.A.A.Rizvi, *The Wonder That Was India*, Vol. II, London: Sidgwick and Jackson, 1987,p.85.

2.3.3 ਬਾਹਮਣੀ ਰਾਜ BAHMANI KINGDOM

ਪਹਿਲੇ ਸੁਤੰਤਰ ਬਾਹਮਣੀ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹਸਨ ਗੰਗੂ ਦੁਆਰਾ 1347 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਅਲਾਉਦੀਨ ਹਸਨ ਬਾਹਮਣ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਅਲਾਉਦੀਨ ਖਲਜੀ ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਜਰਨੈਲ ਜਫਰ ਖਾਨ ਦਾ ਭਤੀਜਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਉੱਤਰੀ ਕਰਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਗੁਲਬਰਗਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾਇਆ। ਉਸਨੇ ਗੋਆ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ, ਅਤੇ ਦਾਬੋਲ ਜੇ ਕਿ ਮਸ਼ਹੂਰ ਬੰਦਰਗਾਹ ਸੀ ਉੱਤੇ ਵੀ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਆਪਣਾ ਸਾਮਰਾਜ ਉੱਤਰੀ ਤੇਲੰਗਾਨਾ ਵਿੱਚ ਭੱਗੀਰ ਤੱਕ ਫੈਲਾਇਆ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਚਾਰ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ: 1. ਗੁਲਬਰਗਾ ਰਾਇਚੂਰ ਅਤੇ ਮੁਦਗਲ ਨਾਲ, 2. ਦੋਲਤਾਬਾਦ, ਬੀੜ, ਜੁੰਨਰ ਅਤੇ ਚੌਲ, 3. ਮਾਹੂਰ ਨਾਲ ਬਰਾੜ ਅਤੇ 4. ਬਾਹਮਣੀ ਤੇਲੰਗਾਨਾ ਨਾਲ ਇੰਦੁਰ ਅਤੇ ਕੋਲਾਂ। 1358 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹ ਪਹਿਲੇ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਦਾ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਜਿਸਨੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤਾ। 1363 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ, ਉਸਨੇ ਗੋਲਕੁੰਡਾ ਦੇ ਰਾਜ ਅਤੇ ਵਾਰੰਗਲ ਦੇ ਰਾਜੇ ਤੋਂ ਇਸ ਦੀਆਂ ਨਿਰਭਰਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਲਿਆ। ਤੁੰਗਭਦਰਾ ਨਦੀ ਦੇ ਉੱਤਰ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਇਹਨਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਝਗੜੇ ਦੀ ਹੱਡੀ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੁਸਲਿਮ ਬਾਹਮਣੀ ਸਲਤਨਤ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਵਿਜੇਨਗਰ ਸਲਤਨਤ ਨੇ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਕਈ ਜੰਗਾਂ ਲੜੀਆਂ। ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਮੁਦਗਲ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਉਹ ਕਈ ਵਾਰ ਵਿਜੇਨਗਰ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ ਪਰ ਕੁਝ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਈ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਭਿਆਨਕ ਮਨੁੱਖੀ ਹਾਰ ਝੱਲੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਈ ਸਹੁੰ ਖਾਧੀ। ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਮੌਤ 1375 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ 1397 ਈਸਵੀ ਤੱਕ, ਪੰਜ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਨੇ ਰਾਜ ਉੱਤੇ ਰਾਜ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਵਧਣ ਕਾਰਨ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਤਣਾਅ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ।

ਫਿਰੋਜ਼ ਸ਼ਾਹ ਬਾਹਮਣੀ 1397 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਬਾਹਮਣੀ ਰਾਜ ਦੀ ਗੱਦੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠਾ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਬੇਰਾਰ ਵਿੱਚ ਖੇਰਲਾ ਦੇ ਗੌਡ ਰਾਜਾ ਨਰਸਿੰਘ ਰਾਏ ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕੀਤਾ। ਰਾਏ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹਾਥੀ, ਸੋਨਾ ਅਤੇ ਚਾਂਦੀ ਦਿੱਤੇ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਸੁਲਤਾਨ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਬਦਲੇ ਵਿੱਚ, ਖੇਰਲਾ ਨੂੰ ਨਰਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬਹਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦਾ ਅਮੀਰ (Amir) ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਕਢਾਈ ਵਾਲੀ ਟੋਪੀ ਸਮੇਤ ਰਾਜ ਦੇ ਵਸਤਰ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਉਸਨੇ ਵਿਜੇਨਗਰ ਰਿਆਸਤ ਨਾਲ ਸੰਘਰਸ਼ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ ਪਰ ਇਸਨੂੰ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰੱਥ ਰਿਹਾ। ਉਸਨੇ ਦੇਵਾ ਰਾਏ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਕਰਨ ਅਤੇ ਬਾਂਕਾਪੁਰ ਨੂੰ ਦਰੋਜ ਵਜੋਂ ਦੇਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ-ਗੋਦਾਵਰੀ ਬੇਸਿਨ ਉੱਤੇ ਹਕੂਮਤ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ। 1417 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ, ਉਸਨੇ ਦੁਬਾਰਾ ਵਿਜੇਨਗਰ ਰਾਜ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਪਨਾਗਲ (ਨਾਲਾਗੌਡਾ) ਵਿੱਚ ਹਾਰ ਗਿਆ। ਫਿਰੋਜ਼ ਸ਼ਾਹ ਬਾਹਮਣੀ ਨੂੰ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸ਼ੌਕ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪੜ੍ਹਿਆ। ਉਹ ਇੱਕ ਕੈਲੀਗ੍ਰਾਫਿਸਟ ਅਤੇ ਕਵੀ ਸੀ। ਉਹ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਫਾਰਸੀ, ਅਰਬੀ ਅਤੇ ਤੁਰਕੀ, ਸਗੋਂ ਤੇਲਗੂ, ਕੰਨੜ ਅਤੇ ਮਰਾਠੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬ੍ਰਹਮਾਂ, ਕਵੀਆਂ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਸਮਾਂ ਬਿਤਾਇਆ। ਉਸਨੇ ਦੋਲਤਾਬਾਦ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇੱਕ ਆਬਜ਼ਰਵੇਟਰੀ ਵੀ ਬਣਾਈ। ਉਸਨੇ ਚੌਲ ਅਤੇ ਦਾਬੋਲ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ ਵੱਲ ਬਹੁਤ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ, ਜੋ ਕਿ ਫਾਰਸ ਦੀ ਖਾੜੀ ਅਤੇ ਲਾਲ ਸਾਗਰ ਤੋਂ ਵਪਾਰਕ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਨੇ ਦੁਨੀਆ ਤੋਂ ਲਗਜ਼ਰੀ ਸਮਾਨ ਡੋਲਿਆ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ। ਉਸ ਦਾ ਰਾਜ ਧਾਰਮਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਹਿੰਦੂਆਂ

ਉੱਤੇ ਜਜ਼ੀਆ ਨਹੀਂ ਲਗਾਇਆ। ਉਹ ਸ਼ੀਆ ਅਤੇ ਸੁੰਨੀਆਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ I ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਗੱਦੀ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤੀ, ਪਰ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ 1422 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ।

ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ I ਨੇ 1424 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਵਾਰੰਗਲ ਦੇ ਰਾਜੇ ਉੱਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਗੁਲਬਰਗ ਤੋਂ ਬਿਦਰ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਮਾਲਵਾ, ਗੋਂਡਵਾਨਾ ਅਤੇ ਕੋਂਕਣ ਵੱਲ ਮੋੜ ਲਿਆ। ਉਸਨੇ ਮਹੂਰ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ ਇਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਦੀ ਉੱਤਰੀ ਚੌਕੀ ਬਣਾ ਲਿਆ। 1428 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ, ਉਸਨੇ ਖਾਨਦੇਸ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਅਲਾਉਦੀਨ ਨਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸੰਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਉਰਸ (urs ਭਾਵ ਮੌਤ ਦੀ ਬਰਸੀ) ਮਨਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। 1436 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਉਸਦਾ ਪੁੱਤਰ ਅਲਾਉਦੀਨ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਬਣਿਆ, ਉਹ ਵਿਜੇਨਗਰ, ਖਾਨਦੇਸ ਅਤੇ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ, ਉਹ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਅਤੇ ਭੰਗ ਲੈਣ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। 1458 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਉਸਦੇ ਪੁੱਤਰ ਹੁਮਾਯੂੰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਉਸਦਾ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਖਵਾਜਾ ਮਹਿਮੂਦ ਗਵਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ। 1461 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਹੁਮਾਯੂੰ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਅੱਠ ਸਾਲ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨਿਜ਼ਾਮੁਦੀਨ II ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀ। ਨੈਜਵਾਨ ਨਿਜ਼ਾਮ ਲਈ ਬਾਹਮਣੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣਾ ਔਖਾ ਸੀ। 1463 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਨਿਜ਼ਾਮੁਦੀਨ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ, ਨਵੇਂ ਸ਼ਾਸਕ ਸ਼ਮਸੁਦੀਨ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਨੌਂ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਸੱਤਾ ਮੁੜ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਇਸਨੇ ਮਹਿਮੂਦ ਗਵਾਨ ਨੂੰ ਵਕੀਲ-ਏ-ਸਲਤਨਤ (ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ) ਵਜੋਂ ਬਾਹਮਣੀ ਰਾਜ ਦਾ ਨਿਯੰਤਰਣ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਲੈਣ ਦਾ ਰਸਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ।

ਸ਼ਮਸੁਦੀਨ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਮਹਿਮੂਦ ਗਵਾਨ ਨੂੰ ਖਵਾਜਾ-ਏ-ਜਹਾਂ ਅਤੇ ਮਲਿਕ-ਉਤ-ਤਾਜਰ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਦਿੱਤੀ। ਮਹਿਮੂਦ ਗਵਾਨ ਨੇ ਵੀਹ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਬਾਹਮਣੀ ਰਾਜ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਿਆ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਗਵਾਨ ਨੇ ਕੋਰੇਮੰਡਲ ਤੱਟ ਤੋਂ ਉੜੀਸਾ ਦੇ ਗਜਪਤੀ ਸ਼ਾਸਕ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਲਈ ਵਿਜੇਨਗਰ ਸਾਮਰਾਜ ਨਾਲ ਹੱਥ ਮਿਲਾਇਆ। ਉਸਨੇ ਗੋਆ ਅਤੇ ਦਾਬੋਲ ਤੱਕ ਪੱਛਮੀ ਤੱਟ ਉੱਤੇ ਬਾਹਮਣੀ ਨਿਯੰਤਰਣ ਵੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਇਰਾਨ ਅਤੇ ਇਰਾਕ ਨਾਲ ਰਾਜ ਦਾ ਸਮੁੰਦਰੀ ਵਪਾਰ ਵਧਿਆ। ਅੰਦਰੂਨੀ ਵਪਾਰ ਵੀ ਵਧਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਵਿਜੇਨਗਰ ਰਾਜ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਗਈ। ਮਹਿਮੂਦ ਗਵਾਨ ਨੇ ਵੀ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਉੱਤਰੀ ਸਰਹੱਦਾਂ ਨੂੰ ਵਸਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੇ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸ਼ਾਸਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕ ਦੀ ਮਦਦ ਮੰਗੀ। ਟਕਰਾਅ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਸਮਝੌਤਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਗੋਂਡਵਾਨਾ ਵਿੱਚ ਖੇਰਲਾ ਮਾਲਵੇ ਵਿੱਚ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਬਰਾਰ ਬਾਹਮਣੀ ਸੁਲਤਾਨ ਕੋਲ। ਉਸਨੇ ਤੁੰਗਭਦਰ ਦੁਆਬ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਕਾਂਚੀ ਵਾਂਗ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਵਿਜੇਨਗਰ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਛਾਪੇ ਮਾਰੇ। ਉਸਨੇ ਬਾਹਮਣੀ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤੇ। ਮੌਜੂਦਾ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ (ਤਰਾਫ਼ਾਂ) ਨੂੰ ਚਾਰ ਤੋਂ ਅੱਠ ਤੱਕ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਸੁਲਤਾਨ ਨੇ ਹਰੇਕ ਕਿਲ੍ਹੇ ਲਈ ਗਵਰਨਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਤਨਖਾਹਾਂ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਵੀ ਤੈਅ ਕੀਤੀਆਂ। ਉਹ ਨਗਦ ਜਾਂ ਜਗੀਰਾਂ ਦੇ ਕੇ ਤਨਖਾਹ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਗੀਰਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਮਾਲੀਆ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਹਰ ਸੂਬੇ ਵਿੱਚ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਇੱਕ ਖੇਤਰ (ਖਾਲਸਾ) ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਮਿਣਤੀ ਕਰਨ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਰਾਜ ਨੂੰ ਅਦਾ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਰਕਮ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਮਹਿਮੂਦ ਗਵਾਨ ਕਲਾ ਦਾ ਮਹਾਨ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ

ਪ੍ਰਸਾਰ ਲਈ ਕਈ ਉਪਾਅ ਵੀ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਲਈ, ਉਸਨੇ ਬਿਦਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਮਦਰੱਸਾ ਜਾਂ ਕਾਲਜ ਬਣਾਇਆ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹਜ਼ਾਰ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਫਤ ਕੱਪੜੇ ਅਤੇ ਭੋਜਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਕਈ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਡੋਕਾਨੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀਆਂ (ਅਫਾਕੀਆਂ ਅਤੇ ਗਰੀਬਾਂ) ਵਿਚਕਾਰ ਝਗੜਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ, ਮਹਿਮੂਦ ਗਵਾਨ ਨੇ ਸੁਲਾਹ ਦੀ ਨੀਤੀ ਅਪਣਾਈ, ਪਰ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ। ਉਸਦੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੇ ਉਸਦੇ ਖਿਲਾਫ ਇੱਕ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਰਚੀ, ਜਿਸਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਉਸਨੂੰ 1482 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਡੋਕਾਨੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਟਕਰਾਅ ਬਾਹਮਣੀ ਰਾਜ ਦੇ ਟੁੱਟਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਿਆ। ਬਾਹਮਣੀ ਰਾਜ ਪੰਜ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ; ਗੋਲਕੁੰਡਾ, ਬੀਜਾਪੁਰ, ਅਹਿਮਦਨਗਰ, ਬੇਰਾਰ ਅਤੇ ਬਿਦਰ।

2.3.4 ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ IV

1. ਬਾਹਮਣੀ ਰਾਜ ਦਾ ਮੋਢੀ ਕੌਣ ਸੀ?

---

2. ਉਰਸ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰੋ?

---

3. ਬਾਹਮਣੀ ਰਾਜ ਦੇ ਚਾਰ ਸੂਬਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰੋ?

---

4. ਗੁਲਬਰਗਾ ਤੋਂ ਬਿਦਰ ਵਿੱਚ ਰਾਜਧਾਨੀ ਕਿਸਨੇ ਤਬਦੀਲ ਕੀਤੀ?

---

5. ਟੈਰਫਸ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰੋ?

2.3.5 ਲੋਧੀ ਸਲਤਨਤ LODHI SULTANATE

ਅਫਗਾਨ ਸਿੰਧ ਦੇ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਸੁਲੇਮਾਨ ਪਰਬਤ ਦੇ ਵਾਸੀ ਸਨ। ਉਹ ਤੁਰਕੀ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਕਮਾਂਡਰ ਅਤੇ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਗਵਰਨਰ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਤੱਕ ਵੀ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਮੁਹੰਮਦ ਬਿਨ ਤੁਗਲਕ ਦੇ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਫਗਾਨ ਸ਼ਾਸਕ ਦਿੱਲੀ ਆਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਮਲਿਕ ਸ਼ਾਹੂ ਲੋਧੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਸੁਲਤਾਨ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਅਸਫਲ ਰਹੇ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਉਹ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਾਪਸ ਆ ਗਏ। ਉਹ ਫਿਰ ਸੱਯਦ ਦੇ ਅਧੀਨ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਲਈ ਵਧੇ। ਖਿਜ਼ਰ ਖਾਨ, ਪਹਿਲਾਂ ਸੱਯਦ ਸੁਲਤਾਨ ਨੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਅਫਗਾਨ ਮਲਿਕ ਸੁਲਤਾਨ ਸ਼ਾਹ ਲੋਧੀ ਨੂੰ ਸਰਹਿੰਦ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਖਾਨ ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਫਗਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉੱਚ ਅਹੁਦਿਆਂ 'ਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਮਜ਼ਬੂਤ ਮਲਿਕ ਕਾਲਾ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਬਹਿਲੂਲ ਸੀ ਜੋ ਸੁਰਖੀਆਂ ਵਿਚ ਆਇਆ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਵਿਆਹ ਇਸਲਾਮ ਖਾਨ ਦੀ ਧੀ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸਲਾਮ ਖਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਲੰਘ ਕੇ ਬਹਿਲੂਲ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਚੁਣਿਆ, ਪਰ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਹਿਲੂਲ ਵਿਰੁੱਧ ਹਥਿਆਰ ਉਠਾਏ ਪਰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਰ ਗਏ। ਬਹਿਲੂਲ ਲੋਧੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਖੇਖਰਾਂ ਦੀ ਵਧ ਰਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕੀਤੀ। ਜਲਦੀ ਹੀ ਉਹ ਪੂਰੇ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਹਾਵੀ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵੱਲ ਚੱਲ ਪਿਆ।

a ਬਹਿਲੂਲ ਲੋਧੀ B AHLUL LODHI

ਬਹਿਲੂਲ ਲੋਧੀ 1451 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੋਇਆ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨ ਵਜੋਂ, ਬਹਿਲੂਲ ਲੋਧੀ ਨੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸ਼ਾਰਕੀ (sharki) ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾਪੂਰਵਕ ਹਰਾਇਆ। ਉਸਨੇ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਲੰਗਾਹ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਲਿਆ, ਪਰ ਉਹ ਮਾਲਵਾ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ। ਬਹਿਲੂਲ ਲੋਧੀ ਨੇ ਅਫਗਾਨਾਂ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਹਿਜਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉੱਚ ਅਹੁਦਿਆਂ ਨਾਲ ਨਿਵਾਜਿਆ। ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਅਫਗਾਨ ਸਮਰਥਕਾਂ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਅਹੁਦੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਿਆਂ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗਵਰਨਰਸ਼ਿਪ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਬਹਿਲੂਲ ਦੀ ਰਾਜਸ਼ਾਹੀ ਕਬਾਇਲੀ ਸੰਘ ਵਰਗੀ ਸੀ। ਅੱਸੀ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਉਸਨੇ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਬਿਹਾਰ ਦੀਆਂ ਸਰਹੱਦਾਂ ਤੱਕ ਲੋਧੀ ਸਲਤਨਤ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਨਾਲ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ।

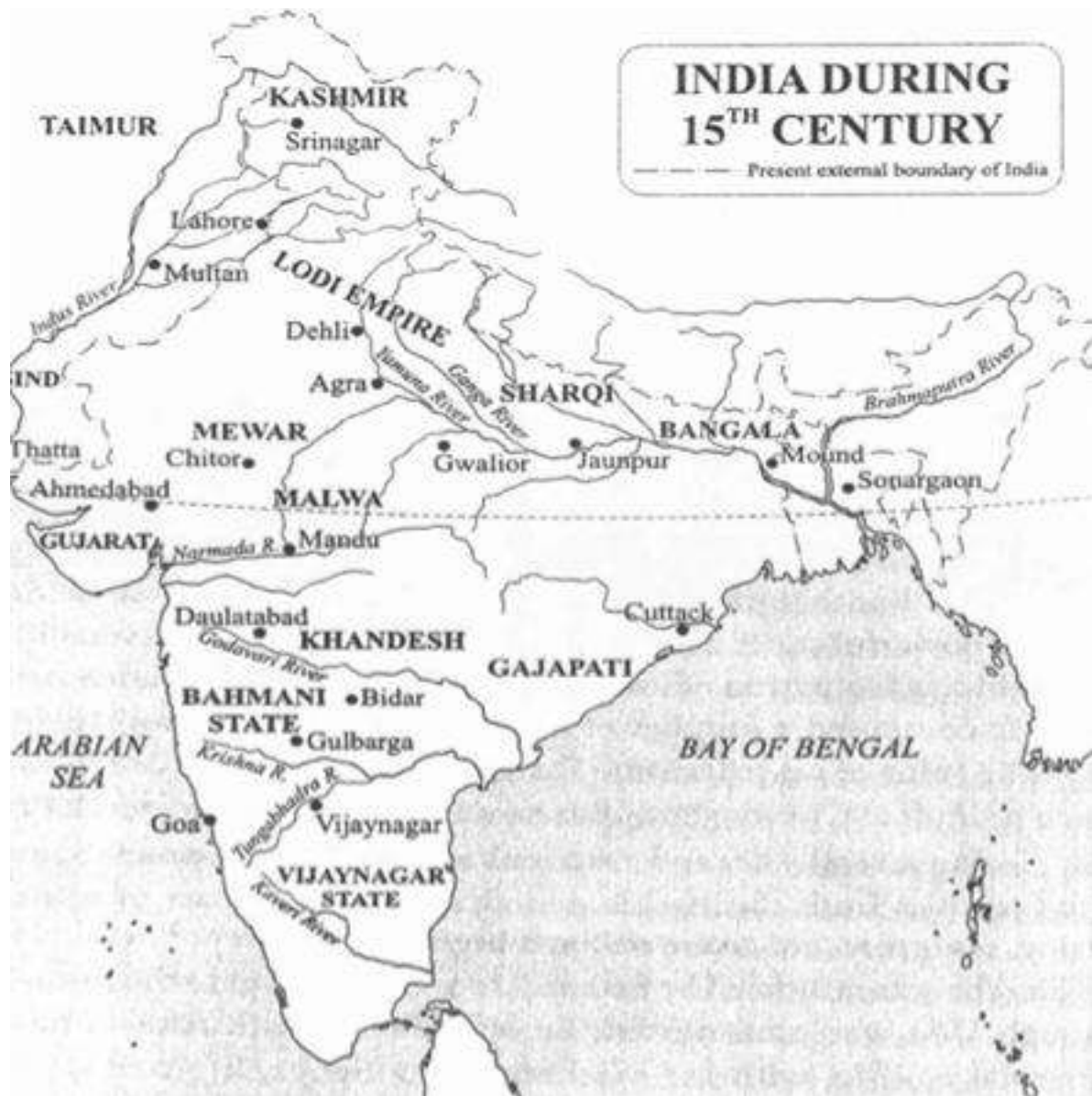
b. ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ SIKANDAR LODHI

ਬਹਿਲੂਲ ਲੋਧੀ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਸਦੀ ਹਿੰਦੂ ਪਤਨੀ ਨੇ ਉਸਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨਿਜ਼ਾਮ ਖਾਨ ਨੂੰ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬਿਠਾਉਣ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ। ਨਿਜ਼ਾਮ ਖਾਨ ਨੇ ਸੁਲਤਾਨ ਸਿਕੰਦਰ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਧਾਰੀ ਜਦੋਂ ਉਹ 1489 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬੈਠਾ। ਉਹ ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਮਹਿਮੂਦ ਬੇਗ਼ੜਹਾ ਅਤੇ ਮੇਵਾੜ ਦੇ ਰਾਣਾ ਸਾਂਗਾ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਇਹਨਾਂ ਰਾਜਾਂ ਨਾਲ ਸੱਤਾ ਲਈ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਲਈ, ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਜੰਨਪੁਰ ਦੇ ਹੁਸੈਨ ਸ਼ਾਹ ਸ਼ਰਕੀ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ, ਅਤੇ ਤਿਰਹੂਤ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਸੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਸਾਲਾਨਾ ਸ਼ਰਯਾਂਜਲੀ ਦੇਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਬਿਹਾਰ, ਧੌਲਪੁਰ, ਚੰਦੇਰੀ ਅਤੇ ਗਵਾਲੀਅਰ ਰਿਆਸਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜਿੱਤ ਲਿਆ। ਉਸਨੇ ਰਾਜਾ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਧੀਨ ਗਵਾਲੀਅਰ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ 'ਤੇ ਵੀ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਸਨੇ ਗਵਾਲੀਅਰ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਤਾਕਤ ਖਰਚ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਮਾਲਵਾ ਜਿੱਤਿਆ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਸੁਲਤਾਨ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚਤਾ ਦੀ ਮੁੜ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੇ ਅਫਗਾਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਹਿੰਦੂ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜਮੀਨਾਂ/ਇਕਤਾਸ (Iqtas) ਦਿੱਤੀ। ਜਗੀਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਕਾਇਦਾ ਹਿਸਾਬ-ਕਿਤਾਬ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਵਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਉਸ ਕੋਲ ਇੱਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਜਾਸੂਸੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਸੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਡੂੰਘੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲਈ। ਉਸਨੇ ਅਨਾਜਾਂ 'ਤੇ ਕਟੌਤੀ ਡਿਊਟੀ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਅਤੇ ਗਜ਼-ਏ-ਸਿਕੰਦਰੀ ਨਾਮਕ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਮਾਪ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਕੁਸਲ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਨਿਆਂ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ, ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਲੁਟੇਰਿਆਂ ਅਤੇ ਡਾਕੂਆਂ ਤੋਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਬਣਾਇਆ। ਉਹ ਇੱਕ ਕੱਟੜ ਰਾਜਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਸ਼ਰਾ (shara) (ਇਸਲਾਮਿਕ ਕਾਨੂੰਨ) ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅਭਿਆਸਾਂ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਉੱਤੇ ਜਜ਼ੀਆ ਦੁਬਾਰਾ ਥੋਪ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਉਸਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦਿੱਤੀ ਜੋ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਪਵਿੱਤਰ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਉਸਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਦੌਰਾਨ ਕੁਝ ਹਿੰਦੂ ਮੰਦਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਢਾਹ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਨਗਰਕੋਟ ਦੇ ਮੰਦਰ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਵਿਦਵਾਨਾਂ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਅਤੇ ਪੱਤਰਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਾਂਟਾਂ ਵੀ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਉਸਨੇ ਕਈ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਫਾਰਸੀ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਦਿਲਚਸਪੀ

ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸਿੱਖੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਅਧੀਨ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਅਹੁਦਿਆਂ ਤੇ ਭਰਤੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ 1517 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਹੋਈ।

c. ਇਬਰਾਹਿਮ ਲੋਧੀ IBRAHIM LODHI

1517 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਬਰਾਹਿਮ ਲੋਧੀ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੋਇਆ, ਅਫਗਾਨ ਰਿਆਸਤਾਂ ਨੇ ਸੁਲਤਾਨ ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਲਈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਬਰਾਹਿਮ ਲੋਧੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ, ਜਲਾਲ ਨੂੰ ਜੌਨਪੁਰ ਖੇਤਰ ਦਾ ਸੁਤੰਤਰ ਸ਼ਾਸਕ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ, ਜੋ ਸ਼ਰਕੀਆਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਖਾਨ-ਏ-ਜਹਾਨ ਲੋਧੀ, ਇਬਰਾਹਿਮ ਦੇ ਪਸੰਦੀਦਾ Nobel ਸੀ, ਉਸਨੇ ਦੇਹਰੀ ਰਾਜਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮਨ ਬਦਲਣ ਲਈ ਮਨਾ ਲਿਆ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਇਬਰਾਹਿਮ ਅਤੇ ਜਲਾਲ ਵਿਚਕਾਰ ਘਰੇਲੂ ਯੁੱਧ (civil war) ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਜਲਾਲ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਰ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਹਾਂਸੀ ਦੇ ਕਿਲੇ ਵਿਚ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਸਨੇ ਮੇਵਾੜ ਦੇ ਰਾਣਾ ਸਾਂਗਾ ਨੂੰ ਇੱਕ ਮੌਕਾ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਨੇ ਆਗਰਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਬਯਾਨਾ ਤੱਕ ਲੋਧੀ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵੱਲ ਕੂਚ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਚੰਦੇਰੀ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਬਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਹੋਈ। ਉਸ ਨੇ ਐਕੜਾਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵੀਹ ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਗਵਰਨਰ ਦੌਲਤ ਖਾਨ ਲੋਧੀ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦਿਲਾਵਰ ਖਾਨ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ। ਦਿਲਾਵਰ ਖਾਨ ਅਤੇ ਦੌਲਤ ਖਾਨ ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਇਬਰਾਹਿਮ ਲੋਧੀ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਰਚੀ ਅਤੇ ਬਾਬਰ, ਜੋ ਕਾਬਲ ਦਾ ਸ਼ਾਸਕ ਸੀ, ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਬੁਲਾਇਆ। ਬਾਬਰ ਅਤੇ ਇਬਰਾਹਿਮ ਲੋਧੀ ਵਿਚਕਾਰ 1526 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਪਾਣੀਪਤ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਲੜਾਈ ਲੜੀ ਗਈ ਸੀ। ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਇਬਰਾਹਿਮ ਲੋਧੀ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮੁਗਲ ਰਾਜ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ।

15ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੌਰਾਨ ਭਾਰਤ⁴

2.3.6 ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ V

1. ਅਫਗਾਨ ਕੌਣ ਸਨ?

.....

2. ਲੋਧੀ ਰਾਜਵੰਸ਼ ਦਾ ਸੰਸਥਾਪਕ ਕੌਣ ਸੀ?

.....

3. ਨਿਜ਼ਾਮ ਖਾਨ ਦੁਆਰਾ ਕਿਹੜਾ ਸਿਰਲੇਖ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ?

.....

4. ਗਜ਼-ਏ-ਸਿਕੰਦਰੀ ਕੀ ਸੀ?

.....

⁴ Satish Chandra, *History of Medieval India (800-1700)*, Hyderabad: Orient BlackSwan, 2018, p.190.

2.4 ਸੰਖੇਪ

ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਇਸ ਯੂਨਿਟ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਨਿਯੰਤਰਣ ਲਈ ਮੁਹੰਮਦ ਬਿਨ ਤੁਗਲਕ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀਆਂ ਪਹਿਲਕਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਅਤੇ ਅਸਫਲ ਸਨ। ਉਸਦੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਫਿਰੋਜ਼ ਤੁਗਲਕ ਨੇ ਯੁੱਧ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਭਲਾਈ ਦਾ ਇੱਕ ਸਾਧਨ ਬਣਾਇਆ। ਪਰ ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਟੁੱਟਣ ਲੱਗੀ। ਅਸੀਂ ਵਿਜੇਨਗਰ ਰਾਜ ਦੇ ਉਭਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਦੇਖਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ 200 ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਦੇਸ਼ ਉੱਤੇ ਦਬਦਬਾ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। 1565 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਤਾਲੀਕੋਟਾ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਹਾਰ ਨੇ ਇਸ ਰਾਜ ਦੇ ਟੁੱਟਣ ਦਾ ਰਾਹ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਅਸੀਂ ਬਾਹਮਣੀ ਰਾਜ ਦੇ ਉਭਾਰ ਅਤੇ ਵਿਜੇਨਗਰ ਰਾਜ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਰੰਤਰ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਵੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਲਗਾਤਾਰ ਜੰਗਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਵਣਜ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ, ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਕਲਾ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸ ਸ਼ੈਲੀ ਸਦੀ ਤੱਕ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਅਸੀਂ ਲੋਧੀ ਸਲਤਨਤ ਦੇ ਅਧੀਨ ਪਹਿਲੇ ਅਫਗਾਨ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। 1526 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਪਾਣੀਪਤ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਇਬਰਾਹਿਮ ਲੋਧੀ ਦੀ ਹਾਰ ਨਾਲ, ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਢਹਿ ਗਈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ ਬਾਬਰ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਮੁਗਲ ਰਾਜ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖਣ ਦਾ ਰਸਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ।

2.5 ਸੁਝਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਰੀਡਿੰਗਾਂ

Satish Chandra, *Medieval India From Sultanat to the Mughals: Delhi Sultanat (1206-1526)*, New Delhi: Har Anand Publications, 1997.

Satish Chandra, *History of Medieval India (800-1700)*, Hyderabad: Orient BlackSwan, 2018.
S.A.A.Rizvi, *The Wonder That Was India*, Vol. II, London: Sidgwick and Jackson, 1987.

I.H. Siddiqui, *Some Aspects of Afghan Despotism in India*, Aligarh: Three Men Publication, 1969.

A. Halim, *History of the Lodhi Sultans of Delhi and Agra*, New Delhi: Idarah-i-Adabiyat-i-Delli, 1974.

K.A. Nizami (ed.), *A Comprehensive History of India, The Delhi Sultanat*, Part 2, Vol.V, New Delhi: People's Publishing House, 1993.

K.A Nizami (ed.), *Politics and Society during the Early Medieval Period*, New Delhi: People's Publishing House, 1974.

W.Haig (ed.), *The Cambridge History of India*, Vol. III, New York: Cambridge University Press, 1928.

2.6 ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਸਵਾਲ

2.6.1 ਲੰਬੇ ਜਵਾਬ ਸਵਾਲ

1. ਵਿਜੇਨਗਰ ਰਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
2. ਮੁਹੰਮਦ ਬਿਨ ਤੁਗਲਕ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।

3. ਬਾਹਮਣੀ ਰਾਜ ਦੇ ਉਭਾਰ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਨੋਟ ਲਿਖੋ?
4. ਲੋਧੀ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰੋ?
5. ਫਿਰੋਜ਼ ਤੁਗਲਕ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸੁਧਾਰਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿਓ।

2.6.2 ਛੋਟੇ ਜਵਾਬ ਸਵਾਲ

1. ਜੈਨਾ ਖਾਨ ਕੌਣ ਸੀ?
2. ਪਾਣੀਪਤ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਲੜਾਈ ਕਦੋਂ ਅਤੇ ਕਿਸ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਲੜੀ ਗਈ ਸੀ?
3. ਮਹਿਮੂਦ ਗਵਾਨ ਦੇ ਦੋ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੁਧਾਰਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰੋ।
4. ਤਾਲੀਕੋਟਾ ਦੀ ਲੜਾਈ ਕਦੋਂ ਅਤੇ ਕਿਸ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਲੜੀ ਗਈ ਸੀ?

ਬੈਚਲਰ ਆਫ਼ ਆਰਟਸ

ਸਮੈਸਟਰ II

ਕੋਰਸ: ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ: c.1200-c.1750

ਯੂਨਿਟ 3: ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ; ਰਾਜ ਦੀ ਕੁਦਰਤ

ਸਰੰਚਨਾ

3.0 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼

3.1 ਭੂਮਿਕਾ

3.2 ਕੇਂਦਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ

3.2.1 ਸੁਲਤਾਨ

3.2.2 ਦੀਵਾਨ-ਏ-ਵਿਜ਼ਾਰਤ

3.2.3 ਦੀਵਾਨ-ਏ-ਆਰਜ਼

3.2.4 ਦੀਵਾਨ-ਏ-ਇੰਸ਼ਾ

3.2.5 ਦੀਵਾਨ-ਏ-ਰਿਸਾਲਤ

3.2.6 ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ।

3.3 ਸੂਬਾਈ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ

3.4 ਮਾਲ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ

3.5 ਮਿਲਟਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ

3.5.1 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ II

3.6 ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ

3.6.1 ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ III

3.7 ਸੰਖੇਪ

3.8 ਸੂਬਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਰੀਡਿੰਗਾਂ

3.9 ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਸਵਾਲ

3.9.1 ਲੰਬੇ ਜਵਾਬ ਸਵਾਲ

3.9.2 ਛੋਟੇ ਜਵਾਬ ਸਵਾਲ

3.0 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ LEARNING OBJECTIVES

ਵਿਦਿਆਰਥਿਓ ਇਸ ਯੂਨਿਟ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਵੋਗੇ:

- ਕੇਂਦਰੀ, ਸੂਬਾਈ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਵਿਭਾਗਾਂ ਦੇ ਕੰਮਕਾਜ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰੋਗੇ।
- ਦਿੱਲੀ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਮਿਲਟਰੀ ਅਤੇ ਮਾਲ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੋਗੇ।
- ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਦੀ ਕੁਦਰਤ ਅਤੇ ਰਚਨਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰੋਗੇ।

3.1 ਭੂਮਿਕਾ INTRODUCTION

ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਇਹ ਯੂਨਿਟ ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਅਧੀਨ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੇਗਾ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਕੇਂਦਰੀ ਅਤੇ ਸੂਬਾਈ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਬਣਾਏ ਗਏ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਢਾਂਚੇ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰੇਗਾ। ਇਹ ਯੂਨਿਟ ਦਿੱਲੀ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਮਾਲ ਅਤੇ ਫੌਜ ਵਰਗੇ ਹੋਰ ਵਿਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਦੇਖੇਗਾ। ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰਾਜਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ, ਲੋਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਨਜ਼ਰੀਆ, ਧਰਮ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਅਧੀਨ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਤਬਦੀਲੀ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕੇ।

3.2 ਕੇਂਦਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ CENTRAL ADMINISTRATION

ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਸੁਲਤਾਨ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਸੁਚਾਰੂ ਕੰਮਕਾਜ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੋਰ ਅਹਿਲਕਾਰ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸੈਕਸ਼ਨ ਦੇ ਤਹਿਤ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਭਾਗਾਂ ਦੇ ਕੰਮਕਾਜ ਅਤੇ ਸੁਲਤਾਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਦੇਖਾਂਗੇ।

3.2.1 ਸੁਲਤਾਨ THE SULTAN

ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਮੁਖੀ ਸੁਲਤਾਨ ਸੀ। ਉਹ ਪੂਰੇ ਰਾਜ ਦਾ ਸ਼ਾਸਕ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਧੁਰਾ, ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਬਲਾਂ ਦਾ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਨਿਆਂਇਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅਪੀਲ ਦੀ ਅੰਤਮ ਅਦਾਲਤ ਸੀ। ਉਹ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਉੱਤੇ ਵਧਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਵਿਦਵਾਨਾਂ, ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ, ਕਵੀਆਂ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਬ੍ਰਹਮ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਸਨਮਾਨ ਅਤੇ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਦਾ ਸਰੋਤ ਸੀ। ਸੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਇਸ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਅਤੇ ਵੱਕਾਰ ਲੈ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਬਲਬਨ ਨੇ ਜ਼ਿਲ-ਅੱਲ੍ਹਾ (ਰੱਬ ਦਾ ਪਰਛਾਵਾਂ) ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ, ਅਤੇ ਸਿਜਦਾ ਅਤੇ ਪਾਈਬੇਸ (ਕਿਸੇ ਦੇ ਪੈਰ ਛੂਹਣ ਲਈ ਝੁਕਣਾ) ਦੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ।

ਭਾਵੇਂ ਸੁਲਤਾਨ ਨੇ ਵਿਆਪਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਿਆ, ਪਰ ਉਸਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਗੰਭੀਰ ਸੀਮਾਵਾਂ ਸਨ। ਧਰਮ ਇੱਕ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ 'ਤੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਸਥਾਗਤ ਜਾਂਚ ਸੀ। ਸ਼ਾਸਕ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਤ ਰਹਿਤ ਮਰਯਾਦਾ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਨੈਤਿਕ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਪਾਬੰਦ ਸੀ। ਉਹ ਸ਼ਰੀਅਤ (shariat) ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਧਰਮ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਸੱਤਾ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੇ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਸੁਲਤਾਨ ਦੀਆਂ ਪੂਰਨ ਸ਼ਕਤੀਆਂ 'ਤੇ ਕੁਝ ਜਾਂਚ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਕੁਝ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਸੁਲਤਾਨ ਸਲਤਨਤ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਧੁਰਾ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ।

ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ, ਸੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਭਾਗਾਂ ਦੇ ਇੰਚਾਰਜ ਅਫਸਰਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਨਿਯਮਤ ਲੜੀ ਦੁਆਰਾ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਮੰਤਰਾਲਿਆਂ ਜਾਂ ਵਿਭਾਗਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਤੈਅ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੁਲਤਾਨ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਚਲਾਇਆ। ਇਹ ਮੰਤਰੀ ਸੁਲਤਾਨ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਭਰੋਸੇਮੰਦ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਉੱਚ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਇੱਕ ਪੂਰਵ ਸ਼ਰਤ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਇਨਾਮ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ, ਸੁਲਤਾਨ ਉਹ ਧੁਰਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦੁਆਲੇ ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਘੁੰਮਦੀ ਸੀ। ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਲਈ ਕਈ ਵੱਖਰੇ ਵਿਭਾਗ ਬਣਾਏ ਗਏ ਸਨ।

3.2.2 ਦੀਵਾਨ-ਇ-ਵਿਜ਼ਾਰਤ DIWAN-I-WIZARAT

ਸਲਤਨਤ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਦਫ਼ਤਰ ਦੀਵਾਨ-ਏ-ਵਿਜ਼ਾਰਤ ਸੀ। ਜਿਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਜ਼ੀਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਵਜ਼ੀਰ ਨੂੰ ਵਿਆਪਕ ਅਨੁਭਵ, ਸਿਆਣਪ ਅਤੇ ਸਮਝਦਾਰੀ ਵਾਲਾ ਆਦਮੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਆਮ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਸੁਲਤਾਨ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਰਈਸ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨਾ ਆਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਜ਼ੀਰ ਸਨ, ਵਜ਼ੀਰ-ਏ-ਤਫ਼ਵਿਜ਼, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਆਪਣਾ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਸੀਮਤ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਵਜ਼ੀਰ-ਏ-ਤਨਫ਼ਿਜ਼, ਜੋ ਸਿਰਫ਼ ਸ਼ਾਸਕ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪੂਰੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪਰ, ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਸੁਲਤਾਨ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸਦਾ ਵਜ਼ੀਰ ਇੰਨਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੋਵੇ ਕਿ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦੇ ਬੋਝ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰ ਸਕੇ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਇਲਤੁਤਮਿਸ਼ ਦਾ ਵਜ਼ੀਰ ਫਖਰੂਦੀਨ ਇਸਾਮੀ ਸੀ, ਇੱਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਆਦਮੀ ਜਿਸਨੇ ਤੀਹ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਬਗਦਾਦ ਵਿੱਚ ਉੱਚ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੁਹੰਮਦ ਜੁਨੈਦੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਿਜ਼ਾਮੁਲ ਮੁਲਕ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਰਜ਼ੀਆ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਗਵਾ ਲਈ।

ਵਜ਼ੀਰ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕੰਮ ਪੂਰੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਵਜ਼ੀਰ ਸੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਕਦੇ-ਕਦਾਈਂ ਫੌਜੀ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਰਾਜ ਦੇ ਵਿੱਤ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਫੌਜ ਨੂੰ ਅਦਾਇਗੀਆਂ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜ਼ਮੀਨੀ ਮਾਲੀਆ (Revenue) ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਿਕਾਰਡ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਟਕਸਾਲਾਂ, ਸ਼ਾਹੀ ਇਮਾਰਤਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਦਰਬਾਰ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨਾ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਵਜ਼ੀਰ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਵਜ਼ੀਰ ਨੇ ਮੁਸਤਫੀ-ਏ-ਮੁਮਾਲਿਕ (ਖਰਚ ਦਾ ਆਡੀਟਰ ਜਨਰਲ ਇੰਚਾਰਜ), ਮੁਸਰੀਫ-ਏ-ਮੁਮਾਲਿਕ (ਲੇਖਾਕਾਰ ਜਨਰਲ, ਆਮਦਨ ਦਾ ਇੰਚਾਰਜ) ਵਰਗੇ ਹੋਰ ਵਿਭਾਗਾਂ ਦੀ ਵੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕੀਤੀ। ਵਜ਼ੀਰ ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਭਰੋਸੇਮੰਦ ਅਫਸਰ ਸੀ।

3.2.3 ਦੀਵਾਨ-ਏ-ਆਰਜ਼ DIWAN-I-ARZ

ਦੀਵਾਨ-ਏ-ਆਰਜ਼ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਫੌਜੀ ਸੰਗਠਨ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਲਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਅਰਿਜ਼-ਏ-ਮਾਮਲਿਕ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਰਿਜ਼-ਏ-ਮਾਮਲਿਕ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਫੌਜ ਦੀ ਭਰਤੀ, ਲੈਸ ਅਤੇ ਤਨਖਾਹ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਉਹ ਫੌਜ ਦਾ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕੁਲੀਨ ਅਤੇ ਇੱਕ ਯੋਧਾ ਸੀ। ਉਹ ਮੁਹਿੰਮ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਾਰੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਕਰਨ, ਯੁੱਧ ਦੌਰਾਨ ਸਪਲਾਈ ਅਤੇ ਆਵਾਜਾਈ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸੀ। ਬਲਬਨ ਨੇ ਵਜ਼ੀਰ ਨਾਲੋਂ ਅਰਿਜ਼-ਏ-ਮਾਮਲਿਕ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ। ਅਲਾਉਦੀਨ ਖਲਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਘੋੜਿਆਂ ਲਈ ਬ੍ਰਾਂਡਿੰਗ ਪ੍ਰਣਾਲੀ (ਦਾਘ) ਅਤੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੇ ਵਰਣਨਯੋਗ ਰੋਲ (ਛੇਹਰਾ) ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਨਾਲ ਇਸ ਅਹੁਦੇ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਵਧ ਗਈ। ਇਸ ਦਾ ਮਕਸਦ ਫੌਜ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਕੰਟਰੋਲ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਰੀਜ਼ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਵਜ਼ੀਰ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਕੀਤਾ ਸੀ।

3.2.4 ਦੀਵਾਨ-ਏ-ਇਨਸ਼ਾ DIWAN-I-INSHA

ਦੀਵਾਨ-ਏ-ਇੰਸ਼ਾ ਦਬੀਰ-ਏ-ਖਾਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲੇ ਸ਼ਾਹੀ ਪੱਤਰ-ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸੁਲਤਾਨ ਦੇ ਭਰੋਸੇਮੰਦਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸੀ। ਉਹ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਇਕਤਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਗੁਆਂਢੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹੀ ਹੁਕਮਾਂ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰਾਂ ਦਾ ਖਰੜਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸੀ। ਇਹ ਅਹੁਦਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦਾਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸ਼ਾਸਕ ਦੀ ਨੇੜਤਾ ਵੀ ਸੀ। ਦਬੀਰ ਨੇ ਵਜ਼ੀਰ ਤੇ ਨਿਗਰਾਨੀ ਵੀ ਰੱਖੀ।

3.2.5 ਦੀਵਾਨ-ਏ-ਰਿਸਾਲਤ DIWAN-I-RISALAT

ਦੀਵਾਨ-ਏ-ਰਿਸਾਲਤ ਸਲਤਨਤ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਦਫ਼ਤਰ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਬਾਰੇ ਆਧੁਨਿਕ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਤਿੱਖਾ ਮਤਭੇਦ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ ਮੰਤਰਾਲਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕੁਝ ਲੋਕ ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਜਨਤਕ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਲਈ ਵਿਭਾਗ ਅਤੇ ਜਨਤਕ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਸੁਣਨ ਦੇ ਵਿਭਾਗ ਵਜੋਂ। ਰਿਸਾਲਤ ਸ਼ਬਦ ਰਸੂਲ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਪੈਗੰਬਰ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਦਾ ਪਵਿੱਤਰ ਚਰਿੱਤਰ। ਰਸੂਲ-ਏ-ਦਾਰ ਜਾਂ ਸਦਰ-ਏ-ਜਹਾਂ ਜਾਂ ਵਕੀਲ-ਏ-ਦਾਰ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਇੰਚਾਰਜ ਮੁੱਖ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ ਜੋ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਦੈਵੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਰਾਏ-ਮੁਕਤ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਦੇ ਵਜ਼ੀਫ਼ੇ ਦੇਣ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਉਹ ਮੁਹਤਸਿਬ ਜਾਂ ਜਨਤਕ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਸੈਂਸਰ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸੀ। ਉਹ ਜੂਏ ਅਤੇ ਵੇਸਵਾਗਮਨੀ (prostitution) ਦੀ ਵੀ ਜਾਂਚ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਇਹ ਵੀ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਇਆ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨਮਾਜ਼ (ਜਨਤਕ ਨਮਾਜ਼) ਅਤੇ ਰੋਜ਼ਾ (ਵਰਤ) ਵਰਗੇ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਨਹੀਂ। ਇਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਧਿਕਾਰੀ ਕਾਜ਼ੀ-ਉਲ-ਕਜ਼ਾਤ ਜਾਂ ਮੁੱਖ ਕਾਜ਼ੀ ਸੀ, ਜੋ ਨਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸੀ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੀ ਵੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਸਦਰ-ਏ-ਜਹਾਂ ਅਤੇ ਮੁੱਖ ਕਾਜ਼ੀ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਇਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਅਲਾਉਦੀਨ ਖਲਜੀ ਦੇ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ ਦੀਵਾਨ-ਏ-ਰਿਸਾਲਤ ਦੇ ਫਰਜ਼ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਉਸ ਦੇ ਬਜ਼ਾਰ ਸੁਧਾਰਾਂ ਲਈ ਨਿਰੰਤਰ ਨਿਗਰਾਨੀ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ, ਇਸਲਈ ਨਿਗਰਾਨੀ ਦਾ ਚਾਰਜ ਦੀਵਾਨ-ਏ-ਰਿਸਾਲਤ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਅਲਾਉਦੀਨ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਗੁਆ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਵਾਨ-ਏ-ਰਿਸਾਲਤ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਰੂਪ ਸਨ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਕੰਮ ਲਾਇਕ ਅਤੇ ਲੋੜਵੰਦਾਂ ਨੂੰ ਵਜ਼ੀਫ਼ੇ ਅਤੇ ਮਾਲ ਮੁਕਤ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਦੇਣ ਸੀ।

ਮੁੱਖ ਵਿਭਾਗਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ ਕਈ ਹੋਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਅਤੇ ਵਿਭਾਗ ਮੌਜੂਦ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਸੁਚਾਰੂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਲਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਇੱਕ ਮੀਰ-ਏ-ਹਾਜੀਬ ਸੀ, ਜੋ ਦਰਬਾਰ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਘਰਾਣੇ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਬਾਰਬੇਕ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਰਸਮਾਂ ਦਾ ਮਾਸਟਰ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਉਸਨੇ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਾਰਸ਼ਲ ਕੀਤਾ। ਸ਼ਾਹੀ ਘਰਾਣੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਇਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵਕੀਲ-ਏ-ਦਾਰ ਸੀ ਜੋ ਸ਼ਾਹੀ ਘਰਾਣੇ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਸਟਾਫ਼ ਨੂੰ ਭੱਤਿਆਂ ਅਤੇ ਤਨਖਾਹਾਂ ਦੀ ਅਦਾਇਗੀ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹੀ ਰਸੋਈ, ਵਾਈਨ ਵਿਭਾਗ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਤਬੇਲੇ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਉਹ ਰਾਜਕੁਮਾਰਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਵੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸੀ। ਬਰੀਦ-ਏ-ਖਾਸ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਵਿੱਚ ਅਗਲੇ ਖੁਫੀਆ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਮੁਖੀ ਸੀ। ਸੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਕਾਸ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਰੱਖਣ ਲਈ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਜਾਸੂਸ ਜਾਂ ਬੈਰੀਡ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਅਲਾਉਦੀਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਲੋਕ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਭਾਗ ਜਾਂ ਦੀਵਾਨ-ਏ-ਅਮੀਰਾਤ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ

ਫਿਰੋਜ਼ ਤੁਗਲਕ ਹੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਕਈ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਸਰਾਵਾਂ, ਮਕਬਰੇ ਅਤੇ ਪੁੱਟੀਆਂ ਨਹਿਰਾਂ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਕੀਤੀ, ਕਈ ਕਸਬੇ ਵੀ ਬਣਾਏ। ਮੀਰ-ਏ-ਇਮਰਾਤ ਨਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਵੱਖਰਾ ਵਿਭਾਗ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

3.2.6 ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ।

1. ਜ਼ਿਲ-ਅੱਲ੍ਹਾ ਸ਼ਬਦ ਦੁਆਰਾ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ?

---

2. ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਦੇ ਅਧੀਨ ਚਾਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਵਿਭਾਗ ਲਿਖੋ?

---

3. ਮੀਰ-ਹਾਜੀਬ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰੋ?

---

4. ਦੀਵਾਨ-ਏ-ਮੁਸਤਖਰਾਜ ਦਾ ਵਿਭਾਗ ਕਿਸਨੇ ਬਣਾਇਆ?

---

5. ਬਾਰੀਦ ਕੌਣ ਸਨ?

---

6. ਸਰਾਏ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿਓ?

3.3 ਸੂਬਾਈ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ PROVINCIAL AND LOCAL ADMINISTRATION

ਸੂਬਾਈ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕੋਈ ਇਕਸਾਰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਸਨ ਜੋ ਕਿ ਰਾਜਪਾਲਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰੱਖੇ ਗਏ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਾਲਿਸ ਜਾਂ ਮੁਕਤੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਫੌਜੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਕਮਾਂਡਰ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕਤਾਸ (Iqtas) ਜਾਂ ਵਿਲਾਇਤ (Wilayat) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਕੋਲ ਇਕਤਾ (Iqta) ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਪੂਰਾ ਚਾਰਜ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਲੋੜ ਪੈਣ 'ਤੇ ਸੁਲਤਾਨ ਨਾਲ ਮਿਲਾਉਣ ਲਈ ਫੌਜ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਫੌਜ ਦਾ ਖਰਚਾ ਪੂਰਾ ਕਰੇਗਾ, ਆਪਣੇ ਖਰਚੇ ਪੂਰੇ ਕਰੇਗਾ ਅਤੇ ਸੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਵਿੱਤੀ ਯੋਗਦਾਨ ਦੇਵੇਗਾ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਤੇ ਫੌਜ ਦੇ ਖਰਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਮਦਨ ਦਾ ਬਕਾਇਆ (ਫਵਾਜ਼ਿਲ) ਵੀ ਭੇਜਦਾ ਹੈ। ਅਲਾਉਦੀਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਵਾਧੂ ਫਰਜ਼ ਵੀ ਜੋੜ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ, ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਖਾਲਸਾ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਮਾਲੀਏ ਦੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਦੀ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਬੀਤਣ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ 'ਤੇ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਕੰਟਰੋਲ ਵੀ ਵਧਦਾ ਗਿਆ। ਮਾਲ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਇੰਚਾਰਜ ਨਾਇਬ ਦੀਵਾਨ ਕੇਂਦਰ ਤੋਂ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਸੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਰੱਖਣ ਲਈ ਇੱਕ ਬਾਰਦ ਜਾਂ ਖੁਫੀਆ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵੀ ਤਾਇਨਾਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਦੇ ਇਕਜੁੱਟ ਹੋਣ ਨਾਲ, ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਸਹੂਲਤ ਲਈ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਸ਼ਿਕਾਂ (Sheqs) ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸ਼ਿਕਦਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸ਼ਿਕਦਾਰ ਨੇ ਗਵਰਨਰ ਦੀ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਵਸਥਾ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਫੌਜੀ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਦੀ ਤਨਖਾਹ ਇਲਾਕੇ ਦੇ

ਮਾਲੀਏ ਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਛੋਟੀਆਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਇਕਾਈਆਂ ਦੇ ਕੰਮਕਾਜ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰਨਾ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ।

ਸ਼ਿਕਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਪਰਗਨਾ (pargana) ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਈ ਪਿੰਡ ਸਨ। ਇੱਕ ਚੌਧਰੀ ਜੋ ਕਿ ਇੱਕ ਖ਼ਾਨਦਾਨੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਆਮਲ ਜਾਂ ਮਾਲੀਆ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਉੱਥੇ ਤਾਇਨਾਤ ਸੀ। ਖੁੱਤਸ (Khuts) ਅਤੇ ਮੁਕੱਦਮਾਂ (Muqadam) (ਪਿੰਡ ਦੇ ਮੁਖੀ) ਦੇ ਹਵਾਲੇ (referencs) ਵੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਜਪਾਲ ਦੇ ਨਾਲ ਮਾਲੀਆ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਵਸਥਾ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਲੇਖਾ-ਜੋਖਾ ਰੱਖਣ ਲਈ ਇੱਕ ਪਟਵਾਰੀ ਵੀ ਪਿੰਡ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀ।

3.4 ਰੈਵੇਨਿਊ ਐਡਮਿਨਿਸਟ੍ਰੇਸ਼ਨ REVENUE ADMINISTRATION

ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਖੇਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੀ ਅਤੇ ਆਮਦਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਰੋਤ ਜ਼ਮੀਨੀ ਮਾਲੀਆ ਸੀ। ਕਾਸ਼ਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਟੈਕਸ ਅਦਾ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਸਨ ਜੋ ਭਾਗਾ (ਭੂਮੀ ਮਾਲੀਆ), ਭੇਗ ਅਤੇ ਕਾਰ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਪੈਦਾਵਾਰ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਗਣਨਾ ਕਰਨ, ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਜਾਂ ਸਮੂਹਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਸਨ, ਇਸਦਾ ਕਿੰਨਾ ਹਿੱਸਾ ਸ਼ਾਸਕ ਕੋਲ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕਿੰਨਾ ਉਸਦੇ ਅਧੀਨ ਜਾਂ ਸਥਾਨਕ ਜ਼ਮੀਨੀ ਕੁਲੀਨਾਂ ਨੂੰ ਗਿਆ। 13ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ, ਜ਼ਮੀਨੀ ਮਾਲ ਦੀ ਮੰਗ ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਅਦਾਇਗੀ ਸਮਰੱਥਾ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਬਲਬਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ, ਬੁਘਰਾ ਖਾਨ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉਹ ਇੰਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ਮੀਨੀ ਮਾਲੀਆ ਨਾ ਵਸੂਲਣ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿਸਾਨ ਗਰੀਬੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਵੇ, ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇੰਨਾ ਘੱਟ ਕਿ ਉਹ ਦੌਲਤ ਦੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਬਾਗੀ ਹੋ ਜਾਣ।

14ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ, ਅਲਾਉਦੀਨ ਖਲਜੀ ਨੇ ਉੱਚ ਦੁਆਬ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਅਲੀਗੜ੍ਹ ਤੱਕ ਅਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਅਤੇ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਕੁਝ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਖਾਲਿਸਾ ਜ਼ਮੀਨ ਤੋਂ ਪੈਦਾਵਾਰ ਦਾ ਅੱਧਾ ਹਿੱਸਾ ਜ਼ਮੀਨ ਮਾਲੀਏ ਦੀ ਮੰਗ ਨੂੰ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ। ਖਾਲਿਸਾ ਲੈਂਡ ਰੈਵੇਨਿਊ ਦੀ ਮੰਗ ਹਰੇਕ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਖੇਤਰ ਦੇ ਮਾਪ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਸੀ। ਕਾਸ਼ਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਲੀਆ ਨਕਦ ਅਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਅਲਾਉਦੀਨ ਖਲਜੀ ਬੰਜਾਰਾਂ ਜਾਂ ਸਥਾਨਕ ਮੰਡੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅਨਾਜ ਵੇਚਣ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਉਹ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਚਿੰਤਤ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਫਸਲਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਭਾਅ ਮਿਲੇ। ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਮਸਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਰਗਾਂ-ਖੁੱਤਾਂ, ਮੁਕੱਦਮ ਅਤੇ ਚੌਧਰੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੇ ਇਹ ਸੁਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਖੁੱਤ ਅਤੇ ਮੁਕੱਦਮ ਆਪਣਾ ਬੋਝ ਕਮਜ਼ੋਰ ਤਬਕੇ 'ਤੇ ਨਾ ਪਾਉਣ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਟੈਕਸਾਂ-ਘੜੀ ਅਤੇ ਚਰਾਈ ਟੈਕਸ ਅਦਾ ਕਰਨ। ਖੱਤ ਅਤੇ ਮੁਕੱਦਮ ਇਸ ਕਦਰ ਗਰੀਬ ਹੋ ਗਏ ਕਿ ਉਹ ਮਹਿੰਗੇ ਕੱਪੜੇ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਦੇ ਅਤੇ ਘੋੜਿਆਂ 'ਤੇ ਸਵਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਅਲਾਉਦੀਨ ਨੇ ਜ਼ਮੀਨੀ ਰਈਸ ਦੇ ਵੱਡੇ ਹਿੱਸੇ ਤੋਂ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਖੋਹਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਦੇ ਸਖ਼ਤ ਉਪਾਅ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਨਾਲ ਢਹਿ ਗਏ ਸਨ।

ਅਲਾਉਦੀਨ ਦੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਖੁੱਤ ਅਤੇ ਮੁਕੱਦਮ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਹਾਲ ਕੀਤਾ। ਰਾਜ (state) ਹੁਣ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਖੇਤਰ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਜ਼ਮੀਨੀ ਮਾਲੀਏ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਇਕਮੁਸ਼ਤ ਵਜੋਂ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਮੁਲਾਂਕਣ ਨੂੰ ਖੁੱਤਾਂ ਅਤੇ ਮੁਕੱਦਮਾਂ 'ਤੇ ਛੱਡਦਾ ਸੀ।

ਗਯਾਸੁਦੀਨ ਤੁਗਲਕ ਨੇ ਖਾਲਿਸਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹਿੰਸੇਦਾਰੀ ਕਰਕੇ ਮਾਪ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਤ ਕਦਮ ਚੁੱਕਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਰਾਹਤ ਮਿਲੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮਾਪ ਦੇ ਤਹਿਤ ਫਸਲਾਂ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਦਾ ਖਤਰਾ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰ ਨੂੰ ਝੱਲਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਵੰਡ ਅਧੀਨ, ਨਫ਼ਾ ਅਤੇ ਨੁਕਸਾਨ ਦੇਵੇਂ ਕਿਸਾਨ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਸਾਂਝੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਗਯਾਸੁਦੀਨ ਨੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਹੋਰ ਰਾਹਤ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮਾਲੀਏ ਦੀ ਮੰਗ ਅਨੁਮਾਨ ਜਾਂ ਗਣਨਾ ਦੁਆਰਾ ਨਹੀਂ ਵਧਾਈ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਮਾਲੀਆ ਵਧੇ ਨੇ ਕਿਸਾਨੀ 'ਤੇ ਵਾਧੂ ਬੋਝ ਪਾਇਆ, ਇਸ ਲਈ ਉਸਨੇ ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਰਾਹਤ ਦਿੱਤੀ। ਉਸਦੇ ਪੁੱਤਰ, ਮੁਹੰਮਦ ਤੁਗਲਕ ਨੇ ਅਲਾਉਦੀਨ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਸਾਰੇ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿੱਚ ਫੈਲਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਦੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਾਲੀਆ ਮੰਗ ਨੇ ਦੁਆਬ ਵਿੱਚ ਗੰਭੀਰ ਕਿਸਾਨ ਵਿਦਰੋਹ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਨੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਅਤੇ ਘਰਾਂ 'ਤੇ ਟੈਕਸ ਵੀ ਲਗਾਇਆ। ਜ਼ਮੀਨੀ ਮਾਲੀਏ ਦੀ ਮੰਗ ਲਗਭਗ ਅੱਧੀ ਵਧ ਗਈ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਖੁੱਤਾਂ ਅਤੇ ਮੁਕੱਦਮਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਘਟਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਇਹ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ 14ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੌਰਾਨ ਦਿੱਲੀ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਜ਼ਮੀਨੀ ਮਾਲੀਆ, ਪੈਦਾਵਾਰ ਦਾ ਲਗਭਗ ਅੱਧਾ ਸੀ ਰਿਹਾ, ਜੋ ਕਿ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਈ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੱਕ ਵਿਚੋਲਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਜ਼ਮੀਨੀ ਮਾਲੀਆ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਨੇ ਵੱਡੀ ਫੌਜ, ਸ਼ਾਹੀ ਦਰਬਾਰ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਘਰਾਣਿਆਂ ਦੇ ਰੱਖ-ਰਖਾਅ 'ਤੇ ਭਾਰੀ ਖਰਚ ਕਰਨ ਲਈ, ਹੋਰ ਟੈਕਸ ਵੀ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਟੈਕਸ ਲਗਾਏ: ਧਾਰਮਿਕ ਟੈਕਸ ਅਤੇ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਟੈਕਸ। ਜ਼ਕਾਤ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਟੈਕਸਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੋਂ ਇੱਕ ਧਾਰਮਿਕ ਫਰਜ਼ ਵਜੋਂ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਇੱਜ਼ਤ, ਝੁੰਡ, ਸੇਨਾ, ਚਾਂਦੀ, ਵਪਾਰਕ ਪੂੰਜੀ, ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਉਪਜਾਂ ਉੱਤੇ ਟੈਕਸ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਗੈਰ-ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ 'ਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ, ਜਾਇਦਾਦ ਅਤੇ ਪੂਜਾ ਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਲਈ ਜਜ਼ੀਆ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਖਾਰਜ ਸਿਰਫ ਗੈਰ-ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੋਂ ਲਈ ਗਈ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਟੈਕਸ ਸੀ। ਪਰ, ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇਹ ਟੈਕਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਜੋ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਟੈਕਸ ਉਤਪਾਦ ਦੇ 1/3 ਅਤੇ 1/2 ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸੀ। ਖਾਮਸ ਯੁੱਧ ਜਾਂ ਖਾਨ ਜਾਂ ਖਜ਼ਾਨੇ ਦੇ ਭੰਡਾਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਲੁੱਟ ਦੇ 1/5ਵੇਂ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਟੈਕਸਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਟੈਕਸ ਲਗਾਏ ਗਏ ਸਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਫਿਰੋਜ਼ ਸ਼ਾਹ ਨੇ 10 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੀ ਦਰ ਨਾਲ ਸਿੰਚਾਈ ਟੈਕਸ ਲਗਾਇਆ।

3.5 ਮਿਲਟਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ MILITARY ADMINISTRATION

ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਲ ਸੈਨਾ ਬਣਾਈ ਰੱਖੀ। ਸਥਾਨਕ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਇੱਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਫੌਜ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ ਜੋ ਸੁਲਤਾਨ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਬਗ਼ਾਵਤਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲਿਆਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ। ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਗਠਿਤ ਫੌਜ ਨਹੀਂ ਬਣਾਈ ਸੀ ਅਤੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ਲਈ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਸੀ। ਇਹ ਅਲਾਉਦੀਨ ਖਲਜੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਖੜੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਫਿਰੋਜ਼ ਤੁਗਲਕ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਫੌਜੀ ਸੰਗਠਨ ਵੱਲ ਮੁੜਿਆ।

ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਦੀ ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਸਨ। ਪਹਿਲਾਂ, ਸੁਲਤਾਨ ਦੁਆਰਾ ਪੱਕੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਿਯਮਤ ਸਿਪਾਹੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਹੀ ਨੈਕਰ, ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਅਤੇ ਫੌਜ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਅਲਾਉਦੀਨ ਖਲਜੀ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਰੱਖੀ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਗਿਆਸੂਦੀਨ ਅਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਤੁਗਲਕ ਨੇ ਵੀ ਵੱਡੀ ਕੇਂਦਰੀ ਫੌਜ ਬਣਾਈ ਰੱਖੀ। ਫੌਜ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਅਤੇ ਰੱਖ-ਰਖਾਅ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦੀਵਾਨ-ਏ-ਆਰੀਜ਼ ਕੋਲ ਸੀ। ਦੂਜਾ, ਸੂਬਾਈ ਗਵਰਨਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਯਮਤ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਸਿਪਾਹੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀ ਭਰਤੀ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਗਵਰਨਰਾਂ ਦੀ ਸੀ। ਲੋੜ ਵੇਲੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁਲਤਾਨ ਦੇ ਨਿਪਟਾਰੇ 'ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਤੀਸਰਾ, ਜੰਗ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਅਸਥਾਈ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਰਤੀ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਿਪਾਹੀ ਸਨ। ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਤਾਇਨਾਤ ਦਸਤਿਆਂ ਨੂੰ ਹਾਸ਼ਮ-ਏ-ਕਲਬ ਅਤੇ ਸੂਬਾਈ ਟੁਕੜੀਆਂ ਨੂੰ ਹਾਸ਼ਮ-ਏ-ਅਤਸਾਫ਼ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਦੀ ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਘੋੜਸਵਾਰ, ਪੈਦਲ ਅਤੇ ਹਾਥੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਘੋੜਸਵਾਰ ਇੱਕ ਸਵਾਰ (ਇੱਕ ਘੋੜੇ ਵਾਲੇ ਆਦਮੀ), ਦੋ ਅਸਪੇਹ (ਦੋ ਘੋੜਿਆਂ ਵਾਲੇ ਆਦਮੀ) ਤੋਂ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਘੋੜਸਵਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਤਾਕਤਵਰ ਸੀ ਅਤੇ ਫੌਜ ਦੀ ਰੀੜ੍ਹ ਦੀ ਹੱਡੀ ਸਨ। ਆਪਣੇ ਘੋੜ-ਸਵਾਰ ਫੌਜਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ, ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜਾਂ ਉੱਤੇ ਉੱਤਮਤਾ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ। ਘੋੜੇ ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੇ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਮੰਗਵਾਏ ਗਏ ਸਨ। ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਚੰਗੇ ਘੋੜਿਆਂ ਦੀ ਨਸਲ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੇ ਉਪਰਾਲੇ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਅਲਾਉਦੀਨ ਖਲਜੀ ਨੇ ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਬ੍ਰਾਂਡਿੰਗ ਕਰਨ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਹਾਥੀ ਫੌਜ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਿੱਸਾ ਸਨ। ਹਾਥੀਆਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਅਤੇ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਵੱਖਰਾ ਵਿਭਾਗ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਸ਼ਹਿਨਾ-ਏ-ਫਿਲ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਪੈਦਲ ਜਾਂ ਪੈਦਲ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਪੈਕਸ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪੈਦਲ ਸੈਨਾ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂ ਗੁਲਾਮ ਅਤੇ ਘੱਟ ਮੂਲ ਦੇ ਲੋਕ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਉਹ ਤਲਵਾਰਾਂ, ਬਰਛਿਆਂ, ਕਮਾਨ ਅਤੇ ਤੀਰ ਨਾਲ ਲੈਸ ਸਨ। ਫੌਜੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ, ਇਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਅਰਿਜ਼-ਏ-ਮੁਮਾਲਿਕ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਬਲਾਂ ਦੀ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੇ ਵਰਣਨਯੋਗ ਰੋਲ ਉਸਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਰੱਖੇ ਗਏ ਸਨ। ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹੋਰ ਉੱਘੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਅਮੀਰ-ਏ-ਅਖੁਰ ਸੀ ਜੋ ਸ਼ਾਹੀ ਗਾਰਡਾਂ ਦਾ ਇੰਚਾਰਜ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਦੀ ਫੌਜ ਦਾ ਵਿਭਿੰਨ ਚਰਿੱਤਰ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਹੀ ਸਿਖਲਾਈ ਅਤੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਘਾਟ ਸੀ।

3.5.1 ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ ॥

1. ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਅਧੀਨ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖੋ?

---

2. ਪ੍ਰਾਂਤਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਬਾਰੀਦ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਬਾਰੇ ਲਿਖੋ?

---

3. ਬੁਗਰਾ ਖਾਨ ਕੌਣ ਸੀ?

---

4. ਤੁਸੀਂ ਖਾਲਿਸਾ ਸ਼ਬਦ ਬਾਰੇ ਕੀ ਜਾਣਦੇ ਹੋ?

---

5. ਅਲਾਉਦੀਨ ਖਲਜੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਖੁੱਤਸ ਅਤੇ ਮੁਕੱਦਮਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ?

---

6. ਦੀਵਾਨ-ਏ-ਆਰੀਜ਼ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਵਾਕ ਲਿਖੋ?

---

7. ਸ਼ਾਹੀ ਗਾਰਡਾਂ ਦੇ ਇੰਚਾਰਜ ਵਜੋਂ ਕਿਸ ਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ?

---

8. ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਦੀ ਫੈਜ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਬਾਰੇ ਲਿਖੋ?

3.6 ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ NATURE OF THE STATE

ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ, ਇਸ ਦੀ ਉਤਪਤੀ, ਰਾਜਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ, ਲੋਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਨਜ਼ਰੀਆ, ਧਰਮ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਬਹਿਸ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਵਿੱਚ, ਸੁਲਤਾਨ ਨੇ ਇੱਕ ਸੁਤੰਤਰ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹ ਖਲੀਫਾ ਦੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਉੱਤਮਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ, ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਆਚਰਣ ਵਿੱਚ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਆਜ਼ਾਦ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹ ਸ਼ਾਹੀ ਖੁਲ੍ਹੇਆਮ ਉਲੰਘਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਏ ਤੁਰਕ ਰਾਜ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮੀ ਸੋਚ ਜਾਂ ਅਭਿਆਸਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਤੀਬਰਤਾ ਨਾਲ ਵਿਹਾਰਕ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਕਾਨੂੰਨ (ਸ਼ਰਾ) ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।

ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਇੱਕ ਸੁਤੰਤਰ ਹਸਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਜਦੋਂ ਕੁਤੁਬਦੀਨ ਐਬਕ, ਇੱਕ ਗੁਲਾਮ 1206 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਆਇਆ, ਐਬਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਇਲਤੁਤਮਿਸ਼ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਗਜ਼ਨੀ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਸਲਤਨਤ ਵਾਲੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਨਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਆਪਣੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੇ ਬਗਦਾਦ ਵਿਖੇ ਅੱਬਾਸੀ ਖਲੀਫਾ ਤੋਂ ਨਿਵੇਸ਼ ਦਾ ਰਸਮੀ ਪੱਤਰ (ਮਨਸੂਰ) ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਬਾਕੀ ਇਸਲਾਮੀ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸਬੰਧ ਬਣਾਏ ਰੱਖੇ। 1229 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ, ਇਲਤੁਤਮਿਸ਼ ਨੂੰ ਬਗਦਾਦ ਦੇ ਖਲੀਫਾ ਤੋਂ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਬਸਤਰਾਂ ਸਮੇਤ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਪੱਤਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿੱਕੇ ਵਿੱਚ ਖਲੀਫਾ ਦਾ ਨਾਮ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸੁੱਕਰਵਾਰ ਦੀ ਨਮਾਜ਼ ਦੇ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਖੁਤਬਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਨੇ ਨਾਸਿਰ-ਅਮੀਰੁਲ-ਮੋਮਿਨੀਨ (ਵਫ਼ਾਦਾਰਾਂ ਦੇ ਆਗੂ, ਖਲੀਫਾ ਦਾ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ) ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਰੁਤਬੇ ਬਾਰੇ ਪੱਤਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਸਵਾਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਤੱਕ ਕਿ ਇਹ ਵੀ ਸਵਾਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਅਲਾਉਦੀਨ ਖਲਜੀ ਦੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਮੁਬਾਰਕ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਕਦੋਂ ਖਲੀਫਾ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਮਾਮ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਬੀਤਣ ਨਾਲ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਦੇ ਉਭਾਰ, ਤੁਰਕੀ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਆਜ਼ਾਦ ਰਾਜਾਂ ਅਤੇ ਮੰਗੋਲਾਂ ਦੇ ਉਭਾਰ ਵਰਗੇ ਕਈ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਇਸਲਾਮੀ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਇਹ ਏਕਤਾ ਟੁੱਟ ਗਈ। ਅੱਬਾਸੀ ਖਲੀਫਾ ਦਾ ਵੱਕਾਰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਘਟਦਾ ਗਿਆ। ਮੁਹੰਮਦ ਬਿਨ ਤੁਗਲਕ ਨੇ ਅਬਾਸੀ ਖਲੀਫਾ ਦੇ ਵੰਸ਼ਜ ਤੋਂ ਇੱਕ ਨਿਵੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜੋ ਕਾਹਿਰਾ (cairo) ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਖਲੀਫਾ ਦੇ ਨਾਮ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਵੀ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਨਾਮ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ, ਇਸ ਨੇ ਮੁਹੰਮਦ ਬਿਨ ਤੁਗਲਕ ਦੇ ਰਾਜ

ਦੇਰਾਨ ਵਿਦਰੋਹੀਆਂ ਜਾਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਬਗ਼ਾਵਤਾਂ ਨੂੰ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਫਿਰੋਜ਼ ਤੁਗਲਕ ਨੇ ਦੋ ਵਾਰ ਖਲੀਫਾ ਤੋਂ ਸਨਮਾਨ ਅਤੇ ਸਨਮਾਨ ਦੇ ਪੁਸ਼ਾਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ, ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਉਹ ਕੱਟੜਪੰਥੀ ਦੇ ਚੈਂਪੀਅਨ ਵਜੋਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਪਿਆ। ਤੈਮੂਰ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਉੱਤੇ ਚੱਲਦਿਆਂ ਮੁਗ਼ਲ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੇ ਖ਼ੁਦ ਇਮਾਮ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਧਾਰਨ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਸਲਤਨਤ ਅਤੇ ਮੁਗ਼ਲ ਕਾਲ ਦੇਰਾਨ ਖਿਲਾਫ਼ਤ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕਤਾ ਸੀ।

ਤੁਰਕਾਂ ਦੇ ਆਗਮਨ ਨਾਲ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਕਿਸਮ ਦਾ ਰਾਜ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰੀਕਰਨ ਜਾਂ ਵਿਕੇਂਦਰੀਕਰਨ ਦਾ ਸਵਾਲ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਉੱਠਦਾ ਰਿਹਾ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ, ਫ਼ੌਜੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜਿੱਤਾਂ ਕਰਨ ਲਈ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਿਆ। ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਟੁਕੜੀ ਸੁਲਤਾਨ ਦੇ ਸਿੱਧੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਅਧੀਨ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਕੇਂਦਰੀਕ੍ਰਿਤ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਥਾਂ ਬਲਬਨ ਦੁਆਰਾ ਕੇਂਦਰੀਕ੍ਰਿਤ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਲੈ ਲਈ ਗਈ ਸੀ। ਇਹ ਕੇਂਦਰੀਕ੍ਰਿਤ ਚਰਿੱਤਰ 14ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਖ਼ਲਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇਰਾਨ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ। ਤੁਗਲਕਾਂ ਦੇ ਪਤਨ ਅਤੇ ਲੋਧੀ ਦੇ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਅਫਗ਼ਾਨ ਕਬਾਇਲੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਦੁਬਾਰਾ ਵਿਕੇਂਦਰੀਕ੍ਰਿਤ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਤੀ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਰਈਸ ਅਤੇ ਸੁਲਤਾਨ ਵਿਚਕਾਰ ਝੜਪਾਂ ਹੋਈਆਂ। ਸੁਲਤਾਨ ਅਤੇ ਰਈਸ ਵਿਚਕਾਰ ਸੱਤਾ ਲਈ ਝਗੜਾ ਸਲਤਨਤ ਦੀ ਇੱਕ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਸੀ, ਸਟੀਕ ਹੱਦ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀਕਰਨ ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਸ਼ਾਸਕ ਤੋਂ ਸ਼ਾਸਕ ਤੱਕ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੀ ਸੀ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਰਾਜਿਆਂ ਅਤੇ ਸੁਲਤਾਨ ਵਿਚਕਾਰ ਸੱਤਾ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਬਲਬਨ ਦੇ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਨ ਨਾਲ ਸੁਲਤਾਨ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਸੀ।

13ਵੀਂ ਅਤੇ 14ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੇਰਾਨ, ਰਾਜ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਭਿੰਨਤਾ ਸੀ। 13ਵੀਂ ਸਦੀ ਅਮਲੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਜ ਉੱਤੇ ਤੁਰਕੀ ਦੇ ਦਬਦਬੇ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਰਈਸ, ਆਜ਼ਾਦ ਅਤੇ ਗੁਲਾਮ ਦੋਵੇਂ, ਤੁਰਕ ਸਨ ਜੋ ਭਾਰਤ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਜਾਣੇ-ਪਛਾਣੇ ਹਮਲਾਵਰ ਮਹਿਮੂਦ ਗਜ਼ਨੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸਨ। ਇੱਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਮੂਹ ਖ਼ਲਜੀਆਂ ਦਾ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੁਰਕ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਕੁਤੁਬਦੀਨ ਐਬਕ ਦੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਪੱਖ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਸਮੂਹ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੁਲਤਾਨ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ, ਉਹ ਸੀ ਤਾਜਿਕ। ਤਾਜਿਕ ਵਧੇਰੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਸ਼ੁੱਧ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਅਹੁਦਿਆਂ ਲਈ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਇਲਤੁਤਮਿਸ਼ ਦਾ ਵਜ਼ੀਰ, ਨਿਜ਼ਾਮੁਲ ਮੁਲਕ ਜੁਨੈਦੀ ਇੱਕ ਤਾਜਿਕ ਸੀ। ਤੁਰਕਾਂ ਨੇ ਤਾਜਿਕਾਂ ਅਤੇ ਉੱਚ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਅਹੁਦਿਆਂ ਨੂੰ ਹਥਿਆਉਣ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਾਲ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਪ੍ਰਗਟਾਈ। ਇਲਤੁਤਮਿਸ਼ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਤਾਜਿਕ ਤੁਰਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ। ਤੁਰਕਾਂ ਅਤੇ ਤਾਜਿਕਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਅਧੀਨ ਕੁਝ ਅਰਬਾਂ, ਯਾਮਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਦਰ ਦੇ ਵਿਭਾਗ ਅਧੀਨ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਅਜਿਹਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੇਵਲ ਤੁਰਕ ਹੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸਨ ਅਤੇ ਸੁਲਤਾਨ ਉੱਤੇ ਹਾਵੀ ਹੋਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਬਲਬਨ ਦੇ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਵੀ ਇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਰਾਜ ਉੱਤੇ ਤੁਰਕੀ ਦੇ ਦਬਦਬੇ ਦਾ ਚੈਂਪੀਅਨ ਸੀ। ਉਹ ਨੀਚ-ਜਨਮੇ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਅਹੁਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੇ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ, ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਈਰਾਨੀ ਨਾਇਕ ਅਫਰਾਸਿਯਾਬ ਦੇ ਵੰਸ਼ਜ ਵਜੋਂ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਪੂਰਵ-ਇਸਲਾਮ ਈਰਾਨੀ ਰੂਪਾਂ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਈਰਾਨੀ ਰੂਪਾਂ ਅਤੇ ਤੁਰਕੀ ਦੇ ਦਬਦਬੇ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਆਪਣੇ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਆਖਰੀ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ, ਉਸਨੂੰ ਮੰਗੋਲਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਰਈਸ (Nobles) ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ

ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਪੁੱਤਰ, ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਮੰਗੋਲਾਂ ਨਾਲ ਲੜਨ ਲਈ ਜਲਾਲੂਦੀਨ ਖਲਜੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਖਲਜੀ ਦੀ ਭਰਤੀ ਕੀਤੀ। ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਉਸਨੂੰ ਤੁਰਕਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਗੁਆ ਦਿੱਤਾ।

ਜਦੋਂ ਖਲਜੀ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਆਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤੁਰਕੀ ਦਾ ਦਬਦਬਾ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਤੁਰਕੀ ਰਈਸਾਂ ਵਿੱਚ ਤੁਰਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ਾਲੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਲਈ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੇ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਅਲਾਉਦੀਨ ਦਾ ਵਜ਼ੀਰ ਨੁਸਰਤ ਖਾਨ ਜਲਸਰ ਅਤੇ ਜ਼ਫਰ ਖਾਨ, ਉਸਦਾ ਮੀਰ ਆਰਜ਼ ਸੀ। ਦੋਵੇਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਯੋਧੇ ਸਨ ਪਰ ਗੈਰ-ਤੁਰਕ ਸਨ। ਮਲਿਕ ਕਾਫੂਰ ਵੀ ਗੈਰ-ਤੁਰਕ ਸੀ ਅਤੇ ਅਲਾਉਦੀਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਆਇਆ। ਉਸਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਦੇ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਅਮੀਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਗੈਰ-ਤੁਰਕਾਂ ਦੀ ਆਮਦ ਸੀ। ਖਲਜੀ ਦੇ ਉਭਾਰ ਨੇ ਉੱਚ ਅਹੁਦਿਆਂ ਦੀ ਤੁਰਕੀ ਦੀ ਏਕਾਧਿਕਾਰ ਦਾ ਅੰਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਏਕੀਕ੍ਰਿਤ ਇੰਡੋ-ਮੁਸਲਿਮ ਰਾਜ ਉਭਰਿਆ। ਉੱਚ ਅਹੁਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਸਲੀ ਮੂਲ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਭਰੇ ਗਏ ਸਨ।

ਤੁਗਲਕ ਦੇ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ, ਰਈਸ (Nobles) ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਭਾਰੀ ਤਬਦੀਲੀ ਦੇਖੀ ਗਈ ਸੀ। ਮੁਹੰਮਦ ਬਿਨ ਤੁਗਲਕ ਨੇ ਕੁਲੀਨਤਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਨੀਵੇਂ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ। ਤੈਲੰਗ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਖਾਨ-ਏ-ਜਹਾਨ ਮਕਬੂਲ ਫਿਰੋਜ਼ ਤੁਗਲਕ ਦੇ ਅਧੀਨ ਵਜ਼ੀਰ ਦੇ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਆਈਨ-ਉਲ-ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਮੁਹੰਮਦ ਤੁਗਲਕ ਦੇ ਅਧੀਨ ਅਵਧ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਫਿਰੋਜ਼ ਤੁਗਲਕ ਦੇ ਅਧੀਨ ਮੁਸ਼ਰੀਫ਼-ਏ-ਮਾਮਲਿਕ ਵਜੋਂ ਵੀ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਈਸਾਂ (Nobles) ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਹੁਦੇ ਹਾਸਲ ਕੀਤੇ, ਪਰ ਇਸਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਰਈਸਾਂ (Nobles) ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੱਤ ਬਣ ਗਏ। ਮੁਹੰਮਦ ਤੁਗਲਕ ਨੇ ਰਈਸਾਂ (Nobles) ਵਿੱਚ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ; ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਇੱਕ ਰਾਜ ਸੀ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਬਾਹਮਣੀ ਰਾਜ।

ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਦੇ ਅਧੀਨ ਉਲੇਮਾ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀ ਕਾਫ਼ੀ ਵਿਵਾਦਪੂਰਨ ਸੀ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਨੇ ਘੋਸ਼ਣਾ ਕੀਤੀ ਕਿ ਤੁਰਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਰਾਜ ਇੱਕ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਰਾਜ ਸੀ। ਇਹ ਮੁਸਲਿਮ ਪਵਿੱਤਰ ਕਾਨੂੰਨ ਸ਼ਰਾ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਸਿਰਫ ਉਲੇਮਾ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਲਈ ਉਲੇਮਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਤਿਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸਿਆਸੀ ਕੰਟਰੋਲ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ। ਜਿੱਥੇ ਰਾਜ ਦੇ ਮਸਲਿਆਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਸੀ, ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਲਾਹ-ਮਸ਼ਵਰਾ ਕਰਨ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ, ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸ਼ੁੱਧ ਸਿਧਾਂਤਕ ਰਾਜ ਕਦੇ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਇਲਤੁਤਮਿਸ਼ ਨੇ ਰਜ਼ੀਆ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਬਲਬਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਪੂਰਵ-ਇਸਲਾਮਿਕ ਰਸਮਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਿਜਦਾ ਅਤੇ ਪਾਈਬੋਸ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਲੇਮਾ ਦੁਆਰਾ ਗੈਰ-ਇਸਲਾਮਿਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅਲਾਉਦੀਨ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਤੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਸੁਤੰਤਰ ਹਨ। ਮੁਹੰਮਦ ਬਿਨ ਤੁਗਲਕ ਨੇ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਫ਼ਰਮਾਨ (ਜਵਾਬੀਤ) ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਇੱਕ ਕੱਟੜ ਸ਼ਾਸਕ, ਫਿਰੋਜ਼ ਨੇ ਵੀ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥ, ਪੈਰ, ਨੱਕ ਵੱਢਣ ਤੋਂ ਵਰਜਿਆ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੁਆਰਾ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਸਭ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ, ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤਕ ਰਾਜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਨਸਲ ਕੇਂਦਰਿਤ ਰਾਜ ਹੋ

ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਲੇਮਾ ਦੁਆਰਾ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਸ਼ਰਾ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਦੀ ਮੁੱਖ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਉਲੇਮਿਆਂ ਨੂੰ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਪਰ ਰਾਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ ਚਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਕ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਸੀ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਹੱਦ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਕੰਮਕਾਜ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਬਾਰੇ ਆਰਥੋਡਾਕਸ ਪਾਦਰੀਆਂ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਤਿੱਖੇ ਮਤਭੇਦ ਸਨ।

ਰਾਜ ਨੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਪਰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਧਾਰਮਿਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕੀਤਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਲਾਗੂ ਕੀਤੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਤੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਸਹਿਮਤ ਹੋਏ। ਉਹ ਜ਼ਿੰਮੀ ਵਜੋਂ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਜ਼ਿੰਮੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਮੰਦਰਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਅਤੇ ਮੁਰੰਮਤ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸੀ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਮੰਦਰ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਜਿੱਥੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿੱਚ ਮੰਦਰਾਂ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਦੇ ਵੀ ਹਵਾਲੇ ਸਨ। ਯੁੱਧ ਦੇ ਸਮੇਂ, ਮੰਦਰਾਂ ਨੂੰ ਬਰਖਾਸਤ ਅਤੇ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਅਤੇ ਸੇਵਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਜਜ਼ੀਆ ਅਦਾ ਕਰਨਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਸਲਤਨਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਜਜ਼ੀਆ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਜਾਂ ਇਕੱਠਾ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਲਤਨਤ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਖਿਲਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ, ਜਜ਼ੀਆ ਦਾ ਕੋਈ ਠੋਸ ਹਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਤੁਗਲਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ, ਗੈਰ-ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ 'ਤੇ ਇੱਕ ਵੱਖਰੇ ਟੈਕਸ ਵਜੋਂ ਜਜ਼ੀਆ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਆਰਥੋਡਾਕਸ ਉਲੇਮਾ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਲਈ, ਜਜ਼ੀਆ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਅਪਮਾਨਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਇੱਕ ਸਾਧਨ ਸੀ। ਦੂਸਰੇ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਜਜ਼ੀਆ ਲਈ ਅਯੋਗ ਸਨ। ਇਹ ਵੀ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਸਮੇਤ ਆਬਾਦੀ ਦਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਖੁੱਤ, ਮੁਕੱਦਮ, ਚੌਧਰੀ, ਰਾਣਾ ਅਤੇ ਠਾਕੁਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਕਸਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਪਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਫਾਇਨਾਂਸਰਾਂ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਅਲਾਉਦੀਨ ਖਲਜੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਘਟਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁਹੰਮਦ ਬਿਨ ਤੁਗਲਕ ਦੇ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਛੋਟੇ ਵਰਗ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਉੱਚ ਅਹੁਦਿਆਂ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਿਆ, ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਆਬਾਦੀ ਦੀ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਗਰੀਬ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹ ਟੈਕਸ ਅਦਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਰਾਜ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਦਖਲ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਧਾਰਮਿਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕ ਧਾਰਮਿਕ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ।

3.6.1 ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ III

1. ਖਲੀਫਾ ਦੇ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਕੁਝ ਵਾਕ ਲਿਖੋ।

---

2. ਤੁਸੀਂ ਤਾਜਿਕਾਂ ਬਾਰੇ ਕੀ ਜਾਣਦੇ ਹੋ?

---

3. ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਅਧੀਨ ਉਲੇਮਾ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ?

---

4. ਜ਼ਿੰਮੀ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿਓ?

---

5. ਤੁਸੀਂ ਸ਼ਰੀਅਤ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ?

3.7 ਸੰਖੇਪ

ਵਿਦਿਆਰਥਿਓ, ਇਸ ਯੂਨਿਟ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਦੇ ਅਧੀਨ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੇ ਸਲਤਨਤ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਪੱਧਰਾਂ 'ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ; ਕੇਂਦਰੀ, ਸੂਬਾਈ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ। ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕੰਮਕਾਜ ਨੂੰ ਸੁਚਾਰੂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਭਾਗ ਵੀ ਸਨ। ਸਾਮਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਸਥਿਰਤਾ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਫੌਜੀ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਮਾਲ ਵਿਭਾਗ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਰੋਤਾਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਜ਼ਮੀਨੀ ਮਾਲੀਏ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਆਮਦਨ ਨੂੰ ਨਿਯਮਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਖਰੀ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਅਧੀਨ ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਖਿਲਾਫ਼ਤ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਘਟਦੀ ਗਈ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਮਹੱਤਵ ਗੁਆ ਬੈਠੀ। ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕੁਲੀਨਤਾ ਦਾ ਸਬੰਧ ਸੀ, ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਭਾਰੀ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਵੇਖੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਉਲੇਮਿਆਂ ਨੂੰ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਪਰ ਰਾਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ ਚਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਰਾਜ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਿੱਤੀ।

3.8 ਸੁਝਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਰੀਡਿੰਗਾਂ

Satish Chandra, *Medieval India From Sultanat to the Mughals: Delhi Sultanat (1206-1526)*, New Delhi: Har Anand Publications, 1997.

S.A.A Rizvi, *The Wonder That Was India*, Vol. II, London: Sidgwick & Jackson, 1987.

U.N. Day, *Administrative Systems of Delhi Sultanate 1206 -1413*, Allahabad: Kitab Mahal, 1959.

I.H. Qureshi, *The Administration of the Sultanate of Delhi*, Karachi: Pakistan Historical Society, 1958.

R.P. Tripathi, *Some Aspects of Muslim Administration*, Allahabad: Indian Press, 1936.

3.9 ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਸਵਾਲ

3.9.1 ਲੰਬੇ ਜਵਾਬ ਸਵਾਲ

1. ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਅਧੀਨ ਕੇਂਦਰੀ ਅਤੇ ਸੂਬਾਈ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ?
2. ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਦੇ ਅਧੀਨ ਮਾਲ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
3. ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ?
4. ਤੁਸੀਂ ਖਿਲਾਫ਼ਤ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਬਾਰੇ ਕੀ ਜਾਣਦੇ ਹੋ?

3.9.2 ਛੋਟੇ ਜਵਾਬ ਸਵਾਲ

1. ਫਵਾਜ਼ਿਲ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿਓ?
2. ਤੁਸੀਂ ਹਾਸ਼ਮ-ਏ-ਕਲਬ ਸ਼ਬਦ ਬਾਰੇ ਕੀ ਜਾਣਦੇ ਹੋ?

3. ਸੂਬਾਈ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸ਼ਿਕਦਾਰ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ?
4. ਇੱਕ ਪਟਵਾਰੀ ਦੀਆਂ ਡਿਊਟੀਆਂ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਵਾਕ ਲਿਖੋ?
5. ਜਜ਼ੀਆ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿਓ?
6. ਘੜੀ ਅਤੇ ਚਰਾਈ ਟੈਕਸ ਕਿਸਨੇ ਲਾਗੂ ਕੀਤੇ?

ਬੈਚਲਰ ਆਫ਼ ਆਰਟਸ

ਸਮੈਸਟਰ II

ਕੋਰਸ: ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ: c.1200-c.1750

ਯੂਨਿਟ- 4: ਮੁਗਲ ਰਾਜ (1526-1556) ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ; ਅਕਬਰ (1556-1605) ਦੇ ਅਧੀਨ ਵਿਸਥਾਰ; ਰਾਜ ਦੀ
ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਧਾਰਨਾ

ਸਰੰਚਨਾ

4.0 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼

4.1 ਭੂਮਿਕਾ

4.2 ਮੁਗਲ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ (1526-1556 ਈ.)

4.2.1 ਬਾਬਰ

4.2.2 ਹੁਮਾਯੂੰ

4.2.3 ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ।

4.3 ਅਕਬਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਵਿਸਥਾਰ (1556-1605 ਈ.)

4.3.1 ਖੇਤਰੀ ਵਿਸਤਾਰ

4.3.2 ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਹੋਰ ਵਿਸਥਾਰ

4.3.3 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ II

4.4 ਰਾਜ ਦੀ ਨਵੀਂ ਧਾਰਨਾ

4.4.1 ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ III

4.5 ਸੰਖੇਪ

4.6 ਸੁਝਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਰੀਡਿੰਗਾਂ

4.7 ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਸਵਾਲ

4.7.1 ਲੰਬੇ ਜਵਾਬ ਸਵਾਲ

4.7.2 ਛੋਟੇ ਜਵਾਬ ਸਵਾਲ

4.0 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ Learning Objectives

ਵਿਦਿਆਰਥਿਓ ਇਸ ਯੂਨਿਟ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਵੋਗੇ:

- ਅਫਗਾਨਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਨਾਲ ਬਾਬਰ ਦੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰੋਗੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਸੀ।
- ਅਕਬਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਖੇਤਰੀ ਵਿਸਥਾਰ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਉਗੇ।
- ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰਾਜ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋਗੇ।

4.1 ਭੂਮਿਕਾ Introduction

ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਇਹ ਯੂਨਿਟ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਮੁਗਲ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੇਗਾ। ਇਹ ਬਾਬਰ ਅਤੇ ਹੁਮਾਯੂੰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਮੁਗਲ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰੇਗਾ। ਅਫਗਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮੁਗਲ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਉਖਾੜ ਸੁੱਟਣ ਲਈ ਦਰਪੇਸ਼ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਹ ਅਕਬਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਖੇਤਰੀ ਵਿਸਤਾਰ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੇਗਾ। ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਦੌਰਾਨ, ਮੁਗਲ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਅਤੇ ਅਹਿਮਦਨਗਰ ਵਰਗੇ ਵਿੰਧਿਆ ਦੇ ਦੱਖਣ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣਾ ਪਿਆ। ਆਖਰੀ ਭਾਗ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰਾਜ ਦੀ ਨਵੀਂ ਧਾਰਨਾ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੇਗਾ।

4.2 ਮੁਗਲ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ (1526-1556 ਈ.) 4.2 ESTABLISHMENT OF MUGHAL RULE (1526-1556 A.D.)

ਬਾਬਰ ਨੇ ਲੋਧੀ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਸਫਲ ਮੁਹਿੰਮ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਮੁਗਲ ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹੁਮਾਯੂੰ ਅਫਗਾਨਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੀਆਂ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ।

4.2.1 ਬਾਬਰ BABUR

ਜ਼ਹੀਰ-ਉਦ-ਦੀਨ ਮੁਹੰਮਦ ਬਾਬਰ, ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਮੁਗਲ ਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਸੰਸਥਾਪਕ, ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਤੈਮੂਰ ਦਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਚਿੰਗਿਜ਼ ਖਾਨ ਦਾ ਵੰਸ਼ਜ ਸੀ। ਮੰਗੋਲਾਂ ਦੇ ਮੁਗਲ ਵੰਸ਼ਜਾਂ ਨੇ, ਚਿੰਗਿਜ਼ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪੁੱਤਰ, ਚਘਾਤੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਚਘਾਤਾਈਦ ਕਹਿਣ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ। ਬਾਬਰ ਦਾ ਜਨਮ 14 ਫਰਵਰੀ 1484 ਨੂੰ ਹੋਇਆ ਸੀ। 1494 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਉਮਰ ਸ਼ੇਖ ਮਿਰਜ਼ਾ ਦਾ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਬਣਿਆ ਜੋ ਫਰਗਨਾ ਦਾ ਸ਼ਾਸਕ ਸੀ। 1500 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ, ਉਸਨੇ ਸਮਰਕੰਦ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਫਲ ਰਿਹਾ। ਪਰ ਉਹ ਜਲਦੀ ਹੀ ਉਸਦੇ ਦੂਰ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਸ਼ੈਬਾਨੀ ਖਾਨ ਉਜ਼ਬੇਕ ਦੁਆਰਾ ਹਾਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਰਾਜ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਬਾਬਰ ਸਿਰਫ ਭਗੌੜਾ ਰਹਿ ਗਿਆ। 1504 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ, ਉਸਨੇ ਕਾਬੁਲ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਅਫਗਾਨ ਕਬੀਲਿਆਂ ਤੋਂ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀਆਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰਨੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅਫਗਾਨ ਨੇਤਾ ਯੂਸਫ ਦੀ ਧੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ ਸੀ। 1510 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ, ਈਰਾਨ ਦੇ ਸ਼ਾਹ ਇਸਮਾਈਲ ਨੇ ਸ਼ੈਬਾਨੀ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ, ਬਾਬਰ ਨੇ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾਇਆ ਅਤੇ ਸਮਰਕੰਦ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਸ਼ੈਬਾਨੀ ਦੇ ਭਤੀਜੇ ਉਬੈਦੁੱਲਾ ਖਾਨ ਨੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਬਾਬਰ ਨੂੰ ਕਾਬੁਲ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਹਾਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨੇ ਤੁਰਕੀ ਦੇ ਬੰਦੂਕਧਾਰੀਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਹਥਿਆਰ ਹਾਸਲ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤਾ।

1504 ਈਸਵੀ ਤੱਕ, ਬਾਬਰ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਜਿੱਤ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤੀ। ਅਗਲੇ ਸਾਲ, ਉਸਨੇ ਸਿੰਧੂ ਨਦੀ ਦੇ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਜਮਰੋਦ, ਕੋਹਾਟ ਅਤੇ ਤਰਬੀਲਾ ਤੱਕ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ 1519 ਈਸਵੀ ਅਤੇ 1523 ਈਸਵੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਚਾਰ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਚਲਾਈਆਂ ਅਤੇ 1519 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ, ਬਾਬਰ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦੇਸ਼ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਬਜੌਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਸਾਲਾਨਾ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੇ ਇਬਰਾਹਿਮ ਲੋਧੀ ਕੋਲ ਆਪਣਾ ਦੂਤ ਭੇਜਿਆ, ਉਸਨੂੰ ਤੈਮੂਰ ਦੁਆਰਾ ਜਿੱਤੇ ਗਏ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਖੇਤਰ ਨੂੰ

ਸਮਰਪਣ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਪਰ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਦੌਲਤ ਖਾਨ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਹੀ ਰੋਕ ਲਿਆ। ਬਾਬਰ ਕਾਬੁਲ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ। ਆਪਣੀ ਤੀਜੀ ਮੁਹਿੰਮ ਦੌਰਾਨ, ਬਾਬਰ ਨੇ 1520 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਸਿਆਲਕੋਟ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ, ਫਿਰ ਉਹ ਕੰਧਾਰ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝਿਆ ਰਿਹਾ। 1523 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ, ਦੌਲਤ ਖਾਨ ਅਤੇ ਆਲਮ ਖਾਨ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦਿਲਾਵਰ ਖਾਨ ਨੇ ਬਾਬਰ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਇਬਰਾਹਿਮ ਲੋਧੀ ਦਾ ਤਖ਼ਤਾ ਪਲਟਣ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ ਸੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਇਸ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਦੌਲਤ ਖਾਨ ਲੋਧੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲਾਹੌਰ ਵੱਲ ਫੌਜ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਦੌਲਤ ਖਾਨ ਨੇ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਨ ਲਈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਬਾਬਰ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਨਾਲ ਲਾਹੌਰ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਬਰਾਹਿਮ ਲੋਧੀ ਦੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਬਰਖਾਸਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਾੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਬਾਬਰ ਦੀਪਾਲਪੁਰ ਵੱਲ ਵਧਿਆ ਅਤੇ ਹੋਰ ਲਾਭ ਲਈ ਦੌਲਤ ਖਾਨ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਬਾਬਰ ਨੇ ਦੌਲਤ ਖਾਨ ਲੋਧੀ ਦੇ ਇਰਾਦਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲਿਆ, ਉਹ ਮੁੜ ਕਾਬਲ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵਾਪਸ ਚਲਾ ਗਿਆ।

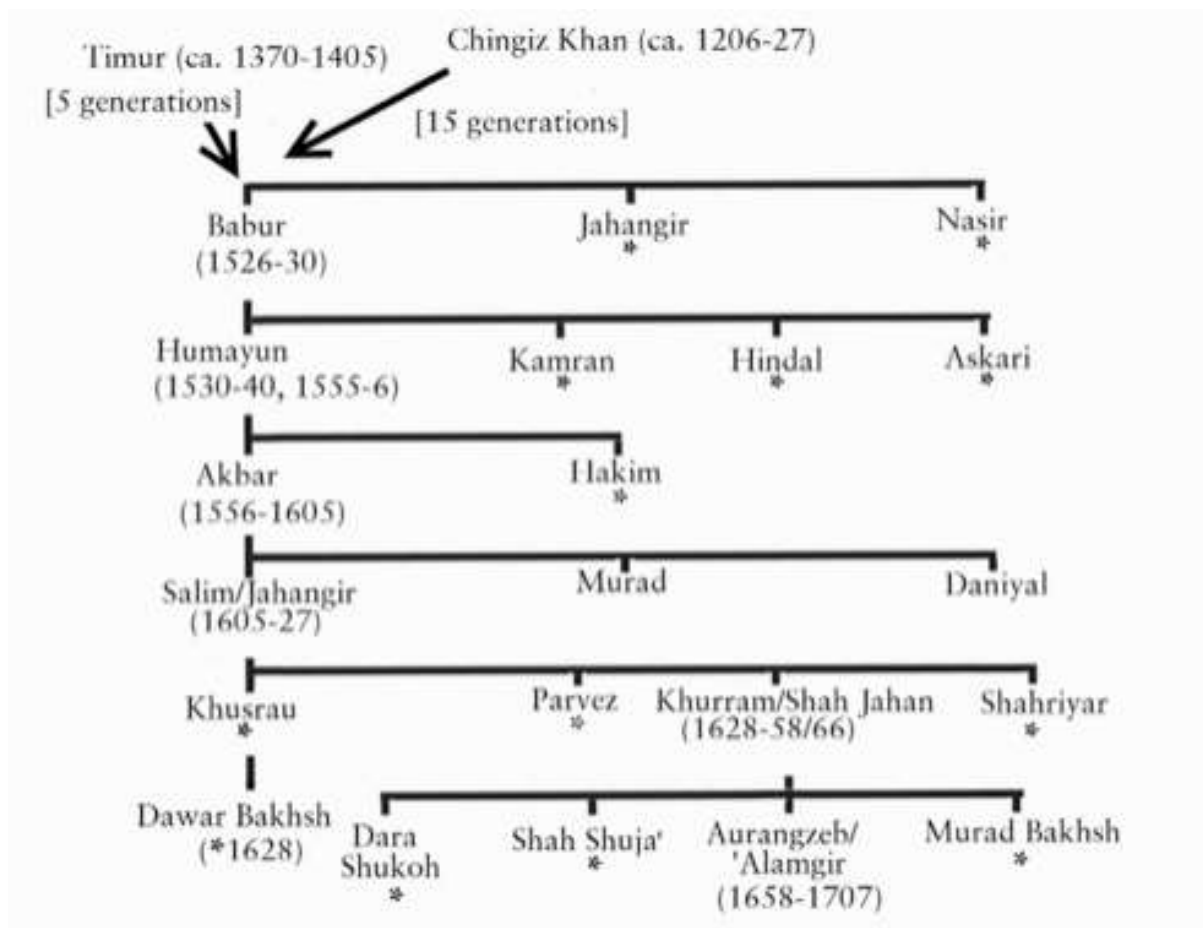
1525 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ, ਉਸਨੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਲਈ ਕਾਬੁਲ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਦੌਲਤ ਖਾਨ ਲੋਧੀ ਨੇ ਕੁਝ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਵਿਰੋਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਾਬਰ ਅੱਗੇ ਆਤਮ ਸਮਰਪਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਬਰਾਹਿਮ ਲੋਧੀ ਨੇ ਬਾਬਰ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲਈ 100,000 ਘੋੜਸਵਾਰ ਅਤੇ 1,000 ਹਾਥੀਆਂ ਦੀ ਫੌਜ ਨਾਲ ਦਿੱਲੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਬਰ ਦੀ ਫੌਜ ਵਿਚ 10,000 ਸਿਪਾਹੀ ਸਨ। ਪਾਣੀਪਤ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੋਵੇਂ ਫੌਜਾਂ ਆਹਮੋ-ਸਾਹਮਣੇ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਬਾਬਰ ਦੀ ਫੌਜ ਲੋਧੀ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸੀ। ਰਣਨੀਤਕ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਟੋਏ ਪੁੱਟੇ ਗਏ ਸਨ। ਬਾਬਰ ਦਾ ਘੋੜਸਵਾਰ ਦੁਸ਼ਮਣ ਉੱਤੇ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਹਮਲੇ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਾਹਰ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਇਬਰਾਹਿਮ ਲੋਧੀ ਆਪਣੇ ਹਾਥੀਆਂ ਅਤੇ ਕਿਰਾਏਦਾਰਾਂ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਸੀ। ਪਾਣੀਪਤ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਲੜਾਈ 21 ਅਪ੍ਰੈਲ 1526 ਈ: ਨੂੰ ਹੋਈ ਸੀ, ਬਾਬਰ ਦੇ ਉੱਡਦੇ ਝੰਡੇ ਅਤੇ ਤੀਰਾਂ ਦੀ ਵਰਖਾ ਨੇ ਉਸਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿਪਾਹੀ ਮਾਰੇ ਸਨ। ਇਬਰਾਹਿਮ ਲੋਧੀ ਦੀ ਫੌਜ ਬਾਬਰ ਦੀ ਫੌਜ ਦੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਸਮਝ ਸਕੀ ਅਤੇ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਰ ਗਈ। ਇਬਰਾਹਿਮ ਲੋਧੀ ਦੀ ਜੰਗ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਲਗਭਗ 40,000 ਭਾਰਤੀ ਵੀ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਆਗਰਾ ਬਾਬਰ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਆ ਗਏ। ਉਸਨੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਲੁੱਟ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝਾ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਕਾਬੁਲ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ, ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਅਤੇ ਮੱਕਾ ਅਤੇ ਮਦੀਨਾ ਨੂੰ ਵੀ ਪੈਸੇ ਭੇਜੇ। ਬਾਬਰ ਨੇ ਇਸ ਖੇਤਰ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਸੰਭਾਲੀ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤਾ। ਅਫਗਾਨ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਬਰ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਕਨੌਜ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦਾ ਮਾਲੀਆ ਆਪਣੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬੇਗਾਂ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੇ ਅਜੇ ਆਤਮ ਸਮਰਪਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬੇਗਜ਼ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਾਬਰ ਆਗਰੇ ਵਿੱਚ ਵਸ ਗਿਆ ਅਤੇ ਅਗਲੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਗੀਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਨ, ਖੂਹ ਪੁੱਟਣ ਅਤੇ ਫਲਦਾਰ ਰੁੱਖ ਲਗਾਉਣ 'ਤੇ ਵੀ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ।

ਰਾਣਾ ਸਾਂਗਾ ਮੁਗਲਾਂ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਖ਼ਤਰਾ ਸੀ। ਉਹ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਰਾਜ ਚੌਹਾਨ ਦੇ ਮਹਾਨ ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਬਹਾਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਕਈ ਰਾਜਪੂਤ ਸਰਦਾਰ ਮੁਗਲਾਂ ਨਾਲ ਲੜਨ ਲਈ ਰਾਣਾ ਸਾਂਗਾ ਨਾਲ ਮਿਲ ਗਏ ਸਨ। ਹਸਨ ਖਾਨ ਮੇਵਾਤੀ ਨੇ ਬਾਬਰ ਨੂੰ ਬੇਦਖਲ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਣਾ ਸਾਂਗਾ ਨਾਲ ਗਠਜੋੜ ਕੀਤਾ। ਰਾਣਾ ਚੰਦੇਰੀ (Chanderi) ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰੱਥ ਸੀ। ਜਲਦੀ ਹੀ ਰਾਣਾ ਨੇ ਬਾਬਰ ਨਾਲ ਲੜਨ ਲਈ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਈ। ਫੌਜਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਬੇਗਾਂ ਨਾਲ ਹੋਇਆ, ਬਾਬਰ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਫਤਿਹਪੁਰ ਸੀਕਰੀ ਵੱਲ ਵਧਿਆ ਸੀ। ਬਾਬਰ ਨੇ

ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਿਵਾਇਆ, ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸੋਨਾ ਅਤੇ ਚਾਂਦੀ ਵੰਡੀ, ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਹਥਿਆਰ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਏ। 17 ਮਾਰਚ 1527 ਈ: ਨੂੰ ਫਤਿਹਪੁਰ ਸੀਕਰੀ ਨੇੜੇ ਕਨਵਾਰ ਵਿਖੇ ਮੁਗਲਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਲੜਾਈ ਹੋਈ। ਮੁਗਲ ਘੋੜਸਵਾਰ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਚਾਰੋਂ ਪਾਸਿਓਂ ਘੇਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਜਵਾਬੀ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਬਾਬਰ ਨੂੰ ਨਿਰਣਾਇਕ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਉਸਨੇ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜਹਾਦ (Jihad) ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਗਾਜ਼ੀ (ਇਸਲਾਮਿਕ ਹੀਰੋ) ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ। ਹਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਰਾਣਾ ਸਾਂਗਾ 1528 ਈਸਵੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਕਾਲਪੀ ਵਿਖੇ ਜ਼ਹਿਰ ਨਾਲ ਮਰ ਗਿਆ, ਇਸ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਬਾਬਰ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੋ ਗਈ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਹੁਮਾਯੂੰ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਕਾਬੁਲ ਅਤੇ ਬਦਖਸ਼ਾਨ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਬੇਗਾਂ ਨਾਲ ਕਾਬੂ ਕਰ ਲਵੇ ਜੋ ਕਾਬੁਲ ਪਰਤਣ ਤੋਂ ਝਿਜਕ ਰਹੇ ਸਨ।

1528 ਈ: ਵਿੱਚ, ਬਾਬਰ ਚੰਦੇਰੀ ਪਹੁੰਚਿਆ ਅਤੇ ਰਾਏਸੇਨ, ਭੀਲਸਾ ਅਤੇ ਸਾਰੰਗਪੁਰ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੇ ਅਵਧ ਦੇ ਗੁਆਚਣ ਬਾਰੇ ਸੁਣਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਕਨੈਜ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਗੰਗਾ ਦੇ ਕੰਢੇ ਬਕਸਰ ਵੱਲ ਕੂਚ ਕੀਤਾ, ਅਤੇ ਬਿਹਾਰ ਅਤੇ ਬੰਗਾਲ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਅਫਗਾਨ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨੂੰ ਭਜਾ ਦਿੱਤਾ। ਨੁਸਰਤ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਹਾਰੇ ਹੋਏ ਅਫਗਾਨਾਂ ਨਾਲ ਹੱਥ ਮਿਲਾਇਆ। 1529 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ, ਬਾਬਰ ਨੇ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਿਹਾਰ ਵੱਲ ਕੂਚ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਸਖ਼ਤ ਮੌਸਮ ਦੇ ਕਾਰਨ ਲੜੇ ਬਿਨਾਂ ਆਗਰਾ ਵਾਪਸ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਹੁਮਾਯੂੰ ਵੀ ਉਜ਼ਬੇਕਾਂ ਤੋਂ ਸਮਰਕੰਦ ਨੂੰ ਮੁੜ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਬਦਖਸ਼ਾਨ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸ ਦੇ ਭਰਾ ਹਿੰਦਲ ਨੂੰ ਉੱਥੇ ਤਾਇਨਾਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਹੁਮਾਯੂੰ ਆਗਰਾ ਪਰਤਿਆ, ਬਾਬਰ ਦੀ ਸਿਹਤ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਖਰਾਬ ਸੀ। 1530 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਬਾਬਰ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ, ਉਸਦੀ ਦੇਹ ਨੂੰ ਕਾਬੁਲ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇੱਕ ਬਾਗ ਵਿੱਚ ਦਫਨਾਇਆ ਗਿਆ।

ਬਾਬਰ ਦਲੇਰ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਭਰੋਸੇ ਨੇ ਉਸਦੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਬਣਾਇਆ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਲੰਦਰ (ਬੇਪਰਵਾਹ ਦਰਵੇਸ਼) ਕਹਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਬਾਬਰ ਨੇ ਬੇਗਾਂ ਅਤੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਇਨਾਮ ਦਿੱਤੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਉਹ ਰਚਨਾਤਮਕ ਅਤੇ ਨਵੀਨਤਾਕਾਰੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਮਾਰਕ ਅਤੇ ਬਾਗ ਬਣਾਏ। ਬਾਬਰ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਬਹੁ-ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਬਹੁ-ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਚਗਤਾਏ-ਤੁਰਕੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਾਰਤਕ ਵੀ ਲਿਖੇ। ਆਪਣੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ, ਤੁਜੁਕ-ਏ-ਬਾਬੂਰੀ ਵਿੱਚ, ਉਸਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਅਸਫਲਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵੀ ਮਾਣਦਾ ਸੀ। ਬਾਬਰ ਨਕਸ਼ਬੰਦੀਆ ਸੂਫੀ ਖਵਾਜਾ ਉਬੈਦੁੱਲਾ ਅਹਰਾਰ ਦਾ ਚੇਲਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਦਿਲਾਸਾ ਦੇਣ ਲਈ ਆਪਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਐਕਰੋਬੈਟਸ, ਕੁਸ਼ਤੀ ਅਤੇ ਤੈਰਾਕੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸ਼ੌਕੀਨ ਸੀ। ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਨੀਂਹ ਉਸਦੀ ਹਿੰਮਤ ਅਤੇ ਸਰਬਪੱਖੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨਾਲ ਰੱਖੀ ਗਈ ਸੀ।

Mughal Emperors (with reign) and imperial princes (to 1707)⁵

4.2.2 ਹੁਮਾਯੂੰ HUMAYUN

ਹੁਮਾਯੂੰ ਦਾ ਜਨਮ 6 ਮਾਰਚ 1508 ਈਸਵੀ ਨੂੰ ਹੋਇਆ ਸੀ ਉਹ ਬਾਬਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਤਿੰਨ ਭਰਾ ਸਨ: ਕਾਮਰਾਨ, ਅਸਕਰੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦਲ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਉਸਨੇ ਗੱਦੀ ਸੰਭਾਲੀ, ਉਸਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣਾ ਪਿਆ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਮੁਹੰਮਦ ਜ਼ਮਾਨ ਮਿਰਜ਼ਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣਾ ਸਾਮਰਾਜ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ, ਕਾਮਰਾਨ ਨੂੰ ਕਾਬੁਲ ਅਤੇ ਬਦਖਸ਼ਾਨ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਕਾਮਰਾਨ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਵੀ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਹੁਮਾਯੂੰ ਨੇ ਖਾਨਾਜੰਗੀ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਕਾਮਰਾਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਨੇ ਕਾਮਰਾਨ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਖੇਤਰ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਕਾਬੁਲ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਤੱਕ ਫੌਜੀ ਸੜਕਾਂ ਦਾ ਕੰਟਰੋਲ ਵੀ ਦਿੱਤਾ।

ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਸੂਰੀ, ਅਫਗਾਨ ਨੇਤਾ, ਲਖਨਊ ਦੇ ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਧ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮੁਗਲਾਂ ਲਈ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਬਣ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹੁਮਾਯੂੰ ਅਫਗਾਨਾਂ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਵਧਦਾ, ਉਸਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ ਕਿ ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਮਾਲਵੇ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਉਹ ਮੁਗਲਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਮਾਰਚ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹੁਮਾਯੂੰ ਨੇ ਅਫਗਾਨ ਨੇਤਾ ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਸੂਰੀ ਨਾਲ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸੰਧੀ 'ਤੇ ਹਸਤਾਖਰ ਕੀਤੇ, ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਪੂਰਬੀ ਬਨਾਰਸ ਦਾ ਪੂਰਾ ਕੰਟਰੋਲ ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਅਫਗਾਨਾਂ ਨੇ ਮੁਗਲਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋਰ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਅਧਾਰ ਹਾਸਲ ਕੀਤਾ।

⁵ Michael H. Fisher, *A Short History of The Mughal Empire*, London: I.B.Tauris & Co.Ltd, 2016,p.30

1534 ਈ: ਵਿੱਚ, ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਚਿਤੌੜ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ। ਹੁਮਾਯੂੰ ਨੇ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਲਈ ਮਾਲਵੇ ਵੱਲ ਮੁਹਿੰਮ ਚਲਾਈ। ਹੁਮਾਯੂੰ ਚਲਾਕੀ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ। ਉਸਨੇ ਚਾਰ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੀ ਨਾਕਾਬੰਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੰਡੂ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਚੰਪਾਨੀਰ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ, ਉਸਨੇ ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰਾ ਮਾਲਵਾ ਅਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਹੁਮਾਯੂੰ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਅਸਕਰੀ ਨੂੰ ਗੁਜਰਾਤ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ। ਅਸਕਰੀ ਇੱਕ ਅਯੋਗ ਸ਼ਾਸਕ ਸੀ ਅਤੇ Nobles ਵੀ ਉਸਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਬਗ਼ਾਵਤ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਹੁਮਾਯੂੰ ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਕੋਲ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਉਹ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਲਈ ਗਿਆ ਸੀ। ਵਿਦਰੋਹੀਆਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਉਸਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਤਮ ਸਮਰਪਣ ਕਰਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਪੰਜ ਮਹੀਨਿਆਂ ਲਈ ਮੈਂਡੂ ਵਿੱਚ ਆਰਾਮ ਕੀਤਾ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਗੁਜਰਾਤ 'ਤੇ ਮੁੜ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਪਰ, ਹੁਮਾਯੂੰ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਦੀ ਖੇਚਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਸੰਨ 1537 ਈ: ਵਿੱਚ ਹੁਮਾਯੂੰ ਆਗਰਾ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਮੁਗਲਾਂ ਦਾ ਗੁਜਰਾਤ ਅਤੇ ਮਾਲਵੇ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਹੁਮਾਯੂੰ ਦੀ ਗੈਰਹਾਜ਼ਰੀ ਨੇ ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਸੂਰੀ ਨੂੰ ਬਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦਿੱਤਾ। 1537 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ, ਹੁਮਾਯੂੰ ਨੇ ਆਗਰਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਇੱਕ ਮੁਹਿੰਮ ਚਲਾਈ ਅਤੇ ਚੁਨਾਰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਹੁਮਾਯੂੰ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਲਈ ਪੰਜ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੱਕ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਜੋੜਨਾ ਔਖਾ ਸੀ। ਪਰ, ਫਿਰ ਤੁਰਕੀ ਦੇ ਤੇਪਖਾਨੇ ਦੇ ਕਮਾਂਡਰ ਰੂਮੀ ਖਾਨ ਨੇ ਕਿਸ਼ਤੀਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਮੋਬਾਈਲ ਬੈਟਰੀ ਬਣਾਈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਿਆ ਅਤੇ ਅਫਗਾਨਾਂ ਨੇ ਆਤਮ ਸਮਰਪਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਚੁਨਾਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਸਮਾਂ ਬਰਬਾਦ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਹੁਮਾਯੂੰ ਨੇ ਬਨਾਰਸ ਵੱਲ ਕੂਚ ਕੀਤਾ। ਉੱਥੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ੇਰ ਖਾਨ ਦੀ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਜਿੱਤ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲੱਗਾ। ਫਿਰ ਹੁਮਾਯੂੰ ਨੇ ਪਟਨਾ ਵੱਲ ਕੂਚ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਸੂਰੀ ਨੂੰ ਰੋਹਤਾਸ ਅਤੇ ਬੰਗਾਲ ਨੂੰ ਸਮਰਪਣ ਕਰਨ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਬਦਲੇ ਵਿੱਚ ਉਹ ਚੁਨਾਰ ਅਤੇ ਜੈਨਪੁਰ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਲੈ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਵੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਹੁਮਾਯੂੰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣਾ ਕੰਟਰੋਲ ਕੇਵਲ ਜੈਨਪੁਰ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਕਰ ਲਵੇ। ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਸਹਿਮਤੀ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦੇ, ਬੰਗਾਲ ਦਾ ਸੁਲਤਾਨ ਉਸਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਹੁਮਾਯੂੰ ਕੋਲ ਆਇਆ। ਹੁਮਾਯੂੰ ਬੰਗਾਲ ਵੱਲ ਵਧਿਆ, ਪਰ ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਜਲਾਲ ਖਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਘੜੀ ਦੇ ਪਾਸਿਓਂ (Ghari Pass) ਰੋਕ ਲਿਆ। 1538 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ, ਹੁਮਾਯੂੰ ਗੌਰ ਪਹੁੰਚਿਆ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਮੁਸ਼ਕਲ ਦੇ ਇਸ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਹੁਮਾਯੂੰ ਨੇ ਫਿਰ ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਉੱਥੇ ਬਰਬਾਦ ਕੀਤੇ, ਅਤੇ ਇਸਨੇ ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਬਨਾਰਸ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਮਾਯੂੰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਚੌਸਾ ਵੱਲ ਕੂਚ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਨੇ ਬਿਹਾਰ ਨੂੰ ਬਨਾਰਸ ਤੋਂ ਵੰਡਿਆ ਸੀ। ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਵੀ ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀਆਂ ਕਈ ਵਾਰਤਾਵਾਂ ਹੋਈਆਂ ਪਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਿਆ। 1539 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ, ਅਫਗਾਨ ਸੈਨਾ ਨੇ ਮੁਗਲਾਂ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਲਗਭਗ ਸਾਰੀ ਹੁਮਾਯੂੰ ਦੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਹੁਮਾਯੂੰ ਉੱਥੇ ਭੱਜ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇੱਕ ਗਰੀਬ ਜਲ-ਵਾਹਕ ਦੁਆਰਾ ਬਚਾਇਆ ਗਿਆ। ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਸੂਰੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬੰਗਾਲ ਦਾ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਜਾ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ।

1540 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ, ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਸੂਰੀ ਮੁਗਲ ਤਖ਼ਤ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਹਮਲੇ ਲਈ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿਆਰ ਸੀ। ਹੁਮਾਯੂੰ ਨੇ ਆਪਣੇ 40,000 ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਗੰਗਾ ਪਾਰ ਕੀਤੀ। ਕਨੌਜ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲੜਾਈ ਹੋਈ। ਅਫਗਾਨ ਫ਼ੌਜ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ 10,000 ਘੋੜਸਵਾਰ ਸਨ ਪਰ ਮੁਗਲ ਫ਼ੌਜਾਂ ਲਈ ਭਾਰੀ ਦਹਿਸ਼ਤ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣੀ। ਹੁਮਾਯੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਰ ਗਿਆ। ਉਹ ਬਚ ਨਿਕਲਿਆ ਅਤੇ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਆਗਰਾ ਪਰਤਿਆ। ਕਨੌਜ ਦੀ ਜਿੱਤ

ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਸੂਰੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਕੂਚ ਕੀਤਾ। ਹੁਮਾਯੂੰ ਸਿੰਧ ਵੱਲ ਭੱਜ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਭਰਾ ਕਾਮਰਾਨ ਅਤੇ ਅਸਕਰੀ ਕਾਬੁਲ ਚਲੇ ਗਏ। ਉਸ ਦੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਲਈ ਕਾਹਲਾ ਸੀ। ਹੁਮਾਯੂੰ ਸਿੰਧ ਦੇ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਵੀਹ ਮੀਲ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਪਾਤਰ (Patar) ਵਿਖੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਹਿੰਦਲ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਧੀ ਹਮੀਦਾ ਬਾਨੋ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਾਰੇ ਵਿਰੋਧਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਉਸਨੇ ਹਮੀਦਾ ਬਾਨੋ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਅਮਰਕੋਟ ਦੇ ਮਾਲਦੇਵਾ, ਰਾਣਾ ਦੀ ਮਦਦ ਲੈਣ ਲਈ ਜੋਧਪੁਰ ਵੱਲ ਵਧਿਆ। ਰਾਣਾ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਹਮੀਦਾ ਬਾਨੋ ਨੇ 1542 ਈ: ਵਿੱਚ ਅਮਰਕੋਟ ਵਿਖੇ ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ, 1543 ਈ: ਵਿੱਚ, ਹੁਮਾਯੂੰ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਅਸਕਰੀ ਕੋਲ ਕੰਧਾਰ ਵੱਲ ਚੱਲ ਪਿਆ। ਪਰ, ਉਸਨੇ ਹੁਮਾਯੂੰ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਲਈ, ਹੁਮਾਯੂੰ ਨੇ ਛੋਟੇ ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਵਿੱਚ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ, ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਇਰਾਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਹ ਤਹਮਾਸਪ ਤੋਂ ਮਦਦ ਮੰਗੀ।

1544 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ, ਹੁਮਾਯੂੰ ਈਰਾਨ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕਾਜ਼ਵਿਨ ਵਿਖੇ ਸ਼ਾਹ ਤਹਮਾਸਪ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਐਥੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਹਮੀਦਾ ਬਾਨੋ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਸਮਰਥਕ ਬੈਰਮ ਖਾਨ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਸ਼ਾਹ ਤਹਮਾਸਪ ਨੇ 12,000 ਸਿਪਾਹੀ ਇਸ ਸ਼ਰਤ ਨਾਲ ਦਿੱਤੇ ਕਿ ਜੇਕਰ ਉਹ ਕੰਧਾਰ, ਗਜ਼ਨੀ ਅਤੇ ਕਾਬੁਲ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ, ਤਾਂ ਉਹ ਕੰਧਾਰ ਦਾ ਕੰਟਰੋਲ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇ ਦੇਵੇਗਾ। ਸੰਨ 1545 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ, ਹੁਮਾਯੂੰ ਫ਼ਾਰਸੀ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਕੰਧਾਰ ਵੱਲ ਵਧਿਆ ਅਤੇ ਕੰਧਾਰ ਅਤੇ ਕਾਬੁਲ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੇ ਹੁਮਾਯੂੰ ਤੋਂ ਕੰਧਾਰ ਅਤੇ ਕਾਬੁਲ ਲੈਣ ਦੀ ਬਹੁਤ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਅਸਫਲ ਰਹੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਹਿੰਦਾਲ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਮੱਕਾ ਚਲੇ ਗਏ। ਉਸ ਦਾ ਭਰਾ, ਹਿੰਦਾਲ 1551 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਕਾਮਰਾਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਸਕਰੀ ਦੀ ਮੱਕਾ ਵਿੱਚ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਕਾਮਰਾਨ ਹੁਮਾਯੂੰ ਦੁਆਰਾ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਕੋਈ ਵਿਰੋਧੀ ਪਰਿਵਾਰ ਬਚਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਸੂਰੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ, ਉਹ ਦੁਰਘਟਨਾ ਨਾਲ ਮਰ ਗਿਆ। ਹੁਮਾਯੂੰ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਗੁਆਚਿਆ ਸਾਮਰਾਜ ਮੁੜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਸੰਨ 1554 ਈ: ਵਿੱਚ ਹੁਮਾਯੂੰ ਕਾਬੁਲ ਛੱਡ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ 1555 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਲਾਹੌਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਹੁਮਾਯੂੰ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਸਰਹਿੰਦ ਵਿੱਚ ਅਫਗਾਨਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਹੁਮਾਯੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਤਖਤ ਤੇ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਛੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦੀ ਛੱਤ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਉਤਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਫਿਸਲ ਗਿਆ ਅਤੇ ਡਿੱਗ ਗਿਆ ਅਤੇ 1556 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ।

4.2.3 ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ।

1. ਪਾਣੀਪਤ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਲੜਾਈ ਕਦੋਂ ਅਤੇ ਕਿਸ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਲੜੀ ਗਈ ਸੀ?

---

2. ਕਨਵਾਹ ਦੀ ਲੜਾਈ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਵਾਕ ਲਿਖੋ?

---

3. ਬਾਬਰ ਦੀ ਆਤਮਕਥਾ ਕਿਸ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਗਈ ਸੀ?

---

4. ਬਾਬਰ ਦੇ ਚਾਰ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰੋ?

---

5. ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਸੂਰੀ ਕੌਣ ਸੀ?

---

6. ਕਨੈਜ ਦੀ ਲੜਾਈ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਲੜੀ ਗਈ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰੋ?

---

7. ਸ਼ਾਹ ਤਹਮਾਸਪ ਕੌਣ ਸੀ?

4.3 ਅਕਬਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਵਿਸਥਾਰ (1556-1605 ਈ.) EXPANSION UNDER AKBAR (1556-1605 A.D.)

ਹੁਮਾਯੂੰ ਦੇ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ, ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਬੈਰਮ ਖਾਨ ਨੂੰ ਉਸਦਾ ਸਰਪ੍ਰਸਤ। ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਕਲਾਨੋਰ, ਆਧੁਨਿਕ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਵਿਖੇ ਅਫਗਾਨਾਂ ਨਾਲ ਲੜਦਿਆਂ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਖਬਰ ਮਿਲੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਬਾਅਦ, ਉਸਨੂੰ ਮੁਗਲ ਸਿੰਘਾਸਣ 'ਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵਜੋਂ ਤਾਜਪੋਸ਼ੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਗੱਦੀ ਸੰਭਾਲਦਿਆਂ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਕਈ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਆਈਆਂ। ਪੰਜਾਬ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਉਸ ਕੋਲ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਫੌਜ ਸੀ। ਆਗਰਾ ਤੋਂ ਬਯਾਨਾ ਖੇਤਰ ਦੇ ਗਵਰਨਰਾਂ ਨੂੰ ਅਫਗਾਨਾਂ ਨੇ ਖਦੇੜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਭਿਆਨਕ ਕਾਲ ਪੈ ਗਿਆ ਅਤੇ ਹੇਮੂ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਿਆ। ਮੁਗਲ ਜਰਨੈਲਾਂ ਨੇ ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਕਾਬਲ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ, ਪਰ ਉਸਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। 1556 ਈ: ਵਿਚ, ਹੇਮੂ ਅਤੇ ਅਕਬਰ ਪਾਣੀਪਤ ਦੇ ਯੁੱਧ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲੇ। ਹੇਮੂ ਜਿੱਤਣ ਹੀ ਵਾਲਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਇੱਕ ਤੀਰ ਉਸਦੀ ਅੱਖ ਵਿੱਚ ਵਿੱਠਿਆ ਗਿਆ। ਹੇਮੂ ਦੀ ਫੌਜ ਵਿਚ ਤੁਰੰਤ ਘਬਰਾਹਟ ਫੈਲ ਗਈ, ਜੋ ਟੁੱਟ ਕੇ ਭੱਜ ਗਈ। ਹੇਮੂ ਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਅਕਬਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ, ਜਿੱਥੇ ਬੈਰਮ ਖਾਨ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਜੇਤੂ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ।

ਅਕਬਰ ਨੇ ਕਾਬਲ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਜੈਨਪੁਰ ਤੱਕ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਤੋਂ ਅਜਮੇਰ ਤੱਕ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਬੈਰਮ ਖਾਨ ਨੇ ਇੱਕ ਈਰਾਨੀ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਦਵਾਨ ਅਬਦੁਲ ਲਤੀਫ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਉਸਤਾਦ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਉਹ ਪੜ੍ਹਨ ਅਤੇ ਲਿਖਣ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਰੁਚੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ। ਪਰ ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸੂਫ਼ੀ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਸੀ। ਖੇਡਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਰੁਚੀ ਸੀ। ਬੈਰਮ ਖਾਨ ਨੇ ਇੱਕ ਰੀਜੈਂਟ ਅਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵਜੋਂ ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੰਭਾਲਿਆ। ਅਕਬਰ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਬੈਰਮ ਖਾਨ ਦੀ ਵਧਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਅਕਬਰ 'ਤੇ ਬੇਲੋੜੀ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ। ਅਠਾਰਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ, ਅਕਬਰ ਨੇ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਜ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਅਕਬਰ ਦੀ ਨਰਸ ਮਹਿਮ ਅਨਾਗਾ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਆਗਰਾ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਉੱਥੋਂ ਅਕਬਰ ਨੇ ਬੈਰਮ ਖਾਨ ਨੂੰ ਗਵਾਲੀਅਰ ਆਉਣ ਅਤੇ ਫਿਰ ਮੱਕਾ ਹੱਜ ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਭੇਜਿਆ। ਬੈਰਮ ਖਾਨ ਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਰਾਇਲਟੀ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਸਪੁਰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਟਕਾਹ ਖਾਂ ਦੀ ਫੌਜ ਨੇ ਉਸਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ। ਬੈਰਮ ਖਾਨ ਨੇ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਲੜਿਆ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਮੁੜਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਜਲੰਧਰ ਨੇੜੇ ਫੌਜ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨੇ ਫਿਰ ਆਪਣੀ ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ ਦਾ ਰਾਹ ਫੜ ਲਿਆ। ਸੰਨ 1561 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਮੱਕਾ ਜਾਂਦੇ ਸਮੇਂ ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਪਾਟਨ ਵਿਖੇ ਇੱਕ ਅਫਗਾਨ ਦੁਆਰਾ ਉਸਦੀ ਹੱਤਿਆ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਡੇਰੇ ਨੂੰ ਲੁੱਟ ਲਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਪੁੱਤਰ ਅਬਦੁਰ ਰਹੀਮ ਨੂੰ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ

ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। ਬੈਰਮ ਖਾਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਅਕਬਰ ਨੇ ਸੁਤੰਤਰ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਜ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਖੇਤਰੀ ਵਿਸਥਾਰ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ।

4.3.1 ਖੇਤਰੀ ਵਿਸਥਾਰ TERRITORIAL EXPANSION

1560 ਤੋਂ 1576 ਈਸਵੀ ਤੱਕ, ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਉੱਪਰਲੀ ਗੰਗਾ ਘਾਟੀ ਤੋਂ ਫੈਲਿਆ ਅਤੇ ਮਾਲਵਾ, ਗੋਂਡਵਾਨਾ, ਰਾਜਸਥਾਨ, ਗੁਜਰਾਤ, ਬਿਹਾਰ ਅਤੇ ਬੰਗਾਲ ਨੂੰ ਕਵਰ ਕੀਤਾ। ਅਕਬਰ ਦੀ ਬੇਅੰਤ ਊਰਜਾ, ਪਹਿਲਕਦਮੀ, ਲਗਨ, ਨਾਜ਼ੁਕ ਮੋੜਾਂ 'ਤੇ ਨਿੱਜੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਲੰਬੇ ਮਾਰਚ ਨੇ ਖੇਤਰੀ ਵਿਸਥਾਰ ਨੂੰ ਅਗਵਾਈ ਦਿੱਤੀ। 1561 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ, ਮਾਲਵੇ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਜਿੱਤ ਨਾਲ ਵਿਸਥਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਉਹ ਮਾਲਵਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਜੋੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਹੁਮਾਯੂੰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸੀ। ਮਾਲਵੇ ਉੱਤੇ ਸੁਜਾਤ ਖਾਨ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਬਾਜ਼ ਬਹਾਦੁਰ ਨੇ ਸ਼ਾਸਨ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਜੋ ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਅਧੀਨ ਮਾਲਵੇ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਸੀ। ਬਾਜ਼ ਬਹਾਦਰ ਇੱਕ ਸਾਹਸੀ ਯੋਧਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ ਅਤੇ ਮਾਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸ਼ੌਕੀਨ ਸੀ। ਉਹ ਵੀ ਸੁੰਦਰ ਰੂਪਮਤੀ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤਾ ਜੋੜੀ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਅਕਬਰ ਦੇ ਬਖਸ਼ੀ, ਨਿਜ਼ਾਮੁਦੀਨ ਅਹਿਮਦ ਨੇ ਬਾਜ਼ ਬਹਾਦਰ ਉੱਤੇ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਹਮਲੇ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਜਾਇਜ਼ ਠਹਿਰਾਇਆ ਕਿ ਉਹ ਗੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਟ ਅਮਲਾਂ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ 1561 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ, ਅਕਬਰ ਨੇ ਆਦਮ ਖਾਨ ਅਤੇ ਪੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਨ ਨੂੰ ਮਾਲਵੇ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਭੇਜਿਆ। ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ, ਬਾਜ਼ ਬਹਾਦਰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਰ ਗਿਆ, ਅਤੇ ਉਹ ਰੂਪਮਤੀ ਸਮੇਤ ਆਪਣੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਆਸਰਿਤਾਂ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡ ਕੇ ਭੱਜ ਗਿਆ। ਆਦਮ ਖਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹਰਮ ਦੇ ਸਾਰੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ, ਪਰ ਰੂਪਮਤੀ ਨੇ ਮੁਗਲਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਦਨਾਮ ਹੋਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰ ਲਈ। ਅਕਬਰ ਨੇ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਆਪ ਜੰਗੀ ਲੁੱਟ ਵਿੱਚੋਂ ਆਪਣਾ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਲਈ ਮਾਲਵੇ ਵੱਲ ਕੂਚ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਸੱਯਦ ਅਤੇ ਸ਼ੇਖਾਂ ਸਮੇਤ ਸਾਰੇ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਅਕਬਰ ਨੇ ਆਦਮ ਖਾਨ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਬੁਲਾਇਆ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਪੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਨੂੰ ਖਾਨਦੇਸ਼ ਦੇ ਬੁਰਹਾਨਪੁਰ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਜਿੱਥੇ ਬਾਜ਼ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਸ਼ਰਨ ਲਈ ਸੀ। ਪਰ ਪੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਹਾਰ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਬਾਜ਼ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਮਾਲਵਾ ਮੁੜ ਮੁੜ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲਿਆ। ਪਰ ਉਸਦੀ ਸਫਲਤਾ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਰਹੀ। ਜਦੋਂ ਮੁਗਲਾਂ ਨੇ ਮਾਲਵੇ 'ਤੇ ਦੁਬਾਰਾ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਬਾਜ਼ ਬਹਾਦਰ ਬਚ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਰਾਣਾ ਉਦੈ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਸ਼ਰਨ ਲਈ। ਪਰ ਬਾਜ਼ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਮੁਗਲਾਂ ਅੱਗੇ ਆਤਮ ਸਮਰਪਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਅਕਬਰ ਦੁਆਰਾ 2000 ਦਾ ਮਨਸਬਦਾਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ।

ਮਾਲਵੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਅਕਬਰ ਨੇ ਗੜ੍ਹ ਕਟੰਗਾ (ਆਧੁਨਿਕ ਗੋਂਡਵਾਨਾ) ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜਨਰਲ ਆਸਫ ਖਾਨ, ਜੋ ਕਿ ਕਾਰਾ (ਇਲਾਹਾਬਾਦ) ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਸੀ, ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਮੁਹਿੰਮ ਚਲਾਈ। ਅਕਬਰ ਰਾਜ ਦਾ ਖਜ਼ਾਨਾ ਅਤੇ ਇਲਾਕਾ ਦੇਵੇਂ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਗੜ੍ਹ ਕਟੰਗਾ 'ਤੇ ਮਹੇਬਾ ਦੇ ਰਾਜਾ ਸ਼ਾਲੀਵਾਹਨ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਰਾਣੀ ਦੁਰਗਾਵਤੀ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਸਨੇ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਨਾਲ ਰਾਜ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਿਆ। ਘੜਾ ਰਾਜ ਨੂੰ ਭਾਟਾ (ਬੁੰਦੇਲਖੰਡ ਵਿੱਚ ਰੀਵਾ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਰਾਜ) ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨਾਲ ਕਈ ਯੁੱਧਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਮਾਲਵੇ ਦੀ ਜਿੱਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੁਗਲਾਂ ਨੇ ਭਾਟਾ ਨੂੰ ਮੁਗਲਾਂ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ। ਦੋਵਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਦਬਾਅ ਕਾਰਨ ਇਸ ਨਾਲ ਗੜ੍ਹ ਰਾਜ ਖਤਰੇ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ। ਰਾਣੀ ਦੁਰਗਾਵਤੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੰਤਰੀ, ਅਧਰ ਕਾਯਸਥ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਈ ਅਕਬਰ ਕੋਲ ਭੇਜਿਆ,

ਪਰ ਅਕਬਰ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਦੀ ਅਧੀਨਗੀ ਦੀ ਮੰਗ ਅਤੇ ਕੁਝ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਗੱਲਬਾਤ ਸਿਰੇ ਨਾ ਚੜ੍ਹੀ। ਆਸਫ਼ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜਾਸੂਸਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰਾਣੀ ਦੀ ਦੌਲਤ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਗੜ੍ਹ ਰਾਜ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ, 1564 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ, ਆਸਫ਼ ਖ਼ਾਨ ਨੇ 10,000 ਫੌਜਾਂ ਨਾਲ ਰਾਜ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਪਰ, ਰਾਣੀ, ਜਿਸ ਕੋਲ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਲ ਫੌਜ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ, ਆਸਫ਼ ਖ਼ਾਨ ਨਾਲ ਲੜਨ ਲਈ ਉਸ ਕੋਲ ਸਿਰਫ਼ 2000 ਸਿਪਾਹੀ ਹੀ ਸਨ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਮੰਤਰੀ, ਅਧਰ ਕਾਯਸਥ ਨੇ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸੀਮਤ ਸਾਧਨਾਂ ਨਾਲ ਆਸਫ਼ ਖ਼ਾਨ ਵਿਰੁੱਧ ਨਾ ਲੜਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਰਾਣੀ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਹਟਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਅਪਮਾਨ ਸਮਝਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਵਧੀ। ਆਸਫ਼ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਦਾਨਮੋਹ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਰਾਣੀ ਦੁਰਗਾਵਤੀ ਦੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਹਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਰਾਣੀ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੁਆਰਾ ਫੜੇ ਜਾਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਚਾਕੂ ਨਾਲ ਮਾਰ ਲਿਆ। ਰਾਣੀ ਦੁਰਗਾਵਤੀ ਨੂੰ ਹਰਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਆਸਫ਼ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਰਾਜਧਾਨੀ ਚੌਰਾਗੜ੍ਹ ਵੱਲ ਕੂਚ ਕੀਤਾ। ਰਾਣੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਬੀਰ ਨਾਰਾਇਣ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਲੜਿਆ ਪਰ ਚੌਰਾਗੜ੍ਹ ਦੀ ਘੇਰਾਬੰਦੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੇਰਾਬੰਦੀ ਵਿੱਚ ਫੌਜੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੇ ਜੌਹਰ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਆਸਫ਼ ਖ਼ਾਨ ਕੋਲ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਦੌਲਤ, 1000 ਹਾਥੀਆਂ ਸਮੇਤ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਸੋਨਾ, ਚਾਂਦੀ ਅਤੇ ਗਹਿਣੇ ਰੱਖੇ ਗਏ। ਰਾਣੀ ਦੁਰਗਾਵਤੀ ਦੀ ਭੈਣ ਕਮਲਾ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹੀ ਹਰਮ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਗੜ੍ਹ ਕਟੰਗਾ ਦੀ ਜਿੱਤ ਨੇ ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਾਹੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਜੋੜਿਆ। ਮਾਲਵੇ ਵਿੱਚ ਆਦਮ ਖ਼ਾਨ ਵਰਗੇ ਆਸਫ਼ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਗੜ੍ਹ ਰਿਆਸਤ ਤੋਂ ਜਿੱਤੇ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਸਾਂਭ ਕੇ ਰੱਖੇ। ਉਸਨੇ ਅਕਬਰ ਕੋਲ ਸਿਰਫ਼ 200 ਹਾਥੀ ਭੇਜੇ। ਜਦੋਂ ਅਕਬਰ ਨੇ ਆਸਫ਼ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਹਿਸਾਬ-ਕਿਤਾਬ ਦਿਖਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਉਹ ਫਰਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਆਸਫ਼ ਖ਼ਾਨ ਉਜ਼ਬੇਕਾਂ ਕੋਲ ਗਿਆ ਅਤੇ ਫਿਰ ਗੋਂਡਵਾਨਾ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਉਸਨੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਕਬਰ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਬਹਾਲ ਕਰ ਲਈ। ਅਕਬਰ ਨੇ ਵੀ ਸਾਰੇ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਮਰਦਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਤਰੱਕੀ ਦਿੱਤੀ। 1567 ਈ. ਵਿੱਚ, ਅਕਬਰ ਨੇ ਆਸਫ਼ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਗੜ੍ਹ-ਕਟੰਗਾ ਰਾਣੀ ਦੁਰਗਾਵਤੀ ਦੇ ਸਾਲੇ ਚੰਦਰ ਸਾਹ ਨੂੰ ਬਹਾਲ ਕੀਤਾ।

ਉਜ਼ਬੇਕ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਅਕਬਰ ਰਾਜਸਥਾਨ ਵੱਲ ਚੱਲ ਪਿਆ। ਮੇਵਾੜ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਕਾਰੀ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਰਾਜ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਅਜਮੇਰ ਅਤੇ ਨਾਗੋਰ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਕਬਰ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਮੇਵਾੜ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਮੇਵਾੜ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕ, ਰਾਣਾ ਉਦੈ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਭਰਪੂਰ ਦੌਲਤ, ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਿਲ੍ਹੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਰਾਜਪੂਤਾਂ 'ਤੇ ਮਾਣ ਸੀ। ਚਿਤੌੜ ਦੀ ਘੇਰਾਬੰਦੀ ਦੌਰਾਨ, ਰਾਣਾ ਉਦੈ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੁਗਲ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਅਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਉਹ ਅਕਬਰ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਨੀਵਾਂ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ "ਉਸ ਦੇ ਪੁਰਖਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਝੁਕ ਕੇ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਚੁੰਮਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ।" ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਰਾਣਾ ਨੇ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਬਾਜ਼ ਬਹਾਦਰ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਸੰਭਲ ਦੇ ਮਿਰਜ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਪਨਾਹ ਦੇ ਕੇ ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਨਾਰਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮੁਗਲਾਂ ਨੇ ਚਿਤੌੜ ਦੀ ਗੜ੍ਹੀ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਕਿਲ੍ਹਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸੀ, ਅਤੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸੀ। ਮੁਗਲਾਂ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰ ਗੋਲੀਬਾਰੀ ਕਾਰਨ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੋ ਸੌ ਤਰਖਾਣ, ਮਾਹਰ ਬਿਲਡਰ ਅਤੇ ਪੱਥਰ ਮਿਸਤਰੀ ਮਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਆਖ਼ਰ ਚਾਰ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ ਮੁਗਲ ਚਿਤੌੜ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਗਏ। ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ, ਅਕਬਰ ਇੱਕ ਰਾਜਪੂਤ ਯੋਧੇ ਜੈਮਲ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਰਾਖਿਆਂ ਨੇ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਜੌਹਰ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਲੜਦਿਆਂ ਮਰ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ

ਅਕਬਰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ, ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਆਮ ਕਤਲੇਆਮ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ, ਇਸ ਲਈ ਲਗਭਗ 8000 ਰਾਜਪੂਤ, 40,000 ਕਿਸਾਨ ਅਤੇ 30,000 ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। 1568 ਈ: ਵਿੱਚ ਚਿਤੌੜ ਦਾ ਕਿਲਾ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ। ਚਿਤੌੜ ਕਿਲ੍ਹੇ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਅਕਬਰ ਨੇ ਬੁੰਦੇਲਖੰਡ ਵਿੱਚ ਰਣਥੰਬੋਰ ਅਤੇ ਕਾਲਿੰਜਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜਿੱਤ ਲਿਆ। ਪਰ, ਮਾਰਵਾੜ, ਬੀਕਾਨੇਰ ਅਤੇ ਜੈਸਲਮੇਰ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੇ ਮੁਗਲ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਬਦਲੇ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਾਜਾਂ ਉੱਤੇ ਰਾਜ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਅਕਬਰ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਨਸਬ ਅਤੇ ਜਾਗੀਰਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਵਾੜ ਇੱਕ ਆਜ਼ਾਦ ਇਲਾਕਾ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ।

1572 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ, ਅਕਬਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵੱਡੀ ਫੌਜ ਨਾਲ ਅਜਮੇਰ, ਮੇਰਤਾ ਅਤੇ ਸਿਰੋਹੀ ਦੇ ਰਸਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਵੱਲ ਇੱਕ ਮੁਹਿੰਮ ਚਲਾਈ। ਹਬਸ਼ੀ ਅਤੇ ਗੁਜਰਾਤੀ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ, ਅਕਬਰ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਗੰਭੀਰ ਚੁਣੌਤੀ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕੀਤੇ ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਉੱਤੇ ਸਫਲਤਾਪੂਰਵਕ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਪਰ, ਉਹ ਮਿਰਜ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿੱਚ ਉਹ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਲੜਿਆ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਬਰਾਹਿਮ ਹੁਸੈਨ ਮਿਰਜ਼ਾ ਭੱਜਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਉਸਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਰਨਾਲ ਵਿਖੇ ਇਬਰਾਹਿਮ ਮਿਰਜ਼ਾ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ, ਉਸਨੇ 1573 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਸੂਰਤ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ, ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਥਾਨਕ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਵੀ ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਸਮਰਪਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪੁਰਤਗਾਲੀ ਵੀ ਘੇਰਾਬੰਦੀ ਦੌਰਾਨ ਸੂਰਤ ਆਏ ਅਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਤੋਹਫ਼ੇ ਦਿੱਤੇ। ਅਕਬਰ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਖੰਬਾਇਤ ਵਿਖੇ ਓਮਾਨ ਦੇ ਸਾਗਰ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਿਆ। ਸੂਰਤ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾਪੂਰਵਕ ਜਿੱਤਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਅਕਬਰ ਨੇ ਖਾਨ-ਏ-ਆਜ਼ਮ ਅਜ਼ੀਜ਼ ਕੋਕਾ ਨੂੰ ਗੁਜਰਾਤ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪਾਟਨ, ਫੇਲਕਾ, ਬਰੋਚ ਅਤੇ ਬੜੌਦਾ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਇੰਚਾਰਜ ਲਗਾਇਆ ਅਤੇ ਉਹ ਆਗਰਾ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ। 1573 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ, ਗੁਜਰਾਤੀ ਰਈਸ, ਮਿਰਜ਼ਾ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਮੁਗਲਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਵਿਖੇ ਅਜ਼ੀਜ਼ ਕੋਕਾ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਜਦੋਂ ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਉਹ 3000 ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨਾਲ ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਵਾਪਸ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਸਮਰਾਟ ਦੇ ਅਚਾਨਕ ਆਉਣ ਨਾਲ ਬਾਗ਼ੀਆਂ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਟੁੱਟ ਗਿਆ। ਅਕਬਰ ਨੇ ਬਗ਼ਾਵਤਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਵੱਡੀ ਜਿੱਤ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਈ।

ਗੁਜਰਾਤ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਅਕਬਰ ਨੇ ਪੂਰਬ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ। ਅਕਬਰ ਨੇ ਤੁਰੰਤ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਭੇਜਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਦਾਊਦ ਖਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਖੁਤਬਾ ਅਤੇ ਸਿੱਕਾ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ। ਬੰਗਾਲ ਅਤੇ ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਅਫਗਾਨ ਸਹੀ ਅਗਵਾਈ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅਕਬਰ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਫਿਰ, ਅਕਬਰ ਨੇ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਜੌਨਪੁਰ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਮੁਨੀਮ ਖਾਨ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ। ਮੁਨੀਮ ਖਾਨ ਨੇ ਪਟਨਾ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਅਕਬਰ ਵੱਡੀ ਫੌਜ ਅਤੇ ਬੇੜੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਪਟਨਾ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਅਕਬਰ ਨੇ ਹਾਜ਼ੀਪੁਰ ਅਤੇ ਪਟਨਾ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਦਾਊਦ ਖਾਨ ਦਾ ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਮੁਨੀਮ ਖਾਨ ਨੂੰ ਬੰਗਾਲ ਅਤੇ ਉੜੀਸਾ ਦੀ ਜਿੱਤ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਅਕਬਰ ਆਪ ਆਗਰਾ ਵਾਪਸ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਦਾਊਦ ਖਾਨ ਤੁਕਾਰੇਈ (ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਬਾਲਾਸੋਰ) ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਹਾਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਤੁਕਾਰੇਈ ਦੀ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੁਨੀਮ ਖਾਨ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਦਾਊਦ ਖਾਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਰਾਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਟਾਂਡਾ 'ਤੇ ਮੁੜ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਲਈ, ਅਕਬਰ ਨੇ ਹੁਸੈਨ ਕੁਲੀ-ਏ-ਜਹਾਨ ਨੂੰ ਬੰਗਾਲ ਦਾ ਨਵਾਂ ਗਵਰਨਰ ਬਣਾਇਆ ਜਿਸ ਨੇ 1576

ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਫੈਸਲਾਕੁੰਨ ਲੜਾਈ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਦਾਉਦ ਖਾਨ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਬੰਗਾਲ ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਅਧੀਨ ਆ ਗਿਆ।

1576 ਈ. ਵਿੱਚ, ਅਕਬਰ ਨੇ ਮੇਵਾੜ ਦੇ ਰਾਣਾ ਉਦੈ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਵਾਰਸ ਮਹਾਰਾਣਾ ਪ੍ਰਤਾਪ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇੱਕ ਹੋਰ ਮੁਹਿੰਮ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ। ਉਸ ਤੋਂ ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਕੋਈ ਖ਼ਤਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਉਸ ਦੇ ਲਗਾਤਾਰ ਦਾਅਵੇ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਅਕਬਰ ਦੀ ਨੀਤੀ ਲਈ ਇੱਕ ਚੁਣੌਤੀ ਸਨ। ਅਕਬਰ ਨੇ ਮੁਗਲਾਂ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਮਹਾਰਾਣਾ ਪ੍ਰਤਾਪ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਮਿਸ਼ਨ ਭੇਜੇ, ਪਰ ਤਿੰਨੋਂ ਅਸਫਲ ਰਹੇ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਰਾਜਾ ਟੋਡਰ ਮੱਲ ਨੇ ਮਹਾਰਾਣਾ ਪ੍ਰਤਾਪ ਨੂੰ ਮੁਗਲਾਂ ਨਾਲ ਦੇਸਤਾਨਾ ਸਬੰਧ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ। ਅਕਬਰ ਨੇ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਣਾ ਪ੍ਰਤਾਪ ਨੂੰ ਕੁਚਲਣ ਲਈ ਭੇਜਿਆ। 1576 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਕੁੰਬਲਗੜ੍ਹ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹਲਦੀਘਾਟੀ ਵਿਖੇ ਇੱਕ ਭਿਆਨਕ ਲੜਾਈ ਲੜੀ ਗਈ ਸੀ, ਅਫਗਾਨ ਹਕੀਮ ਸੂਰ ਮਹਾਰਾਣਾ ਦੀ ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਲੜਿਆ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਣਾ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਉਸਦੇ ਸੇਵਾਦਾਰਾਂ ਨੇ ਉਸਦੀ ਜਾਨ ਬਚਾਈ। ਦੋਵਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦਾ ਭਾਰੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ। ਮੁਗਲ ਫੌਜਾਂ ਮਹਾਰਾਣਾ ਪ੍ਰਤਾਪ ਨੂੰ ਫੜਨ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਹੀਆਂ ਅਤੇ ਮੁਗਲ ਵੀ ਆਪਣੇ ਗੁਰੀਲਾ ਯੁੱਧ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਅੱਕ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਸਾਲ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ, ਅਕਬਰ ਨੇ ਅਜਮੇਰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਪਰ 1578 ਈ: ਤੱਕ ਸਿਰੋਹੀ, ਬੁੰਦੀ ਅਤੇ ਕੁੰਬਲਗੜ੍ਹ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਅਕਬਰ ਨੇ ਮਹਾਰਾਣਾ ਪ੍ਰਤਾਪ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਪਰ ਹਰ ਵਾਰ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ। ਮਹਾਰਾਣਾ ਪ੍ਰਤਾਪ 1597 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਮੌਤ ਤੱਕ ਗੁਰੀਲਾ ਯੁੱਧ ਲੜਦਾ ਰਿਹਾ।

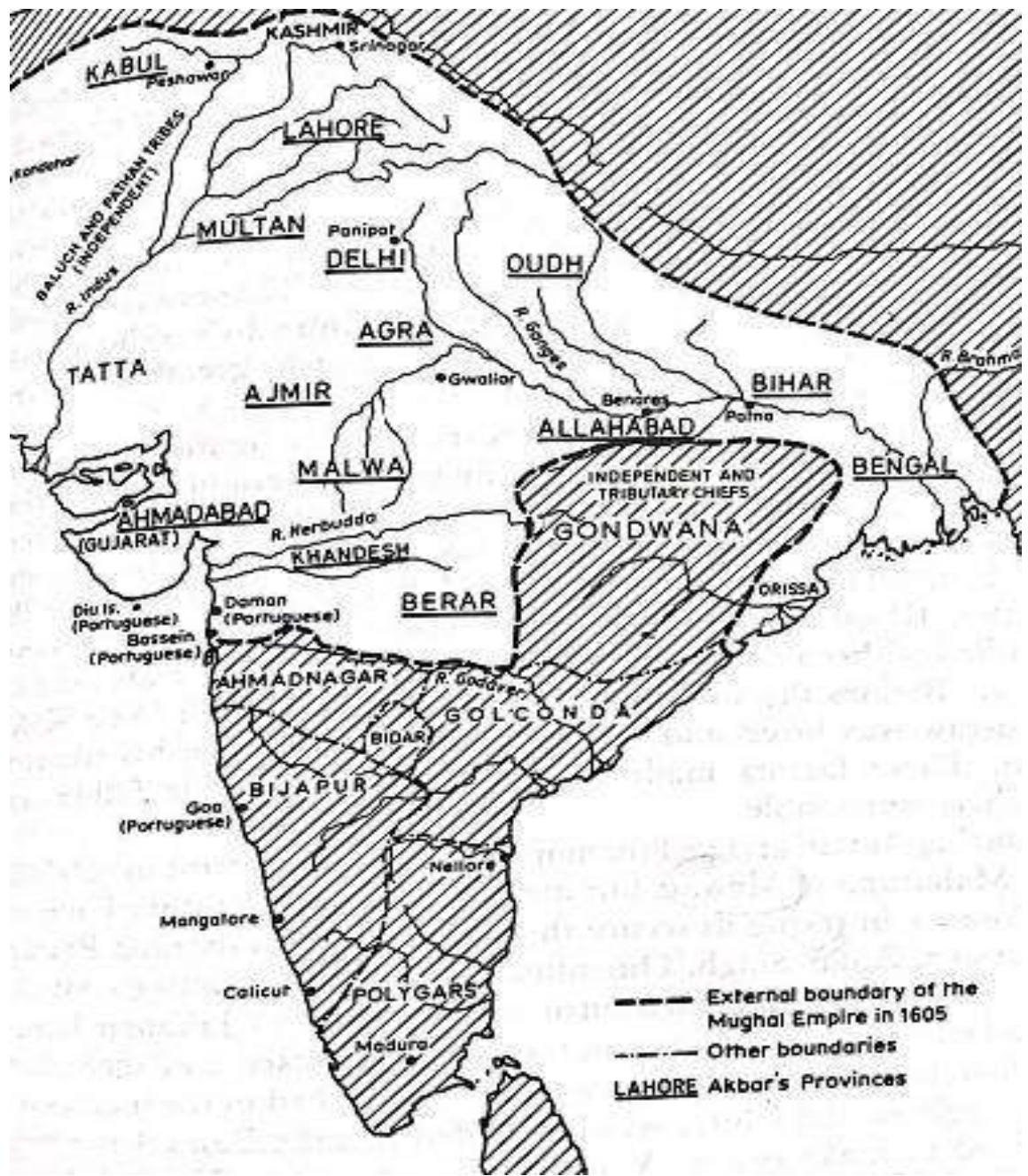
4.3.2 ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਹੋਰ ਵਿਸਥਾਰ FURTHER EXPANSION OF THE EMPIRE

1580 ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਬੰਗਾਲ, ਬਿਹਾਰ ਅਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿੱਚ ਗੰਭੀਰ ਸੰਘਰਸ਼ ਹੋਏ, ਪੂਰਬ, ਪੱਛਮ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਹੋਇਆ। 1580 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ ਰਿਆਸਤਾਂ ਨੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਹ ਬਗ਼ਾਵਤ ਰਾਜਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀਕ੍ਰਿਤ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਉਲਟਾਉਣ ਅਤੇ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਸੀ। ਘੋੜਿਆਂ ਦੀ ਬ੍ਰਾਂਡਿੰਗ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਅਤੇ ਘੋੜਿਆਂ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਦੀ ਸਮੀਖਿਆ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਪਤਵੰਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰੋਸ ਸੀ। ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੂੰ ਦਬਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਅਕਬਰ ਨੇ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਰਾਏ ਪੁਰਸ਼ੋਤਮ ਅਤੇ ਮੁੱਲਾ ਮੁਹੰਮਦ ਯਜ਼ਦੀ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਖ਼ਤ ਅਤੇ ਬੇਰੁੱਖੀ ਵਾਲਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਖਾਤੇ ਦੇਖਣ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ, ਮੁੱਲਾਂ, ਕਾਜ਼ੀਆਂ ਵਿਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋਰ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ। ਜਦੋਂ ਬੰਗਾਲ ਅਤੇ ਬਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਸੇਵਾ ਲਈ ਦਿੱਤਾ ਭੱਤਾ (ਭੱਟਾ) ਘਟਾ ਕੇ ਅੱਧਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇਸ ਨੇ ਅੱਗ ਨੂੰ ਹੋਰ ਬਲ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਗੀ ਇਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਚਲੇ ਗਏ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨੇਤਾ ਮਿਰਜ਼ਾ ਮੁਹੰਮਦ ਹਕੀਮ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਖੁਤਬਾ ਪੜ੍ਹਿਆ। ਬੰਗਾਲ ਅਤੇ ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਬਾਗੀਆਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਲਈ, ਅਕਬਰ ਨੇ ਟੋਡਰ ਮੱਲ ਅਤੇ ਮਿਰਜ਼ਾ ਅਜ਼ੀਜ਼ ਕੋਕਾ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਫੌਜ ਭੇਜੀ। ਉਹ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਰਹੇ। ਪਰ, ਮਿਰਜ਼ਾ ਮੁਹੰਮਦ ਹਕੀਮ ਉੱਥੋਂ ਭੱਜ ਗਿਆ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਕਬਰ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਫੌਜ ਨਾਲ ਆਗਰਾ ਵਿੱਚ ਕਮਾਂਡਰ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਮਿਰਜ਼ਾ ਹਕੀਮ ਮੁਗਲ ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਟਿਕਣ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਅਕਬਰ ਨੇ ਇਹ ਖੇਤਰ ਮਿਰਜ਼ਾ ਹਕੀਮ ਨੂੰ ਬਹਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਬਦੁੱਲਾ ਉਜ਼ਬੇਕ ਦਾ ਇੱਕ ਹਮਲਾ ਸੀ ਜਿਸਨੇ 1584 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਬਦਖਸ਼ਾਨ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ,

ਕਾਬੁਲ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਉਜ਼ਬੇਕ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਹੋਏ, ਮਿਰਜ਼ਾ ਮੁਹੰਮਦ ਹਕੀਮ ਅਤੇ ਮਿਰਜ਼ਾ ਸੁਲੇਮਾਨ ਨੇ ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਮਦਦ ਦੀ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਅਕਬਰ ਕੋਈ ਮਦਦ ਕਰ ਸਕੇ, ਮੀਰਾ ਮੁਹੰਮਦ ਹਕੀਮ ਦੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਨਾਲ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਅਕਬਰ ਨੇ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਾਬੁਲ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਜੋ ਸਰਹੱਦੀ ਖੇਤਰਾਂ ਦਾ ਇੰਚਾਰਜ ਸੀ। ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਲਾਲਸਾ ਵਿੱਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਿਆ। ਅਕਬਰ ਖੁਦ ਅਟਕ ਵੱਲ ਵਧਿਆ ਅਤੇ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਾਬੁਲ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਬਗ਼ਾਵਤਾਂ 'ਤੇ ਬਾਕਾਇਦਾ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਸਥਾਨਕ ਸ਼ਾਸਕ ਯਾਕੂਬ ਖਾਨ ਨੇ ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਲਈ, 1586 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ, ਅਕਬਰ ਨੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਨੂੰ ਮਿਲਾਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ 1587 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਰਾਜਾ ਭਗਵੰਤ ਦਾਸ ਅਤੇ ਕਾਸਿਮ ਖਾਨ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਫੌਜ ਦੇ ਨਾਲ ਕਸ਼ਮੀਰ ਭੇਜਿਆ, ਜਲਦੀ ਹੀ, ਜੰਮੂ, ਲੱਦਾਖ ਅਤੇ ਬਾਲਟਿਸਤਾਨ (ਤਿੱਬਤ) ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਅਕਬਰ ਦੇ ਅੱਗੇ ਆਤਮ ਸਮਰਪਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ 1586 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ, 1590 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ, ਅਕਬਰ ਨੇ ਸਿੰਧ ਉੱਤੇ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਭਾਕਰ ਦੇ ਨਾਲ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਫੌਜ ਭੇਜੀ, ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੀ। ਕੰਧਾਰ ਤੋਂ ਮੁਲਤਾਨ ਅਤੇ ਸਿੰਧ ਦਰਿਆ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਸਮੁੰਦਰ ਤੱਕ ਵਪਾਰਕ ਮਾਰਗ ਖੋਲ੍ਹਣ ਲਈ ਸਿੰਧ ਦੀ ਜਿੱਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੀ। ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੁਝ ਇਲਾਕੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ ਵੀ ਸਾਮਰਾਜੀ ਕਬਜ਼ੇ ਹੇਠ ਆ ਗਏ। ਅੰਤਮ ਕਾਰਵਾਈ ਕੰਧਾਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਮੁਗਲਾਂ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਵਧੇਰੇ ਰੱਖਿਆਯੋਗ ਸਰਹੱਦ ਮਿਲੀ। ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ, ਅਕਬਰ ਨੇ ਕਾਠੀਆਵਾੜ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਲਿਆ। ਰਾਜਾ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬਦਲੀ ਕਾਬੁਲ ਤੋਂ ਬਿਹਾਰ ਹੋ ਗਈ। ਉਸਨੇ ਪੂਰਬੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ ਉੜੀਸਾ ਅਤੇ ਢਾਕਾ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਕੇ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਅਧੀਨ ਸੀ। ਮੁਗਲਾਂ ਨੇ ਕੂਚ ਬਿਹਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਸਰਦਾਰੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਅਕਬਰ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਚੱਲ ਪਿਆ।

1591 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ, ਅਕਬਰ ਨੇ ਦੱਖਣ ਉੱਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ, ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਮੁਰਾਦ, ਨੂੰ ਮਾਲਵੇ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ। ਹਬਸ਼ੀ ਅਤੇ ਦਖਿਨੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਟਕਰਾਅ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਨੇ ਅਹਿਮਦਨਗਰ ਦੇ ਨਿਜ਼ਾਮਸ਼ਾਹੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੰਬਲਭੂਸੇ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੁਗਲਾਂ ਨੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਮੁਰਾਦ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮਦਨਗਰ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਇਸਦੀ ਰਾਣੀ ਚੰਦ ਬੀਬੀ ਨੇ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਇਸਦਾ ਬਚਾਅ ਕੀਤਾ। 1595 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ, ਮੁਗਲਾਂ ਨੇ ਦੁਬਾਰਾ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੱਥ ਲੱਗੀ। ਅਹਿਮਦਨਗਰ ਦੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਘੇਰਾਬੰਦੀ ਨੇ ਚੰਦ ਬੀਬੀ ਨੂੰ ਬੇਰਾਰ ਨੂੰ ਛੁਡਵਾ ਕੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਬਰਾਰ ਨੇ ਮੁਗਲਾਂ ਨੂੰ ਸੌਂਪਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਵਿੱਚ ਮੁਰਾਦ ਦੀ ਅਸਮਰੱਥਾ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਅਕਬਰ ਨੇ ਮੁਰਾਦ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾਇਆ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਕੂਟਨੀਤਕ ਹੁਨਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਲਈ ਅਬੁਲ ਫਜ਼ਲ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ। ਰਾਜਾ ਅਲੀ ਖਾਨ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਮੁਗਲਾਂ ਅੱਗੇ ਆਤਮ ਸਮਰਪਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਫਿਰ, ਉਸਨੇ ਮੁਗਲਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਅਬੁਲ ਫਜ਼ਲ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਨੇ ਬਹਾਦਰ ਅਤੇ ਚੰਦ ਬੀਬੀ ਦੋਵਾਂ 'ਤੇ ਆਤਮ ਸਮਰਪਣ ਕਰਨ ਲਈ ਦਬਾਅ ਪਾਇਆ। ਅਕਬਰ ਨੇ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ 1599 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਕੂਚ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮੁਗਲ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ, 1601 ਈਸਵੀ ਤੱਕ, ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਆਤਮ ਸਮਰਪਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਅਸੀਰਗੜ੍ਹ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਚੰਦ ਬੀਬੀ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਨੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਅਕਬਰ ਨੇ ਖਾਨਦੇਸ਼ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ

ਦਾਨਿਆਲ ਨੂੰ ਸੌਂਪਿਆ। ਫਿਰ, ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਸਲੀਮ ਨੇ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਵਿੱਚ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਅਕਬਰ ਨੇ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਕੂਚ ਕੀਤਾ। ਦਾਨਿਆਲ ਨੂੰ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਸੁਪਰੀਮ ਕਮਾਂਡ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਸਲੀਮ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਅਕਬਰ ਨੇ ਅਬੁਲ ਫਜ਼ਲ ਨੂੰ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾਇਆ ਸੀ। ਪਰ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਸਲੀਮ ਨੇ ਬੁੰਦੇਲਾ ਦੇ ਮੁਖੀ ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇਵਾ ਨੂੰ ਅਬੁਲ ਫਜ਼ਲ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਭੇਜਿਆ। ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਸਦਮਾ ਲੱਗਾ। ਪ੍ਰਿੰਸ ਸਲੀਮ ਨੂੰ ਅਕਬਰ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਚਰੋਤਿਆਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਮਿਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਨੂੰ ਆਗਰਾ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਮਨਾ ਲਿਆ। ਅਕਬਰ ਬਹੁਤ ਬਿਮਾਰ ਸੀ। ਪ੍ਰਿੰਸ ਸਲੀਮ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਆਇਆ, ਮਰਨ ਵੇਲੇ ਸਮਰਾਟ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਪਗੜੀ ਰੱਖੀ ਅਤੇ 1605 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ, ਉਹ ਭਾਰਤ ਦਾ ਹੁਣ ਤੱਕ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਰਾਜਾ ਸੀ।

The Mughal Empire at the death of Akbar (1605)⁶

4.3.1 ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ ॥

1. ਪਾਣੀਪਤ ਦੀ ਦੂਜੀ ਲੜਾਈ ਕਦੋਂ ਅਤੇ ਕਿਸ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਲੜੀ ਗਈ ਸੀ?

---

2. ਬੈਰਮ ਖਾਨ ਕੌਣ ਸੀ?

---

3. ਫਤਵਾ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ?

---

4. ਹਲਦੀਘਾਟੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਵਾਕ ਲਿਖੋ?

---

5. ਰਾਜਾ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਕੌਣ ਸੀ?

4.4 ਰਾਜ ਦੀ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਧਾਰਨਾ A NEW CONCEPTION OF THE STATE

ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨਾਲ, ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਨਵੀਂ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਸੋਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈ। ਬਾਬਰ ਤੋਂ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਤੱਕ ਦੇ ਮੁਗਲ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੇ ਤੁਰਕੋ-ਮੁਗਲ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੀਆਂ ਰਾਜ ਨੀਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਪਹੁੰਚ ਅਪਣਾਈ ਅਤੇ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸੋਧਿਆ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਮੁਗਲ ਰਾਜਵੰਸ਼ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਬਾਬਰ ਦਾ ਸਬੰਧ ਮੰਗੋਲ ਨੇਤਾ ਚਿੰਗਿਜ਼ ਖਾਨ ਅਤੇ ਤੈਮੂਰ, ਚਗਤਾਈ ਤੁਰਕ ਨਾਲ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਤੁਰਕਾਂ, ਫਾਰਸੀਆਂ ਅਤੇ ਮੰਗੋਲਾਂ ਦੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਰਾਜੇ ਦਾ ਉਹ ਰੁਤਬਾ ਸੀ ਜੋ ਇੱਕ ਸਰਦਾਰ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਰਾਜ ਕਰਨ ਦਾ ਦੈਵੀ ਅਧਿਕਾਰ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਕੋਈ ਵੀ ਬੇਗ ਉਸ ਦੇ ਸਿੰਘਾਸਣ 'ਤੇ ਬੈਠਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਇੱਕ ਰਾਜੇ ਨੇ ਰਾਜ ਕਰਨ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸਮਰੱਥਾ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤਾਂ ਇਸ ਨੇ ਕੁਝ ਸਥਿਰਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਬਾਬਰ ਦੁਆਰਾ ਲਿਆਂਦੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹੁਮਾਯੂੰ ਵੀ ਉਸਦੇ ਨਕਸ਼ੇ ਕਦਮਾਂ 'ਤੇ ਚੱਲਿਆ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ, ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਸੂਫੀ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪ੍ਰਸਾਰ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਪਿਆਰ, ਅਤੇ ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਨੂੰ ਰਸਮੀ ਪੂਜਾ ਨਾਲੋਂ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਬੀਰ, ਨਾਨਕ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਭਗਤ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਸੱਚੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਭਗਤੀ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਾਤ ਜਾਂ ਧਰਮ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਏਕਤਾ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੂਬਾਈ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ, ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਉੱਚ ਪੱਧਰ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਰਾਜ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਧਾਰਮਿਕ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਹ ਉਦਾਰਵਾਦ ਦੀ ਇਸ ਵਿਆਪਕ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਅਬਦੁਲ ਲਤੀਫ, ਜੋ ਕਿ ਬੀਰਾਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸੁੰਨੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸ਼ੀਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਨੂੰ ਹੁਮਾਯੂੰ ਦੁਆਰਾ ਨੌਜਵਾਨ ਅਕਬਰ ਦੇ ਉਸਤਾਦਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਉਸਤਾਦ ਵਜੋਂ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

---

⁶ S.A.A. Rizvi, *The Wonder That Was India*, Vol. II, London: Sidgwick & Jackson, 1987, p.115.

ਅਕਬਰ ਨੇ ਜਦੋਂ ਇੱਕ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵਜੋਂ ਗੱਦੀ ਸੰਭਾਲੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਅਮੀਰ ਅਤੇ ਉਦਾਰ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕੀਤੀ। ਅਕਬਰ ਦੇ ਜੀਵਨੀਕਾਰ ਅਬੁਲ ਫਜ਼ਲ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖੇ ਸਨ। ਅਬੁਲ ਫਜ਼ਲ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਸੀ ਕਿ ਰਾਇਲਟੀ ਰੱਬ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਦੀ ਕਿਰਨ ਸੀ। ਇਹ ਬ੍ਰਹਮ ਰੋਸ਼ਨੀ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਫਰ-ਇ-ਇਜ਼ੀਦੀ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਪਰਮੇਸ਼ੁਰ ਦੁਆਰਾ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਰਾਇਲਟੀ ਇੱਕ ਰੱਬੀ ਤੇਹਫ਼ਾ ਸੀ ਅਤੇ ਰਾਜਾ ਇਸ ਲਈ ਉਲੇਮਾ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਧਾਰਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨ, ਬਲਬਨ ਦੁਆਰਾ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੈਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੇ ਰਾਜੇ ਵਿੱਚ ਪਿਤਾ ਪੁਰਖੀ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਦਿਲ ਦੀ ਹਿੰਮਤ, ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਪਰਜਾ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਨੇ ਜ਼ਾਲਮ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਅਤੇ ਤਰਕ ਨਾਲ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ, ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਵਿੱਚ ਭਰੋਸਾ ਵਧਾਇਆ

ਅਬੁਲ ਫਜ਼ਲ ਨੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਨੁਸਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਸਨ: ਯੋਧੇ, ਕਾਰੀਗਰ ਅਤੇ ਵਪਾਰੀ, ਵਿਦਵਾਨ (ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਤੇ ਉਲੇਮਾ) ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ। ਸਿੱਖੀ ਵਰਗ ਨੂੰ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪਹਿਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ, ਤੀਜੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਵਰਗੀਕਰਨ ਗੁਣਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਸੀ: ਨੇਕ, ਅਧਾਰ ਅਤੇ ਵਿਚਕਾਰਲਾ। ਕੁਲੀਨ ਕੋਲ ਸੁੱਧ ਬੁੱਧੀ, ਸਮਝਦਾਰ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ, ਵਾਕਫ਼, ਫੌਜੀ ਡਿਊਟੀ ਲਈ ਦਲੇਰ ਸੀ। ਬੇਸ ਅਤੇ ਇੰਟਰਮੀਡੀਏਟ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੇਸ਼ੇ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ: ਨਾਈ, ਖੁਸ਼ਾਮਦ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਬਲਾਤਕਾਰੀ-ਡਾਂਸਰ, ਸਵੀਪਰ, ਕਸਾਈ ਆਦਮੀ ਅਤੇ ਮਛੇਰੇ। ਕਸਾਈ ਅਤੇ ਮਛੇਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਕੁਆਰਟਰਾਂ ਵਿੱਚ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਜੁਰਮਾਨੇ ਦੀ ਧਮਕੀ ਦੇ ਤਹਿਤ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਤੋਂ ਵਰਜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਵਰਗ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦਾ ਬੁਰਾ ਤਬਕਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇੰਟਰਮੀਡੀਏਟ ਵਿੱਚ ਤਰਖਾਣ, ਖੇਤੀਬਾੜੀ, ਮਰਨ, ਲੋਹੇ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਚਾਕੂ ਜਾਂ ਸਕੇਲ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਾਨੀ ਵਰਗ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਹੇਠਲੇ ਵਰਗ ਰਾਜ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਕੰਮ ਸਿਰਫ਼ ਉੱਚੀ ਜਾਤੀਆਂ ਅਤੇ ਉੱਚ ਜਾਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਰਾਜੇ ਨੇ ਇਲਾਹੀ ਜੇਤਿ ਬਖਸ਼ੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਕਜੁੱਟ ਹੋ ਕੇ ਸਾਰੀਆਂ ਜਮਾਤਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਰ ਵਰਗ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਸਹੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਰੱਖਣਾ ਸੀ। ਅਬੁਲ ਫਜ਼ਲ ਲੜੀਵਾਰਤਾ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ਾਲੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਅਕਬਰ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੀ ਕੀਮਤ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਫੌਜ ਦੇ ਰੈਂਕ ਵਿੱਚ ਨਿਯੁਕਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਅਕਬਰ ਨੇ ਵੀ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਉੱਚੇ ਅਹੁਦਿਆਂ 'ਤੇ ਤਰੱਕੀ ਦਿੱਤੀ।

ਅਬੁਲ ਫਜ਼ਲ ਨੇ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਉਦਾਰ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ਤਾ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵਿੱਚ ਉੱਚਤਮ ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਗੁਣ ਸਨ; ਉਹ ਜਾਇਜ਼ਤਾ ਲਈ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂਆਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਸਮੂਹ 'ਤੇ ਵੀ ਨਿਰਭਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਸਮਰਾਟ ਨੂੰ ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਸ਼ਾਸਕ ਦੱਸਿਆ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਮਰਾਟ ਇੱਕ ਰੋਸ਼ਨੀ ਸੀ ਜੋ ਖੁਦ ਰੱਬ ਦੁਆਰਾ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਬੁਲ ਫਜ਼ਲ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਸ਼ਾਸਕ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਅਕਤੀ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਉੱਚ ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਗੁਣ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਅਬੁਲ ਫਜ਼ਲ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਇੱਕ ਬਹੁ-ਧਾਰਮਿਕ ਰਾਜ ਵਿੱਚ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਨਸਲੀ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਮੂਹਾਂ

ਤੋਂ ਖਿੱਚੀ ਗਈ ਇੱਕ ਸੰਯੁਕਤ ਸ਼ਾਸਕ ਜਮਾਤ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ, ਕੁਦਰਤ ਵਿੱਚ ਲੜੀਵਾਰ, ਜਨਮ, ਧਰਮ ਜਾਂ ਰੁਤਬੇ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ, ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਪੱਖਪਾਤ ਦੇ ਨਿਆਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮਿਆਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਤੇ ਵੀ ਦਾਰ-ਉਲ-ਇਸਲਾਮ ਅਤੇ ਦਾਰ-ਉਲ-ਹਰਬ ਵਰਗੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਅਬੁਲ ਫਜ਼ਲ ਨੇ ਵੀ ਜਜ਼ੀਆ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਅਬੁਲ ਫਜ਼ਲ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਅਕਬਰ ਦੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਜਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਮਤਭੇਦਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਬਲਕਿ ਉਹ ਨਿਆਂ ਅਤੇ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਸਨ, ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਇਸਨੂੰ ਦਾਰ-ਉਲ-ਸੁਲਹ ਕਿਹਾ। ਅਕਬਰ ਨੇ ਇੱਕ ਵਿਆਪਕ ਅਤੇ ਇੱਕ ਉਦਾਰ ਧਾਰਮਿਕ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ।

ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ 17ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਦੌਰਾਨ ਅਕਬਰ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਰਾਜ ਦੇ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਚਰਿੱਤਰ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕੀਤੀ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਕੁਝ ਕਮੀਆਂ ਨਾਲ। ਉਸਨੇ ਅਕਬਰ ਦੀ ਸੁਲਹ-ਏ-ਕੁਲ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਉਦਾਰਵਾਦ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਮੁਰੀਦਾਂ (ਚੇਲਿਆਂ) ਨੂੰ ਭਰਤੀ ਕਰਨਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹਰੇਕ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸਮਾਨ ਟੋਕਨ, ਜਾਂ ਸ਼ਾਸਟ ਦਿੱਤਾ। ਦੀਖਿਆ ਦੇ ਸਮੇਂ, ਚੇਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਝਗੜਿਆਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਅਤੇ ਸਰਬ-ਸਾਂਝੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਨਿਯਮ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਆਪਣੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਦੀਵਾਲੀ, ਹੋਲੀ, ਰੱਖੜੀ ਵਰਗੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੰਦੂ ਤਿਉਹਾਰ ਮਨਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਨੋਰੋਜ਼, ਇੱਕ ਪੁਰਾਣਾ ਕੇਂਦਰੀ ਏਸ਼ੀਆਈ ਤਿਉਹਾਰ ਵੀ ਮਨਾਇਆ ਗਿਆ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿੱਚ ਗੁੱਠੀ ਹੱਤਿਆ 'ਤੇ ਵੀ ਪਾਬੰਦੀ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਨਵੇਂ ਮੰਦਰ ਬਣਾਉਣ 'ਤੇ ਕੋਈ ਪਾਬੰਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਈਸਾਈਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ ਅਤੇ ਚਰਚ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਅਤੇ ਮੰਦਰਾਂ ਨੂੰ ਤੋਹਫ਼ੇ ਅਤੇ ਗ੍ਰਾਂਟਾਂ ਦੇਣ ਦੀ ਅਕਬਰ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਉਸਨੇ ਨਿੱਜੀ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰੇ ਲਈ ਧਾਰਮਿਕ ਬ੍ਰਹਮਾਂ ਨੂੰ ਸੱਦਾ ਦੇਣ ਦੀ ਅਕਬਰ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਉਸਦਾ ਰਾਜ ਉਦਾਰਤਾ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਉਦਾਰਵਾਦ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਅਜਿਹੇ ਮੌਕੇ ਆਏ ਜਦੋਂ ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਤੰਗ ਭਾਵਨਾ ਦਿਖਾਈ। ਉਸ ਨੇ ਮੇਵਾੜ ਅਤੇ ਕਾਂਗੜੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜੰਗ ਨੂੰ ਜੇਹਾਦ ਐਲਾਨ ਦਿੱਤਾ। ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਦੌਰਾਨ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੰਦਰਾਂ ਅਤੇ ਮੂਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਜੈਨ ਮੰਦਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਜੈਨ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਰਵੱਈਆ ਵੀ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੂੰ ਖੁਸਰੋ ਅਤੇ ਇੱਕ ਸੂਫੀ ਸੰਤ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮ ਥਾਨੇਸਰੀ ਨੂੰ ਵੀ ਸਮਰਥਨ ਦੇਣ ਲਈ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਉਸਨੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਬਹੁਲਵਾਦ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਅਤੇ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ।

ਸ਼ਾਹਜਹਾਂ ਨੇ ਵੀ ਅਕਬਰ ਦੀਆਂ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸੇਧਾਂ ਨਾਲ ਅਪਣਾਇਆ, ਅਤੇ ਆਰਥੋਡਾਕਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਮੁੜ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਆ ਗਏ। ਉਸਨੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਇੱਕ ਇਸਲਾਮੀ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਆ ਦਾ ਆਦਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਇਸਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਉਸਨੇ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿਜਦਾ (ਸ਼ਾਸਕ ਦੇ ਅੱਗੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣਾ) ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨਬੇਸ (ਦੇਵੇਂ ਹੱਥ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਰੱਖਣਾ ਅਤੇ ਮੱਥੇ ਨੂੰ ਛੂਹਣਾ) ਤੋਂ ਛੋਟ ਦਿੱਤੀ। ਉਸਨੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਮਿਸ਼ਰਤ ਵਿਆਹਾਂ 'ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ। ਉਸਨੇ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੰਦਰ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਬਾਕੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਉਸਦੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਪੂਰੇ ਕੀਤੇ ਜਾਣੇ ਸਨ, ਪਰ ਨਵੇਂ ਮੰਦਰ ਦੀ ਉਸਾਰੀ 'ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ। ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਜਾਮਾ ਮਸਜਿਦ ਵਰਗੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਮਸਜਿਦਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ

ਜੇ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਸ਼ਾਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅਕਬਰ ਦੇ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਵੀ ਅਪਣਾਇਆ ਜਿਵੇਂ ਝਰੋਕਾ ਦਰਸ਼ਨ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤੋਹਫ਼ੇ (ਤੁਲਾ ਦਾਨ) ਲਈ ਤੋਲਣਾ। ਵਿਆਪਕ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਜਾਰੀ ਰਹੀ, ਜੇ ਮੰਦਰਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਗ੍ਰਾਂਟਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਸੀ।

ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਅਕਬਰ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਉਲਟਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸਾਮਰਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਵੱਡਾ ਵਿਦਰੋਹ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਨੇ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਜੀਵਨਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਰੀਆ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਬਹਿਸਾਂ ਜਾਂ ਰਹੱਸਵਾਦ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਕਦੇ-ਕਦਾਈਂ ਸੂਫ਼ੀ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਲਈ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਸ਼ਾਸਕ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਿਜਦਾ ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਸਿੱਕਿਆਂ 'ਤੇ ਕਲਮਾ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਵਰਜਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਨੈਰੋਜ਼ ਦਾ ਤਿਉਹਾਰ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਗਾਉਣ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਸਨੇ ਝਰੋਕਾ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਵੀ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਜਨਮ ਦਿਨ 'ਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਸੋਨੇ ਅਤੇ ਚਾਂਦੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਸਤੂਆਂ ਨਾਲ ਤੋਲਣ ਦੀ ਰਸਮ ਤੋਂ ਵੀ ਮਨ੍ਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਨੇ ਮੁਹਤਸੈਬ ਨੂੰ ਇਹ ਦੇਖਣ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਲੋਕ ਸ਼ਰੀਆ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ। ਉਹ ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸਨ ਕਿ ਸ਼ਰੀਆ ਅਤੇ ਜ਼ਵਾਬੀਟਸ (ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਫ਼ਰਮਾਨ) ਦੁਆਰਾ ਵਰਜਿਤ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਉਹ ਮੰਨਦਾ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀ ਨੈਤਿਕ ਭਲਾਈ ਲਈ ਵੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੈ। ਪਰ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਦਖ਼ਲ ਨਾ ਦੇਣ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਉਸਨੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਵਾਲੀ ਨੀਤੀ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੰਦਰਾਂ ਨੂੰ ਢਾਹ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਨੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਹਿੰਦੂਆਂ 'ਤੇ ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ ਟੈਕਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਜਜ਼ੀਆ ਨੂੰ ਇਸ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਲਗਾਇਆ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਰੀਆ ਅਨੁਸਾਰ ਵਜੀਬ (ਲਾਜ਼ਮੀ) ਸੀ। ਉਹ ਸ਼ਰੀਆ ਦਾ ਰਖਵਾਲਾ ਸੀ ਅਤੇ ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮਸਜਿਦਾਂ ਅਤੇ ਮੱਠਾਂ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਕਰਵਾਈ ਅਤੇ ਉੱਚ ਤਨਖਾਹਾਂ ਵਾਲੇ ਇਮਾਮਾਂ, ਮੁਅਜ਼ਿਨਾਂ ਅਤੇ ਸੇਵਾਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵਜੋਂ ਇੱਕ ਤੰਗ ਅਤੇ ਸੀਮਤ ਨਜ਼ਰੀਆ ਦਿਖਾਇਆ।

4.4.1 ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ III

1. ਅਬੁਲ ਫਜ਼ਲ ਕੌਣ ਸੀ?

---

2. ਫਰ-ਏ-ਇਜ਼ੀਦੀ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ?

---

3. ਦਾਰ-ਉਲ-ਸੁਲਹ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿਓ?

---

4. ਰਾਜਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਬ੍ਰਹਮ ਅਧਿਕਾਰ ਸਿਧਾਂਤ 'ਤੇ ਕੁਝ ਵਾਕ ਲਿਖੋ?

4.5 ਸੰਖੇਪ SUMMARY

ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਇਸ ਯੂਨਿਟ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਮੁਗਲ ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਅਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤੀ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕੀਤਾ। 1526 ਈ: ਵਿੱਚ ਪਾਣੀਪਤ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਬਾਬਰ ਨੇ ਇਬਰਾਹਿਮ ਲੋਧੀ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ ਸੀ ਪਰ ਪਾਣੀਪਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਬਾਬਰ ਦਾ ਰਾਹ ਇੰਨਾ ਸੁਖਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਰਾਜਪੂਤ ਸਰਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਅਫਗਾਨਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਪਰ ਉਸਦਾ ਪੁੱਤਰ, ਹੁਮਾਯੂੰ, ਅਫਗਾਨ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਕਬਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਖੇਤਰੀ ਵਿਸਤਾਰ ਬਾਰੇ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਲਗਭਗ ਪੂਰੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਸਫਲਤਾ ਸਿਰਫ ਡੇਕਨ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਸੀ। ਅਕਬਰ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਏ ਗਏ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਆਖਰੀ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਕਬਰ ਨੇ ਇੱਕ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵਜੋਂ ਅਮੀਰ ਉਦਾਰ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਉਸਦੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ ਗਈ ਅਤੇ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਆਰਥੋਡਾਕਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਨੇ ਵਾਪਸੀ ਕੀਤੀ।

4.6 ਸੁਝਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਰੀਡਿੰਗਾਂ

Satish Chandra, *Medieval India: From Sultanat to the Mughals, Mughal Empire (1526-1748)*, Part II, New Delhi: Har Anand Publications, 1999.

S.A.A. Rizvi, *The Wonder That Was India*, Vol. II, London: Sidgwick & Jackson, 1987.

John F. Richards, *The Mughal Empire*, New York: Cambridge University Press, 1993.

Irfan Habib, *Medieval India: The Study of Civilization*, New Delhi: National Book Trust of India, 2007.

Michael H. Fisher, *A Short History of The Mughal Empire*, London: I.B.Tauris & Co.Ltd, 2016.

Satish Chandra, *Essays in Medieval India*, India: Oxford University Press, 2004.

S. Chandra, *Parties and Politics at the Mughal Court, 1707-1740*, Michigan: Oxford University Press, 2002.

R.P. Tripathi, *Rise and Fall of the Mughal Empire*, New Delhi: Central Book Depot, 1963.

4.7 ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਸਵਾਲ

4.7.1 ਲੰਬੇ ਜਵਾਬ ਸਵਾਲ

1. ਬਾਬਰ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦੀ ਪੂਰਵ ਸੰਧਿਆ 'ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
2. ਰਾਜ ਦੀ ਨਵੀਂ ਧਾਰਨਾ 'ਤੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।

3. ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਖੇਤਰੀ ਵਿਸਥਾਰ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰੋ?
4. ਮੁਗਲ ਸ਼ਾਸਕ ਵਜੋਂ ਹੁਮਾਯੂੰ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਜਾਂਚ ਕਰੋ?

4.7.2 ਛੋਟੇ ਜਵਾਬ ਸਵਾਲ

1. ਬਾਬਰ ਅਤੇ ਰਾਣਾ ਸਾਂਗਾ ਵਿਚਕਾਰ ਟਕਰਾਅ ਦੇ ਕਾਰਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰੋ?
2. ਹੁਮਾਯੂੰ ਦੀ ਮੌਤ ਕਿਵੇਂ ਹੋਈ?
3. ਅਕਬਰ ਦੀ ਤਾਜਪੋਸ਼ੀ ਦੀ ਰਸਮ ਕਦੋਂ ਅਤੇ ਕਿੱਥੇ ਹੋਈ?
4. ਬਾਬਰ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦੀ ਪੂਰਵ ਸੰਧਿਆ 'ਤੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ 'ਤੇ ਰਾਜ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕੁਝ ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰੋ।
5. ਅਕਬਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਦੋ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਦੱਸੋ।
6. ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਸੂਰੀ ਦੁਆਰਾ ਹੁਮਾਯੂੰ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜੀਆਂ ਗਈਆਂ ਕਿਸੇ ਦੋ ਲੜਾਈਆਂ ਦਾ ਨਾਮ ਦੱਸੋ।

ਬੈਚਲਰ ਆਫ਼ ਆਰਟਸ

ਸਮੈਸਟਰ II

ਕੋਰਸ: ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ: c.1200-c.1750

ਯੂਨਿਟ 5: ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਢਾਂਚੇ ਦਾ ਕੰਮ: ਕੇਂਦਰੀ ਅਤੇ ਸੂਬਾਈ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ; ਲੈਂਡ ਰੈਵੇਨਿਊ; ਜਗੀਰਦਾਰੀ; ਮਨਸਬਦਾਰੀ

ਸਰੰਚਨਾ

5.0 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼

5.1 ਭੂਮਿਕਾ

5.2 ਕੇਂਦਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ

5.2.1 ਸਮਰਾਟ

5.2.2 ਦੀਵਾਨ

5.2.3 ਮੀਰ ਬਖਸ਼ੀ

5.2.4 ਮੀਰ ਸਮਾਨ

5.2.5 ਸਦਰ

5.2.6 ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ I

5.3 ਸੂਬਾਈ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ

5.3.1 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ II

5.4 ਭੂਮੀ ਮਾਲੀਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ

5.4.1 ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ III

5.5 ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਸਿਸਟਮ

5.5.1 ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ IV

5.6 ਮਨਸਬਦਾਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ

5.6.1 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ V

5.7 ਸੰਖੇਪ

5.8 ਸੁਝਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਰੀਡਿੰਗਾਂ

5.9 ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਸਵਾਲ

5.9.1 ਲੰਬੇ ਜਵਾਬ ਸਵਾਲ

5.9.2 ਛੋਟੇ ਜਵਾਬ ਸਵਾਲ

5.0 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ (Learning Objectives)

ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਇਸ ਯੂਨਿਟ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਵੋਗੇ:

- ਕੇਂਦਰੀ ਅਤੇ ਸੂਬਾਈ ਪੱਧਰ ਦੇ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਵਿਭਾਗਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰੋਗੇ।
- ਅਕਬਰ ਦੇ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ ਨਵੀਂ ਜ਼ਮੀਨੀ ਮਾਲੀਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਕਰਨ ਲਈ ਚੁੱਕੇ ਗਏ ਕਦਮਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰੋਗੇ।
- ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਮਨਸਬਦਾਰੀ ਅਤੇ ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੋਗੇ।

5.1 ਭੂਮਿਕਾ (Introduction)

ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਇਹ ਇਕਾਈ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਾਮਰਾਜ 'ਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕਰਨ ਲਈ ਸਥਾਪਿਤ ਮੁਗਲ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੇਗੀ। ਇਹ ਕੇਂਦਰੀ ਅਤੇ ਸੂਬਾਈ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਦਫਤਰਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨ ਵਿੱਚ ਤੁਹਾਡੀ ਮਦਦ ਕਰੇਗੀ। ਭੂਮੀ ਮਾਲੀਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿੱਚ ਸਮਝਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ ਜੋ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸਥਿਰਤਾ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਗਲਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭਾਗ ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੰਸਥਾ 'ਤੇ ਹੋਵੇਗਾ ਜੋ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਆਈਆਂ। ਆਖਰੀ ਭਾਗ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਮਨਸਬਦਾਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰੇਗਾ।

5.2 ਕੇਂਦਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ CENTRAL ADMINISTRATION

ਮੁਗਲਾਂ ਨੇ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ 'ਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਇੱਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਬਾਬਰ ਅਤੇ ਹੁਮਾਯੂੰ ਆਪਣੇ ਫੌਜੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝੇ ਰਹੇ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਜਾਂ ਪੈਟਰਨ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕੇ। ਇਹ ਅਕਬਰ ਹੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵਿਭਾਗਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਖੀਆਂ ਨੂੰ ਡਿਊਟੀਆਂ ਸੌਂਪੀਆਂ। ਉਸਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜਨਤਕ ਅਤੇ ਨਿਜੀ ਆਚਰਣ ਦੋਨਾਂ ਲਈ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨਿਯਮ ਅਤੇ ਨਿਯਮ ਵੀ ਤੈਅ ਕੀਤੇ। ਉਸਨੇ ਮੁਗਲ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ, ਜੋ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸੋਧ ਦੇ ਉਸਦੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਜਾਰੀ ਰਹੀ। ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਅਸੀਂ ਇਸ ਸੈਕਸ਼ਨ ਦੇ ਤਹਿਤ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਭਾਗਾਂ ਦੇ ਕੰਮਕਾਜ ਅਤੇ ਸਮਰਾਟ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਦੇਖਣਗੇ।

5.2.1 ਸਮਰਾਟ THE EMPEROR

ਮੁਗਲ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਕੇਂਦਰੀਕ੍ਰਿਤ ਸੀ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਕੋਲ ਸਨ। ਉਸ ਨੇ ਪੂਰਨ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਿਆ। ਉਹ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਰਾਜ ਦਾ ਮੁਖੀ ਸੀ ਸਗੋਂ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਬਲਾਂ ਦਾ ਇੰਚਾਰਜ ਅਤੇ ਖੇਤਰ ਦੀ ਮੁੱਖ ਨਿਆਂਇਕ ਅਥਾਰਟੀ ਵੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਬੇਲੋੜਾ ਜਬਰ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਨਹੀਂ ਲਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇੱਕ ਮਿਆਰ ਅਤੇ ਨਿਯਮ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ। ਅਕਬਰ ਨੇ ਰਾਜ ਦੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਲਈ ਦਿਨ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ ਦਾ ਮਿਆਰ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ। ਸਵੇਰੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਝਰੋਕਾ ਦਰਸ਼ਨ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਜਨਤਕ ਦਰਬਾਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਸ਼ਾਸਕ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਪਰਜਾ

ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ ਨਿੱਜੀ ਬੰਧਨ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਲੋਕ ਆਪਣੀਆਂ ਦਰਖਾਸਤਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਕੇਸ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਹੀ ਆਪਣੇ ਫੈਸਲੇ ਕਰਵਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਦੂਜੀ ਪੇਸ਼ੀ ਦੁਪਹਿਰ ਵੇਲੇ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅਕਬਰ ਨੇ ਘੋੜਿਆਂ ਅਤੇ ਹਾਥੀਆਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲਿਆ, ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਅਤੇ ਵਰਕਸ਼ਾਪਾਂ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ। ਤੀਸਰੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਭਰੋਸੇਮੰਦ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਰੁਟੀਨ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਰਾਜਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਅਤੇ ਵਧੇਰੇ ਪਹੁੰਚਯੋਗ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਭਾਰੀ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੇ ਮੱਦੇਨਜ਼ਰ, ਉਸਨੇ ਉਸਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਭਾਗਾਂ ਅਧੀਨ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਹੁਦੇ ਸੰਭਾਲੇ। ਮੁਗਲ ਰਾਜ ਦੇ ਚਾਰ ਮੁੱਖ ਵਿਭਾਗ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਾਰ ਮੁੱਖ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਨ। ਦੀਵਾਨ ਜਾਂ ਵਜ਼ੀਰ ਮਾਲ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਮੀਰ ਬਖਸ਼ੀ ਫੌਜੀ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਸ਼ਾਹੀ ਘਰਾਣੇ ਜਾਂ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦੇ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਮੀਰ ਸਮਾਨ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਸਦਰ ਨਿਆਂਇਕ ਅਤੇ ਮਾਲ-ਮੁਕਤ ਗ੍ਰਾਂਟ ਵਿਭਾਗ (ਇਨਾਮ) ਦਾ ਮੁਖੀ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਵਿਭਾਗ ਬਰਾਬਰ ਮਹੱਤਵ ਦੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਦੀਵਾਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣ ਗਈ।

5.2.2 ਦੀਵਾਨ DIWAN

ਦੀਵਾਨ ਨੂੰ ਵਜ਼ੀਰ ਵਜੋਂ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਆਮਦਨ ਅਤੇ ਖਰਚ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਮੁਖੀ ਸੀ। ਦੀਵਾਨ ਜਾਂ ਦੀਵਾਨ-ਏ-ਆਲਾ ਸ਼ਬਦ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਕਬਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਦੀਵਾਨ ਅਕਸਰ ਮਾਲੀਆ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਹੁਨਰ ਦੁਆਰਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਦਾ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਸਮਰਾਟ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਉਸਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉੱਚ ਮਾਨਸਾਬ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰ, ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਆਪ ਹੀ ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਰਤੱਵਾਂ ਨਿਭਾਉਣ ਲਈ ਦੀਵਾਨ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਵਿੱਤੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਮਰਾਟ ਦਾ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ, ਸ਼ਾਹੀ ਖਜ਼ਾਨਿਆਂ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਖਾਤਿਆਂ ਦਾ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਸੀ। ਫੌਜ, ਸ਼ਾਹੀ ਦਰਬਾਰ, ਘਰ-ਬਾਰ, ਸ਼ਾਹੀ ਕੰਮ-ਕਾਰ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਦਾ ਲੇਖਾ-ਜੋਖਾ ਦੀਵਾਨ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਅਧੀਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਲੇਖਕਾਂ ਜਾਂ ਅਹਿਲ-ਇ-ਕਲਾਮ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਯੋਧਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਉਸਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਮੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਮੁਗਲ ਨੈਕਰਸ਼ਾਹੀ ਲੜੀ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੇ ਸਥਾਨ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਨਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ।

5.2.3 ਮੀਰ ਬਖਸ਼ੀ MIR BAKSHI

ਮੀਰ ਬਖਸ਼ੀ ਨੂੰ ਦੀਵਾਨ-ਏ-ਆਰਜ਼ ਵਜੋਂ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਦੀਵਾਨ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸੀਮਤ ਕਰਨ ਲਈ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਕੰਮਕਾਜ ਲਈ ਇੱਕ ਵੱਖਰਾ ਫੌਜੀ ਵਿਭਾਗ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਮਨਸਬਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਨਿਯੁਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹੁਕਮਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਤਨਖਾਹਾਂ ਦੇ ਕਾਗਜ਼ਾਤ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਉਹ ਘੋੜਿਆਂ (ਦਾਘ) ਦੀ ਬ੍ਰਾਂਡਿੰਗ, ਫੌਜ ਦੀ ਭਰਤੀ ਅਤੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੇ ਮਸਟਰ-ਰੋਲ (ਚਹਿਰਾ) ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਫੌਜੀ ਵਿਭਾਗ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਾਰੇ ਮਾਮਲੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖੇ। ਉਸਨੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਦੂਤਾਵਾਸਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਖੁਫੀਆ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਮੁਖੀ ਵੀ ਸੀ; ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਤੋਂ ਵਾਕੀਆ ਨੇਵੀਸ ਦੁਆਰਾ ਭੇਜੀਆਂ

ਗਈਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਖਬਰਾਂ ਉਸ ਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅੱਗੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਸਮਰਾਟ ਦੇ ਨਾਲ ਸੈਰ-ਸਪਾਟੇ, ਅਨੰਦਮਈ ਯਾਤਰਾਵਾਂ, ਸ਼ਿਕਾਰ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਅਤੇ ਯੁੱਧ ਦੇ ਮੈਦਾਨਾਂ 'ਤੇ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਦੋ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੀਵਾਨ ਅਤੇ ਮੀਰ ਬਖਸ਼ੀ ਸਨ।

5.2.4 ਮੀਰ ਸਮਾਨ MIR SAMAN

ਮੀਰ ਸਮਾਨ ਸ਼ਾਹੀ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦਾ ਅਫਸਰ ਇੰਚਾਰਜ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਖਾਨ-ਏ-ਸਮਾਨ ਵਜੋਂ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਮੁੱਖ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀ ਜੋ ਸ਼ਾਹੀ ਘਰਾਣੇ ਲਈ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਖਰੀਦ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਭੰਡਾਰਨ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸੀ। ਉਹ ਲੇਖਾਂ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਅਤੇ ਨਿਰਮਾਣ ਲਈ ਵੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਯੁੱਧ ਲਈ ਹਥਿਆਰ ਸਨ ਜਾਂ ਲਗਜ਼ਰੀ ਦੇ ਸਮਾਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਉਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕਈ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਦੀਵਾਨ-ਏ-ਬਯੁਕਤ ਅਤੇ ਤਹਿਵਲਦਾਰ (ਨਕਦੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ)। ਦੀਵਾਨ-ਏ-ਬਯੁਕਤ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਦਾ ਇੰਚਾਰਜ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਈਆਂ ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਅਤੇ ਸਟੋਰ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਕਾਰਖਾਨੇ ਮੋਤੀਆਂ, ਕੀਮਤੀ ਪੱਥਰਾਂ, ਤਲਵਾਰਾਂ, ਖੰਜਰਾਂ, ਤੋਪਾਂ ਅਤੇ ਤੋਪਖਾਨੇ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਦੇ ਸਨ। ਹਰੇਕ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦਰੋਗਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਮਾਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਲਈ ਇੱਕ ਲੇਖਾਕਾਰ ਅਤੇ ਇੱਕ ਮੁਸ਼ਰੀਫ਼ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮੀਰ ਸਮਾਨ ਨੇ ਫੌਜ ਲਈ ਘੋੜੇ ਅਤੇ ਹਾਥੀ ਵੀ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਸਨ; ਉਠ, ਸਮਾਨ ਲਈ ਖੱਚਰਾਂ; ਅਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਲਈ ਹਾਥੀ। ਉਹ ਰਾਜੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਵੀ ਸੀ ਅਤੇ ਘਰ ਅਤੇ ਫੌਜ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਦਾ ਸੀ।

5.2.5 SADR

ਸਦਰ ਜਾਂ ਸਦਰ-ਉਸ-ਸਦੂਰ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਾਜ਼ੀ-ਉਲ-ਕੁਜ਼ਤ ਵਜੋਂ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਲੇਮਾ ਦਾ ਮੁਖੀ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਅਤ ਜਾਂ ਪਵਿੱਤਰ ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਰਾਜੇ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਲਾਹਕਾਰ ਸੀ। ਉਹ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਮੁਖੀ ਸੀ, ਸਾਰੇ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿੱਚ ਕਾਜ਼ੀ ਅਤੇ ਮੁਫਤੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਮੁੱਖ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਯੋਗ ਵਿਦਵਾਨਾਂ, ਬ੍ਰਹਮਾਂ ਅਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਰਗਾਂ ਨੂੰ ਨਕਦ (ਵਜ਼ੀਫਾ) ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨੀ ਗ੍ਰਾਂਟਾਂ (ਸੁਇਰਗਲ, ਇਨਾਮ, ਮਦਾਦ-ਏ-ਮਾਸ਼) ਦੇਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਭੱਤੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਹ ਵੀ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਕੀ ਗ੍ਰਾਂਟਾਂ ਸਹੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗ੍ਰਾਂਟਾਂ ਲਈ ਅਰਜ਼ੀਆਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕੀਤੀ, ਤਾਜ਼ਾ ਅਤੇ ਨਵੀਨੀਕਰਨ, ਅਤੇ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਲਈ ਸਮਰਾਟ ਅੱਗੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਅਕਬਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸਦਰ ਸ਼ੇਖ ਅਬਦੁਨ ਨਬੀ ਸੀ।

5.2.6 ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ।

1. ਝਰੋਖਾ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਬਦ ਦੁਆਰਾ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ?

---

2. ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਦੀਵਾਨ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ?

---

3. ਕਾਰਖਾਨੇ ਦਾ ਇੰਚਾਰਜ ਕੌਣ ਸੀ?

---

4. ਸ਼ੇਖ ਅਬਦੁਨ ਨਬੀ ਕੌਣ ਸੀ?

---

5. ਮੀਰ ਸਮਾਨ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਵਾਕ ਲਿਖੋ?

---

6. ਨਿਆਂਇਕ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਮੁਖੀ ਵਜੋਂ ਕਿਸ ਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ?

5.3 ਸੂਬਾਈ ਸਰਕਾਰ PROVINCIAL GOVERNMENT

ਸਹੂਲਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਦੀ ਖਾਤਰ, ਮੁਗਲਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਕਈ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਲਿਆ ਸੀ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮੁਗਲ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੂਬਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੱਖਰੀ ਸੀ। 1580 ਵਿੱਚ, ਅਕਬਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਸੂਬਾਸ (Subas) ਨਾਮਕ ਬਾਰਾਂ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਹੋਰ ਸੂਬੇ: ਬਿਹਾਰ, ਬੰਗਾਲ ਅਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਨੂੰ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ, ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧ ਕੇ ਸਤਾਰਾਂ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਅਧੀਨ 21 ਹੋ ਗਈ। ਪਰ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮੁਗਲ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੂਬਾਈ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਰਹੀ।

ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਬਾਰਾਂ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਸੂਬੇ ਨੂੰ ਕਈ ਸਰਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਪਰਗਨਾ ਅਤੇ ਮਹਿਲ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਸੂਬੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਮੁਖੀ ਨੂੰ ਸਿਪਾਹਸਾਲਰ ਜਾਂ ਕਮਾਂਡਰ ਜਾਂ ਸੂਬੇਦਾਰ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੁਆਰਾ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜਵਾਬਦੇਹ ਸੀ। ਇੱਕ ਸੂਬੇਦਾਰ ਦਾ ਕਾਰਜਕਾਲ ਲਗਭਗ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸੂਬੇ ਵਿੱਚ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਵਸਥਾ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਵੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਜ਼ਮੀਨੀ ਮਾਲੀਆ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ, ਬਾਗੀ ਜ਼ਮੀਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ, ਖੇਤੀ ਵਧਾਉਣ, ਜਲ ਭੰਡਾਰਾਂ, ਖੂਹਾਂ, ਜਲ-ਮਾਰਗਾਂ, ਬਾਗਾਂ, ਸਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਲਾਭਦਾਇਕ ਜਨਤਕ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਦੀਵਾਨ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੇ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੇ ਦੌਰੇ ਵੀ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਭਰੋਸੇਮੰਦ ਜਾਸੂਸਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਚਾਰ ਲੇਖਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਸੂਬੇ ਵਿੱਚ ਜਾਗੀਰਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸੀ।

ਸੂਬਾਈ ਦੀਵਾਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੁਆਰਾ ਖੁਦ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਸੁਤੰਤਰ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰ ਪ੍ਰਤੀ ਜਵਾਬਦੇਹ ਸੀ। ਉਹ ਸੂਬੇ ਵਿੱਚ ਮਾਲ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਮੁਖੀ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਵਿੱਤੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਅਤੇ ਨਕਦੀ-ਬਕਾਇਆ ਦੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਕੇਂਦਰੀ ਦੀਵਾਨ ਨੂੰ ਭੇਜਣਾ ਸੀ। ਉਹ ਜ਼ਮੀਨੀ ਮਾਲੀਆ ਅਤੇ ਹੋਰ ਟੈਕਸਾਂ ਦੀ ਉਗਰਾਹੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲੇਖਾ-ਜੋਖਾ ਅਤੇ ਲੇਖਾ-ਜੋਖਾ ਲਈ ਵੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਰਤੱਵ ਖੇਤੀ ਹੇਠ ਰਕਬਾ ਵਧਾਉਣਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਆਮਿਲਾਂ ਨੇ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕੀਤੀ।

ਬਖਸ਼ੀ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਸ਼ਾਹੀ ਅਦਾਲਤ ਨੇ ਮੀਰ ਬਖਸ਼ੀ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ 'ਤੇ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਉਹੀ ਫੌਜੀ ਫੰਕਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਜੋ ਉਸਦੇ ਹਮਰੁਤਬਾ ਨੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਉਹ ਸੂਬੇ ਵਿੱਚ ਮਨਸਬਦਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰੱਖੇ ਘੋੜਿਆਂ ਅਤੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਅਤੇ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮਨਸਬਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੇਵਾਂ ਨੂੰ ਤਨਖਾਹ ਦੇ ਬਿੱਲ ਵੀ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ। ਉਸ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਕੇਂਦਰ ਨੂੰ ਸੂਚਿਤ ਕਰਨਾ ਵੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ

ਏਜੰਟਾਂ ਨੂੰ ਪਰਗਨਾ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਦਫਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਤਾਇਨਾਤ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਜੋ ਇਸ ਦੇ ਸੁਚਾਰੂ ਕੰਮ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ।

ਸਦਰ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਮੁਖੀ ਸੀ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਾਂਟਾਂ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਕਾਜ਼ੀ ਨੇ ਸਦਰ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਕੋਤਵਾਲ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਅਮਨ-ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਆਮ ਸਹੂਲਤਾਂ ਲਈ ਵੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਤੇਲ ਅਤੇ ਮਾਪ, ਅਤੇ ਜੂਏ ਦੇ ਘਰਾਂ ਅਤੇ ਵੇਸਵਾਗਮਨੀ ਦੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਇੱਕ ਸੂਬਾਈ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸਥਾਨਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਇਕਾਈਆਂ ਨਾਲ ਇੱਕ ਲਿੰਕ ਵਜੋਂ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰ ਨੂੰ ਸੂਚਨਾ ਦੇਣ ਲਈ ਇੱਕ ਪ੍ਰਸਾਰਣ ਪੱਟੀ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਸਰਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਪਰਗਨਾ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ। ਹਰ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਮੁਖੀ ਫੌਜਦਾਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਫਰਜ਼ ਅਮਨ-ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣਾ ਅਤੇ ਬਗ਼ਾਵਤਾਂ ਨੂੰ ਕੁਚਲਣਾ ਸੀ। ਜ਼ਮੀਨੀ ਮਾਲੀਏ ਦੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਅਤੇ ਉਗਰਾਹੀ ਲਈ ਇੱਕ ਹੋਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਅਮਲਗੁਜ਼ਰ ਸੀ। ਪਰਗਨਾ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਇਕਾਈਆਂ ਸਨ। ਸ਼ਿਕਦਾਰ ਪਰਗਨਾ ਦਾ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀ ਜੋ ਜ਼ਮੀਨੀ ਮਾਲੀਆ ਵਿੱਚ ਅਮੀਲਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਕਾਨੂੰਨਗੋ ਨੇ ਪਰਗਨਾ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤੀਆਂ, ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਸਥਾਨਕ ਮਾਲੀਆ ਰਿਕਾਰਡ ਵੀ ਰੱਖਿਆ।

5.3.1 ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ ॥

1. ਕੋਤਵਾਲ ਨੂੰ ਕਿਹੜੀਆਂ ਡਿਊਟੀਆਂ ਸੌਂਪੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ?

---

2. ਦੀਵਾਨ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਵਾਕ ਲਿਖੋ?

---

3. ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਸੂਬਾਈ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਚਾਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਧਿਕਾਰੀ ਲਿਖੋ?

---

4. ਅਕਬਰ ਦੇ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ ਕਿੰਨੇ ਸੂਬੇ ਸਨ?

---

5. ਸੂਬਾਈ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕੌਣ ਕਰਦਾ ਸੀ?

5.4 ਲੈਂਡ ਰੈਵੇਨਿਊ ਸਿਸਟਮ LAND REVENUE SYSTEM

ਮੁਗਲ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਇੱਕ ਕੁਸ਼ਲ ਭੂਮੀ ਮਾਲੀਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਭੂਮੀ ਮਾਲੀਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਜੋ ਅਕਬਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਵਿਕਸਤ ਹੋਈ ਸੀ, ਨੂੰ ਦਰਸਾਲਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਜਾਂ ਦਸ-ਸਾਲਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਾਬਰ ਅਤੇ ਹੁਮਾਯੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨੀ ਮਾਲੀਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਉਹ ਜਿੱਤ ਅਤੇ ਪੁਨਰਵਾਸ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝੇ ਹੋਏ ਸਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਾਲੀਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕੋਈ ਸਮਾਂ ਮਿਲੇ। ਇਹ ਇੱਕ ਅਫਗਾਨ ਸ਼ਾਸਕ, ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਸੂਰੀ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਾਲ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਜ਼ਬਤ (ਮਾਪ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ)

ਅਕਬਰ ਦੇ ਰਾਜ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਤੱਕ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਰਹੀ। ਇਹਨਾਂ ਲਾਈਨਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦਿਆਂ, ਅਕਬਰ ਨੇ ਜ਼ਮੀਨੀ ਮਾਲੀਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਐਤਮਦ ਖਾਨ ਨੂੰ ਤਾਜ-ਭੂਮੀ (ਖਾਲੀਸਾ) ਦਾ ਦੀਵਾਨ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਜਿਸਨੇ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਿਸਨੇ ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਫੈਰੀ ਵਿੱਤੀ ਚਿੰਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਰਾਹਤ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਜਗੀਰਾਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਤੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਆਮਦਨ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਗਿੱਛ ਕੀਤੀ। ਜ਼ਾਹਰਾ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਤਪਾਦਕ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਨੂੰ ਤਾਜ-ਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

1566 ਤੱਕ, ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਫਸਲ ਦੇ ਰੇਟ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਬਦਲਾਅ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇੱਕ ਸਿੰਗਲ ਕੀਮਤ-ਸੂਚੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਫਸਲਾਂ ਦੀਆਂ ਦਰਾਂ ਨੂੰ ਦਸਤੂਰਲ-ਅਮਲ ਜਾਂ ਦਸਤੂਰ ਨਾਮਕ ਨਕਦ ਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈਆਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੀਮਤਾਂ 'ਤੇ ਫਸਲ-ਦਰਾਂ ਨਕਦ-ਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬਦਲੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ, ਉਹ ਹਰੇਕ ਥਾਂ 'ਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਨ। ਹੋਰ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਸਨ: ਰਾਜ ਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਖੇਤੀ ਦੀ ਅਸਲ ਸਥਿਤੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਤਪਾਦਕਤਾ ਅਤੇ ਬੀਜਿਆ ਗਿਆ ਖੇਤਰ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ, ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਵਿਚਾਰ ਸੀ। ਅਜਿਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਜ਼ਮੀਨ-ਮਾਲ ਦਾ ਕੋਈ ਸਹੀ ਮੁਲਾਂਕਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਸੰਨ 1567 ਵਿੱਚ ਮੁਜ਼ੱਫਰ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਰਾਜਾ ਟੋਡਰ ਮੱਲ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਨਾਲ ਮਾਲ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਵੱਡੀ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਂਦੀ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਾਨੂੰਨਗੋਆਂ ਨੂੰ ਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਗੈਰ ਕਾਸ਼ਤ ਵਾਲੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਖੇਤਰ, ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਮਾਲੀਏ ਦੇ ਅੰਕੜਿਆਂ ਜਾਂ ਅੰਕੜਿਆਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਸੀਨੀਅਰ ਕਨੂੰਗੋਜ਼ ਦੁਆਰਾ ਖਾਲੀਸਾ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਬਿਆਨਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਸਾਮਰਾਜ ਲਈ ਮਾਲੀਏ ਦਾ ਇੱਕ ਤਾਜ਼ਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ। ਮਿਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ 'ਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਫਸਲੀ ਦਰਾਂ ਨੂੰ ਨਕਦੀ 'ਚ ਤਬਦੀਲ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਇਹ ਸਿਸਟਮ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬਿਹਤਰ ਸੀ।

1574 ਵਿੱਚ, ਅਧਿਕਾਰੀ (ਅਮਿਲ) ਜਿਸਨੂੰ ਕਰੋਰੀਸ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਦਾ ਇੰਚਾਰਜ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਕਰੋੜਾਂ ਦੇ ਟੈਕਾਂ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਕਰੋਰੀ ਦੀ ਮਦਦ ਕੁਝ ਹੋਰ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਖਜ਼ਾਨਚੀ, ਇੱਕ ਸਰਵੇਅਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਤਕਨੀਕੀ ਸਟਾਫ਼ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਪਿੰਡ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਮਾਪ ਕੇ, ਅਤੇ ਕਾਸ਼ਤ ਅਧੀਨ ਰਕਬੇ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਕੇ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੰਜਰ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਵੀ ਸਰਵੇਖਣ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਬੰਜਰ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਕਾਸ਼ਤ ਅਧੀਨ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਕਰੋਰੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਕਾਸ਼ਤ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰ ਦੀ ਮਾਪ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਹ ਪ੍ਰਯੋਗ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਤੱਕ ਵਸੇ ਹੋਏ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। 1579 ਵਿੱਚ, ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਉਪਜ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ, ਸਥਾਨਕ ਕੀਮਤਾਂ, ਉਪਜ, ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਨੂੰ ਮੁਲਾਂਕਣ ਚੱਕਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਦਸਤੂਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਦਸ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਹਰ ਪਰਗਨੇ ਵਿੱਚ ਫਸਲਾਂ, ਬੀਜਿਆ ਗਿਆ ਰਕਬਾ ਅਤੇ ਉਪਜ ਦੀ ਕੀਮਤ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ। ਸਾਲਾਨਾ ਮਾਲੀਆ 1/10ਵਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਇਸ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਲਾਹੇਵੰਦ ਸੀ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਫਸਲਾਂ ਦੀ ਬਿਜਾਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਬੀਜੇ ਹੋਏ ਖੇਤਰ ਦੀ ਮਾਪ (ਜ਼ਬਤ) ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਜਾਣਨਾ ਆਸਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਮੋਟਾ ਆਮਦਨ ਕੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਫਾਇਦਾ ਵੀ ਹੋਇਆ ਪਰ ਖੇਤੀ ਦਾ ਖਤਰਾ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਉਸ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਅਕਬਰ ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਦਹਸਾਲਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਪਿਛਲੇ ਦਸ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਪੈਦਾਵਾਰ ਅਤੇ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਔਸਤ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਸਨ। ਇਸ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਚਾਰ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ। ਪਹਿਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਪੇਲਜ ਦੀ ਸੀ ਜੋ ਲਗਾਤਾਰ ਕਾਸ਼ਤ ਅਧੀਨ ਸਨ। ਦੂਸਰੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਪਰੋਤੀ ਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਇੱਕ ਸਾਲ ਦੇ ਵਕਫੇ ਨਾਲ ਖੇਤੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖੇਤੀ ਅਧੀਨ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਪੂਰਾ ਰੇਟ ਅਦਾ ਕੀਤਾ। ਤੀਜਾ ਵਰਗ ਚਾਚਰ ਦਾ ਸੀ ਜੋ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਵਕਫੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਖੇਤੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਇੱਕ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਦਰ ਦਾ ਭੁਗਤਾਨ ਕੀਤਾ, ਪੂਰੇ-ਦਰ ਤੀਜੇ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਚਾਰਜ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਖਰੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਬੰਜਰ ਦੀ ਸੀ ਜੋ ਵਾਹੀਯੋਗ ਰਹਿੰਦ-ਖੂੰਹਦ ਵਾਲੀ ਜ਼ਮੀਨ ਸੀ ਅਤੇ ਪੰਜਵੇਂ ਸਾਲ ਹੀ ਪੂਰੇ ਭਾਅ ਦੇ ਦਿੰਦੀ ਸੀ।

ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਜ਼ਮੀਨੀ ਮਾਲੀਏ ਦੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਲਈ ਕਈ ਤਰੀਕੇ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਪਹਿਲਾ ਤਰੀਕਾ ਬਤਾਈ (ਫਸਲ ਵੰਡ) ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਘੱਲਾ ਬਖਸ਼ੀ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤਿੰਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭੋਲੀ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਫਸਲਾਂ ਦੀ ਕਟਾਈ, ਢੇਰ ਅਤੇ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿਚ ਸਮਝੌਤੇ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਵੰਡ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਦੂਸਰੀ ਕਿਸਮ ਖੇਤ ਬਤਾਈ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਫਸਲਾਂ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਹੋਣ 'ਤੇ ਖੇਤ ਵੰਡੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਤੀਸਰੀ ਕਿਸਮ ਲੰਗ ਬਤਾਈ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਫਸਲ ਨੂੰ ਕੱਟ ਕੇ ਢੇਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਟੋਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਸਹੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ਅਤੇ ਫਸਲ ਦੀ ਵੰਡ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਲਈ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਇੰਸਪੈਕਟਰਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਮਾਲੀਆ ਮੁਲਾਂਕਣ ਦਾ ਦੂਜਾ ਤਰੀਕਾ ਕਨਕੁਟ ਸੀ। ਕਨਕੁਟ ਸ਼ਬਦ ਕਾਨ ਅਤੇ ਕੁਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਕਾਨ ਅਨਾਜ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਕੁਟ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਉਣਾ ਜਾਂ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨਾ। ਇਹ ਇੱਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅਨਾਜ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਾਰੀ ਜ਼ਮੀਨ ਜਾਂ ਤਾਂ ਜਾਰੀਬ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਜਾਂ ਪੈਸਿੰਗ ਕਰਕੇ, ਅਤੇ ਨਿਰੀਖਣ ਦੁਆਰਾ ਅਨੁਮਾਨਿਤ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਫਸਲਾਂ ਨੂੰ ਮਾਪਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਸ਼ੱਕ ਹੋਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿੱਚ, ਫਸਲਾਂ ਨੂੰ ਕੱਟ ਕੇ ਤਿੰਨ ਲਾਟਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ-ਚੰਗੀ, ਦਰਮਿਆਨੀ ਅਤੇ ਮਾੜੀ। ਜ਼ਬਤੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਕਬਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਮੁਲਾਂਕਣ ਦੀ ਤੀਜੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਧੀ ਸੀ। ਇਹ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਤੱਕ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਖੇਤਰ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਗੁਜਰਾਤ, ਮਾਲਵਾ, ਅਤੇ ਬਿਹਾਰ ਅਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਮਾਪ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਫਸਲ ਲਈ ਨਕਦ ਮਾਲੀਆ ਦਰਾਂ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ।

ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੋਂ ਜ਼ਮੀਨੀ ਮਾਲੀਏ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ, ਰਾਜ ਦੀ ਮੰਗ ਔਸਤ ਉਪਜ ਦਾ ਇੱਕ ਤਿਹਾਈ ਸੀ। ਮੁਲਤਾਨ ਅਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿੱਚ ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੋਂ ਇੱਕ-ਚੌਥਾਈ ਵਸੂਲੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿੱਚ, ਜਿੱਥੇ ਭਗਵਾ ਬੀਜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਰਾਜ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਅੱਧਾ ਸੀ। ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਜ਼ਮੀਨੀ ਮਾਲੀਆ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਨਕਦੀ ਵਿੱਚ ਅਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਲਗਭਗ ਹਰ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਨਕਦ ਗਠਜੋੜ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਨਾਲ ਸਥਾਪਿਤ ਸੀ। ਜ਼ਮੀਨੀ ਮਾਲ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਟੈਕਸ ਵੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਦਾ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਸ਼ੂਆਂ ਅਤੇ ਰੁੱਖਾਂ 'ਤੇ ਸੈੱਸ. ਜ਼ਮੀਂਦਾਰਾਂ, ਸਥਾਨਕ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ (ਕਾਨੂੰਗੋ, ਮੁਕੱਦਮ, ਪਟਵਾਰੀ) ਦੁਆਰਾ ਮੰਗੇ ਗਏ ਹਿੱਸੇ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਦੇ ਖਰਚੇ ਵੀ ਸਨ। ਜ਼ਮੀਨੀ ਮਾਲ ਦੀ ਮੰਗ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ ਸਭ ਤੋਂ ਭਾਰੀ ਮੰਗ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨ ਨੂੰ ਜਾਨ-ਮਾਲ ਦੇ ਨੁਕਸਾਨ ਸਮੇਤ ਗੰਭੀਰ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਧਮਕੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਪੂਰੀ ਕਰਨੀ ਪਈ।

ਮੁਗਲ ਰਾਜ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰ ਦੀ ਅਸਲ ਕਾਸ਼ਤ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਜ਼ਮੀਨ-ਮਾਲੇ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਨੇ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰ ਨੂੰ ਰਾਜ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭੁਗਤਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ, ਜੋ ਕਿ ਸ਼ਾਹੀ ਖਜ਼ਾਨੇ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਖੇਤਰ ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੀ। ਕਿਸਾਨ ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਜਗੀਰਦਾਰ ਦੇ ਏਜੰਟ ਨੂੰ ਜੇ ਇਹ ਜਗੀਰ ਸੀ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਅਜਿਹੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਜਾਂ ਮੁਖੀ ਸਨ ਜੋ ਜ਼ਮੀਨ-ਮਾਲ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਨਿਰਧਾਰਤ ਰਕਮ ਅਦਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਅਕਬਰ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਤੱਕ ਫੈਲੇ ਵਸੇਬੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕਾਨੂਨਗੋ ਦੁਆਰਾ ਦਰਸਾਏ ਗਏ ਮਾਲੀਆ ਦੀ ਉਗਰਾਹੀ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ, ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਅਧੀਨ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਰਵਾਇਤੀ ਬਕਾਏ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਜ਼ਮੀਨੀ ਮਾਲੀਆ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ ਜਿਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਗਰਾਹੀ ਦਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਟ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸਾਨ ਨੂੰ ਪੱਤਾ ਜਾਂ ਕਬੂਲੀਅਤ (ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਪੱਤਰ) ਜਾਰੀ ਕਰਨ, ਬੀਜੇ ਗਏ ਖੇਤਰ, ਫਸਲ, ਸਮਾਂ-ਸਾਰਣੀ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਕਾਇਆ ਰਕਮ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਇਸ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮੁਖੀ ਜਾਂ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਸਲ ਭੰਡਾਰ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਦੇ-ਕਦੇ, ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਮੁਲਾਂਕਣ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਰਾਜ ਦਾ ਕੰਟਰੋਲ ਵਧੇਰੇ ਵਿਆਪਕ ਸੀ।

ਰਾਜ ਨੇ ਇਸ ਨਵੀਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਰੁਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕਾਸ਼ਤ ਦੇ ਪਸਾਰ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰ, ਕੁਦਰਤੀ ਆਫ਼ਤਾਂ ਜਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿੱਚ ਗਿਰਾਵਟ ਕਾਰਨ ਕਿਸਾਨ ਨੂੰ ਕੋਈ ਰਾਹਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਾਸ਼ਤ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰ ਮੁਗਲ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸੀ। ਬੰਜਰ ਜਾਂ ਬੇਕਾਰ ਰਹਿੰਦ-ਖੂੰਹਦ ਨੂੰ ਖੇਤੀ ਅਧੀਨ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ। ਅਮਲਗੁਜ਼ਰ ਜਾਂ ਮਾਲ-ਕੁਲੈਕਟਰ ਨੂੰ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਬੰਜਰ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਉਹ ਸੈਕੇ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਬੀਜ, ਸੰਦ ਆਦਿ ਲਈ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਕਰਜ਼ਾ ਜਾਂ ਤਕਵੀ ਦੇਣ ਜਾਂ ਬੰਜਰ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਵਾਹੀ ਅਧੀਨ ਲਿਆਉਣ ਲਈ। ਅਜਿਹੀ ਮਦਦ ਖੂਹ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਅਤੇ ਮੁਰੰਮਤ ਲਈ ਵੀ ਉਪਲਬਧ ਸੀ। ਉੱਤਮ ਜਾਂ ਨਕਦੀ ਫਸਲਾਂ ਦੇ ਵਾਧੇ ਲਈ ਵੀ ਰਿਆਇਤਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਰਾਜ ਨੇ ਕਾਸ਼ਤ ਦੇ ਪਸਾਰ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਲਾਭਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਇਆ ਅਤੇ ਸਾਂਝਾ ਕੀਤਾ।

ਜਿੱਥੇ ਤੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਲੀਏ ਦਾ ਸਬੰਧ ਸੀ, ਰਾਜ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨਾਲ ਸਖ਼ਤ ਅਤੇ ਕਠੋਰ ਸੀ। ਛੋਟਾਂ ਨਾਕਾਫ਼ੀ ਅਤੇ ਅਕਸਰ ਲੇਟ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਮਾਲੀਏ ਦੀ ਮੰਗ ਕਾਫ਼ੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ, ਇਸਲਈ ਬਕਾਏ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੋਣ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਬਕਾਏ ਲੈਣ ਲਈ ਆਮਿਲਾਂ ਨਾਲ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਆਇਆ ਅਤੇ ਬਦਲੇ ਵਿੱਚ ਆਮਿਲਾਂ ਨੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨਾਲ ਸਖ਼ਤੀ ਕੀਤੀ। ਅਕਬਰ ਨੇ 1585 ਵਿੱਚ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਦੀ ਘੋਖ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਵੱਖਰਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਰਿਪੋਰਟ ਕੀਤੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕਾਸ਼ਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਪਈਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਅਨੁਮਾਨ ਅਤੇ ਗਣਨਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਮੰਗ ਜਾਂ ਬਕਾਏ। ਆਮਿਲਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਖ਼ਤ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਤਨਖਾਹਾਂ ਬਕਾਏ ਦੀ ਵਸੂਲੀ ਲਈ ਰੱਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ, ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਵਾਧੂ ਆਦਮੀਆਂ ਲਈ ਭੁਗਤਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮਾਪ ਲਈ ਜਾਂ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉਭਾਰਨ ਲਈ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਵਜੋਂ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੋਂ ਗੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਸੂਲੀ ਗਈ ਰਕਮ ਵਾਪਸ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਅਸ਼ਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਮਾਪਣ ਵਾਲੀਆਂ ਧਿਰਾਂ ਦੇ ਮਿਹਨਤਾਨੇ ਲਈ ਇੱਕ ਮਿਆਰੀ ਦਰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤੀ

ਗਈ ਸੀ, ਇੱਕ ਚਾਰਜ ਜੋ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪੁਰਾਣੀ ਗਜ਼-ਏ-ਸਿਕੰਦਰੀ ਦੀ ਥਾਂ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਵਿਹੜਾ, ਗਜ਼-ਏ-ਇਲਾਹੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਇੱਕ ਸਮਾਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀ ਬਿਘਾ ਅਨਾਜ ਦੇ ਭਾਅ ਦਾ ਇੱਕ ਸਮਾਨ ਸੈੱਟ, ਇੱਕ ਸਮਾਨ ਮੁੱਲ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ, ਅਤੇ ਫਿਰ ਸਥਾਨਕ ਕੀਮਤਾਂ 'ਤੇ, ਸਥਾਨਕ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਮੁੱਲ ਦੇ ਸਥਾਨਕ ਅਨਾਜ-ਦਰਾਂ ਨੂੰ ਰਾਹ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਤਪਾਦਕਤਾ ਅਤੇ ਬੀਜੀਆਂ ਗਈਆਂ ਫਸਲਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ, ਪਿਛਲੇ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਨਕਦ-ਦਰ ਦੀਆਂ ਸਮਾਂ-ਸਾਰਣੀਆਂ ਤੈਅ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਹ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਜਾਰੀ ਰਹੀ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਸਮਾਯੋਜਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਮਾਪ ਪ੍ਰਣਾਲੀ (ਜ਼ਬਤ) ਤਰਜੀਹੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਰਹੀ, ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਜਾਰੀ ਰਹੀ। ਸਥਿਰਤਾ ਨੇ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਖੇਤੀ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ।

5.4.1 ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ III

1. ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕਰੋਰੀ ਦੀ ਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਕੀ ਸੀ?

---

2. ਭੂਮੀ ਮਾਲੀਏ ਦੀ ਅਦਾਇਗੀ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਕੀ ਸੀ?

---

3. ਤੁਸੀਂ ਤਕਵੀ ਕਰਜ਼ਿਆਂ ਬਾਰੇ ਕੀ ਜਾਣਦੇ ਹੋ?

---

4. ਪੱਤਾ ਅਤੇ ਕਬੂਲੀਅਤ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰੋ?

---

5. ਅਮਲਗੁਜ਼ਰ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਵਾਕ ਲਿਖੋ?

5.5 ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ JAGIRDARI SYSTEM

ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਤਹਿਤ, ਮਨਸਬਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਤਨਖਾਹ ਨਕਦ (ਨਕਦ) ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਜ਼ਮੀਨੀ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਹ ਸਮਰਾਟ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਜ਼ਮੀਨੀ ਮਾਲੀਆ ਇਕੱਠਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਅਸਾਈਨਮੈਂਟ ਜਗੀਰ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਧਾਰਕ ਜਗੀਰਦਾਰ ਵਜੋਂ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਦਿੱਲੀ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ, ਇਹਨਾਂ ਮਾਲ ਅਸਾਈਨਮੈਂਟਾਂ ਨੂੰ ਇਕਤਾਦਾਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਇਕਤਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਉਹ ਜ਼ਮੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਉਸ ਜ਼ਮੀਨ ਤੋਂ ਮਾਲੀਆ ਸੀ ਜੋ ਜਗੀਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਸਾਮਰਾਜ ਵਿੱਚ ਜਗੀਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਦਰਜੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜਗੀਰਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਕਸਤ ਹੋਈ ਅਤੇ ਮੁਗਲਾਂ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਅਕਬਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬਦਲਾਅ ਹੋਏ।

ਅਕਬਰ ਦੇ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ, ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਜ਼ਮੀਨ ਖਾਲਸੇ ਅਤੇ ਜਗੀਰ ਵਿੱਚ ਵੰਡੀ ਗਈ ਸੀ। ਖਾਲਸੇ ਦਾ ਮਾਲੀਆ ਸਿੱਧਾ ਸਰਕਾਰੀ ਖਜ਼ਾਨੇ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜਗੀਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਨਖਾਹ ਦੇ ਬਦਲੇ ਜਗੀਰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਰਾਜ ਨੇ ਮਾਲੀਏ ਦੇ ਮੋਟੇ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਦੀ ਗਣਨਾ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਜਾਮਾ ਜਾਂ ਜਮਦਾਮੀ ਕਿਹਾ

ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਜ਼ਮੀਨੀ ਮਾਲੀਆ, ਕਸਟਮ ਡਿਊਟੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਟੈਕਸ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਇਕੱਠੀ ਹੋਈ ਆਮਦਨ ਦੀ ਰਕਮ ਨੂੰ ਹਾਸਿਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਿਹੜੀ ਜ਼ਮੀਨ ਅਜੇ ਮਨਸਬਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੌਂਪੀ ਜਾਣੀ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਪਾਈਬਾਕੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਵਿਵਸਥਾ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਰਾਜ ਤੱਕ ਜਾਰੀ ਰਹੀ।

ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਗੀਰਾਂ ਸਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਜਾਗੀਰ-ਏ-ਤੰਖਵਾਹ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਨਸਬਦਾਰ ਦੀ ਤਨਖਾਹ ਦੇ ਬਦਲੇ ਉਸ ਦੇ ਜਾਤ ਅਤੇ ਸਵਾਰ ਦਰਜੇ ਲਈ ਜਗੀਰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਜਗੀਰਾਂ ਨੂੰ ਤੰਖਵਾਹ-ਏ-ਜਾਗੀਰ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਦੂਸਰਾ, ਮਸਰੂਤ ਜਾਗੀਰ ਜਾਂ ਸ਼ਰਤੀਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਜਗੀਰ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਨਿਯੁਕਤੀ 'ਤੇ ਸ਼ਰਤ ਨਾਲ ਅਲਾਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਗਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਇਨਾਮ ਜਾਗੀਰ ਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਦਰਜੇ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋ ਕੇ ਸੇਵਾ ਦੀ ਕੋਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਵਤਨ-ਜਗੀਰਾਂ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਤਨ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰਾਂ (ਸਰਦਾਰਾਂ) ਨੂੰ ਸੌਂਪੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਤਨ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਰਹੇ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵਤਨ-ਜਾਗੀਰ ਦਾ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਸੀ। ਪਰ, ਇੱਕ ਨਿਯਮ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ, ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਨਾ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਸ਼ਾਸਕ ਖਾਨਦਾਨ ਤੋਂ ਵਤਨ-ਜਾਗੀਰ ਦਾ ਕੋਈ ਹਿੱਸਾ ਖੋਹਿਆ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੁੜ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਨਗਦ ਤਨਖਾਹ ਦੇ ਬਦਲੇ ਜਾਗੀਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਉੱਨੀ ਤਨਖਾਹ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਧਾਰਕ ਹੱਕਦਾਰ ਸੀ। ਜੇ ਇਹ ਘੱਟ ਝਾੜ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਹਾਰਨ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ।

ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਜਗੀਰਾਂ ਦਾ ਤਬਾਦਲਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਇੱਕੋ ਜਿਹੀ ਜਾਗੀਰ ਰੱਖਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਇਸ ਸਥਾਪਿਤ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਅਪਵਾਦ ਵਤਨ-ਜਾਗੀਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਜਗੀਰਾਂ ਦੇ ਤਬਾਦਲੇ ਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਸੀਮਾਵਾਂ ਸਨ। ਸਾਮਰਾਜ ਵਿੱਚ ਹਾੜੀ ਅਤੇ ਸਾਉਣੀ ਦੀਆਂ ਫ਼ਸਲਾਂ ਦਾ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਬਰਾਬਰ ਮੁੱਲ ਹੋਵੇ, ਜੇਕਰ ਜਗੀਰਦਾਰ ਸਾਲ ਦੇ ਅੱਧ ਵਿੱਚ ਬਦਲੀ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਨੁਕਸਾਨ ਉਠਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ। ਕਈ ਵਾਰ ਨਿਯੁਕਤੀਕਰਤਾ ਨੂੰ ਪਿਛਲੇ ਬਕਾਏ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਅਤੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਵਿੱਚ ਭੇਜਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਕਦੇ-ਕਦਾਈਂ ਤਬਾਦਲੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਮਨਸਬਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸੂਬੇ ਵਿੱਚ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਉਥੇ ਜਾਗੀਰ ਸੌਂਪੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਉਥੋਂ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਜਾਗੀਰਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਤਬਾਦਲੇ ਦੌਰਾਨ ਇਹ ਗੱਲ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖੀ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਜਗੀਰਦਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਸੌਂਪੇ ਗਏ ਖੇਤਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਜਾਂ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮਰੱਥ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ, ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਲਈ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਮੈਨੂਅਲ ਲਿਖੇ ਗਏ ਸਨ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜਪਾਲਾਂ ਕੋਲ ਦੇਸ਼ ਪ੍ਰੇਰੀ (ਜ਼ੋਰ-ਤਾਲਾਬ) ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀਆਂ ਜਗੀਰਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਚੌਥਾਈ ਹਿੱਸਾ ਸੀ; ਦੀਵਾਨਾਂ, ਬਖਸ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਉੱਚ ਮਨਸਬਦਾਰਾਂ ਕੋਲ ਦਰਮਿਆਨੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਗੀਰਾਂ ਸਨ; ਛੋਟੇ ਮਨਸਬਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਗੀਰਾਂ ਰਿਆਤੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰੱਖੀਆਂ ਜਾਣੀਆਂ ਸਨ। ਜਾਗੀਰ ਤਬਾਦਲੇ ਦੀਆਂ ਇਹ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਤਾਲਮੇਲ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਨ।

ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਜਗੀਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਜਗੀਰਦਾਰ ਨੂੰ ਸੌਂਪੇ ਗਏ ਹੁਕਮਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਮਾਲੀਆ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰਤ ਟੈਕਸ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਇਹ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਾਮਰਾਜੀ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ

ਕਰੇ। ਜਗੀਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਉਹ ਪੈਦਾਵਾਰ ਦਾ ਅੱਧਾ ਹਿੱਸਾ ਨਾ ਲੈਣ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨੀ ਮਾਲੀਏ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਅਜਿਹੇ ਸੈਂਸ ਅਤੇ ਟੈਕਸ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਦੀ ਵੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਸਥਾਨਕ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਉਹ ਜਗੀਰਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਏਜੰਟਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਅਤੇ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਜਵਾਬ ਦੇਣ।

ਜਗੀਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਜਗੀਰਦਾਰ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹੀ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜਗੀਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅਧਿਕਾਰਤ ਮਾਲੀਆ ਅਤੇ ਟੈਕਸ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਏਜੰਟ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਸਨ। ਵੱਡੇ ਜਗੀਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਜਗੀਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਵਸਥਿਤ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤੇ। ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੀਆਂ ਜਗੀਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਢਾਂਚਾ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਨਮੂਨੇ 'ਤੇ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੀਆਂ ਜਗੀਰਾਂ ਉੱਤੇ ਕਰੋਰੀ (ਮਾਲ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ), ਇੱਕ ਅਮੀਨ (ਮਾਲ ਨਿਰਧਾਰਕ), ਇੱਕ ਫੇਤਦਾਰ (ਖਜ਼ਾਨਚੀ), ਅਤੇ ਇੱਕ ਕਾਰਕੁਨ (ਲੇਖਾਕਾਰ) ਆਪਣੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਦਫ਼ਤਰ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸੌਂਪੇ ਗਏ ਹਨ। ਆਮ ਜਗੀਰਾਂ ਵਿੱਚ, ਮੁੱਖ ਏਜੰਟ (ਗੁਮਸ਼ਤਾ) ਆਮਿਲ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸ਼ਿਕਦਾਰ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅਮੀਨ ਅਤੇ ਖਜ਼ਾਨਚੀ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਵੀ ਕਦੇ-ਕਦਾਈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸੌਂਪੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਅਮੀਲਾਂ ਨੂੰ ਜਗੀਰਦਾਰ ਨਾਲ ਭਵਿੱਖੀ ਵਸੂਲੀ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਇਕ ਬਾਂਡ 'ਤੇ ਦਸਤਖਤ ਕਰਨੇ ਪਏ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅਮੀਲਾਂ ਵੱਲੋਂ ਜਗੀਰਦਾਰ ਨੂੰ ਕੁਝ ਰਕਮ (ਕਬਜ਼) ਅਦਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਬਜ਼ ਅਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਜਗੀਰਦਾਰ ਦੁਆਰਾ ਆਮਿਲ ਵਜੋਂ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਗੀਰਦਾਰ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਏਜੰਟਾਂ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਥਾਨਕ ਸਬੰਧ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਜ਼ਿਮੀਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਜੇ ਜਗੀਰਦਾਰ ਦੂਰ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਲਈ ਜਗੀਰ ਸੰਭਾਲਣਾ ਔਖਾ ਸੀ। ਜਗੀਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਜਗੀਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਆਪਣਾ ਭਾਰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ 'ਤੇ ਪਾ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ, ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਾਲਕ ਦੀਆਂ ਜਗੀਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਪਿੰਡਾਂ ਤੋਂ ਮਾਲੀਆ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਛੋਟੇ ਜਗੀਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਇਜ਼ਾਰਾ ਜਾਂ ਮਾਲੀਆ ਖੇਤੀ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਦੂਰੋਂ ਹੀ ਮਾਲੀਆ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੇ ਸਰੋਤ ਨਹੀਂ ਸਨ।

ਜਗੀਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਉਸਦੀ ਜਗੀਰ ਜਾਂ ਇਸਦੇ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਉੱਤੇ ਪੂਰਨ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਆਨੰਦ ਨਹੀਂ ਮਾਣਿਆ। ਜਗੀਰਦਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਸਾਮਰਾਜੀ ਕੰਟਰੋਲ ਸੀ। ਰਾਜੇ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਨੈਟਵਰਕ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਮਾਲੀਆ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹਰ ਪਰਗਨੇ ਵਿਚ ਦੋ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਨ; ਉਹ ਕਾਨੂੰਨਗੋ ਅਤੇ ਚੌਧਰੀ ਸਨ। ਹਰ ਜਗੀਰਦਾਰ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਏਜੰਟ ਨੂੰ ਮਾਲੀਆ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਜਗੀਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਗਰਾਹੀ ਦੇ ਖਾਤਿਆਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਹ ਵੇਖਣ ਲਈ ਕਿ ਕਿਸਾਨੀ ਤੋਂ ਕੋਈ ਬੇਨਿਯਮੀ ਵਸੂਲੀ ਨਾ ਲਈ ਜਾਵੇ। ਸਾਮਰਾਜ ਵਿੱਚ ਅਮਨ-ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਫੌਜਦਾਰਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਉਹ ਜਗੀਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਜਗੀਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਜਗੀਰਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਲਈ ਫੌਜਦਾਰ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲਿਆ। ਜਗੀਰਦਾਰ ਕੋਲ ਅਦਾਲਤੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਹਰ ਪਰਗਣੇ ਦੇ ਕਾਜ਼ੀ ਕੋਲ ਅਪਰਾਧਿਕ ਅਤੇ ਮਾਲ ਕੇਸਾਂ ਦੀ ਸੁਣਵਾਈ ਅਤੇ ਨਿਪਟਾਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸੀ। ਉਹ ਜਗੀਰਦਾਰ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਸੀ ਅਤੇ ਜਗੀਰਦਾਰ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਵਾਕੀਆ ਨਵੀਸ ਅਤੇ ਸੇਵਨੀਹਨਾਵੀਸ ਨਿਊਜ਼ ਰਿਪੋਰਟਰ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਹਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮਾਮਲੇ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਕਰਨ ਦੀ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ

ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਭੇਜੀਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਿੰਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸੀ ਜਗੀਰਦਾਰਾਂ ਦਾ ਆਚਰਣ। ਜਗੀਰ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਅਦਾਲਤ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਜਗੀਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਜਾਂਚ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਦੇਸ਼ੀ ਪਾਏ ਜਾਣ 'ਤੇ ਜਗੀਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਸਾਮਰਾਜੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੇ ਵੀ ਜਗੀਰਦਾਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਕੁਝ ਫਰਜ਼ ਨਿਭਾਏ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜਗੀਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਲੀਏ ਦੇ ਭੇਗ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਨਾ। ਇਹ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਗੀਰਦਾਰ ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ; ਉਹ ਸ਼ਾਹੀ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਜਾਂਚੇ ਅਤੇ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ; ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਜਗੀਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ਸ਼ਾਹੀ ਸਰਕਾਰ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਸਨ।

ਐਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਰਾਜ ਦੇ ਮੱਧ ਤੱਕ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੇ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪਰ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਵਿੱਤੀ ਸਰੋਤਾਂ 'ਤੇ ਦੱਖਣ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਦੇ ਵਧਦੇ ਦਬਾਅ, ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਸਮਰਾਟ ਅਤੇ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਗੈਰ-ਮੌਜੂਦਗੀ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਉਜਾੜੇ ਕਾਰਨ, ਉਹ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਜਿਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਜਗੀਰਾਂ ਨੂੰ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਅਸਮਰੱਥ ਹੋ ਗਿਆ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ, ਜਗੀਰਾਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਸੀ ਅਤੇ ਜਗੀਰਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਯੁਕਤੀ ਲਈ ਕੋਈ ਖੇਤਰ ਨਹੀਂ ਬਚਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਨਿਯਮਤ ਕੰਮਕਾਜ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਪਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਮਨਸਬਦਾਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿਕਸਤ ਹੋਈ ਜਗੀਰ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਮਨਸਬਦਾਰਾਂ ਵਿਚ ਧੜੇਬੰਦੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਗੀਰਾਂ ਲਈ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਰਿਸ਼ਵਤ ਵੀ ਦੇਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਜਗੀਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਤਬਾਦਲੇ ਦੇ ਹੁਕਮ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਆਏ; ਉਹ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਜਗੀਰ ਤਿਆਗ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਹੋਰ ਜਗੀਰ ਨਹੀਂ ਸੌਂਪੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਪਤਨ ਹੋ ਗਿਆ।

5.5.1 ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ IV

1. ਜਗੀਰ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿਓ?

---

2. ਤੁਸੀਂ ਵਤਨ-ਜਗੀਰ ਬਾਰੇ ਕੀ ਜਾਣਦੇ ਹੋ?

---

3. ਮੁਗਲਾਂ ਅਧੀਨ ਜਗੀਰਾਂ ਕਿਉਂ ਤਬਦੀਲ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ?

---

4. ਜਗੀਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕੁਝ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰੋ?

---

5. ਜਗੀਰ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਕਿਸਮਾਂ ਲਿਖੋ?

5.6 ਮਾਨਸਬਦਾਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ MANSABDARI SYSTEM

ਮਨਸਬਦਾਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਮੁਗਲਾਂ ਦੁਆਰਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਇੱਕ ਵਿਲੱਖਣ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸੀ। ਮਨਸਬ (ਦਫ਼ਤਰ ਜਾਂ ਅਹੁਦਾ ਜਾਂ ਰੈਂਕ) ਸ਼ਬਦ ਅਧਿਕਾਰਤ ਲੜੀ ਵਿੱਚ ਇਸਦੇ ਧਾਰਕ (ਮਾਨਸਬਦਾਰ) ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਮਨਸਬ

ਨੇ ਇਸਦੇ ਧਾਰਕ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਤਨਖਾਹ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤੀ। ਇਸਨੇ ਘੋੜਿਆਂ ਅਤੇ ਸਾਜ਼-ਸਾਮਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਉਸ ਉੱਤੇ ਰੱਖੀ। ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਮਨਸਬਦਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਜਾਂ ਫੌਜੀ ਡਿਊਟੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨਸਬਦਾਰੀ ਸਿਵਲ ਅਤੇ ਮਿਲਟਰੀ ਦੋਵਾਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜੋੜ ਕੇ ਇੱਕ ਸਿੰਗਲ ਸੇਵਾ ਸੀ। ਮਨਸਬਦਾਰ ਦੀ ਤਨਖਾਹ ਨਗਦ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਜਾਗੀਰ (ਜ਼ਮੀਨ) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਮਨਸਬਦਾਰ ਨੇ ਰਾਜ ਦੇ ਬਕਾਇਆ ਜਾਗੀਰ ਤੋਂ ਅਦਾਇਗੀ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ। ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਨੂੰ 10 ਤੋਂ 5000 ਤੱਕ ਦਾ ਮਾਨਸਬ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ 66 ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਮਨਸਬਦਾਰ ਸ਼ਬਦ ਇੱਕ ਆਮ ਸ਼ਬਦ ਸੀ, ਪਰ ਮਨਸਬਦਾਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਸਨ; 500 ਤੱਕ ਦਾ ਦਰਜਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਮਨਸਬਦਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, 500 ਤੋਂ 2500 ਤੱਕ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ 2500 ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਮੀਰ-ਏ-ਉਮਦਾ ਜਾਂ ਅਮੀਰ-ਏ-ਆਜ਼ਮ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਬੀਤਣ ਨਾਲ, 1000 ਤੋਂ ਘੱਟ ਰੈਂਕ ਦੇ ਸਾਰੇ ਧਾਰਕਾਂ ਨੂੰ ਮਨਸਬਦਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਵੀ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉੱਚ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਨਾਮਵਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ। ਰਾਜਕੁਮਾਰਾਂ ਜਾਂ ਸਾਹੀ ਖ਼ੂਨ ਨੂੰ 5000 ਤੋਂ 10,000 ਤੱਕ ਮਨਸਬ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਅਕਬਰ ਦੇ ਰਾਜ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਰਈਸ ਮਿਰਜ਼ਾ ਅਜੀਜ਼ ਕੋਕਾ ਅਤੇ ਰਾਜਾ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ 7000 ਦੇ ਦਰਜੇ ਤੱਕ ਉੱਚਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਮਨਸਬ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਮੁਗਲਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਦੀ ਦਸਮਲਵ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਦਿੱਲੀ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ, ਦਸ ਘੋੜ ਸਵਾਰ (ਸਵਾਰ) ਇੱਕ ਸਰ-ਏ-ਖਿਲ ਦੇ ਅਧੀਨ, ਦਸ ਸਰ-ਏ-ਖਿਲ ਇੱਕ ਸਿਪਾਹ-ਸਲਾਰ ਦੇ ਅਧੀਨ, ਦਸ ਸਿਪਾਹ-ਸਲਾਰ ਇੱਕ ਅਮੀਰ ਦੇ ਅਧੀਨ; ਇੱਕ ਮਲਕ ਦੇ ਅਧੀਨ ਦਸ ਅਮੀਰ, ਇੱਕ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਦਸ ਮਲਿਕ ਅਤੇ ਸੁਲਤਾਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਦਸ ਖ਼ਾਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਸਰ-ਏ-ਖਿਲ ਨੇ 10 ਆਦਮੀਆਂ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਕੀਤੀ, ਇੱਕ ਸਿਪਾਹ-ਸਲਾਰ 100, ਇੱਕ ਅਮੀਰ 1000, ਇੱਕ ਮਲਿਕ 10,000, ਇੱਕ ਖ਼ਾਨ 10000। ਚੋਗੀਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਨੂੰ 10 ਤੋਂ 10,000 ਤੱਕ ਵੰਡਿਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅਹਿਲਕਾਰ 100 ਜਾਂ 100 ਦਾ ਦਰਜਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। 10,000 ਦੀ ਇਕਾਈ ਨੂੰ ਤੁਮਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਹੇਠਲੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉੱਚ ਰੈਂਕ ਧਾਰਕਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ, ਬਾਬਰ ਅਤੇ ਹੁਮਾਯੂੰ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤਾ ਯੋਗਦਾਨ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ। ਇਹ ਅਕਬਰ ਹੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਰਾਜ ਲਈ ਯੋਗਤਾ ਜਾਂ ਸੇਵਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਫੌਜੀ ਅਤੇ ਸਿਵਲ ਅਫਸਰਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਮਾਨਸਬ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵੱਖਰਾ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ, ਸਾਰੇ ਮਨਸਬਦਾਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸਿੱਧੇ ਮਾਤਹਿਤ ਸਨ ਭਾਵੇਂ ਉਹ 10 ਸਵਾਰਾਂ ਜਾਂ 5000 ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸਿੰਗਲ ਨੰਬਰ ਮਨਸਬਦਾਰ ਦੇ ਦਰਜੇ, ਨਿੱਜੀ ਤਨਖਾਹ ਅਤੇ ਦਲ ਦੇ ਆਕਾਰ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ 500 ਦਾ ਮਨਸਬ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ 500 ਦੀ ਇੱਕ ਟੁਕੜੀ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਭੱਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਸੀ। 1595-96 ਵਿੱਚ, ਮਨਸਬਦਾਰ ਦਾ ਦਰਜਾ ਇੱਕ ਤੋਂ ਬਦਲ ਕੇ ਦੋ ਹੋ ਗਿਆ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਜ਼ਤ ਅਤੇ ਸਵਾਰ। ਜੈਟ ਨੇ ਇੱਕ ਰਈਸ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਤਨਖਾਹ ਅਤੇ ਰੁਤਬੇ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸਵਾਰ ਰੈਂਕ ਘੋੜਸਵਾਰਾਂ ਦੀ ਅਸਲ ਗਿਣਤੀ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦਾ ਸੀ। ਅਕਬਰ ਦੇ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ ਸਾਵਰ ਦਰਜਾ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜੈਟ ਰੈਂਕ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਜਾਂ ਘੱਟ ਸੀ। ਇਹ ਉਸਦੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਥਿਤੀ ਬਣੀ ਰਹੀ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਰਾਜ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਦੌਰਾਨ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਨਸਬਦਾਰ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਰਜਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੈਟ ਰੈਂਕ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਸੀ।

ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਰਾਜ ਨੇ ਮਨਸਬਦਾਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਵੀਨਤਾ ਦੇਖੀ, ਅਰਥਾਤ ਦੁ-ਅਸਪਾ ਸਿਹ-ਅਸਪਾ ਰੈਂਕ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ। ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ, ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਹਾਬਤ ਖਾਨ ਨੇ ਇਹ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਮਨਸਬਦਾਰ ਕੋਲ 4000 ਜੈਟ/4000 ਸਵਾਰਾਂ ਦਾ ਮਨਸਬ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਦੋ ਅਸਪਾ ਸਿਹ ਅਸਪਾ (ਸਾਰੇ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਘੋੜੇ) ਦਿੱਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕੇਸ ਵਿੱਚ ਮਨਸਬਦਾਰ ਨੇ ਦੋ ਅਸਪਾ ਸਿਹ ਅਸਪਾ (4000 + 4000 = 8000) ਦੀ ਦੁੱਗਣੀ ਸੰਖਿਆ ਬਣਾਈ ਰੱਖੀ। ਦੁਬਾਰਾ ਜੇ ਰੈਂਕ 4000 ਜੈਟ/4000 ਸਵਾਰ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ 2000 ਦੇ ਅਸਪਾ ਸੀਹ ਅਸਪਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਇਹ 4000 ਦਾ ਅਸਲ ਸਵਾਰ ਰੈਂਕ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਆਮ ਫੌਜੀ ਸਿਰਫ 2000 ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ 2000 ਦਾ ਵਾਧੂ ਦਰਜਾ 4000 ਤੋਂ ਦੁੱਗਣਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿਪਾਹੀ ਕੁੱਲ ਘੋੜਸਵਾਰ 6000 ਹੋਣਗੇ।

ਮਨਸਬਦਾਰ ਆਪਣੀ ਤਨਖਾਹ ਲਈ ਰਾਜ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਭਾਵੇਂ ਨਕਦ ਜਾਂ ਜਾਗੀਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ। ਤਨਖਾਹ ਉਸ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਜਾਂ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਤਾਂ ਇਨਾਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਨਸਬਦਾਰ ਨੂੰ ਵਾਧੂ ਤਨਖਾਹ ਮਿਲਦੀ ਸੀ। ਇੱਕ ਮਨਸਬ ਦੇਹਰਾ, ਜੁਤ ਅਤੇ ਸਵਾਰ ਸੀ। ਵਾਧੂ ਡੂ-ਅਸਪਾ ਸਿਹਸਪਾ ਰੈਂਕ ਨੂੰ ਸਵਾਰ ਰੈਂਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇੱਕ ਮਨਸਬ ਦਾ ਧਾਰਕ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹਰੇਕ ਰੈਂਕ ਲਈ ਵੱਖਰੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦਾਅਵਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਤਾਲਾਬ (ਤਨਖਾਹ) ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੈਟ ਰੈਂਕ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਨਿੱਜੀ ਸੀ। ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਮਨਸਬਦਾਰ ਨੇ ਆਪਣਾ, ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਅਦਾਰੇ ਦਾ ਖਰਚਾ ਆਪ ਸੰਭਾਲਿਆ। ਜੈਟ ਰੈਂਕ ਲਈ ਤਨਖਾਹ 5000 ਦੇ ਰੈਂਕ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਸਵਾਰ ਰੈਂਕ ਲਈ ਤਨਖਾਹ ਉਸ ਦੇ ਦਲਾਂ ਦੇ ਖਰਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਸਵਾਰਾਂ ਦੀ ਤਨਖਾਹ ਘੋੜਿਆਂ ਅਤੇ ਘੋੜ ਸਵਾਰਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਮਨਸਬਦਾਰ ਕੋਲ ਸੀ। ਡੂ-ਅਸਪਾ ਸਿਹ-ਅਸਪਾ ਰੈਂਕ ਲਈ, ਵਾਧੂ ਡਿਊਟੀਆਂ ਲੈਣ ਲਈ ਮਨਸਬਦਾਰ ਨੂੰ ਦੁੱਗਣੀ ਤਨਖਾਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ।

ਸ਼ਾਹਜਹਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ, ਮਨਸਬਦਾਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਜੋ ਮਾਸਿਕ ਸਕੇਲਾਂ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਸੀ। ਇਹ ਜਾਗੀਰ (ਜਾਮਾ) ਅਤੇ ਅਸਲ ਮਾਲੀਆ ਸੰਗ੍ਰਹਿ (ਹਸੀਲ) ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਤ ਮੁਲਾਂਕਣ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵਿਕਸਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਮਨਸਬਦਾਰ ਨੇ ਜਾਗੀਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ, ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਜਾਮਾ ਕਾਗਜ਼ 'ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਾਲਾਨਾ ਤਨਖਾਹ ਦੇ ਦਾਅਵੇ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਾਅਵੇ ਦਾ ਅੱਧਾ ਜਾਂ ਇੱਕ ਚੌਥਾਈ ਹਿੱਸਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਜਗੀਰ ਨੂੰ ਸ਼ਸਮਾਹਾ (ਛੇ ਮਾਸਿਕ) ਜਾਂ ਸਿਹਮਾਹਾ (ਤਿੰਨ ਮਾਸਿਕ) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਬੀਤਣ ਨਾਲ ਇਹ ਅੰਕੜਾ ਹੋਰ ਘਟਦਾ ਗਿਆ। ਨਗਦ ਤਨਖਾਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਜਗੀਰਾਂ 'ਤੇ ਮਹੀਨਾ ਸਕੇਲ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਤਨਖਾਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈ ਕਟੌਤੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਟੌਤੀਆਂ ਦਖਨੀ ਵਿੱਚ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬੀਜਾਪੁਰੀ, ਹੈਦਰਾਬਾਦੀ ਅਤੇ ਮਰਾਠਾ ਅਫਸਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਚੌਥਾ ਹਿੱਸਾ ਵਾਜ਼ਾ-ਏ ਡੈਮ-ਇ ਚੌਥਾਈ। ਇਹ ਕਟੌਤੀ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਵੀ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ। ਚੌਥਾਈ ਚਾਰਜ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਦੇ ਇੱਕ ਖਾਸ ਵਰਗ ਉੱਤੇ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਹਾਥੀਆਂ, ਘੋੜਿਆਂ, ਉਠਾਂ ਅਤੇ ਗੱਡੀਆਂ ਦੀ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਕਰਨਾ ਇੱਕ ਫ਼ਰਜ਼ ਸੀ ਅਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਖੁਰਕ-ਏ ਦਾਵਾਬ (ਜਾਨਵਰਾਂ ਲਈ ਚਾਰਾ) ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਚਾਰਜ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਤਬੇਲੇ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਖੁਆਉਣ ਦਾ ਸੀ ਖੁਰਕ ਜਾਂ ਰਸਦ-ਏ ਖੁਰਕ। ਇਰਮਾਸ ਵਜੋਂ ਜਾਣੀ ਜਾਂਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਕਟੌਤੀ ਵੀ ਸੀ ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸਪਲਾਈ ਦੀ ਮੰਗ। ਇਹ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਨਖਾਹ ਤੋਂ

ਇਲਾਵਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਨਕਦ ਵਿੱਚ ਤਨਖਾਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ, ਇੱਕ ਹੋਰ ਕਟੌਤੀ ਡੂ-ਦਮੀ (ਰੁਪਏ ਵਿੱਚ 2 ਡੈਮ) ਸੀ ਜਿਸਦੀ 5 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਕਟੌਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਟੌਤੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜੁਰਮਾਨੇ ਵੀ ਸਨ। ਇਹ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਲਾਗੂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ, ਪਰ ਜਿਆਦਾਤਰ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਲੋੜੀਂਦੇ ਦਲਾਂ ਵਿੱਚ ਕਮੀਆਂ ਲਈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਘੋੜਿਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਮੀ ਲਈ, ਪ੍ਰਤੀ ਘੋੜਾ 2 ਮੁਹਰ ਦਾ ਜੁਰਮਾਨਾ ਵਸੂਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਨਖਾਹਾਂ ਘਟਣ ਨਾਲ ਮਨਸਬਦਾਰਾਂ ਦੀ ਆਮਦਨ ਵਿੱਚ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਗਿਰਾਵਟ ਆਈ।

ਮਨਸਬਦਾਰਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਭਰਤੀ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਮਨਸਬਦਾਰਾਂ ਦੀ ਭਰਤੀ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਤਰੀਕਾ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਈਸ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸੂਬਿਆਂ ਦੇ ਗਵਰਨਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਉਹ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਨਸਬ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਜਦੋਂ ਸਮਰਾਟ ਨੂੰ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਤਾਂ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਪਣਾਈ ਗਈ। ਸ਼ਾਹੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਨਾਲ ਦੀਵਾਨ ਅਤੇ ਬਖਸ਼ੀ ਨੂੰ ਜਾਂਚ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਦੂਜੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਲਈ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਕੋਲ ਵਾਪਸ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਵਜ਼ੀਰ, ਦੀਵਾਨ ਅਤੇ ਬਖਸ਼ੀ ਦੀ ਮੋਹਰ ਨਾਲ ਰਸਮੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ। ਫਰਮਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਮਨਸਬਦਾਰ ਨੂੰ ਇੱਕ ਜ਼ਮਾਨਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਉਹ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਰਾਜਕੁਮਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਰੀਤ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਰਾਜ ਤੱਕ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ, ਡੇਕਾਨੀ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਦੀ ਆਮਦ ਨਾਲ, ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਤੋਂ ਛੇਟ ਦਿੱਤੀ।

ਮਨਸਬਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਤਰੱਕੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਰਜਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵੀ ਮਨਸਬਦਾਰਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਵਰਗੀ ਸੀ। ਇਹ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਿਆਂ, ਗਵਰਨਰਾਂ ਅਤੇ ਕਮਾਂਡਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਮਨਸਬਦਾਰ ਸੇਵਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਮਰਾਟ ਦੁਆਰਾ ਤਿਉਹਾਰਾਂ 'ਤੇ, ਖੇਤਰੀ ਸਾਲ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ, ਉਸਦੇ ਜਨਮ ਦਿਨ ਦੇ ਜਸ਼ਨਾਂ ਅਤੇ ਫੌਜੀ ਮੁਹਿੰਮ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਜਾਂ ਸਮਾਪਤੀ 'ਤੇ ਤਰੱਕੀਆਂ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਈ ਕਾਰਨ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਮਨਸਬਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਤਰੱਕੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਫੌਜੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਬਹਾਦਰੀ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾ ਇੱਕ ਉੱਚ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਹੈ, ਇੱਕ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਤੇਹਫਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ 'ਤੇ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਤਰੱਕੀਆਂ ਸੱਚਮੁੱਚ ਉੱਚ ਅਹੁਦੇ ਦੇ ਹੱਕਦਾਰ ਸਨ। ਤਰੱਕੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੈਂਕ ਵੀ ਵਧਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ।

ਮਨਸਬਦਾਰ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਦੌਲਤ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਸਬੰਧੀ ਕਈ ਵਿਚਾਰ ਸਨ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਰਾਜੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਮ੍ਰਿਤਕ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ 'ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ, ਇੱਕ ਰਈਸ ਦੀ ਦੌਲਤ ਮਨਸਬਦਾਰ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਵਾਰਸਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਯੂਰਪੀ ਯਾਤਰਾ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਦੀ ਦੌਲਤ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਜ਼ਬਤ (ਏਸਕੇਟ) ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਉਹ ਕਰਜ਼ਾ ਸੀ ਜੋ ਮਨਸਬਦਾਰਾਂ ਨੇ ਲਿਆ ਅਤੇ ਮਰਦੇ ਦਮ ਤੱਕ ਅਦਾ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਤੋਂ ਖਾਸ ਰਕਮ ਐਡਜਸਟ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਮਨਸਬਦਾਰ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਵਾਰਸਾਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਜੇਕਰ, ਉਦੋਂ ਮਨਸਬਦਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਕਾਨੂੰਨੀ ਵਾਰਸ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਤਾਂ

ਜਾਇਦਾਦ ਨੂੰ ਤਾਜ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਜਿਹਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਇੱਛਾ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਸੀ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਫਰਮਾਨ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮਸਬਦਾਰ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਉਸਦਾ ਕੋਈ ਵਾਰਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਸਾਰੀ ਜਾਇਦਾਦ ਰਾਜ ਕੋਲ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਸ ਲਈ, ਮੁਗਲਾਂ ਦੀ ਮਨਸਬਦਾਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਇੱਕ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸੀ ਪਰ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਜਾਰੀ ਰਹੀ।

5.6.1 ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ V

1. ਮਨਸਬ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿਓ?

---

2. ਜ਼ਾਤ ਅਤੇ ਸਵਾਰਾਂ ਦੇ ਦਰਜੇ 'ਤੇ ਕੁਝ ਵਾਕ ਲਿਖੋ?

---

3. ਤੁਸੀਂ ਐਸਕੀਟ ਸਿਸਟਮ ਬਾਰੇ ਕੀ ਜਾਣਦੇ ਹੋ?

---

4. ਮਨਸਬਦਾਰਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਅਤੇ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਕੀ ਸੀ?

---

5. ਖੁਰਕ-ਏ ਦਾਵਾਬ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿਓ?

5.7 ਸੰਖੇਪ

ਵਿਦਿਆਰਥੀਓ, ਇਸ ਯੂਨਿਟ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਸਮਰਾਟ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ; ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਧਰਾਂ 'ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਢਾਂਚਾ; ਅਤੇ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਕੰਮਕਾਜ। ਅਸੀਂ ਅਕਬਰ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜ਼ਮੀਨੀ ਮਾਲ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਾਸ਼ਤ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਇੱਕ ਸਮਾਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਅਗਲੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ, ਅਸੀਂ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਅਕਬਰ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਤ ਅਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਕੰਮਕਾਜ, ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿਸਮਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਗੀਰਾਂ ਅਤੇ ਜਗੀਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦਰਪੇਸ਼ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਅਸੀਂ ਮੁਗਲਾਂ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਅਕਬਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਮਨਸਬਦਾਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਮਨਸਬਦਾਰਾਂ ਦੇ ਰੈਂਕ ਅਤੇ ਤਨਖ਼ਾਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹ ਗਰੇਡਿੰਗ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸੀ ਜੋ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਜਾਰੀ ਰਹੀ।

5.8 ਸੁਝਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਰੀਡਿੰਗਾਂ

Athar Ali, *The Mughal Nobility under Aurangzeb*, India: Oxford University Press, 1997.

Satish Chandra, *Medieval India: From Sultanat to the Mughals, Mughal Empire (1526-1748)*, Part II, New Delhi: HarAnand Publications, 1999.

Irfan Habib, 'The Mansab System 1595-1637', *Proceedings of the Indian History Congress*, Vol.29, Part I, 1967.

Abdul Aziz, *The Mansabdari System and the Mughal Army*, New Delhi: Idarah-i-Adabiyat, Delli, 1972.

Aniruddha Ray, *Some Aspects of Mughal Administration*, New Delhi: Kalyani Publishers, 1984.

Irfan Habib, *The Agrarian System of Mughal India*, India: Oxford University Press, 1999.

Ibn Hasan, *The Central Structure of the Mughal Empire*, India: Oxford University Press, 1968.

Sri Ram Sharma, *Mughal Government and Administration*, Bombay: Hind Kitabs Limited, 1951.

I.H. Qureshi, *The Administration of the Mughal Empire*, Delhi: IIP Printers, 1973.

5.9 ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਸਵਾਲ

5.9.1 ਲੰਬੇ ਜਵਾਬ ਸਵਾਲ

1. ਮੁਗਲਾਂ ਦੀ ਮਨਸਬਦਾਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਬਾਰੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।
2. ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਅਤੇ ਸੂਬਾਈ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
3. ਮੁਗਲਾਂ ਦੀ ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਬਾਰੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।
4. ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਭੂਮੀ ਮਾਲੀਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ?

5.9.2 ਛੋਟੇ ਜਵਾਬ ਸਵਾਲ

1. ਦੀਵਾਨ ਨੇ ਮਨਸਬਦਾਰਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਕੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ?
2. ਟੇਡਰ ਮੱਲ ਕੌਣ ਸੀ?
3. ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਵਾਕੀਆ ਨਵੀਸ ਕੌਣ ਸੀ?
4. ਜ਼ਬਤੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੁਆਰਾ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ?
5. ਤੁਸੀਂ 'ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਸੰਕਟ' ਬਾਰੇ ਕੀ ਜਾਣਦੇ ਹੋ?
6. ਮਨਸਬਦਾਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀਆਂ ਦੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਲਿਖੋ।
7. ਤੁਸੀਂ 'ਜ਼ਤ' ਅਤੇ 'ਸਵਾਰ' ਬਾਰੇ ਕੀ ਜਾਣਦੇ ਹੋ?
8. ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਇੱਕ ਸੂਬੇ ਦੇ ਕਾਰਜਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰੋ।
9. ਅਕਬਰ ਦੇ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨੀ ਆਮਦਨ ਦੀਆਂ ਦੋ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਲਿਖੋ।

ਬੈਚਲਰ ਆਫ਼ ਆਰਟਸ
ਸਮੈਸਟਰ -II

ਕੋਰਸ: ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ: ਸੀ. 1200-ਸੀ. 1750

ਯੂਨਿਟ 6: ਅਕਬਰ (1606-1707) ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਕਾਸ; ਮੁਗਲਾਂ ਦਾ ਪਤਨ; ਮਰਾਠਿਆਂ ਦਾ ਉਭਾਰ

ਸਰੰਚਨਾ

6.0 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼

6.1 ਭੂਮਿਕਾ

6.2 ਅਕਬਰ (1606-1707) ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਕਾਸ

6.2.1. ਜਹਾਂਗੀਰ (1606-27)

6.2.2. ਸ਼ਾਹਜਹਾਂ (1628-58)

6.2.3. ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ (1658-1707)

6.2.4 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ।

6.3 ਮੁਗਲਾਂ ਦਾ ਪਤਨ

6.3.1 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ ॥

6.4 ਮਰਾਠਿਆਂ ਦਾ ਉਭਾਰ

6.4.1. ਸ਼ਿਵਾਜੀ

6.4.2 ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ ॥

6.5 ਸੰਖੇਪ

6.6 ਸੁਝਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਰੀਡਿੰਗਾਂ

6.7 ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਸਵਾਲ

6.7.1 ਲੰਬੇ ਜਵਾਬ ਸਵਾਲ

6.7.2 ਛੋਟੇ ਜਵਾਬ ਸਵਾਲ

6.0 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ (LEARNING OBJECTIVES)

ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਇਸ ਯੂਨਿਟ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਵੋਗੇ:

- ਜਹਾਂਗੀਰ, ਸ਼ਾਹਜਹਾਂ ਅਤੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ ਮੁੱਖ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣੋਗੇ।
- ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਪਤਨ ਬਾਰੇ ਉੱਘੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝੋਗੇ।
- ਛਤਰਪਤੀ ਸ਼ਿਵਾਜੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਮਰਾਠਿਆਂ ਦੇ ਉਭਾਰ ਬਾਰੇ ਜਾਣੋਗੇ।

6.1 ਭੂਮਿਕਾ (INTRODUCTION)

ਵਿਦਿਆਰਥੀ, 1500ਵਿਆਂ ਦੇ ਮੱਧ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1700ਵਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਤੱਕ, ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਨੇ ਲਗਭਗ ਪੂਰੇ ਭਾਰਤੀ ਉਪ-ਮਹਾਂਦੀਪ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਸਿੰਧ ਨਦੀ ਦੇ ਬੇਸਿਨ ਦੇ ਕਿਨਾਰਿਆਂ, ਉੱਤਰੀ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੱਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ- ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਅਸਾਮ ਅਤੇ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ, ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਦੱਖਣ ਦੇ ਪਠਾਰ ਦੇ ਉੱਪਰਲੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਤੱਕ। ਮੁਗਲ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਛੇ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ - ਬਾਬਰ, ਹੁਮਾਯੂੰ, ਅਕਬਰ, ਜਹਾਂਗੀਰ, ਸ਼ਾਹਜਹਾਂ ਅਤੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ - ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਲਈ, ਇਹ ਅਧਿਆਇ ਜਹਾਂਗੀਰ, ਸ਼ਾਹਜਹਾਂ ਅਤੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਅਧੀਨ ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਮੁੱਖ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਵਿਸਤਾਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਤੁਹਾਡੀ ਮਦਦ ਕਰੇਗਾ। ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਜਿਸ ਨੇ ਲਗਭਗ ਤਿੰਨ ਸਦੀਆਂ ਤੱਕ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਹਿੱਸੇ ਉੱਤੇ ਰਾਜ ਕੀਤਾ, ਅੰਤ ਵਿੱਚ 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਤੱਕ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਵੱਕਾਰ ਵਿੱਚ ਗਿਰਾਵਟ ਆਈ। ਇਸ ਲਈ, ਅਧਿਆਇ ਦਾ ਦੂਜਾ ਭਾਗ ਇਸ ਦੇ ਪਤਨ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਤੁਹਾਡੀ ਮਦਦ ਕਰੇਗਾ। ਅਧਿਆਇ ਦਾ ਤੀਜਾ ਭਾਗ ਛਤਰਪਤੀ ਸ਼ਿਵਾਜੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਮਰਾਠਿਆਂ ਦੇ ਉਭਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ।

6.2 ਅਕਬਰ (1606-1707 ਈ.) ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਕਾਸ POLITICAL DEVELOPMENTS AFTER AKBAR (1606-1707 A.D.)

6.2.1. ਜਹਾਂਗੀਰ (1606-27 ਈ.) JAHAGIR (1606-27 A.D.)

ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਗੀਰ ਜਿਸਦਾ ਅਸਲੀ ਨਾਮ ਸਲੀਮ ਸੀ, ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਅਕਬਰ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣਿਆ। ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਵਾਂਗ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਵੀ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਦੀ ਨੀਤੀ ਅਪਣਾਈ। ਅਕਬਰ ਦੇ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਜਿੱਤ ਲਗਭਗ ਪੂਰੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਕੁਝ ਛੋਟੇ ਰਾਜ ਅਤੇ ਮੇਵਾੜ ਹੀ ਆਪਣੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖ ਸਕੇ। ਪਰ ਦੱਖਣ ਦੀ ਜਿੱਤ ਅਧੂਰੀ ਸੀ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਮੇਵਾੜ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਲਈ, ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਸਦੀ ਪਹਿਲੀ ਫੌਜੀ ਮੁਹਿੰਮ ਮੇਵਾੜ ਦੇ ਰਾਣਾ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਵਿਰੁੱਧ ਚਲਾਈ ਗਈ ਸੀ। ਰਾਣਾ ਪ੍ਰਤਾਪ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਜਹਾਂਗੀਰ ਅਤੇ ਰਾਣਾ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਗਭਗ 10 ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਜਾਰੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਕਈ ਉਤਰਾਅ-ਚੜ੍ਹਾਅ ਦੇਖੇ। 1615 ਵਿੱਚ, ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸੰਧੀ 'ਤੇ ਦਸਤਖਤ ਕੀਤੇ, ਅਤੇ ਰਾਣਾ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਈ। ਬਦਲੇ ਵਿੱਚ, ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਚਿਤੌੜ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਸਮੇਤ ਮੇਵਾੜ ਦਾ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਰਾਣਾ ਨੂੰ ਇਸ ਸ਼ਰਤ 'ਤੇ ਬਹਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਸੰਧੀ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਵਾੜ ਨੇ ਮੁਗਲਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਮੁਸ਼ੀਬਤ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਪਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਅਤੀਤ ਨੂੰ ਭੁਲਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਰਾਣਾ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸੁਲਾਹ ਦੀ ਨੀਤੀ ਅਪਣਾਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਮੇਵਾੜ ਅਤੇ ਮੁਗਲਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਚੱਲੀ ਜੰਗ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਨਾਲ ਗੱਠਜੋੜ ਨੂੰ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਇਆ।

ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹੋਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ ਮੁਗਲ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਅਕਬਰ ਨੇ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅਫਗਾਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਅਫਗਾਨ ਸਰਦਾਰ ਪੂਰਬੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅਜੇ ਵੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਕਈ ਹਿੰਦੂ

ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਹਾਸਲ ਸੀ। 1608 ਵਿੱਚ, ਉਸਨੇ ਸ਼ੇਖ ਸਲੀਮ ਚਿਸ਼ਤੀ ਦੇ ਪੋਤੇ ਇਸਲਾਮ ਖਾਨ ਨੂੰ ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ ਅਫਗਾਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ। ਤਿੰਨ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਸੇਨਾਰਗਾਂਵ ਅਤੇ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਹੋਰ ਹਿੱਸਿਆਂ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਰਿਹਾ। ਅਕਬਰ ਵਾਂਗ, ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜਿੱਤ ਤਾਕਤ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੀ, ਪਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਦਭਾਵਨਾ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਉਹ ਹਾਰੇ ਹੋਏ ਅਫਗਾਨ ਸਰਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਹਮਦਰਦੀ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਆਇਆ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ, ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕੀਤੇ ਗਏ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰਾਜਿਆਂ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਮੀਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਰਿਹਾਅ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬੰਗਾਲ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਗਲ ਸੱਤਾ ਪੂਰਬੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ ਸਮੁੰਦਰੀ ਤੱਟ ਤੱਕ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਨਾਲ ਜਕੜ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੰਟਰੋਲ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਲਈ, ਸੂਬਾਈ ਰਾਜਧਾਨੀ ਨੂੰ ਰਾਜਮਹਿਲ ਤੋਂ ਢਾਕਾ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜੋ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਿਕਸਤ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਸੰਨ 1620 ਵਿਚ ਉਹ ਕਾਂਗੜੇ ਦੇ ਕਿਲੇ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵੀ ਸਫਲ ਰਿਹਾ। 1622 ਵਿੱਚ, ਉਸਨੇ ਕੰਧਾਰ ਨੂੰ ਫਾਰਸ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕ ਸ਼ਾਹ ਅੱਬਾਸ ਤੋਂ ਗ੍ਰਾਹੀ ਦਿੱਤਾ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ ਇਹ ਇੱਕ ਗੰਭੀਰ ਨੁਕਸਾਨ ਸੀ।

ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਛੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਰਾਜ ਸਨ- ਖਾਨਦੇਸ਼, ਬੇਰਾਰ, ਗੋਲਕੁੰਡਾ, ਅਹਿਮਦਨਗਰ, ਬੀਜਾਪੁਰ, ਬਿਦਰ, ਅਤੇ ਇੱਕ ਹਿੰਦੂ ਰਾਜ ਵਿਜੇਨਗਰ। 7 ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ, 5 ਬਾਹਮਣੀ ਸਲਤਨਤ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਸਨ ਜੋ 1538 ਵਿੱਚ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਪੰਜ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮਦਨਗਰ ਦੀ ਨਿਜ਼ਾਮਸ਼ਾਹੀ, ਬੇਰਾਰ ਦੀ ਇਮਾਦ ਸ਼ਾਹੀ, ਬੀਜਾਪੁਰ ਦੀ ਆਦਿਲ ਸ਼ਾਹੀ, ਬਿਦਰ ਦੀ ਬਾਰੀਦ ਸ਼ਾਹੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਗੋਲਕੁੰਡਾ ਦੀਆਂ ਕੁਤਬਸ਼ਾਹੀਆਂ। ਬਾਬਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਵਿਜੇਨਗਰ ਰਿਆਸਤ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਬਾਬਰ ਅਤੇ ਹੁਮਾਯੂੰ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕੇ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਰਾਜ ਲਗਾਤਾਰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਸਿਆਸੀ ਏਕਤਾ ਦੀ ਘਾਟ ਸੀ। 1565 ਵਿੱਚ, ਚਾਰ ਮੁਸਲਿਮ ਰਾਜਾਂ ਅਰਥਾਤ ਅਹਿਮਦਨਗਰ, ਬੀਜਾਪੁਰ, ਗੋਲਕੁੰਡਾ ਅਤੇ ਬਿਦਰ ਨੇ ਇੱਕ ਸੰਘ ਦਾ ਗਠਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਵਿਜੇਨਗਰ ਦੇ ਰਾਜ, ਦੱਕਨ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਿਆ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਨੂੰ ਤਾਲੀਕੋਟਾ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਮੁਸਲਿਮ ਰਾਜ ਦੇ ਇਸ ਸੰਘ ਨੇ ਵਿਜੇਨਗਰ ਦੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਕਰਾਰੀ ਹਾਰ ਦਿੱਤੀ। ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਅਹਿਮਦਨਗਰ ਨੇ 1574 ਵਿੱਚ ਬੇਰਾਰ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਲਿਆ ਅਤੇ ਬੀਜਾਪੁਰ ਨੇ 1618-1619 ਵਿੱਚ ਬਿਦਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਲਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੇਵਲ ਖਾਨਦੇਸ਼, ਅਹਿਮਦਨਗਰ, ਬੀਜਾਪੁਰ ਅਤੇ ਗੋਲਕੁੰਡਾ ਰਾਜ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ, 16ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ, ਮਰਾਠੇ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹੋਰ ਸ਼ਕਤੀ ਵਜੋਂ ਉੱਭਰੇ ਅਤੇ ਮੁਗਲਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵੱਖਰੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਜਿੱਠਣਾ ਪਿਆ। ਅਕਬਰ ਪਹਿਲਾ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਦੱਖਣ ਰਾਜਾਂ ਵੱਲ ਇੱਕ ਮੁਹਿੰਮ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਦੇ ਤਿੰਨ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ, ਅਹਿਮਦਨਗਰ ਦਾ ਰਾਜ ਮੁਗਲ ਸਰਹੱਦ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਰਾਜ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੁਗਲਾਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣਾ ਪਿਆ। ਉਸਨੇ ਖਾਨਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਲਿਆ, ਅਹਿਮਦਨਗਰ, ਦੈਲਤਾਬਾਦ, ਬੁਰਹਾਨਪੁਰ ਅਤੇ ਅਸੀਰਗੜ੍ਹ ਦੇ ਕੁਝ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਅਕਬਰ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤੀ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਅਹਿਮਦਨਗਰ ਦੀ ਜਿੱਤ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਗੋਲਕੁੰਡਾ ਅਤੇ ਬੀਜਾਪੁਰ ਅਜੇ ਤੱਕ ਅਛੂਤੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਸਲੀਮ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਾਰਨ ਉਸਨੂੰ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਾਪਸ ਪਰਤਣਾ ਪਿਆ। ਜਦੋਂ ਜਹਾਂਗੀਰ ਸਿੰਘਾਸਣ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਤਾਂ ਪੂਰਾ ਦੱਖਣ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਅਹਿਮਦਨਗਰ ਰਾਜ ਨੇ ਆਪਣੀ ਫੌਜੀ ਤਾਕਤ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਵਾਧਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ

ਅਹਿਮਦਨਗਰ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨ ਦੇ ਅਬੀਸੀਨੀਅਨ ਮੰਤਰੀ ਮਲਿਕ ਅੰਬਰ ਦੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਲੜਾਈ ਦੇ ਢੰਗ ਵਿਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਲਿਆ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਅਹਿਮਦਨਗਰ ਦੀ ਫੌਜੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਗੁਰੀਲਾ ਸਿਖਲਾਈ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਵਿੱਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ।

ਮਲਿਕ ਅੰਬਰ ਨੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਮੁਗਲ ਇਲਾਕਿਆਂ 'ਤੇ ਘੁਸਪੈਠ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਲਈ, ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ 1616 ਵਿਚ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਖੁਰਰਮ ਨੂੰ ਵੱਡੀ ਫੌਜ ਨਾਲ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਭੇਜਿਆ। ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਖੁਰਰਮ ਨੇ ਵਿਚੋਲੇ ਵਜੋਂ ਬੀਜਾਪੁਰ ਦੇ ਨਾਲ ਮਲਿਕ ਅੰਬਰ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਹ ਬਾਲਾਘਾਟ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਅਤੇ ਅਹਿਮਦਨਗਰ ਜਾਂ ਸਾਰੇ ਮੁਗਲ ਇਲਾਕਿਆਂ ਸਮੇਤ ਕੁਝ ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਰਿਹਾ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਲਿਕ ਅੰਬਰ ਨੇ ਫੜ ਲਿਆ ਸੀ। ਬੀਜਾਪੁਰ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕ ਨੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਖੁਰਰਮ ਨੂੰ ਮਹਿੰਗੇ ਤੋਹਫੇ ਵੀ ਦਿੱਤੇ। ਇਸ ਪ੍ਰਾਪਤੀ 'ਤੇ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਕੀਮਤ ਖੁਰਰਮ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹਜਹਾਂ ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ ਟਿਕ ਨਹੀਂ ਸਕੀ। 1620 ਵਿੱਚ, ਮਲਿਕ ਅੰਬਰ ਨੇ ਬੀਜਾਪੁਰ ਅਤੇ ਗੋਲਕੁੰਡਾ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨਾਲ ਦੁਬਾਰਾ ਇੱਕ ਲੀਗ ਬਣਾਈ ਅਤੇ ਮੁਗਲਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਹੇਠ ਅਹਿਮਦਨਗਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਉਸਨੇ ਬੇਰਾਰ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਗੁਆਂਢੀ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਵੀ ਜਿੱਤ ਲਿਆ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਦੁਬਾਰਾ ਸ਼ਾਹਜਹਾਂ ਨੂੰ ਮਲਿਕ ਅੰਬਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਵਾਰ ਫਿਰ ਮਲਿਕ ਅੰਬਰ ਨੂੰ ਮੁਗਲਾਂ ਨਾਲ ਇੱਕ ਅਪਮਾਨਜਨਕ ਸੰਧੀ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਫਿਰ ਇਹ ਸਮਝੌਤਾ ਕੁਝ ਸਾਲ ਚੱਲਿਆ ਅਤੇ ਮਲਿਕ ਅੰਬਰ ਮੁਗਲਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਸਮੇਂ ਸ਼ਾਹਜਹਾਂ ਅਤੇ ਮਹਾਬਤ ਖਾਨ ਦੀਆਂ ਬਗ਼ਾਵਤਾਂ ਕਾਰਨ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਿਆ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਮੁਗਲਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਨੇ, ਅਸਲ ਵਿੱਚ, ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖੇਤਰੀ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਲਿਆ, ਬੇਸ਼ੱਕ, ਦੱਖਣ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਜਾਂ ਉੱਤੇ ਦਬਾਅ ਵਧਿਆ। ਦੱਖਣ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਰਾਜ ਮੁਗਲਾਂ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। 1626 ਵਿੱਚ ਮਲਿਕ ਅੰਬਰ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਪਰ ਇਹ ਮੁਗਲਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ। 1627 ਤੱਕ, ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੀ ਸਿਹਤ ਵਿਗੜ ਗਈ ਸੀ, ਅਤੇ 1627 ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।

6.2.2. ਸ਼ਾਹਜਹਾਨ (1628-58 ਈ.) SHAHJAHAN (1628-58 A.D.)

ਵਿਦਿਆਰਥੀਓ, ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਸਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸ਼ਾਹਜਹਾਂ ਮੁਗਲਾਂ ਦੀ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬੈਠਾ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸ਼ਾਹਜਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਫੌਜੀ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਡਿਜ਼ਾਈਨਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੀ ਦੱਖਣ ਮੁਹਿੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੂੰ ਅਹਿਮਦਨਗਰ 'ਤੇ ਦੋ ਸਫਲ ਫੌਜੀ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਚਲਾਉਣ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਦੱਖਣ ਰਿਆਸਤਾਂ ਬਾਰੇ ਚੰਗੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਾਸਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਹਜਹਾਂ ਇੱਕ ਕੱਟੜਪੰਥੀ ਸੁੰਨੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੀ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨ ਦੀਆਂ ਸੁਤੰਤਰ ਸ਼ੀਆ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਪਰਸ਼ੀਆ ਦੇ ਸ਼ੀਆ ਸ਼ਾਸਕਾਂ, ਜੋ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨੀ ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ, ਨਾਲ ਦੱਖਣ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸ਼ੱਕ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ, ਉਸਨੇ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਨੀਤੀ ਅਪਣਾਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਨਾਲ ਹੀ, ਉਸ ਕੋਲ ਦੱਖਣ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾਂ, ਪੈਸਾ ਅਤੇ ਫੌਜੀ ਸਾਧਨ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਪੂਰਾ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਅਕਬਰ ਅਤੇ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਨ ਨੇ ਅਹਿਮਦਨਗਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇੱਕ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨੇ ਮੁਗਲਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗ਼ਾਵਤ ਵਿੱਚ ਖਾਨ ਜਹਾਨ ਲੋਧੀ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਮਲਿਕ ਅੰਬਰ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮਲਿਕ ਅੰਬਰ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਫਤਿਹ ਖਾਨ ਫਿਰ ਅਹਿਮਦਨਗਰ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨ ਮੁਰਤਜ਼ਾ ਦਾ ਮੰਤਰੀ ਬਣਿਆ ਅਤੇ ਬਾਅਦ

ਵਿਚ ਸੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਸੁਲਤਾਨ ਦੇ 10 ਸਾਲ ਦੇ ਨਾਬਾਲਗ ਪੁੱਤਰ ਹੁਸੈਨ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬਿਠਾਇਆ ਅਤੇ ਖੁਦ ਇਸ ਦਾ ਵਰਚੁਅਲ ਸ਼ਾਸਕ ਬਣ ਗਿਆ। ਰਾਜ. ਫ਼ਤਿਹ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਫਿਰ ਬੀਜਾਪੁਰ, ਗੋਲਕੁੰਡਾ ਅਤੇ ਮੁਗਲਾਂ ਨਾਲ ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ ਗੱਲਬਾਤ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸ਼ਾਹਜਹਾਨ ਫ਼ਤਿਹ ਖ਼ਾਨ 'ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਇਸ ਬੇਈਮਾਨ ਕੂਟਨੀਤੀ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਸ਼ਾਹਜੀ ਭੱਸਲੇ ਵਰਗੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਬੀਜਾਪੁਰ ਅਤੇ ਮੁਗਲਾਂ ਦੀ ਆਸਥਾ ਨੂੰ ਵੀ ਗੁਆ ਦਿੱਤਾ। ਅਹਿਮਦਨਗਰ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੋਈ ਹਫ਼ੜਾ-ਦਫੜੀ ਅਤੇ ਅਰਾਜਕਤਾ ਨੇ ਸ਼ਾਹਜਹਾਨ ਨੂੰ ਇੱਕ ਚੰਗਾ ਮੌਕਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਉਸਨੇ ਮਹਾਬਤ ਖਾਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਆਪਣੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਅਹਿਮਦਨਗਰ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਮੁਗਲਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਦੌਲਤਾਬਾਦ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਲਗਭਗ ਢਾਈ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੱਕ ਘੇਰਾ ਪਾਇਆ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਫ਼ਤਿਹ ਖ਼ਾਨ ਨੇ 1633 ਵਿੱਚ ਸੁਲਤਾਨ ਹੁਸੈਨ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਸੈਨ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਗਵਾਲੀਅਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਅਹਿਮਦਨਗਰ ਨੂੰ ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਨਾਲ ਮਿਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸਦਾ ਮਤਲਬ ਅਹਿਮਦਨਗਰ ਰਾਜ ਦਾ ਅੰਤ ਸੀ ਹਾਲਾਂਕਿ ਸ਼ਾਹਜੀ ਭੱਸਲੇ ਨੇ ਅਹਿਮਦਨਗਰ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕ ਰਾਜਵੰਸ਼ ਦੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਬੱਚੇ, ਜਿਸਦਾ ਨਾਮ ਮੁਰਤਜ਼ਾ III ਸੀ, ਦੀ ਤਰਫੋਂ ਮੁਗਲਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਨਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਉਸਨੇ 1636 ਵਿੱਚ ਉਸ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਮੁਗਲਾਂ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਬੀਜਾਪੁਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਈ।

1636 ਵਿੱਚ, ਗੋਲਕੁੰਡਾ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕ ਅਬਦੁੱਲਾ ਕੁਤੁਬ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਮੁਗਲਾਂ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਸ਼ਾਹਜਹਾਨ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਸਿੱਕੇ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਖੁਤਬਾ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ 6 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦੀ ਸਾਲਾਨਾ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਦੇਣ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਸਨੇ ਬੀਜਾਪੁਰ ਵਿਰੁੱਧ ਫੌਜੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣ ਦਾ ਵੀ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦੇ ਬਦਲੇ ਸ਼ਾਹਜਹਾਨ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗੋਲਕੁੰਡਾ ਉੱਤੇ ਰਾਜ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੱਤੀ। ਬੀਜਾਪੁਰ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕ ਦੁਆਰਾ ਮੁਗਲਾਂ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਨ 'ਤੇ, ਸ਼ਾਹਜਹਾਨ ਨੇ ਬੀਜਾਪੁਰ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸੰਧੀ 'ਤੇ ਦਸਤਖਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ। ਬੀਜਾਪੁਰ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕ ਨੇ 20 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦੀ ਸਾਲਾਨਾ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਦੇਣ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਗੋਲਕੁੰਡਾ ਵਿਰੁੱਧ ਨਾ ਤਾਂ ਫੌਜੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸ਼ਾਹ ਜੀ ਭੱਸਲੇ ਨੂੰ ਫੌਜੀ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ। ਬਦਲੇ ਵਿੱਚ, ਬੀਜਾਪੁਰ ਸੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਸੰਨ 1636 ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ਼ਾਹਜਹਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ 18 ਸਾਲ ਦੇ ਕਾਬਲ ਪੁੱਤਰ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੂੰ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਜਿੱਤੇ ਹੋਏ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ। ਗਵਰਨਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਉਸਨੇ ਮੁਗਲ ਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨਵੇਂ ਅਧੀਨ ਹੋਏ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕੀਤਾ। ਪਰ 1644 ਵਿੱਚ, ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਖੋਂ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਲਈ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਾਪਸ ਪਰਤਿਆ।

1652 ਵਿੱਚ, ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ, ਜਦੋਂ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਦੱਖਣ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਨੇ ਗੋਲਕੁੰਡਾ ਉੱਤੇ ਦੁਬਾਰਾ ਦਬਾਅ ਪਾਇਆ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਮੁਗਲਾਂ ਨੂੰ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤੀ ਸਾਲਾਨਾ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਇੱਕ ਮੌਕੇ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਸੁਲਤਾਨ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਈਸਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਮੀਰ ਜੁਮਲਾ ਨੇ ਉਸ ਨਾਲ ਝਗੜਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹਜਹਾਨ ਤੋਂ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ। ਉਸਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਉਸਨੇ ਹੈਦਰਾਬਾਦ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਗੋਲਕੁੰਡਾ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਮੁਗਲਾਂ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਸ਼ਾਸਕ ਬਣਾਇਆ, ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਮੁਹੰਮਦ

ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਇੱਕ ਧੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਲਿਆ, ਦਸ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦਾਜ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲਏ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਤਾਰਾਂ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਮੁਗਲਾਂ ਨੂੰ ਜੰਗੀ ਮੁਆਵਜ਼ੇ ਵਜੋਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੋਲਕੁੰਡਾ ਭਾਵੇਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਗਿਆ ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਕਾਇਮ ਰਹੀ। 1656 ਵਿੱਚ, ਬੀਜਾਪੁਰ ਨੂੰ ਵੀ ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਨਾਲ ਮਿਲਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕ ਆਦਿਲ ਸ਼ਾਹ ਦੂਜੇ ਨੇ ਜੰਗ ਦੇ ਮੁਆਵਜ਼ੇ ਵਜੋਂ ਡੇਢ ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੇਣ ਲਈ ਸਹਿਮਤੀ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਬਿਦਰ ਅਤੇ ਕਲਿਆਣੀ ਨੂੰ ਮੁਗਲਾਂ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤਾ।

ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਜੱਦੀ ਵਤਨ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਟਰਾਂਸ-ਆਕਸੀਆਨਾ, ਬਦਖਸ਼ਨ, ਬਲਖ, ਭੁਖਾਰਾ ਅਤੇ ਸਮਰਕੰਦ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਚੰਗੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ, ਉਸਦੇ ਰਾਜ ਦੇ ਬੇਮਿਸਾਲ ਫੌਜੀ ਸਰੋਤ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕਰਕੇ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਵਿਜੇਤਾ ਵਜੋਂ ਸ਼ਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ, ਉਸਨੂੰ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਸਾਰੇ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸਮਰਕੰਦ ਸ਼ਹਿਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਜਿੱਤ ਨੂੰ ਉਹ ਵੱਕਾਰੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਸਮਰਕੰਦ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕ ਇਮਾਮ ਕੁਲੀ ਦੇ ਭਰਾ ਨੇ ਕਾਬੁਲ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ 1639 ਵਿੱਚ ਬਾਮਿਆਨ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸ਼ਾਹਜਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋਇਆ। ਸਮਰਾਟ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਸਰਹੱਦਾਂ ਵੱਲ ਲਿਜਾਣ ਦੇ ਮੌਕੇ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਸੀ। 1646 ਵਿੱਚ, ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਫੌਜ ਭੇਜ ਕੇ ਇੱਕ ਅੰਦਰੂਨੀ ਵਿਵਾਦ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਉਜ਼ਬੇਕ ਸ਼ਾਸਕ ਦੀ ਅਪੀਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਮੁਹਿੰਮ ਦਾ ਮੁਗਲਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਲਖ ਵਿੱਚ ਗੰਭੀਰ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਝਟਕਿਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ, ਅਤੇ, ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਠੀਕ ਹੋ ਸਕਣ, ਉਜ਼ਬੇਕ ਅਤੇ ਇਰਾਨ ਦੇ ਸ਼ਾਹ ਵਿਚਕਾਰ ਗੱਠਜੋੜ ਨੇ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਕੰਧਾਰ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਈਰਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲਿਆ, ਭਾਵੇਂ ਮੁਗਲਾਂ ਨੇ ਦੂਜੇ ਸਰਹੱਦੀ ਕਸਬਿਆਂ ਉੱਤੇ ਆਪਣੀ ਪਕੜ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰ ਲਈ। ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ, ਉਸਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਏਸ਼ੀਆ ਨੀਤੀ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਅਸਫਲਤਾ ਸੀ।

ਸ਼ਾਹਜਹਾਂ 1657 ਵਿੱਚ ਗੰਭੀਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਿਮਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਸਦੇ ਚਾਰ ਪੁੱਤਰਾਂ: ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਖੋ, ਸੁਜਾ, ਮੁਰਾਦ ਅਤੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਵਿਚਕਾਰ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਹੋਈ। 1657-59 ਵਿੱਚ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਇਕਲੋਤਾ ਜੇਤੂ ਬਣਿਆ। ਫਿਰ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਆਗਰਾ ਦੇ ਕਿਲੇ ਵਿੱਚ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਮਰਾਟ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ।

6.2.3. ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ (1658-1707 ਈ.) AURANGZEB (1658-1707A.D.)

ਵਿਦਿਆਰਥੀਓ, ਸ਼ਾਹਜਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਭਾਰਤ ਦਾ ਨਵਾਂ ਸ਼ਾਸਕ ਬਣਿਆ। ਆਪਣੇ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਪਹਿਲੇ 25 ਸਾਲ ਉਹ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝਿਆ ਰਿਹਾ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਕੱਟੜ ਧਾਰਮਿਕ ਨੀਤੀ ਦੇ ਮੱਦੇਨਜ਼ਰ ਤਿੰਨ ਵੱਡੀਆਂ ਬਗ਼ਾਵਤਾਂ ਹੋਈਆਂ: ਯੂ.ਪੀ. ਵਿੱਚ ਮਥੁਰਾ ਦੀ ਜਾਟ ਕਿਸਾਨੀ। 1669 ਵਿੱਚ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕੀਤੀ; 1672 ਵਿੱਚ ਨਾਰਨੋਲ ਵਿੱਚ ਸਤਨਾਮੀ ਸੰਪਰਦਾ ਦੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਉਭਾਰ ਹੋਇਆ; ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ 1675 ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਫਾਂਸੀ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। 1667 ਵਿੱਚ, ਉਸਦੇ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਸਰਹੱਦ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਕੱਟੜਪੰਥੀ ਮੁਸਲਿਮ ਯੂਸਫਜ਼ਈ ਅਫਗਾਨ ਕਬੀਲੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨਾਲ ਉੱਠੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਨੇ ਸਿੰਧ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੇ ਮੁਗਲ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ 'ਤੇ ਛਾਪਾ ਮਾਰਿਆ। ਸਭ ਤੋਂ ਲੰਮੀ ਵਿਦਰੋਹ, ਹਾਲਾਂਕਿ, ਰਾਜਪੂਤ ਵਿਦਰੋਹ ਸੀ, ਜੋ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੁਆਰਾ ਮਾਰਵਾੜ ਰਾਜ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸ਼ਾਸਕ ਦੇ ਮਰਨ

ਉਪਰੰਤ ਪੁੱਤਰ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਥਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸਲਾਮ ਵਿੱਚ ਬਦਲਣ ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਨਾਲ ਜ਼ਬਤ ਕਰਨ ਦੁਆਰਾ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਬਗ਼ਾਵਤ ਮੇਵਾੜ ਤੱਕ ਫੈਲ ਗਈ, ਅਤੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੂੰ ਖੁਦ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਨਾਲ ਲੜਨ ਲਈ ਅਜਮੇਰ ਜਾਣਾ ਪਿਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਤੀਜੇ ਪੁੱਤਰ, ਅਕਬਰ (1681) ਨਾਲ ਮਿਲਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਅਕਬਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ ਅਜ਼ਮਾਉਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ, ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਨਾਲ ਤਾਲਮੇਲ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਗੱਦੀ ਹਥਿਆਉਣ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਦੇਖਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਜਾਅਲੀ ਪੱਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਅਕਬਰ ਅਤੇ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਮਤਭੇਦ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਦੱਖਣ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਫਾਰਸ ਨੂੰ ਭੱਜਣਾ ਪਿਆ। ਮੇਵਾੜ ਨਾਲ ਜੰਗ 1681 ਵਿੱਚ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ ਕਿਉਂਕਿ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਾਗ਼ੀ ਪੁੱਤਰ ਅਕਬਰ ਦਾ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਪਿੱਛਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ, ਜਿੱਥੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਮਰਾਠਾ ਰਾਜਾ ਸੰਭਾਜੀ ਨਾਲ ਮਿਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਜੇਧਪੁਰ 27 ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਰਿਹਾ, ਅਤੇ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਬਾਅਦ ਆਪਣੇ ਜੱਦੀ ਰਾਜ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ।

ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਆਖਰੀ 25 ਸਾਲ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਏ। ਉਹ ਦੱਖਣ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੀ ਰਣਨੀਤਕ ਮਹੱਤਤਾ ਅਤੇ ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਜ਼ਰੂਰਤ ਦੇ ਕਾਰਨ ਦੱਖਣ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਜਿੱਤ ਦਾ ਵਕੀਲ ਸੀ। ਦੱਖਣ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਵਜੋਂ ਆਪਣੇ ਦੋ ਕਾਰਜਕਾਲ (1636-44 ਅਤੇ 1653-57) ਦੌਰਾਨ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਬੀਜਾਪੁਰ ਅਤੇ ਗੋਲਕੁੰਡਾ ਵਿਰੁੱਧ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਫਲ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਉਸ ਲਈ ਬਹੁਤ ਮਦਦਗਾਰ ਸਾਬਤ ਹੋਈਆਂ, ਜਦੋਂ ਉਹ 1658 ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣ ਗਿਆ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਦੱਖਣ ਤੋਂ ਉਸਦੀ ਗੈਰਹਾਜ਼ਰੀ ਦਾ ਬੇਲੋੜਾ ਫਾਇਦਾ, ਬੀਜਾਪੁਰ ਅਤੇ ਗੋਲਕੁੰਡਾ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨ ਨੇ ਦੁਬਾਰਾ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਨਾਲ ਹੀ, ਮਰਾਠਾ, ਸ਼ਿਵਾਜੀ ਨੇ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਜ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਦੋਂ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਪੂਰੇ ਦੱਖਣ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਲਈ ਤੁਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮਰਾਠਿਆਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਲਈ, ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਸੀ ਕਿ ਬੀਜਾਪੁਰ ਅਤੇ ਗੋਲਕੁੰਡਾ ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਇੱਕ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੇ ਮਰਾਠਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਇਹ ਦਲੀਲ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਰਾਜ ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਨਾਲ ਮਿਲਾਏ ਗਏ ਸਨ, ਤਾਂ ਮਰਾਠੇ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਕਰਨਗੇ। ਇਸ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਉਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਜੋੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕ ਸ਼ੀਆ ਸਨ ਜੋ ਅੱਬਾਸਾਈਦ-ਖਲੀਫਾ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕ ਪ੍ਰਤੀ ਮਾਮੂਲੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਰੱਖਦੇ ਸਨ।

ਬੀਜਾਪੁਰ 1657 ਦੀ ਸੰਧੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਰਾਜਾ ਜੈ ਸਿੰਘ ਨੂੰ 1665-66 ਵਿੱਚ ਬੀਜਾਪੁਰ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਬੀਜਾਪੁਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ। ਅਗਲੇ ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ, ਮੁਗਲਾਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ੀਆ ਰਾਜਾਂ ਉੱਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਪਰ ਰਾਜ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਹੇ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਸਥਿਤੀ ਉਦੋਂ ਬਦਲ ਗਈ ਜਦੋਂ 1672 ਵਿੱਚ ਆਦਿਲ ਸ਼ਾਹ ਦੂਜੇ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਚਾਰ ਸਾਲ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸਿਕੰਦਰ ਆਦਿਲ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਬਣਾਇਆ। ਸੁਲਤਾਨ, ਨਾਬਾਲਗ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਆਪਣੇ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ। ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਅਰਥਾਤ, ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸਮੂਹਾਂ ਨੇ ਰਾਜ-ਗੱਦੀ ਦੀ ਸੱਤਾ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਰਾਜ ਦੀ ਬਦਹਾਲੀ ਹੋਈ। ਮੁਗਲਾਂ ਨੇ ਇਸਦਾ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾਇਆ ਅਤੇ 1676 ਵਿਚ ਬੀਜਾਪੁਰ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਪਰ ਕੋਈ ਨਤੀਜਾ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਿਆ।

ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਖੁਦ ਦੱਖਣ ਪਹੁੰਚਣ ਤੱਕ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮੁਗਲਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸਫਲਤਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਅਕਬਰ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ 1682 ਵਿੱਚ ਦੱਖਣ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਆਜ਼ਮ ਨੂੰ ਬੀਜਾਪੁਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਉਤਾਰਿਆ। ਆਜ਼ਮ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਵੀ ਜੁਲਾਈ 1686 ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਥੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਸਤੰਬਰ 1686 ਵਿੱਚ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਸਮਰਪਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸਿਕੰਦਰ ਆਦਿਲ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਪੈਨਸ਼ਨ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਬੀਜਾਪੁਰ ਨੂੰ ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਨਾਲ ਮਿਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਆਦਿਲ ਸ਼ਾਹੀ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬੀਜਾਪੁਰ ਮੁਗਲ ਸੂਬਾਈ ਗਵਰਨਰ ਦੀ ਸੀਟ ਬਣ ਗਿਆ।

ਉਸ ਸਮੇਂ ਗੋਲਕੁੰਡਾ 'ਤੇ ਅਬਦੁੱਲਾ ਹਸਨ ਕੁਤਬ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਸ਼ੀਆ ਸੀ, ਉਸਨੇ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਮੰਤਰੀਆਂ, ਮਦੰਨਾ ਅਤੇ ਅਕੰਨਾ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਜੋ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਮਰਾਠਿਆਂ ਨਾਲ ਹੱਥ ਮਿਲਾਇਆ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਅਬਦੁੱਲਾ ਕੁਤਬ ਸ਼ਾਹ ਸ਼ਿਵਾਜੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸੰਭਾਜੀ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਮਦਦ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। 1685 ਦੇ ਮੁਗਲ ਹਮਲੇ ਦੌਰਾਨ ਅਬਦੁੱਲਾ ਵੱਲੋਂ ਸਿਕੰਦਰ ਆਦਿਲ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਵੱਡੀ ਫੌਜੀ ਮਦਦ ਦੇਣ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਵੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਪ੍ਰਿੰਸ ਮੁਅਜ਼ਮ ਨੂੰ ਗੋਲਕੁੰਡਾ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਅਬਦੁੱਲਾ ਨੇ ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਗੋਲਕੁੰਡਾ ਦੇ ਕਿਲੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਨ ਲਈ। ਉਸਨੇ ਸੰਧੀ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਪਰ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਕਿਸੇ ਸੰਧੀ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅੱਠ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੀ ਘੇਰਾਬੰਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਅਬਦੁੱਲਾ ਨੇ ਮੁਗਲਾਂ ਅੱਗੇ ਆਤਮ ਸਮਰਪਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਦੌਲਤਾਬਾਦ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਮਰ ਭਰ ਲਈ ਪੈਨਸ਼ਨ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਗੋਲਕੁੰਡਾ ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਬੀਜਾਪੁਰ ਅਤੇ ਗੋਲਕੁੰਡਾ ਦੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ ਨੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੁਆਰਾ ਦੱਖਣ ਦੀ ਜਿੱਤ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਸ਼ਿਵਾਜੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਮਰਾਠਿਆਂ ਦੀ ਨਵੀਂ-ਉਭਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਜੇ ਵੀ ਉਸ ਲਈ ਇੱਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਚੁਣੌਤੀ ਸੀ। ਸ਼ਿਵਾਜੀ ਨੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਬੀਜਾਪੁਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਆਪਣੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਸਫਲਤਾ ਤੋਂ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ, ਸ਼ਿਵਾਜੀ ਨੇ ਮੁਗਲ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸਨੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੂੰ ਮੁਗਲ ਸਰਹੱਦਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਮਰਾਠਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਉਭਾਰ ਤੋਂ ਚਿੰਤਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਲਈ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਦੱਖਣ ਦੇ ਮੁਗਲ ਗਵਰਨਰ ਸ਼ਾਇਸਤਾ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਉਸ ਨੂੰ ਫੜਨ ਲਈ ਭੇਜਿਆ। ਪਰ ਸ਼ਾਇਸਤਾ ਖ਼ਾਨ ਸ਼ਿਵਾਜੀ ਨੂੰ ਫੜਨ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਪੁਣੇ ਵਿਖੇ ਆਰਾਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਸ਼ਿਵਾਜੀ ਉਸ 'ਤੇ ਅਚਾਨਕ ਰਾਤ ਦਾ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਭੱਜ ਗਿਆ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਰਾਜਾ ਜੈ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸ਼ਿਵਾਜੀ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ। ਜੈ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ਼ਿਵਾਜੀ ਨੂੰ ਪੁਰੰਧਰ ਦੀ ਸੰਧੀ 'ਤੇ ਦਸਤਖਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਕਿਲਿਆਂ ਦਾ 3/4 ਹਿੱਸਾ ਸਮਰਪਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸ਼ਿਵਾਜੀ ਨੇ 1666 ਵਿੱਚ ਆਗਰਾ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਕੈਦ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਉਹ ਆਗਰਾ ਤੋਂ ਭੱਜਣ ਵਿੱਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ 1670 ਵਿੱਚ ਮੁਗਲਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। 1674 ਵਿੱਚ, ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਤਾਜਪੋਸ਼ੀ ਕਰਵਾਈ ਅਤੇ ਰਾਏਗੜ੍ਹ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾਇਆ। ਸ਼ਿਵਾਜੀ ਦੀ ਮੌਤ 1680 ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਸੀ ਪਰ ਆਪਣੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਅਸਮਰੱਥ ਪੁੱਤਰ, ਸੰਭੂਜੀ, ਜਿਸਨੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਵਿਦਰੋਹੀ ਪੁੱਤਰ, ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਪਨਾਹ ਦਿੱਤੀ, ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦਾ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਕ੍ਰੋਧ ਨੂੰ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ 1682 ਵਿੱਚ ਦੱਖਣ

ਪਹੁੰਚਿਆ ਅਤੇ 1689 ਵਿਚ ਸੰਭੂਜੀ ਨੂੰ ਫੜਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਸੰਭੂਜੀ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸਾਹੂ ਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਸਾਹੂ ਨੂੰ 7000 ਦਾ ਮਨਸਾਬ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਚੰਗਾ ਸਲੂਕ ਕੀਤਾ। ਇਸਨੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੁਆਰਾ ਦੱਖਣ ਦੀ ਜਿੱਤ ਪੂਰੀ ਕੀਤੀ। ਪਰ, ਉਸਦੀ ਸਫਲਤਾ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਰਹੀ। ਮਰਾਠਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਾਤ ਭੂਮੀ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇੱਕ ਤਾਕਤ ਵਜੋਂ ਉੱਠੇ। ਮਰਾਠਾ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਪਹਿਲਾਂ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਸਦੀ ਵਿਧਵਾ ਤਾਰਾ ਬਾਈ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਹ ਯੁੱਧ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਮੌਤ ਤੱਕ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ। ਗੋਲਕੁੰਡਾ ਅਤੇ ਬੀਜਾਪੁਰ ਤੋਂ ਜੰਗੀ ਲੁੱਟ ਦੱਖਣ ਦੀਆਂ ਜੰਗਾਂ ਦੇ ਆਖਰੀ ਪੜਾਅ ਦੀ ਲਾਗਤ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਨਾਕਾਫੀ ਸੀ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਮਰਾਠਿਆਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਮਰਾਠਿਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਆਪਣੀ ਅਸਫਲਤਾ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਮਰ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਦੱਖਣ ਨੀਤੀ ਆਖਰਕਾਰ ਅਸਫਲ ਹੋ ਗਈ।

6.2.4 ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ।

1. ਮਲਿਕ ਅੰਬਰ ਕੌਣ ਸੀ?

---

2. ਮਦਨਾ ਅਤੇ ਅਕਾਨਾ ਕੌਣ ਸਨ?

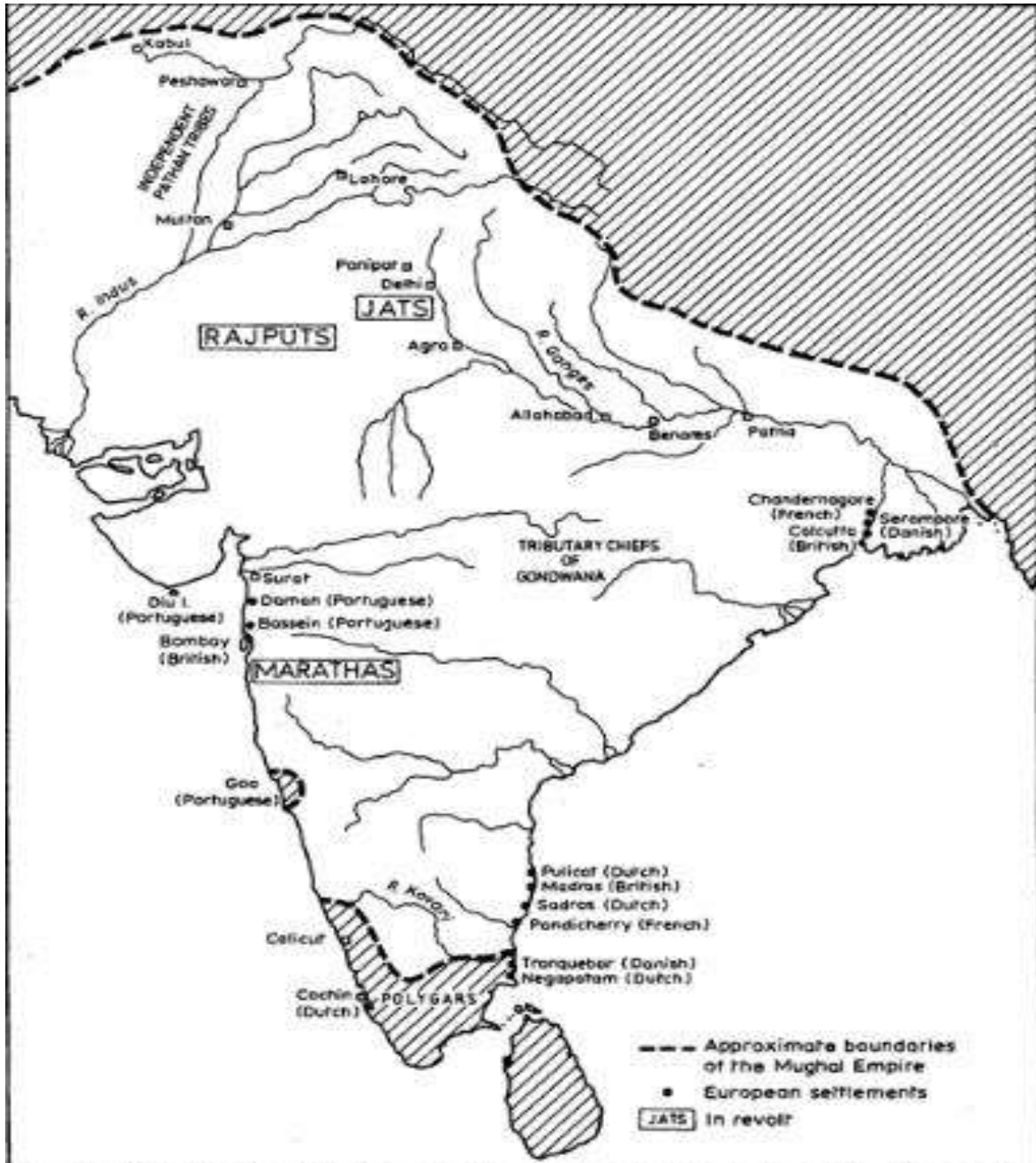
3. ਮੀਰ ਜੁਮਲਾ ਕੌਣ ਸੀ?

---

4. ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੁਆਰਾ ਬੀਜਾਪੁਰ ਅਤੇ ਗੋਲਕੁੰਡਾ ਨੂੰ ਕਦੋਂ ਮਿਲਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ?

The Mughal Empire at the end of the seventeenth century¹

6.3 ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਪਤਨ DECLINE OF MUGHAL EMPIRE

ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਨੇ ਲਗਭਗ ਤਿੰਨ ਸਦੀਆਂ ਤੱਕ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਹਿੱਸੇ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ, ਪਰ 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਤੱਕ ਇਸਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਵੱਕਾਰ ਵਿੱਚ ਭਾਰੀ ਗਿਰਾਵਟ ਆਈ। ਖੇਤਰੀ ਨੀਤੀਆਂ ਦੇ ਪਤਨ ਅਤੇ ਉਭਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਤੀਬਰਤਾ ਨਾਲ ਬਹਿਸ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵੀ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਮੁਗਲ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਪਹਿਲੂ ਨਾਲੋਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਰਾਏ ਵਧੇਰੇ ਤਿੱਖੀ ਤੌਰ

¹ S.A.A.Rizvi, *The Wonder That Was India*, Vol.II, London: Sidgwick & Jackson, 1987,p.147.

'ਤੇ ਵੰਡੀ ਗਈ ਹੈ। ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਪਤਨ ਬਾਰੇ ਹਰੇਕ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖਰੇ ਸਿਧਾਂਤ ਹਨ ਅਤੇ ਮੁੱਖ ਸਿਧਾਂਤ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਨ:

ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਤੀਸ਼ ਚੰਦਰ ਦੁਆਰਾ ਮੁਗਲ ਕੋਰਟ ਦੀਆਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ (1707-40) (1959) ਵਿੱਚ ਅੱਗੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਥੀਸਿਸ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਸੰਕਟ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸੀ ਜੋ ਮੁਗਲ ਰਾਜ ਲਈ ਫੌਜਾਂ, ਘੋੜਿਆਂ ਅਤੇ ਘੋੜਸਵਾਰਾਂ ਦੀ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਮਨਸਬਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜਗੀਰਾਂ (ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਮਾਲੀਏ ਦਾ ਕੰਮ) ਅਲਾਟ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ, ਸਬਦ ਮਨਸਬ (ਦਫ਼ਤਰ, ਅਹੁਦਾ, ਦਰਜਾ) ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਅਧਿਕਾਰਤ ਲੜੀ ਵਿੱਚ ਇਸਦੇ ਧਾਰਕ (ਮਨਸਬਦਾਰ) ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਸੰਕਟ ਨੇ ਜਗੀਰਾਂ ਦੀ ਉਪਲਬਧਤਾ ਅਤੇ ਜਗੀਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਵਧਦੀ ਗਿਣਤੀ (ਜਗੀਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਦਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਮਨਸਬਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜਗੀਰਦਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ) ਵਿਚਕਾਰ ਬੇਮੇਲਤਾ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ, ਜੋ ਕਿ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਦੱਖਣ ਨੀਤੀ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਡੇਕਨ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ, ਮਰਾਠਿਆਂ ਅਤੇ ਦੱਕਨੀਆਂ ਦੇ ਮੁਗਲ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਨਾਲ, ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਜਗੀਰਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਮਾਲੀਏ ਦੀ ਅਸਲ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਗਿਰਾਵਟ ਅਤੇ ਮਹਿੰਗਾਈ ਦੇ ਮਾੜੇ ਨਤੀਜੇ ਜਿਸ ਨੇ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸਰੋਤਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾ ਦਿੱਤਾ। ਜੇ.ਐਫ. ਰਿਚਰਡਜ਼ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਖਾਲਸਾ ਜ਼ਮੀਨ (ਕਰਾਊਨ ਲੈਂਡ) ਦੇ ਵਿਸਤਾਰ ਕਾਰਨ ਜਗੀਰ ਵਿੱਚ ਸੌਂਪੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਜ਼ਮੀਨ ਘਟ ਗਈ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਉਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਦੱਖਣੀ ਸਰਹੱਦ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਕੇ ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਇਹ ਵੀ ਦਲੀਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਦੱਖਣ (ਮਰਾਠਾ, ਗੋਂਡ, ਬੇਦਾਰ ਜਾਂ ਤੇਲਗੂ ਮੁਖੀਆਂ) ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂ ਯੋਧੇ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਨੂੰ ਸਮਰਥਨ ਜਾਂ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਅਥਰ ਅਲੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੇਪਰ, “ਸੱਤਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਕੁਲੀਨਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ” ਵਿੱਚ ਸਤੀਸ਼ ਚੰਦਰ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਅਤੇ ਮਾਤਰਾਤਮਕ ਸਮਰਥਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ। ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਢਹਿ ਜਾਣ ਨਾਲ ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਪਤਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵੀ ਪੂਰੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।

ਅਥਰ ਅਲੀ (“ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਗੁਜ਼ਰਨਾ: ਮੁਗਲ ਕੇਸ” , ਮਾਡਰਨ ਏਸ਼ੀਅਨ ਸਟੱਡੀਜ਼, ਭਾਗ 9, ਨੰ. 3, 1975: ਕੈਂਬਰਿਜ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪ੍ਰੈੱਸ) ਨੇ “ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਅਸਫਲਤਾ” ਨੂੰ ਇਸਲਾਮੀ ਅਯੋਗਤਾ ਦੇ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਵਜੋਂ ਸੂਚੀਬੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਪਣੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਕ ਸਮਰੱਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਜਾਂ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਗਠਨ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੁਗਲ ਫੌਜ ਦੇ ਅੰਦਰ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਕਾਢ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਯੂਰਪ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ, ਭਾਰਤ ਨੇ ਨਵੇਂ ਤੋਪਖਾਨੇ ਦੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨੂੰ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਸੁਚੇਤ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਦੇਖੀ: ਮਸਕਟ ਅਤੇ ਬੰਦੂਕਾਂ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣਾ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ ਹੀ ਰਿਹਾ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਕੋਈ ਛੂਹ ਨਹੀਂ ਸੀ; ਅਤੇ ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ 1700 ਤੱਕ ਇਹ ਲਗਭਗ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੁਰਾਣੀ ਹੋ ਗਈ। ਮੁਗਲਾਂ ਨੇ ਤਲਵਾਰ ਨਾਲ ਚੱਲਣ ਵਾਲੇ ਘੋੜਸਵਾਰਾਂ 'ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਕਰਨਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ ਜਦੋਂ ਇਸ ਦੇ ਦਿਨ ਲੰਬੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਨੇ ਮੁਗਲਾਂ ਦੀ ਫੌਜੀ ਤਾਕਤ ਅਤੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਅਤੇ ਅਫਗਾਨ ਵਰਗੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਬਾਹਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯੋਗਤਾ 'ਤੇ ਬੁਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ।

ਪੀਟਰ ਹਾਰਡੀ ਸੁਝਾਅ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫੌਜੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਇਮਾਰਤ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਕਾਰਕ ਅਨੁਮਾਨਿਤ ਮਾਲੀਆ (ਜਾਮਾ) ਅਤੇ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਮਾਲ (ਹਾਸਿਲ) ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸਲਈ

ਲੋੜੀਂਦੀ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਟੁਕੜੀਆਂ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਸਮਰਥਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਨਸਬਦਾਰਾਂ ਦੀ ਅਸਮਰੱਥਾ ਸੀ। ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਪਤਨ ਵੱਲ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਸੰਕਟ ਦੀ ਥਿਊਰੀ ਅਲੀਗੜ੍ਹ ਸਕੂਲ (ਹਬੀਬ, ਅਥਰ ਅਲੀ ਆਦਿ), ਪੀਅਰਸਨ ਅਤੇ ਰਿਚਰਡਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੈ। ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਸਮਕਾਲੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਅਨੁਮਾਨਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ. ਅਬੁਲ ਫਜ਼ਲ, ਮਾਮੂਰੀ, ਭੀਮ ਸੇਨ ਅਤੇ ਖਾਫੀ ਖਾਨ।

ਇਰਫਾਨ ਹਬੀਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਲਾਸਿਕ ਰਚਨਾ, ਮੁਗਲ ਭਾਰਤ ਦੀ ਖੇਤੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ, ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਖੇਤੀ ਟੈਕਸਾਂ ਦੀ ਸ਼ੋਸ਼ਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਿਆ, ਹਾਕਮ ਜਮਾਤ (ਜਗੀਰਦਾਰਾਂ), ਖ਼ਾਨਦਾਨੀ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਜਮਾਤਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਅਤੇ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਅਤੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੇ ਤਿੰਨ-ਪੱਖੀ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਿਆ। (ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ) ਅਤੇ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰ (ਖ਼ੁਦ ਖਸਤ ਅਤੇ ਪਾਹੀ ਖਸਤ), ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਕਿਸਾਨ ਵਿਦਰੋਹ ਹੋਏ। ਅਜਿਹੇ ਖੇਤੀ ਵਿਦਰੋਹ ਦੇ ਕੁਝ ਗੰਭੀਰ ਨਤੀਜੇ ਨਿਕਲੇ। ਇਸ ਨੇ ਮੁਗਲ ਰਾਜ ਦੇ ਆਧਾਰ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸਿਸਟਮ ਦੀ ਉਤਪਾਦਕਤਾ ਵਧਾਉਣ ਜਾਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੋਂ ਮਾਲੀਆ ਕੱਢਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਖੇਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਗਾੜ ਨੇ ਕੇਂਦਰੀਕਰਨ ਦੀ ਕੀਮਤ 'ਤੇ ਖੇਤਰੀਵਾਦ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਖੇਤਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਢਾਂਚੇ ਦਾ ਰਾਹ ਪੱਧਰਾ ਕੀਤਾ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੁਜ਼ੱਫਰ ਆਲਮ ਨੇ ਅਵਧ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਦਲੀਲ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਇਹ ਆਮ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦੇ ਮੱਦੇਨਜ਼ਰ ਸੀ ਕਿ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਉੱਠਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਤ ਪਾਇਆ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਵੱਧ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਉਤਪਾਦਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ।

ਖੇਤੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਦੇ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਨਤੀਜੇ ਦੇ ਨਾਲ ਕੁਲੀਨ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਧੜੇਬੰਦੀ ਅਤੇ ਮਤਭੇਦ ਦੇ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਤੀਸ਼ ਚੰਦਰ ਨੇ ਮੁਗਲ ਕੋਰਟ (1707-40) ਵਿੱਚ ਪਾਰਟੀਆਂ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਕਲਾਸਿਕ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਦਲੀਲ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਕਿਵੇਂ 1707 ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਇੱਕ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਰਈਸ ਸਿਸਟਮ ਨੂੰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਤੰਗ ਸਵਾਰਥ ਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਅੱਗੇ ਰੱਖਿਆ। ਕੁਲੀਨਤਾ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧੜਿਆਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਤੁਰਾਨੀ ਧੜੇ (ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਤੋਂ), ਇਰਾਨੀ ਸਮੂਹ (ਪਰਸ਼ੀਆ) ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੀ ਇੱਕ ਡਿਗਰੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਰਹੀ ਸੀ ਪਰ 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਇੱਕ ਵਿਆਪਕ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਦੁਆਰਾ ਵਿਗਾੜ ਗਿਆ, ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਸਤੀਸ਼ ਚੰਦਰ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਸੰਕਟ ਕਿਹਾ ਹੈ।

ਜੇ.ਐਫ. ਰਿਚਰਡਸ, ਐਮ.ਐਨ. ਪੀਅਰਸਨ ਅਤੇ ਪੀਟਰ ਹਾਰਡੀ ਨੇ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਪਤਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਦੱਖਣ ਅਤੇ ਮਰਾਠਿਆਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ। ਜੇ.ਐਨ. ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਵਿੱਚ, ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਾਰਕ, ਅਰਥਾਤ, ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਿਮ ਮਤਭੇਦ ਬਾਰੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ: ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਨੀਤੀ ਨੇ ਇੱਕ ਹਿੰਦੂ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਭੜਕਾਇਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਉਸਦੇ ਪੂਰਵਜਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇੰਨੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਬਣਾਈ ਗਈ ਸੀ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਐਸ.ਆਰ. ਸ਼ਰਮਾ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਕੈਰਨ ਲਿਓਨਾਰਡ (1979) ਨੇ ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਪਤਨ ਦਾ 'ਮਹਾਨ ਫਰਮ' ਸਿਧਾਂਤ ਦਿੱਤਾ, ਜੋ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ (ਖੰਡ 21, ਨੰ.2) ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਸਵਦੇਸ਼ੀ ਬੈਂਕਿੰਗ ਫਰਮਾਂ ਜਾਂ 'ਮਹਾਨ ਫਰਮਾਂ' ਮੁਗਲ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਸਨ, ਅਤੇ ਇਹ ਕਿ ਮਹਾਨ ਰਈਸ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਅਧਿਕਾਰੀ 'ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੈਂਕਿੰਗ ਫਰਮਾਂ' ਤੇ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਨ। ਅਤੇ

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਗਲਾਂ ਤੋਂ ਭਾਰਤੀ ਉਪ-ਮਹਾਂਦੀਪ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੱਕ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ 'ਮਹਾਨ ਫਰਮਾਂ' ਦੀ ਮੇੜ, ਕਰਜ਼ਾ ਅਤੇ ਵਪਾਰ ਦੇਵੇਂ, ਨੇ ਇਸਦੇ ਦੀਵਾਲੀਆਪਨ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਪਤਨ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਸਾਮਰਾਜੀ ਗਿਰਾਵਟ ਦੀ ਮਿਆਦ ਖੇਤਰੀ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਪੱਧਰਾਂ 'ਤੇ ਮਾਲੀਆ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਬੈਂਕਿੰਗ ਫਰਮਾਂ ਦੀ ਵਧਦੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਦੇ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀ ਹੈ, ਕੇਂਦਰੀ ਮੁਗਲ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਗਾਤਾਰ ਕਰਜ਼ੇ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦੇਣ ਲਈ। ਇਹ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ 1650 ਤੋਂ 1750 ਤੱਕ ਵਧ ਗਈ, ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ ਬੈਂਕਰਾਂ ਨੂੰ, ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਪੂਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਅਹੁਦਿਆਂ 'ਤੇ ਲਿਆਂਦਾ।

ਮੌਜੂਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਪਤਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਰਾਜਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ, ਮਨਸਬਦਾਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਟੁੱਟਣ, ਨਵੇਂ ਸਥਾਪਿਤ ਖੇਤਰੀ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਤੋਂ ਚੁਣੌਤੀਆਂ, ਉੱਚ ਦਰਜੇ ਦੀ ਮਹਿੰਗਾਈ, ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਕਾਰਕ, ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਮੁਗਲਾਂ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਅਤੇ ਕਥਿਤ ਫਿਰਕੂ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ (1658-1707) ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਅਤੇ ਮਰਾਠਿਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਨੇ ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਪਰਜਾ ਵਿੱਚ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧ ਨੂੰ ਭੜਕਾਇਆ ਸੀ। ਮੁਗਲਾਂ ਦੀ ਆਪਣੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਅਤੇ ਫੌਜੀ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲਤਾ, ਨਵੇਂ ਸਥਾਪਿਤ ਖੇਤਰੀ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੀਆਂ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਅਤੇ ਮੁਗਲ ਰਾਜ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰੱਥਾ ਨੇ 1707 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਪਤਨ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਇੱਕ ਸੰਸਥਾਗਤ ਅਸਫਲਤਾ ਵੀ ਸੀ, ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਫੌਜ ਦਾ ਪਤਨ, ਜਿਸਦੀ ਅਖੰਡਤਾ ਅਤੇ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਧੜੇਬੰਦੀ, ਉਤਰਾਧਿਕਾਰ ਦੇ ਝਗੜਿਆਂ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੀ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੁਆਰਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇੱਕ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਟੈਕਸਾਂ ਦੇ ਵਧਦੇ ਬੋਝ ਅਤੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਪੂਰੇ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿੱਚ ਜ਼ਮੀਂਦਾਰ-ਕਿਸਾਨ ਵਿਦਰੋਹ ਨੂੰ ਗਿਰਾਵਟ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਕਾਰਨ ਵਜੋਂ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ।

6.3.1 ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ ॥

1. 'ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਸੰਕਟ' ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ?

---

2. ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਪਤਨ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਦੋ ਕਾਰਕਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਬਣਾਓ।

---

3. ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਪਤਨ ਬਾਰੇ 'ਮਹਾਨ ਫਰਮਾਂ' ਸਿਧਾਂਤ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦਾ ਨਾਮ ਦੱਸੋ?

---

4. ਮੁਗਲ ਕੋਰਟ (1707-40) ਪੁਸਤਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਕਿਸਨੇ ਲਿਖੀ?

6.4 ਮਰਾਠਿਆਂ ਦਾ ਉਭਾਰ RISE OF THE MARATHAS

ਵਿਦਿਆਰਥੀਓ, ਸ਼ਿਵਾਜੀ ਦੇ ਬਾਅਦ ਦੇ ਉਭਾਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਪਿਛੋਕੜ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਭੱਸਲੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕਿੰਗ ਮੇਕਰ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਜੇ ਬਣਨ ਲਈ ਕਿਵੇਂ ਚਲੇ ਗਏ। ਆਓ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਚਰਚਾ ਕਰੀਏ।

ਮਰਾਠੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਪਹਾੜੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਹਨ ਜਿਸਨੂੰ ਹੁਣ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਭੂਗੋਲ ਨੇ ਇਸਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਢਾਲਣ ਵਿੱਚ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ। ਉੱਤਰ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਵਗਦੀਆਂ ਸਹਿਆਦਰੀ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਅਤੇ ਪੂਰਬ ਤੋਂ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਵਗਦੀਆਂ ਸਤਪੁਰਾ ਅਤੇ

ਵਿੰਧਿਆ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਦੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਘਿਰਿਆ, ਗੋਦਾਵਰੀ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਨਦੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸੁਰੱਖਿਅਤ, ਇਸ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭੂਗੋਲਿਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਟੁੱਟੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਨੇ ਕੁਦਰਤੀ ਕਿਲ੍ਹੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਜੋ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਅਭੁੱਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸਨ। ਹਮਲਿਆਂ ਦੇ ਸਮੇਂ, ਮਰਾਠਿਆਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆਤਮਕ ਕਵਰ ਪਾਇਆ ਅਤੇ ਪਹਾੜੀ ਖੇਤਰਾਂ ਨੇ ਮਰਾਠਿਆਂ ਲਈ ਗੁਰੀਲਾ ਯੁੱਧ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਫਲਤਾਪੂਰਵਕ ਅਪਣਾਇਆ। ਹਮਲਾਵਰ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਅਚਾਨਕ ਹਮਲਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸਨ। ਨਾਲ ਹੀ, ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਕੱਚੀ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਉਤਪਾਦਕ ਮਿੱਟੀ, ਇਸਦੀ ਬੇਲੋੜੀ ਅਤੇ ਘੱਟ ਬਾਰਿਸ਼ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਮਾਮੂਲੀ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੇ ਮਰਾਠਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਲਈ ਸਖ਼ਤ ਸੰਘਰਸ਼ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਮਰਾਠਿਆਂ ਨੂੰ ਸਰਗਰਮ, ਮਿਹਨਤੀ, ਬਹਾਦਰ, ਲੜਾਕੂ, ਸਾਦਾ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਆਦਤਾਂ ਅਤੇ ਟੀਚਾ ਅਧਾਰਤ। ਮਰਾਠਿਆਂ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਥੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਆਰਥਿਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਕੋਈ ਜਮਾਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਮਰਾਠਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਬਰਾਬਰੀ, ਸਵੈ-ਮਾਣ ਅਤੇ ਏਕਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਿੱਤੀ।

15ਵੀਂ ਅਤੇ 16ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਵੀ ਮਰਾਠਿਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚੀ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮਰਾਠੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸੁਧਾਰਕਾਂ ਜਿਵੇਂ ਏਕਨਾਥ, ਹਿਮਾਦਰੀ, ਵਾਮਨ ਪੰਡਿਤ, ਗਿਆਨੇਸ਼ਵਰ, ਚੱਕਰਧਰ, ਤੁਕਾਰਾਮ, ਰਾਮਦਾਸ ਅਤੇ ਹੋਰਾਂ ਨੇ ਦੱਖਣ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਖਿੰਡੇ ਹੋਏ ਮਰਾਠਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂ ਚੇਤਨਾ ਲਿਆਂਦੀ। ਮਰਾਠਿਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਸਾਂਝੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਮਰਾਠੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਸਾਂਝਾ ਧਰਮ, ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੁਧਾਰਕਾਂ ਨੇ ਮਰਾਠਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ, ਦੇਸ਼, ਰਾਸ਼ਟਰ ਅਤੇ ਧਰਮ 'ਤੇ ਮਾਣ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਨੇ ਮਰਾਠਿਆਂ ਵਿਚ ਏਕਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ।

ਤਾਲੀਕੋਟ ਦੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਲੜਾਈ (22 ਜਨਵਰੀ, 1565) ਨੇ ਵਿਜੇਨਗਰ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਪਤਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ, ਜੋ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਗੜ੍ਹ ਦੇ ਆਖਰੀ ਗੜ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਵਿਸਤਾਰ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਦੇ ਸੈਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਬਚਿਆ ਰਿਹਾ। ਦੱਖਣ, ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਹਿੰਦੂ ਰਾਸ਼ਟਰ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਣ ਲਈ ਛੱਤਰਪਤੀ ਸ਼ਿਵਾਜੀ ਲਈ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇ ਸਰੋਤ ਵਜੋਂ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਤਾ ਵੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਖੇਤਰ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਏਕੀਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸੀ। 17ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੌਰਾਨ ਕਈ ਅਹਿਮ ਮੁਸਲਿਮ ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਪਤਨ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਦੋ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੀਆ ਮੁਸਲਮਾਨ ਰਾਜ - ਬੀਜਾਪੁਰ ਅਤੇ ਗੋਲਕੁੰਡਾ ਅਜੇ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਪਰ 17ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਉਹ ਵੀ ਟੁੱਟਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਗਿਰਾਵਟ ਅਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਕਲੇਸ਼ ਸ਼ਿਵਾਜੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਮਰਾਠਿਆਂ ਦੀ ਵਧ ਰਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ।

ਸ਼ਿਵਾਜੀ ਦੇ ਉਭਾਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਮਰਾਠਿਆਂ ਨੇ ਬਾਹਮਣੀ ਰਾਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ, ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਵੀ ਆਪਣੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੁਆਰਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਫੌਜੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਤਜਰਬਾ ਹਾਸਲ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਮਰਾਠਾ ਪਰਿਵਾਰ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੋਰੇਸ, ਘਾਟਗੇ, ਨਿੰਬਲਕਰ ਅਤੇ ਭੌਂਸਲੇ, ਜੋ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਥਾਨਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮਰਾਠਾ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਪਹਿਲਾਂ ਮਲਿਕ ਅੰਬਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਸੁਧਰੀ, ਅਤੇ ਫਿਰ ਮੁਗਲਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਲਈ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ।

17ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੌਰਾਨ ਮਰਾਠਿਆਂ ਦਾ ਉਭਾਰ, ਅਤੇ ਇੱਕ ਸੁਤੰਤਰ ਮਰਾਠਾ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਸ਼ਾਹਜੀ ਭੌਂਸਲੇ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਨੇੜਿਓਂ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਸ਼ਿਵਾਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਉਸਨੇ ਅਹਿਮਦਨਗਰ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨ ਦੀ ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਿਪਾਹੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਕੈਰੀਅਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਵੱਲ ਵਧਿਆ, ਉਸ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਾਲ ਖੇਤਰੀ ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਨਿਜ਼ਾਮਸ਼ਾਹੀ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਆਖਰੀ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਇੱਕ ਕਿੰਗਮੇਕਰ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। 1633 ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਹਜਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਹਿਮਦਨਗਰ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਇਹ 1636 ਵਿੱਚ ਬੀਜਾਪੁਰ ਰਿਆਸਤ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਇੱਥੇ ਵੀ ਉਸਨੇ ਕਾਫ਼ੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਕਰਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਜਾਗੀਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ, ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੂਨਾ ਦੀ ਆਪਣੀ ਪੁਰਾਣੀ ਜਾਗੀਰ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵਜੋਂ ਸੰਭਾਲਿਆ ਸੀ। ਅਹਿਮਦਨਗਰ ਰਾਜ ਦੇ ਸ਼ਾਹਜੀ ਨੇ ਪੂਨਾ ਜਗੀਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਅਣਗੌਲੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਪਤਨੀ ਜੀਜਾ ਬਾਈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਨਾਬਾਲਗ ਪੁੱਤਰ ਸ਼ਿਵਾਜੀ ਕੋਲ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਕਬੀਲੇ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਵਜੋਂ ਉਭਰਿਆ ਸੀ।

6.4.1. ਸ਼ਿਵਾਜੀ SHIVAJI

ਸ਼ਿਵਾਜੀ, ਮਰਾਠਿਆਂ ਦੇ ਉਭਾਰ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਇੱਕ ਬੰਨ੍ਹਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ, ਦਾ ਜਨਮ 1627 ਵਿੱਚ ਪੂਨਾ ਨੇੜੇ ਪੱਛਮੀ ਘਾਟ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਵਨੇਰੀ ਦੇ ਕਿਲੇ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਸ਼ਿਵਾਜੀ ਇੱਕ ਭਟਕਦਾ ਰਿਹਾ ਜਿਸਦਾ ਕੋਈ ਘਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸ਼ਿਵਨੇਰ ਤੋਂ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨਾਲ ਅਤੇ ਕਦੇ-ਕਦਾਈਂ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਵੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਹੂਲਤ ਦੀ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਰਹਿਣ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸ਼ਿਵਨੇਰ, ਬੀਜਾਪੁਰ, ਸ਼ਿਵਾਪੁਰ, ਅਤੇ ਸ਼ਿਵਪੱਟਨ ਕੁਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਸ਼ਿਵਾਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਨੌਂ ਸਾਲ ਬਿਤਾਏ, ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਜੀਜਾ ਬਾਈ 1636 ਵਿੱਚ ਪੂਨਾ ਵਿਖੇ ਇੱਕ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਵਾਪਸ ਪਰਤਿਆ। ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਮੁਸਕਿਲਾਂ। ਉਹ ਪੂਨਾ ਵਿਖੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ, ਇੱਕ ਸੱਚਮੁੱਚ ਇੱਕ ਖੱਤਰੀ ਔਰਤ, ਦੀ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਪਾਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਉਸਤਾਦ ਦਾਦੇਬਾ ਕੋਂਡਦੇਵ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ, ਸ਼ਿਵਾਜੀ ਇੱਕ ਮਾਹਰ ਸਿਪਾਹੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਕੁਸ਼ਲ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕ ਬਣ ਗਿਆ। ਉਹ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਤੁਕਾਰਾਮ ਅਤੇ ਰਾਮਦਾਸ ਵਰਗੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸੁਧਾਰਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਲਿਖਤਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਲਈ ਬੇਅੰਤ ਜੋਸ਼ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਮਾਤ ਭੂਮੀ ਲਈ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੇ ਸ਼ਿਵਾਜੀ ਨੂੰ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਮਰਾਠਿਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਕੌਮੀਅਤ ਵਿੱਚ ਜੋੜਨਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਮੁਸਲਿਮ ਜੁਲੇ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਨਾ ਉਸਦਾ ਮਿਸ਼ਨ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ, ਉਸਨੇ ਜਲਦੀ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਨੇਤਾ ਬਣਾ ਲਿਆ।

ਸ਼ਿਵਾਜੀ ਨੇ 18 ਸਾਲ ਦੀ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਫੌਜੀ ਕੈਰੀਅਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ 1646 ਵਿੱਚ ਬੀਜਾਪੁਰ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਕੁਝ ਕਿਲਿਆਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਲਿਆ ਅਤੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ, ਉਸਨੇ ਪੂਨਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਪਹਾੜੀ ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ- ਰਾਜਗੜ੍ਹ, ਪੁਰੰਧਰ, ਕੋਂਡਨਾ ਅਤੇ ਟੋਰਨਾ ਨੂੰ 1645 ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਕਰ ਲਿਆ। -47. 1647 ਵਿੱਚ, ਆਪਣੇ ਸਰਪ੍ਰਸਤ, ਦਾਦਾਜੀ ਕੋਂਡਾਦੇਓ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਸ਼ਿਵਾਜੀ ਆਪਣਾ ਮਾਲਕ ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਦਾ ਪੂਰਾ ਕੰਟਰੋਲ ਉਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਆ ਗਿਆ। ਪੂਨਾ ਵਿਖੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਦਾ ਸੁਤੰਤਰ ਚਾਰਜ ਸ਼ਿਵਾਜੀ ਲਈ ਬਹੁਤ ਫਾਇਦੇਮੰਦ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਜਾਗੀਰ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਦੀ

ਕਲਾ ਵਿਚ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਬਹੁਮੁੱਲਾ ਤਜਰਬਾ ਹਾਸਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਜੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸਮਾਂ ਆਉਣ 'ਤੇ ਵਿਆਪਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਵਿਚ ਘੁੰਮ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮਰੱਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਬਾਰੀਕੀ ਨਾਲ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਜੇ ਕੋਈ ਲੇਖਕ, ਉਸ ਨੂੰ ਲੇਖਕ ਦੀ ਨੈਕਰੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ; ਜੇ ਕੋਈ ਬਹਾਦਰ ਆਦਮੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਕਪਤਾਨ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਉਸਨੇ ਢੁਕਵੇਂ ਸਹਾਇਕ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਚੁਣਿਆ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤਰੱਕੀ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਕੰਮ ਲਏ। ਉਸਨੇ ਚਿੱਠੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ, ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਕੀਤੀਆਂ, ਅਕਸਰ ਵਿਆਹ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦੇਸਤੀ ਦਾ ਇਕਰਾਰਨਾਮਾ ਕੀਤਾ, ਸਮਝਾਇਆ, ਧਮਕਾਇਆ, ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤਾ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਵਰਗ-ਭੋਜਿਆ ਆਗੂ ਵਜੋਂ ਗੱਲ ਕੀਤੀ, ਜਿਸਦਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੰਨਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ

1656 ਵਿਚ, ਸ਼ਿਵਾਜੀ ਨੇ ਮਰਾਠਾ ਮੁਖੀ ਚੰਦਰ ਰਾਓ ਮੋਰ ਤੋਂ ਜਾਵਲੀ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਲਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਕਰੀਅਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਜਾਵਲੀ ਦੀ ਜਿੱਤ ਨੇ ਸ਼ਿਵਾਜੀ ਨੂੰ ਮਾਵਾਲਾ ਖੇਤਰ ਜਾਂ ਉੱਚੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦਾ ਨਿਰਵਿਵਾਦ ਮਾਲਕ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸਤਾਰਾ ਖੇਤਰ ਲਈ ਆਪਣਾ ਰਸਤਾ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਕੋਂਕਣ ਖੇਤਰ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਲਿਆ। ਮਾਵਲੀ ਪੈਦਲ ਸਿਪਾਹੀ ਸ਼ਿਵਾਜੀ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਇੱਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ, ਸ਼ਿਵਾਜੀ ਨੇ ਪੂਨਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪਹਾੜੀ ਕਿਲਿਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਲੜੀ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 1656 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦੇ ਸਵਰਾਜ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੇ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ।

ਬੀਜਾਪੁਰ ਦਾ ਸੁਲਤਾਨ ਸ਼ਿਵਾਜੀ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਕੋਂਕਣ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਅਤੇ ਕਲਿਆਣ ਅਤੇ ਭਿਵੰਡੀ ਦੀ ਜਿੱਤ ਤੋਂ ਘਬਰਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਕੋਂਕਣ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਬੀਜਾਪੁਰ ਦੇ ਨਿਰਯਾਤ ਲਈ ਇੱਕ ਆਊਟਲੈਟ ਸੀ, ਬਲਕਿ ਕਲਿਆਣ ਅਤੇ ਭਿਵੰਡੀ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ ਜੰਗੀ ਘੋੜਿਆਂ ਦੀ ਦਰਾਮਦ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁਰਤਗਾਲੀ ਅਜਾਰੇਦਾਰ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ 1659 ਵਿਚ ਬੀਜਾਪੁਰ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜਰਨੈਲ ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ 10,000 ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸ਼ਿਵਾਜੀ ਨੂੰ ਹਰ ਸੰਭਵ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਫੜਨ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਦਿੱਤੀ। ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਸ਼ਿਵਾਜੀ ਨੂੰ ਬੀਜਾਪੁਰ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕ ਤੋਂ ਮੁਆਫ਼ੀ ਦਿਵਾਉਣ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕਰਦਿਆਂ ਨਿੱਜੀ ਇੰਟਰਵਿਊ ਲਈ ਸੱਦਾ ਭੇਜਿਆ। ਇਹ ਸਮਝ ਕੇ ਕਿ ਇਹ ਇੱਕ ਜਾਲ ਹੈ, ਸ਼ਿਵਾਜੀ ਪੂਰੀ ਤਿਆਰੀ ਨਾਲ ਗਿਆ, ਅਤੇ ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸ਼ਿਵਾਜੀ ਨੇ ਸਾਜੇ-ਸਾਮਾਨ ਅਤੇ ਤੋਪਖਾਨੇ ਸਮੇਤ ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਸਾਰੀ ਜਾਇਦਾਦ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਹੰਕਾਰੀ ਅਤੇ ਜੇਤੂ ਮਰਾਠਾ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਪਨਹਾਲਾ ਦੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਕਿਲ੍ਹੇ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਕੋਂਕਣ ਅਤੇ ਕੋਲਹਾਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕ ਜਿੱਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈਆਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੁਲਤਾਨ ਨੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਭੇਜੀਆਂ, ਪਰ ਕੋਈ ਸਫਲਤਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ, 1662 ਵਿੱਚ, ਬੀਜਾਪੁਰ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨੇ ਸ਼ਿਵਾਜੀ ਨਾਲ ਸੁਲ੍ਹਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜਿੱਤੇ ਹੋਏ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦਾ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਜਾ ਮੰਨ ਲਿਆ।

ਬੀਜਾਪੁਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਆਪਣੀ ਸਫਲਤਾ ਤੋਂ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ, ਸ਼ਿਵਾਜੀ ਨੇ ਮੁਗਲ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਨੇ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੂੰ ਮੁਗਲ ਸਰਹੱਦਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਮਰਾਠਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਉਭਾਰ ਤੋਂ ਚਿੰਤਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਲਈ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਦੱਖਣ ਦੇ ਮੁਗਲ ਗਵਰਨਰ ਸ਼ਾਇਸਤਾ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਉਸ ਨੂੰ ਫੜਨ ਲਈ ਭੇਜਿਆ। 1660 ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਇਸਤਾ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਪੂਨਾ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਆਪਣਾ ਹੈੱਡਕੁਆਰਟਰ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਮਰਾਠਿਆਂ ਦੇ ਸਖ਼ਤ ਵਿਰੋਧ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਮੁਗਲ ਉੱਤਰੀ ਕੋਂਕਣ ਖੇਤਰ ਦਾ ਕੰਟਰੋਲ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਗਏ। 1663 ਵਿਚ, ਇਕ ਰਾਤ ਨੂੰ, ਸ਼ਿਵਾਜੀ ਨੇ ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਘੁਸਪੈਠ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਸਤਾ ਖ਼ਾਨ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ,

ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਹਰਮ (ਪੂਨਾ ਵਿਚ) ਵਿਚ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਇੱਕ ਕਪਤਾਨ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਸਤਾ ਖਾਨ ਨੂੰ ਜ਼ਖਮੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸ਼ਿਵਾਜੀ ਦੇ ਇਸ ਦਲੇਰ ਹਮਲੇ ਨੇ ਸ਼ਾਇਸਤਾ ਖਾਨ ਨੂੰ ਬਦਨਾਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਸ਼ਾਇਸਤਾ ਖਾਨ ਨੂੰ ਬੰਗਾਲ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ।

ਸ਼ਾਇਸਤਾ ਖਾਨ ਦੀ ਇਸ ਅਸਫਲਤਾ ਨੇ ਸ਼ਿਵਾਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਲੁੱਟ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਲਈ ਹੋਰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ। 1664 ਵਿੱਚ ਉਸਨੇ ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਬੰਦਰਗਾਹ ਸ਼ਹਿਰ ਸੂਰਤ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਛਾਪਾ ਮਾਰਿਆ, ਜੋ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਅਧੀਨ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਬੰਦਰਗਾਹ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਲਈ ਲੁੱਟ ਲਿਆ, ਕਰੋੜਾਂ ਰੁਪਏ ਦੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਨਾਲ ਲੱਦ ਕੇ ਘਰ ਪਰਤਿਆ।

ਸ਼ਾਇਸਤਾ ਖਾਨ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ, ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਮੁਅਜ਼ਮ, ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਅਸਫਲਤਾ 'ਤੇ ਅੰਬਰ ਦੇ ਰਾਜਾ ਜੈ ਸਿੰਘ, ਜੋ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਭਰੋਸੇਮੰਦ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸੀ, ਨੂੰ ਸ਼ਿਵਾਜੀ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਭੇਜਿਆ। ਸ਼ਾਇਸਤਾ ਖਾਨ ਦੇ ਉਲਟ, ਜੈ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਰਾਠਿਆਂ ਨੂੰ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ; ਸਗੋਂ ਉਸਨੇ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਕੂਟਨੀਤਕ ਅਤੇ ਫੌਜੀ ਤਿਆਰੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਜੈ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ਼ਿਵਾਜੀ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਦਿਲ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ: ਕਿਲਾ ਪੁਰੰਧਰ ਜਿੱਥੇ ਸ਼ਿਵਾਜੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਖਜ਼ਾਨਾ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। 1665 ਵਿਚ ਜੈ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੁਰੰਧਰ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ (1665)। ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਡਿੱਗਣ ਨਾਲ, ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਿਆਰੀ ਤੋਂ ਰਾਹਤ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਅਤੇ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਕਿ ਮੁਗਲਾਂ ਨਾਲ ਜੰਗ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਭਾਰੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਵੇਗਾ, ਸ਼ਿਵਾਜੀ ਨੇ ਜੈ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਗੱਲਬਾਤ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਜਾ ਜੈ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵਾਜੀ ਵਿਚਕਾਰ ਪੁਰੰਧਰ ਦੀ ਸੰਧੀ (1665) 'ਤੇ ਦਸਤਖਤ ਹੋਏ। ਸ਼ਿਵਾਜੀ ਨਾਲ ਸਖ਼ਤ ਸੰਦੇਬਾਜ਼ੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ 'ਤੇ ਸਹਿਮਤੀ ਬਣੀ:

- ਸ਼ਿਵਾਜੀ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਾਲੇ 35 ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ 23 ਕਿਲ੍ਹੇ ਮੁਗਲਾਂ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ।
- ਬਾਕੀ 12 ਕਿਲੇ ਸ਼ਿਵਾਜੀ ਕੋਲ ਮੁਗਲ ਤਖਤ ਦੀ ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਦੀ ਸ਼ਰਤ 'ਤੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ।
- ਬੀਜਾਪੁਰੀ ਕੋਕਣ ਵਿਚ ਹਰ ਸਾਲ ਚਾਰ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦਾ ਇਲਾਕਾ, ਜੋ ਸ਼ਿਵਾਜੀ ਕੋਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।
- ਚੜ੍ਹਦੇ (ਬਾਲਾਘਾਟ), ਜਿਸ ਨੂੰ ਸ਼ਿਵਾਜੀ ਨੇ ਜਿੱਤ ਲਿਆ ਸੀ, ਵਿੱਚ ਪੰਜ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦਾ ਇੱਕ ਸਾਲ ਦਾ ਬੀਜਾਪੁਰ ਇਲਾਕਾ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਬਦਲੇ ਸ਼ਿਵਾਜੀ ਨੇ ਮੁਗਲਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸਤਾਂ ਵਿੱਚ 40 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦੇਣੇ ਸਨ।
- ਸ਼ਿਵਾਜੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸੰਭਾਜੀ ਨੂੰ ਮੁਗਲ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ 5000 ਦਾ ਮਨਸਬਦਾਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਗੀਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ।
- ਸ਼ਿਵਾਜੀ ਨੂੰ ਨਿੱਜੀ ਸੇਵਾ ਤੋਂ ਮੁਆਫ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਉਸਨੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮੁਗਲ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੈ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ਼ਿਵਾਜੀ ਅਤੇ ਬੀਜਾਪੁਰ ਵਿਚਕਾਰ ਨਫ਼ਰਤ ਦੇ ਬੀਜ ਬੀਜ ਕੇ ਸ਼ਿਵਾਜੀ ਨਾਲ ਗੱਠਜੋੜ ਕਰਕੇ ਪੂਰੇ ਦੱਖਣ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣਾ ਸੀ। ਬੀਜਾਪੁਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਮੁਗਲ-ਮਰਾਠਾ ਸਾਂਝੀ ਮੁਹਿੰਮ ਹਾਲਾਂਕਿ, ਸਾਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋਈ, ਜਿਸਦੇ ਬਾਅਦ, ਜੈ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ਼ਿਵਾਜੀ ਨੂੰ ਆਗਰਾ ਵਿਖੇ ਸਮਰਾਟ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਮਨਾ ਲਿਆ। ਜਦੋਂ ਸ਼ਿਵਾਜੀ ਆਗਰਾ (1666) ਵਿਖੇ ਮੁਗਲ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ, ਤਾਂ ਉਸ ਨਾਲ ਬੇਇੱਜ਼ਤੀ ਵਾਲਾ ਸਲੂਕ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ 5000 ਦੇ ਮਨਸਬਦਾਰਾਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਨਾਬਾਲਗ ਪੁੱਤਰ

ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਹ ਗੁੱਸੇ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਸ਼ਾਹੀ ਸੇਵਾ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਸ਼ਿਵਾਜੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸੰਭਾਜੀ ਜੋ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਆਗਰਾ ਗਏ ਸਨ, ਨੂੰ ਘਰ ਵਿੱਚ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਉਹ ਹਿਰਾਸਤ 'ਚੋਂ ਭੱਜਣ 'ਚ ਕਾਮਯਾਬ ਰਹੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ, ਉਹ ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਇੱਕ ਅਟੱਲ ਦੁਸ਼ਮਣ ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵਤਨ ਪਰਤਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਸਨੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਤੋਂ ਮਾਫੀ ਮੰਗੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝਿਆ ਰਿਹਾ।

1670 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸਨੇ ਮੁਗਲਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਆਪਣੀਆਂ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਦਾ ਨਵੀਨੀਕਰਨ ਕੀਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਬੀਜਾਪੁਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਮੁਆਵਜ਼ੇ ਦੇ ਮੁਗਲਾਂ ਨੂੰ 23 ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ ਅਤੇ ਹਰ ਸਾਲ ਚਾਰ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦੀ ਕੀਮਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਗੁਆਉਣ ਲਈ ਸੁਲ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਉਸਨੇ 1670 ਵਿੱਚ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਸੂਰਤ ਨੂੰ ਬਰਖਾਸਤ ਕੀਤਾ। ਅਗਲੇ ਚਾਰ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ, ਉਸਨੇ ਮੁਗਲਾਂ ਤੋਂ ਕੋਂਡਾਨਾ, ਪੁਰੰਦਰ, ਕਲਿਆਣ, ਸਿੰਘਗੜ੍ਹ ਆਦਿ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਕਰਕੇ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲਿਆ ਅਤੇ ਬੇਰਾਰ ਅਤੇ ਖਾਨਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਮੁਗਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਡੂੰਘੀ ਪਕੜ ਬਣਾ ਲਈ। ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਅਫਗਾਨ ਵਿਦਰੋਹ ਦੇ ਨਾਲ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਰੁਝੇਵੇਂ ਨੇ ਸ਼ਿਵਾਜੀ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੇ ਬੀਜਾਪੁਰ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਲੜਾਈ ਨੂੰ ਵੀ ਨਵਾਂ ਕੀਤਾ, ਰਿਸ਼ਵਤ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਪਨਹਾਲਾ ਅਤੇ ਸਤਾਰਾ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕੀਤਾ, ਅਤੇ ਕਾਨੜਾ ਦੇਸ਼ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਛਾਪਾ ਮਾਰਿਆ।

"ਛਤਰਪਤੀ" (ਰਾਜਾ) ਵਜੋਂ ਸ਼ਿਵਾਜੀ ਦੀ ਤਾਜਪੋਸ਼ੀ 1674 ਵਿੱਚ ਰਾਏਗੜ੍ਹ ਵਿਖੇ ਬਹੁਤ ਸ਼ਾਨ ਅਤੇ ਸ਼ਾਨ ਨਾਲ ਹੋਈ ਸੀ। ਹੁਣ ਸ਼ਿਵਾਜੀ ਲਈ ਦੱਖਣ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਨਾਲ ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਸੰਧੀਆਂ ਕਰਨੀਆਂ ਸੰਭਵ ਹੋ ਗਈਆਂ, ਨਾ ਕਿ ਬਾਗੀ ਵਜੋਂ। ਇਹ ਮਰਾਠਾ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਹੋਰ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਵੀ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਦਮ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਦੇ ਸਮੇਂ, ਸ਼ਿਵਾਜੀ ਨੇ "ਰੈਂਦਵ-ਧਰਮੋਦਰਕ" ਜਾਂ "ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਰੱਖਿਅਕ", ਅਤੇ "ਕਸ਼ਤਰੀ-ਕੁਲਾਵਤੰਸ" ਜਾਂ ਖੱਤਰੀ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਧਾਰਨ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਇਹ ਸੋਚਣ ਦਾ ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਿਵਾਜੀ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਚੈਂਪੀਅਨ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨਾ, ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀਆਂ ਤੰਗ ਧਾਰਮਿਕ ਨੀਤੀਆਂ ਨਾਲ ਲੜਨ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

1676 ਵਿੱਚ, ਉਸਨੇ ਬੀਜਾਪੁਰ ਦੇ ਕਰਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮੁਹਿੰਮ ਚਲਾਈ, ਜਿਸਨੂੰ ਸੋਨੇ ਦੀ ਧਰਤੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਬੀਜਾਪੁਰ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਜਿੰਨੀ ਅਤੇ ਵੇਲੋਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਸੈਂਤਲੇ ਭਰਾ ਈਕੋਜੀ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਾਲੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜਿੱਤ ਲਿਆ। ਉਸਨੇ ਪੋਂਡਾ ਅਤੇ ਕਾਰਬਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਜੰਜੀਬਰ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਨਾਲ ਟਕਰਾਅ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ। ਸ਼ਿਵਾਜੀ ਨੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਤੱਟਵਰਤੀ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਇੱਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਜਲ ਸੈਨਾ ਅਤੇ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਬੇੜਾ ਬਣਾਇਆ। ਸਾਲ 1680 ਵਿੱਚ ਰਾਏਗੜ੍ਹ ਵਿਖੇ 53 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਕੁਦਰਤੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਉਸਨੇ ਮਰਾਠਾ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ, ਜਿਸਨੇ ਡੇਢ ਸਦੀ ਤੱਕ ਭਾਰਤ ਉੱਤੇ ਦਬਦਬਾ ਬਣਾਇਆ।

ਸ਼ਿਵਾਜੀ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਯੋਧਾ ਅਤੇ ਇੱਕ ਕੁਸ਼ਲ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕ ਸੀ। ਪੂਨਾ ਵਿਖੇ ਇੱਕ ਮਾਮੂਲੀ ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਤੋਂ, ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਖ਼ਤ ਮਿਹਨਤ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਲ ਜਨਰਲ ਜਹਾਜ਼ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਇੱਕ ਰਾਜੇ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਵਧੀਆ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਦਾਨ, ਨਿਆਂ ਅਤੇ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਭਰਪੂਰ ਸਨ। ਸ਼ਿਵਾਜੀ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਸੁਧਾਰ ਮਲਿਕ ਅੰਬਰ (ਅਹਿਮਦਨਗਰ) ਦੇ ਸੁਧਾਰਾਂ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸਨ। ਸ਼ਿਵਾਜੀ ਖੁਦ ਕੇਂਦਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਮੁਖੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਉਸ ਕੋਲ ਸਨ। ਉਸਨੇ ਉਸਦੀ ਸਹਾਇਤਾ

ਲਈ ਅੱਠ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਕੌਂਸਲ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਅਸ਼ਟਪ੍ਰਧਾਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੇਸ਼ਵਾ (ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ), ਸਰ-ਏ-ਨੈਬਤ (ਸੇਨਾਪਤੀ ਜਾਂ ਫੌਜੀ ਕਮਾਂਡਰ) ਅਮਾਤਿਆ (ਵਿੱਤ ਮੰਤਰੀ), ਵਾਕੇਨਵੀਸ (ਖੁਫੀਆ, ਅਹੁਦਿਆਂ ਅਤੇ ਘਰੇਲੂ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੀ ਦੇਖ-ਭਾਲ ਕਰਨ ਵਾਲਾ), ਸੁਰਨਾਵੀਸ ਜਾਂ ਸਚਿਵ ਨੂੰ ਚਿਟਨਿਸ (ਪੱਤਰ-ਪੱਤਰ ਦੀ ਦੇਖ-ਭਾਲ ਕਰਨ ਵਾਲਾ), ਦਬੀਰ ਜਾਂ ਸੁਮੰਤਾ (ਰਸਮਾਂ ਦਾ ਮਾਲਕ), ਨਿਆਯੀਸ਼ (ਨਿਆਂ) ਅਤੇ ਪੰਡਿਤ ਰਾਓ (ਦਾਨ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਮਾਮਲੇ) ਉਸਦੇ ਅਸ਼ਟਪ੍ਰਧਾਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਉਹ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸ਼ਿਵਾਜੀ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸਨ। ਸ਼ਿਵਾਜੀ ਨੇ ਮਾਲੀਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤੇ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਨੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਕੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਸਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ। ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਮਿਣਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਉਪਜਾਊ ਸ਼ਕਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਮਾਲੀਆ ਤੈਅ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮਾਲੀਏ ਦਾ ਭੁਗਤਾਨ ਨਗਦ ਜਾਂ ਕਿਸਮ ਦੇਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਕਾਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਕਰਜ਼ੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਸਵਰਾਜੀਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਦਾ ਦੋ-ਪੰਜਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਚੌਥ ਅਤੇ ਸਰਦੇਸ਼ਮੁਖੀ ਉਸ ਦੇ ਸਵਰਾਜ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਇੱਕ ਅਣਪਛਾਤੀ ਪੱਟੀ ਉੱਤੇ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਜੋ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਜਾਂ ਦੱਖਣ ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸੀ। ਚੌਥ ਮਰਾਠਿਆਂ ਦੇ ਛਾਪਿਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਰਹਿਣ ਲਈ ਗੁਆਂਢੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮਰਾਠਿਆਂ ਨੂੰ ਅਦਾ ਕੀਤੇ ਜ਼ਮੀਨੀ ਮਾਲੀਏ ਦਾ 1/4 ਹਿੱਸਾ ਸੀ। ਸਰਦੇਸ਼ਮੁਖੀ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ 'ਤੇ 10 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੀ ਵਾਧੂ ਵਸੂਲੀ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਮਰਾਠਿਆਂ ਨੇ ਵਿਰਾਸਤੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਪਰ ਜੋ ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸਨ।

ਉਹ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਰਾਜ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਇੱਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਜੋ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਅਤੇ ਸਥਿਰ ਸੀ। ਸ਼ਿਵਾਜੀ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਕਮਜ਼ੋਰ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਉਸਦੇ ਬਾਅਦ ਬਣੇ: ਸੰਭਾਜੀ (1880-89), ਰਾਜਾਰਾਮ (1889-1700), ਤਾਰਾਬਾਈ (1700-1707) ਅਤੇ ਸ਼ਾਹੂ (1707-1749) ਦੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਵਾਜੀ III। ਸ਼ਾਹੂ ਦੇ ਰਾਜ ਨੇ ਪੇਸ਼ਵਾਸ਼ਿਪ ਦਾ ਉਭਾਰ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਮਰਾਠਾ ਰਾਜ ਨੂੰ ਸੰਘ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿੱਚ ਬਦਲਿਆ। ਪੂਨਾ ਮਰਾਠਾ ਰਾਜ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣ ਗਿਆ।

6.4.2 . ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ III

1. ਸ਼ਾਹਜੀ ਭੌਂਸਲੇ ਕੌਣ ਸੀ?
_____
2. ਮਰਾਠਿਆਂ ਦੇ ਉਭਾਰ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਦੋ ਭੂਗੋਲਿਕ ਕਾਰਕਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਬਣਾਓ।
_____
3. ਪੁਰੰਧਰ ਦੀ ਸੰਧੀ ਕਦੋਂ ਅਤੇ ਕਿਸ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਈ ਸੀ?
_____
4. ਸ਼ਿਵਾਜੀ ਦਾ ਤਾਜਪੋਸ਼ੀ ਸਮਾਰੋਹ ਕਿਸ ਸਾਲ ਹੋਇਆ ਸੀ?
_____
5. 'ਚੌਥਾ' ਅਤੇ 'ਸਰਦੇਸ਼ਮੁਖੀ' ਕੀ ਸੀ?
_____

6.5 ਸੰਖੇਪ

ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਇਸ ਯੂਨਿਟ ਵਿੱਚ ਤੁਸੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮੁਗਲ ਸ਼ਾਸਕ ਮਹਾਨ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਸਨ। 1690 ਈਸਵੀ ਤੱਕ, ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਅਧੀਨ ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਕਾਬੂਲ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਚਟਗਾਉਂ ਤੱਕ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੋਂ ਕਾਵੇਰੀ ਤੱਕ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀ ਉਪ-ਮਹਾਂਦੀਪ ਉੱਤੇ ਰਾਜ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਡੇਕਨ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਪਿਛਲੇ 25 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਨੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਗੜਬੜ ਅਤੇ ਉਲਝਣ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਉਭਰਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਹਿੱਸੇ ਦੌਰਾਨ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਵਿਗਾੜ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੌਜੂਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਪਤਨ, ਵਾਰ-ਵਾਰ ਜੰਗਾਂ, ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਕੱਟੜਤਾ ਵਾਲੀ ਧਾਰਮਿਕ ਨੀਤੀ, ਕੋਈ ਫੌਜੀ ਸੁਧਾਰ ਨਹੀਂ, ਪੁਰਾਣੀ ਤਕਨਾਲੋਜੀ, ਮਨਸਬਦਾਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਟੁੱਟਣਾ, ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਵਧ ਰਹੀ ਧੜੇਬੰਦੀ, ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਅਧਿਕਾਰੀ, ਥੱਕੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਨੂੰ ਜਿੰਮੇਵਾਰ ਠਹਿਰਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਲੰਮੀ ਦੱਖਣ ਜੰਗ, ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਸਥਾਪਿਤ ਖੇਤਰੀ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੀਆਂ ਚੁਣੌਤੀਆਂ। ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਤੁਸੀਂ ਛਤਰਪਤੀ ਸ਼ਿਵਾਜੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਮਰਾਠਿਆਂ ਦੇ ਉਭਾਰ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਡੇਢ ਸਦੀ ਤੱਕ ਭਾਰਤ 'ਤੇ ਦਬਦਬਾ ਬਣਾਇਆ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ 20 ਸਾਲ ਤੱਕ ਮਰਾਠਿਆਂ ਨਾਲ ਲੜਿਆ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਦਬਾ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ।

6.6 ਸੁਝਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਰੀਡਿੰਗਾਂ

Satish Chandra, *Medieval India From Sultanat to the Mughals: Mughal Empire (1526-1748)*, Part Two, New Delhi: Har-Anand Publications Pvt Ltd., 2004. (Third Edition)

M.G. Ranade, *Rise of the Maratha Power*, Bombay: Punalekar & Co., 1900.

Muzaffar Alam, *The Crisis of Empire in Mughal North India: Awadh and the Punjab*: New Delhi: Oxford University Press, 1986.

Govind Sakharam Sardesai, *New History of the Maratha: Shivaji & His Lines (1600-1707)*, Volume I, Phoenix Publication, 1946.

M. Athar Ali, *The Mughal Nobility Under Aurangzeb*, New Delhi: Oxford University Press, 1997.

S.A.A.Rizvi, *The Wonder That Was India*, Vol.II, London: Sidgwick & Jackson, 1987.

.7. ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਸਵਾਲ

6.7.1 ਲੰਬੇ ਜਵਾਬ ਸਵਾਲ

1. ਸ਼ਿਵਾਜੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਮਰਾਠਿਆਂ ਦੇ ਉਭਾਰ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
2. ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਪਤਨ ਸੰਬੰਧੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਾਂਚ ਕਰੋ।
3. ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਪਤਨ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖੋ।
4. ਅਕਬਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਘਟਨਾਕ੍ਰਮ 'ਤੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।
5. ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਰਾਜ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰੋ?
6. ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸ਼ਾਹਜਹਾਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ?

7. ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਜਾਂਚ ਕਰੋ ਅਤੇ ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਪਤਨ ਲਈ ਉਸਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ।

6.7.2 ਛੋਟੇ ਜਵਾਬ ਸਵਾਲ

1. ਪੁਰੰਧਰ ਦੀ ਸੰਧੀ ਕਦੋਂ ਅਤੇ ਕਿਸ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਈ ਸੀ?
2. ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਦੱਖਣ ਨੀਤੀ ਦੇ ਦੋ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਲਿਖੋ।
3. ਮੁਗਲਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸ਼ਿਵਾਜੀ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਦੇ ਤਿੰਨ ਕਾਰਨ ਲਿਖੋ।
4. 'ਚੌਥ' ਅਤੇ 'ਸਰਦੇਸ਼ਮੁਖੀ' ਕੀ ਸੀ?
5. ਨਾਦਿਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਭਾਰਤ 'ਤੇ ਕਦੋਂ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ?

ਬੈਚਲਰ ਆਫ਼ ਆਰਟਸ
ਸਮੈਸਟਰ II

ਕੋਰਸ: ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ:c.1200-c.1750

ਯੂਨਿਟ 7: ਆਰਥਿਕਤਾ: ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਉਤਪਾਦਨ; ਉਤਪਾਦਨ; ਵਪਾਰ

ਸਰੰਚਨਾ

7.0 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼

7.1 ਭੂਮਿਕਾ

7.2 ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਉਤਪਾਦਨ

7.2.1. ਸਲਤਨਤ ਦੀ ਮਿਆਦ

7.2.2. ਮੁਗਲ ਕਾਲ

7.2.3 ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ।

7.3 ਉਤਪਾਦਨ

7.3.1. ਸਲਤਨਤ ਦੀ ਮਿਆਦ

7.3.2 ਮੁਗਲ ਕਾਲ

7.3.3 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ ॥

7.4 ਵਪਾਰ

7.4.1. ਸਲਤਨਤ ਦੀ ਮਿਆਦ

7.4.2. ਮੁਗਲ ਕਾਲ

7.4.3 ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ ॥

7.5 ਸੰਖੇਪ

7.6 ਸੁਝਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਰੀਡਿੰਗਾਂ

7.7 ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਸਵਾਲ

7.7.1 ਲੰਬੇ ਜਵਾਬ ਸਵਾਲ

7.7.2 ਛੋਟੇ ਜਵਾਬ ਸਵਾਲ

7.0 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼(LEARNING OBJECTIVES)

ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਇਸ ਯੂਨਿਟ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਵੋਗੇ:

- 13ਵੀਂ ਅਤੇ 17ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸ਼ਹਿਰੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਵਪਾਰ ਦੇ ਵਿਸਤਾਰ ਬਾਰੇ ਜਾਣੋਗੇ।
- ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਵਾਧੇ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋਗੇ।

· ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਪਾਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਨੁਸਾਰੀ ਵਿਸਤਾਰ ਨੂੰ ਸਮਝੋਗੇ।

7.1 ਭੂਮਿਕਾ (INTRODUCTION)

ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਮੱਧਕਾਲੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਕਮਾਉਣ ਲਈ ਵਿਭਿੰਨ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਖੇਤਰ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਕਾਰੀਗਰ ਉਤਪਾਦਨ, ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਵਣਜ, ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਪਾਰਕ ਅਤੇ ਵਿੱਤੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਤੱਕ ਵੱਖਰਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਇਹਨਾਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਦਲਾਅ ਹੋਏ। ਰਾਜ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਚਾਅ ਅਤੇ ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਟੈਕਸਾਂ ਦੀ ਉਗਰਾਹੀ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਸਰੋਤ ਜੁਟਾਏ। ਇਸ ਲਈ, ਇਸ ਇਕਾਈ ਵਿੱਚ, ਮੱਧਕਾਲੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦਾ ਤਿੰਨ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ: ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਉਤਪਾਦਨ, ਨਿਰਮਾਣ ਉਦਯੋਗ ਅਤੇ ਵਪਾਰ। ਆਓ ਆਪਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕ-ਇਕ ਕਰਕੇ ਚਰਚਾ ਕਰੀਏ।

7.2 ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਉਤਪਾਦਨ AGRICULTURAL PRODUCTION

7.2.1. ਸਲਤਨਤ ਪੀਰੀਅਡ SULTANATE PERIOD

ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਇੱਕ ਖੇਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੇਸ਼ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਮੱਧਯੁਗੀ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਉਪਜ ਭਾਰਤ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਢਾਂਚੇ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਸੀ। ਕਿਸਾਨ, ਆਪਣੇ ਸਾਧਾਰਨ ਸੰਦਾਂ ਪਰ ਬਹੁਤ ਹੁਨਰ ਨਾਲ, ਉੱਚੀ ਮਿੱਟੀ ਨੂੰ ਟੇਪ ਕਰਨ ਲਈ ਹਲਕੇ ਹਲ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਦੋਨਾਂ ਨੂੰ ਡਬਲਿੰਗ (ਬੀਜ ਨੂੰ ਛੇਕ ਵਿੱਚ ਪਾਉਣਾ) ਅਤੇ ਡ੍ਰਿਲ-ਬਿਜਾਈ (ਬੀਜਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਲ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਬੀਜ-ਡਰਿੱਲ ਦੁਆਰਾ ਖੰਭਾਂ ਵਿੱਚ ਡਿੱਗਣ ਦਿੰਦੇ ਸਨ।)। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਖੂਹ ਦੀ ਸਿੰਚਾਈ ਦੀਆਂ ਵੱਖੋ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕੀਤਾ, ਜਾਂ ਤਾਂ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਚੁੱਕਣਾ, ਪੁਲੀ ਜਾਂ ਪਿਨ-ਡਰੱਮ ਗੋਅਰਿੰਗ (ਬਰਤਨਾਂ ਦੀਆਂ ਜੰਜੀਰਾਂ ਨਾਲ), ਜਾਂ ਲੀਵਰ-ਅਧਾਰਿਤ ਉਪਕਰਣਾਂ ਦੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੁਆਰਾ ਹੱਥੀਂ ਸਾਧਨਾਂ ਦੁਆਰਾ। ਸਲਤਨਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ, ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਉਗਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਫਸਲਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਾਢੀ ਦੇ ਮੌਸਮ ਦੁਆਰਾ ਬਸੰਤ ਅਤੇ ਪਤਝੜ ਦੀਆਂ ਫਸਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀਬੱਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਠਾਕੁਰਾ ਫੇਰੂ (1310) ਅਲਾਉਦੀਨ ਖਲਜੀ ਦੁਆਰਾ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ, ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ, ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਿੱਟੀ ਇੰਨੀ ਉਪਜਾਊ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਦੋ ਫਸਲਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਸੀ- ਹਾੜੀ (ਸਰਦੀ) ਅਤੇ ਸਾਉਣੀ (ਮਾਨਸੂਨ) ਦੀਆਂ ਫਸਲਾਂ, ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸੂਚੀਆਂ ਹਨ। ਹਾੜੀ ਅਤੇ ਸਾਉਣੀ ਦੀਆਂ 25 ਫਸਲਾਂ। ਕਣਕ, ਅਤੇ ਜੌਂ, ਮੁੱਖ ਹਾੜੀ ਦੀਆਂ ਫਸਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਚੌਲ, ਬਾਜਰਾ, ਦਾਲਾਂ, ਗੰਨਾ, ਕਪਾਹ, ਸਣ ਅਤੇ ਤਿਲ ਸਾਉਣੀ ਦੀਆਂ ਫਸਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਉਹ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਮਾਨਸ (ਵਜ਼ਨ ਦੀ ਇਕਾਈ) ਪ੍ਰਤੀ ਬਿਘਾ (ਖੇਤਰ ਦੀ ਇਕਾਈ) ਵਿਚ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ, ਸਾਇਦ, ਟੈਕਸ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਅਧਿਕਾਰਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ, ਉਹ ਨੀਲ (ਨੀਲ) ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਛੱਡ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸਦਾ, ਬੇਸ਼ੱਕ, ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ, ਅਤੇ, ਸਾਡੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅੰਦਰ, ਮਾਰਕੇ ਪੋਲੋ ਦੁਆਰਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਫੇਰੂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਫਸਲ ਸੁਪਾਰੀ-ਪੱਤੀ ਸੀ। ਇਬਨ ਬਤੂਤਾ (1340), ਇੱਕ ਮੁਸਲਿਮ ਯਾਤਰੀ ਜਿਸਨੇ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ, ਨੇ ਸਾਡੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਯਾਤਰਾ ਲੋਗ ਵਿੱਚ ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਅਨਾਜ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਫਸਲਾਂ, ਫਲਾਂ ਅਤੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਕਿਤਾਬ-ਉਲ-ਰਿਹਲ। ਉਹ ਸੁਪਾਰੀ ਦੇ ਪੱਤੇ ਦੇ ਪੌਦੇ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਯਾਦ

ਦਿਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਸਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮਹਿੰਗਾ ਲੇਖ ਸੀ: ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਸੁਪਾਰੀ ਦੇ ਪੱਤੇ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕਰਨਾ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਦਿਆਲੂ ਕੰਮ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਇਹ ਪੱਤੇ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਧਾਰ ਖੇਤਰ ਤੱਕ ਮਿਲੇ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਾਲੀ ਮਿਰਚ ਕੇਰਲਾ ਤੋਂ ਵਪਾਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਸਤੂ ਬਣੀ। ਸਲਤਨਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਆਈ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਫਸਲ ਅਫੀਮ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਫੇਰੂ ਦੁਆਰਾ ਇਸਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਬਾਰਾਨੀ (1356) ਦੁਆਰਾ ਅਫੀਮ-ਭੁੱਕੀ (ਖਸ਼ਖਸ) ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹਵਾਲਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਅਬਦੁਲ ਹਾਮਿਦ ਗਜ਼ਨਵੀ (1358-59) ਫਸਲ ਦੇ ਝਾੜ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਬਨ ਬਤੂਤਾ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਚੌਲ ਬੀਜੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਪੂਰਬ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਚੌਲ ਅਤੇ ਗੰਨਾ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਕਣਕ, ਤੇਲ-ਬੀਜ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਕਪਾਹ ਵਿਆਪਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਨਾਲ ਹੀ ਜੌਂ, ਤਿਲ ਅਤੇ ਹੋਰ ਘਟੀਆ ਫਸਲਾਂ। ਕੁਝ ਫਸਲਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਤੇਲ-ਪ੍ਰੈਸਿੰਗ, ਗੁੜ ਬਣਾਉਣਾ, ਨੀਲ ਬਣਾਉਣਾ, ਕਤਾਈ ਅਤੇ ਬੁਣਾਈ ਆਦਿ।

ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਖੇਤੀ ਉਤਪਾਦਨ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਸਥਿਰ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਬਦਲਾਅ ਆਇਆ ਹੈ। 14ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੌਰਾਨ, ਮੁਹੰਮਦ ਬਿਨ ਤੁਗਲਕ ਨੇ ਦੀਵਾਨ-ਏ-ਕੇਹੀ ਨਾਮਕ ਇੱਕ ਵੱਖਰੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਕੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਦੁਆਬ ਨੂੰ ਇੱਕ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲੇ ਵਿਕਾਸ ਬਲਾਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜੋ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਕਰਜ਼ੇ ਦੇਣਗੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉੱਤਮ ਫਸਲਾਂ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨਗੇ। ਫਿਰੋਜ਼ ਸ਼ਾਹ ਤੁਗਲਕ ਨੇ ਸਿੰਚਾਈ ਸਹੂਲਤਾਂ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਕਈ ਨਵੀਆਂ ਨਹਿਰਾਂ ਬਣਾਈਆਂ, ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਯਮੁਨਾ ਤੋਂ ਦੋ ਨਹਿਰਾਂ, ਸਤਲੁਜ ਅਤੇ ਘੱਗਰ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਨਹਿਰ ਕੱਟੀ ਗਈ। ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਹਰਿਆਣਾ ਦੇ ਹਿਸਾਰ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਲਾਭ ਪਹੁੰਚਾਇਆ। ਫਿਰੋਜ਼ ਤੁਗਲਕ ਨੇ ਨਵੇਂ ਫਲਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਅਤੇ ਉਪਨਗਰਾਂ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ 1200 ਬਾਗ, ਸਲੋਰਾ ਬੰਨ੍ਹ ਉੱਤੇ 80 ਅਤੇ ਚਿਤੌੜ ਵਿੱਚ 44 ਬਾਗ ਬਣਾਏ। ਨਵੇਂ ਫਲ ਅਤੇ ਫਲਾਂ ਦੇ ਬਗੀਚੇ ਬਣਾਉਣ ਨਾਲ ਫਲਾਂ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਗਾਂ ਨੇ ਫਲਾਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਅੰਗੂਰ ਅਤੇ ਖਜੂਰਾਂ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਵੱਲ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ। ਮੇਰਠ ਅਤੇ ਅਲੀਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਅੰਗੂਰ-ਸ਼ਰਾਬ ਦਿੱਲੀ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਇਬਨ ਬਤੂਤਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ ਕਿ ਖਰਬੂਜੇ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਨੂੰ ਵੀ ਅਧਿਕਾਰਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਫਲਾਂ ਦੇ ਰੁੱਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ, ਨਾਰੀਅਲ, ਜੋ ਕਿ ਪੱਛਮੀ ਤੱਟ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਮਾਲਾਬਾਰ, ਉੱਤੇ ਭਰਪੂਰ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਆਰਥਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਦੱਸਦਾ ਹੈ, 'ਤੇਲ, ਦੁੱਧ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਦ' ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਤਖ਼ਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹਣ ਲਈ ਰੱਸੀਆਂ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਬਨ ਬਤੂਤਾ ਵੀ ਅੰਬ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਬੋਲਦਾ ਹੈ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਹ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਜਨਨ ਬਾਰੇ ਸਿਰਫ ਦਾਣਾ ਬੀਜਣ ਦੁਆਰਾ ਜਾਣਦਾ ਸੀ; ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਅੰਬਾਂ ਦੀ ਗ੍ਰਾਫਟਿੰਗ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਅਜੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਧੌਲਪੁਰ, ਗਵਾਲੀਅਰ ਅਤੇ ਜੋਧਪੁਰ ਉਹ ਹੋਰ ਸਥਾਨ ਸਨ ਜਿੱਥੇ ਫਲਾਂ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਅਤੇ ਬਾਗਬਾਨੀ ਦੇ ਸੁਧਰੇ ਤਰੀਕੇ ਅਪਣਾਏ ਗਏ ਸਨ। ਜੋਧਪੁਰ ਵਿਖੇ ਅਨਾਰ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਵੱਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਦੀ ਨੇ ਘੋਸ਼ਣਾ ਕੀਤੀ ਕਿ ਪਰਸ਼ੀਆ ਅਨਾਰ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ਜੋ ਸੁਆਦ ਵਿੱਚ ਜੋਧਪੁਰ ਕਿਸਮ ਨਾਲੋਂ ਵਧੀਆ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਇਹਨਾਂ ਬਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਫਲ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਸਬਿਆਂ ਲਈ, ਅਤੇ ਅਮੀਰਾਂ ਦੇ ਮੇਜ਼ਾਂ ਲਈ ਸਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਵਪਾਰ ਦੇ ਮੌਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਚੌਦ੍ਰਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਰੇਸ਼ਮ ਦੀਆਂ ਕੇਵਲ ਜੰਗਲੀ ਜਾਂ ਅਰਧ-ਜੰਗਲੀ ਕਿਸਮਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਟਾਸਰ ਅਤੇ ਏਰੀ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਅਗਲੀਆਂ ਦੋ ਸਦੀਆਂ ਵਿੱਚ, ਬੰਗਾਲ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਮਹਾਨ ਰੇਸ਼ਮ ਉਤਪਾਦਕ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਬਣ ਗਿਆ। ਮਲਬੇਰੀ ਰੇਸ਼ਮ ਦੇ ਕੀੜੇ - ਅਤੇ ਰੇਸ਼ਮ ਦੀ ਖੇਤੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜ਼ਿਕਰ ਮਾ ਹੁਆਨ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ 1422 ਵਿੱਚ ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ ਚੀਨੀ ਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ: "ਸ਼ਹਿਤੂਤ ਦੇ ਦਰੱਖਤ, ਜੰਗਲੀ ਮਲਬੇਰੀ ਦੇ ਰੁੱਖ, ਕੇਕੂਨ ਇਹ ਸਭ ਉਹ ਹਨ। ਕੇਲ"। ਕਿਉਂਕਿ ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ ਰੇਸ਼ਮ ਦੇ ਕੀੜੇ ਦੀ ਕਿਸਮ ਮਲਟੀਵੇਲਟਾਈਨ ਸੀ, ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਛੇ ਫਸਲਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਦੱਖਣੀ ਚੀਨ ਤੋਂ ਲਿਆਂਦੀ ਗਈ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਈਰਾਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਮਿਲਦੀਆਂ ਸਨ।

ਉਪਕਰਨਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਅਸੀਂ ਇਹ ਮੰਨ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੱਕ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਬਦਲਾਅ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਉਤਪਾਦਕਤਾ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੁਆਰਾ ਵਧੇਰੇ ਵਿਆਪਕ ਖਾਦ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉੱਚਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਸ ਤੱਥ ਦੁਆਰਾ ਗਵਾਹੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਚਰਾਈ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਟੈਕਸ ਸੀ। ਨਾਲ ਹੀ, ਬੰਜਾਰਾਂ ਕੋਲ ਆਪਣੀ ਯਾਤਰਾ ਲਈ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਬਲਦ ਸਨ। ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕਿਸਾਨਾਂ ਕੋਲ ਪ੍ਰਤੀ ਸਿਰ ਵੱਧ ਜ਼ਮੀਨ ਸੀ। ਜੰਗਲ ਵੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਸਮਾਜਿਕ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਅਸੀਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਬੇਜ਼ਮੀਨੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਅਤੇ ਗਰੀਬਾਂ ਬਾਰੇ ਸੁਣਦੇ ਹਾਂ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਜ਼ਮੀਨ ਬਰਸਾਤ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਸੀ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਸਿੰਚਾਈ ਲਈ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਸਟੋਰ ਕਰਨ ਲਈ ਖੂਹ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਅਤੇ ਬੰਨ੍ਹ (ਕੰਢੇ) ਬਣਾਉਣਾ ਪਵਿੱਤਰ ਕੰਮ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਰਾਜ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਰਗਰਮ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਸੀ।

7.2.2. ਮੁਗਲ ਕਾਲ MUGHAL PERIOD

ਵਿਦਿਆਰਥੀਓ, ਸਲਤਨਤ ਕਾਲ (13ਵੀਂ-15ਵੀਂ ਸਦੀ) ਦੌਰਾਨ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਖੇਤਰ ਨੂੰ 16ਵੀਂ, 17ਵੀਂ ਅਤੇ 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੌਰਾਨ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਅਤੇ ਫੈਲਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਦੋ ਵਾਢੀਆਂ ਉਗਾਈਆਂ, ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਾਂ ਤੋਂ, ਅਤੇ, ਜਿੱਥੇ ਅੱਧੇ ਸਾਲ ਦੀ ਫਸਲ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਮੁੜ-ਸੁਰਜੀਤੀ ਲਈ ਢੁਕਵੀਂ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਫਸਲੀ ਰੋਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਪੈਟਰਨਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲਿਆ। ਭਾਰਤੀ ਖੇਤੀ ਦੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਗਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਫਸਲਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਸੀ: ਅਧਿਕਾਰਤ ਆਈਨ-ਏ ਅਕਬਰੀ (1595) ਹਾੜੀ (ਬਸੰਤ) ਦੀ ਵਾਢੀ ਵਿੱਚ 21 ਟੈਕਸਯੋਗ ਫਸਲਾਂ ਅਤੇ ਖਰੀਫ (ਪਤਝੜ) ਵਿੱਚ 33 ਫਸਲਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ. 1638 ਅਤੇ 1663 ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਛੇ ਵਾਰ ਭਾਰਤ ਆਇਆ, ਇੱਕ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਯਾਤਰੀ ਟੈਵਰਨੀਅਰ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁਗਲ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਚੰਗੀ ਖਾਦ ਅਤੇ ਖੇਤਾਂ ਦੀ ਚੰਗੀ ਸਿੰਚਾਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸੂਰਤ ਤੋਂ ਸਰੋਜ ਦੇ ਰਸਤੇ ਆਗਰਾ ਤੱਕ ਦੇ ਸਫ਼ਰ ਦੌਰਾਨ ਉਸ ਨੂੰ ਕਣਕ ਦੇ ਚੰਗੇ ਖੇਤ ਮਿਲੇ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਰ ਥਾਮਸ ਰੇ ਨੇ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇੱਕ ਵਾਰ ਬੇਰਾਮਪੁਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਕਣਕ ਨਾਲ ਲੱਦਿਆ ਲਗਭਗ 10,000 ਬਲਦਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਬੰਗਾਲ, ਠੱਟਾ, ਖਾਨਦੇਸ਼, ਆਗਰਾ ਪ੍ਰਾਂਤ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਨੇ ਕੁਝ ਵਧੀਆ ਕੁਆਲਿਟੀ ਦੇ ਚੌਲ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ। ਮੁਗਲ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਨਾਜ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯਮਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਚੌਲਾਂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਵਿੱਚ ਵਾਧੇ

ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਲਈ, ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ 1675 ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਫਰਮਾਨ ਦੁਆਰਾ ਗੁਜਰਾਤ ਪ੍ਰਾਂਤ ਤੋਂ ਚੋਲਾਂ ਦੀ ਬਰਾਮਦ 'ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ। ਥਾਵੇਨੇਟ (1666), ਇੱਕ ਹੋਰ ਫ੍ਰੈਂਚ ਯਾਤਰੀ, ਆਪਣੇ ਲੇਖ ਰੋਮੇਨਸਟ੍ਰਾਂਟੀ ਵਿੱਚ ਨੀਲ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਦੀ ਹੱਦ ਦਾ ਗ੍ਰਾਫਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਰਣਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬਾਜਰਾ, ਸਭ ਤੋਂ ਸਸਤੇ ਅਨਾਜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ, ਰਾਜਪੂਤਾਨਾ, ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਦੁਆਬ ਦੇ ਸੁੱਕੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਦਾਲਾਂ ਵੀ ਮੱਧਕਾਲੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਭੋਜਨ ਦਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਿੱਸਾ ਸੀ। ਦਾਲਾਂ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਬਿਹਾਰ, ਦੁਆਬ, ਇਲਾਹਾਬਾਦ, ਅਵਧ, ਲਾਹੌਰ, ਮੁਲਤਾਨ ਅਤੇ ਮਾਲਵੇ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਨਕਦੀ ਫਸਲਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ, 17ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਕਪਾਹ ਅਤੇ ਗੰਨੇ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਕੁਝ ਵੱਡੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਾਰੀਆਂ ਤੇਲ ਬੀਜ ਫਸਲਾਂ (ਮੂੰਗਫਲੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ) ਅਤੇ ਫਾਈਬਰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਫਸਲਾਂ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਗੁਜਰਾਤ ਵਿੱਚ, ਇਸ ਜ਼ੋਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ, ਨਵਸਾਰੀ ਤੋਂ 1596 ਦਾ ਇੱਕ ਦਸਤਾਵੇਜ਼, ਸੱਤ ਕਿਸਾਨ 20 ਹੈਕਟੇਅਰ ਤੋਂ ਘੱਟ ਦੇ ਕੁੱਲ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਫਸਲਾਂ ਉਗਾਉਂਦੇ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ। 17ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ, ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਫਸਲਾਂ ਦੀ ਵਿਆਪਕ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਨਵੀਆਂ ਫਸਲਾਂ ਅਤੇ ਮੌਜੂਦਾ ਫਸਲਾਂ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿਸਮਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਮਰੀਕਨ ਮੂਲ ਦੀਆਂ: ਮੱਕੀ, ਤੰਬਾਕੂ, ਸ਼ਿਮਲਾ ਮਿਰਚ, ਆਲੂ, ਟਮਾਟਰ, ਭਿੰਡੀ, ਅਤੇ ਫਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ, ਅਨਾਨਾਸ, ਅਮਰੂਦ, ਪਪੀਤਾ ਅਤੇ ਕਾਜੂ। ਕੈਫੀ ਯਮਨ ਤੋਂ ਅਤੇ ਚਾਈਨਾ-ਰੂਟ ਚੀਨ ਤੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਗ੍ਰਾਫਟਿੰਗ ਦੁਆਰਾ ਸੰਤਰੇ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ; ਅਤੇ, ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਤੱਕ, ਪੁਰਤਗਾਲੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਅੰਬ-ਗ੍ਰਾਫਟਿੰਗ, ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ ਫੈਲ ਗਈ ਸੀ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਵਿਚ ਨਵੀਆਂ ਫਸਲਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਵਿਚ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਝਿਜਕ ਸੀ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੁਬਾਨੀ ਸਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਗਿਆਨ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ। ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ, ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਪੰਦਰਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਰੇਸ਼ਮ ਦੀ ਖੇਤੀ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਸਤਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ, ਬੰਗਾਲ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਮਹਾਨ ਰੇਸ਼ਮ ਉਤਪਾਦਕ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ।

7.2.3 ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ।

1. ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀਆਂ ਫਸਲਾਂ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਦੱਸੋ।

---

2. ਸਰ ਥਾਮਸ ਰੇ ਕੌਣ ਸੀ?

---

3. ਇਬਨ ਬਤੂਤਾ ਕੌਣ ਸੀ?

---

4. ਫਿਰੋਜ਼ ਸ਼ਾਹ ਤੁਗਲਕ ਦੁਆਰਾ ਬਣਵਾਈਆਂ ਨਹਿਰਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਦੱਸੋ।

7.3 ਉਤਪਾਦਨ MANUFACTURE

7.3.1. ਸਲਤਨਤ ਪੀਰੀਅਡ SULTANATE PERIOD

ਵਿਦਿਆਰਥੀਓ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਹਿੱਸੇ ਦਾ ਕਿੱਤਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ, ਦੇਸ਼ ਦੇ ਪੇਂਡੂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਹੋਰ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਸਲਤਨਤ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਸਰੋਤਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ 16ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਆਈਨ-ਏ-ਅਕਬਰੀ ਵਿੱਚ ਅਬੁਲ ਫਜ਼ਲ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੁਆਰਾ ਪੂਰਕ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਟੈਕਸਟਾਈਲ, ਰੰਗਾਈ, ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਬਰਤਨ, ਧਾਤੂ ਵਿਗਿਆਨ, ਖੰਡ ਬਣਾਉਣ, ਇਮਾਰਤੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ, ਸਮੁੰਦਰੀ ਜਹਾਜ਼ ਬਣਾਉਣ, ਰਸਾਇਣਕ ਕੰਮ, ਮਾਈਨਿੰਗ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਹਾਇਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਚਮੜੇ ਦਾ ਕੰਮ, ਕਾਗਜ਼ ਬਣਾਉਣਾ, ਖਿਡੌਣੇ ਬਣਾਉਣਾ ਆਦਿ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਿਰਮਾਣ। ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਅਤੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਗਿਲਡਾਂ ਨੇ ਰਾਜ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਆਉ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਚਰਚਾ ਕਰੀਏ।

ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ ਵਿੱਚ, ਉਤਪਾਦ ਦੇ ਮੁੱਲ ਅਤੇ ਮਾਤਰਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸੰਪੂਰਨ ਜਾਂ ਅੰਸ਼ਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਨਾਲ, ਟੈਕਸਟਾਈਲ ਉਦਯੋਗ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। 14ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਤੁਰਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਪਿੰਨਿੰਗ ਵੀਲ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ, ਕੱਪੜੇ ਬੁਣਨ ਵਿੱਚ ਸਪਿੰਨਰ ਦੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਹੈਂਡ ਸਪਿੰਡਲ-ਅਧਾਰਿਤ ਧਾਗੇ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਛੇ ਗੁਣਾ ਵਧ ਗਈ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, 15ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੌਰਾਨ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪਿਟ ਲੂਮ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਨੇ ਬੁਣਾਈ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਹੋਰ ਤੇਜ਼ ਕੀਤਾ। ਡਰਾਲੂਮ ਇੱਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਬੁਣਾਈ ਯੰਤਰ ਸੀ ਜਿਸਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੰਗਾਂ ਦੀ ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ ਬੁਣਾਈ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਲਾਕ-ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਨੂੰ ਵੀ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਮੱਧਕਾਲੀ ਭਾਰਤੀ ਕਾਲ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਇਕ ਹੋਰ ਯੰਤਰ ਕਪਾਹ-ਕਾਰਡਰ (ਨਦਾਫ, ਧੂਨੀਆ) ਦਾ ਧਨੁਸ਼ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਕਪਾਹ ਨੂੰ ਬੀਜਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ ਕੀਤਾ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਕਾਢਾਂ ਨੇ ਧਾਗੇ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਉਪਲਬਧ ਹੋਣ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਰਤੀ ਬੁਣਕਾਰਾਂ ਨੇ ਚਾਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਫੈਬਰਿਕ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ - ਸੂਤੀ, ਰੇਸ਼ਮ, ਉੱਨੀ ਅਤੇ ਮਿਸ਼ਰਤ ਮੋਟੇ ਸੂਤੀ। ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਉੱਤਮ ਕੁਆਲਿਟੀ ਦੇ ਸੂਤੀ ਕੱਪੜੇ ਨੂੰ ਕੈਲੀਕੋ (ਕਿਰਪਾਸ) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਵਿਆਪਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮਸਲਿਨ, ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਕਪਾਹ ਦਾ ਕੱਪੜਾ, ਬਹੁਤ ਮਹਿੰਗਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਸਿਰਫ ਅਮੀਰ ਲੋਕ ਹੀ ਵਰਤਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਸਿਲਹਟ ਅਤੇ ਢਾਕਾ ਅਤੇ ਡੇਕਨ ਵਿੱਚ ਦੇਓਰੀਰ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਗੁਜਰਾਤ ਨੇ ਕਪਾਹ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਕੀਤਾ। ਬਾਰਬੇਸਾ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੈਮਬੇ (ਖੰਬਾਇਤ) ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਬਾਰੀਕ ਅਤੇ ਮੋਟੇ ਸੂਤੀ ਕੱਪੜੇ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਸੀ, ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਸਸਤੇ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਵੇਲਵੇਟਸ, ਸਾਟਿਨ, ਟਾਫੇਟਾ ਜਾਂ ਮੋਟੇ ਗਲੀਚਿਆਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। ਕੱਪੜੇ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਹੋਰ ਫੁਟਕਲ ਵਸਤੂਆਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਗਲੀਚੇ, ਪ੍ਰਾਥਨਾ ਗਲੀਚੇ, ਕਵਰਲੇਟ, ਬਿਸਤਰੇ, ਬਿਸਤਰੇ ਦੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਵੀ ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਹੋਰ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਸ਼ਮੀਰ, ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਆਗਰਾ ਸਾਲ ਅਤੇ ਗਲੀਚੇ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰ ਸਨ। ਰੇਸ਼ਮੀ ਕੱਪੜੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਿੰਗੇ ਕੱਪੜੇ ਸਨ। ਰੇਸ਼ਮ-ਕੱਪੜੇ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਸਸਤੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਟਾਸਰ ਅਤੇ ਏਰੀ

ਰੇਸ਼ਮ ਦੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਸਨ, ਜੋ ਕਿ ਰੇਸ਼ਮ ਦੇ ਕੀੜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਜੰਗਲੀ ਜਾਂ ਅਰਧ-ਜੰਗਲੀ ਕਿਸਮਾਂ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮਿਆਂ ਤੋਂ। 16ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਅਤੇ 17ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਵਿੱਚ, ਕਾਸਿਮਬਾਜ਼ਾਰ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਬੁਣਾਈ ਕੇਂਦਰ ਵਜੋਂ ਉੱਭਰਿਆ। ਕਾਸਿਮਬਾਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਰੇਸ਼ਮ ਪਟਨਾ, ਆਗਰਾ, ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਅਤੇ ਸੂਰਤ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਫੈਬਰਿਕ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਰੇਸ਼ਮ ਦੀ ਖੇਤੀ, ਮਲਬੇਰੀ ਰੇਸ਼ਮ ਦੇ ਕੀੜੇ ਦੀ ਪਰਵਰਿਸ਼, ਸਿਰਫ 15ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਬੰਗਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨਿਰਮਾਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਬੰਗਾਲ ਅਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਟੈਕਸਟਾਈਲ ਸਮਾਨ ਦੀ ਬਰਾਮਦ ਲਈ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸਨ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਰੰਗਾਈ ਜਾਂ ਬਲੀਚਿੰਗ ਦੀ ਕਲਾ ਇੱਕ ਵੱਖਰੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ ਵਜੋਂ ਵਿਕਸਤ ਹੋਈ। ਇੰਡੀਗੋ ਅਤੇ ਹੋਰ ਰੰਗਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਰੋਜ ਫੁੱਲਾਂ, ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਫਲਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਚਮਕਦਾਰ ਰੰਗਾਂ ਲਈ ਜਿੰਮੇਵਾਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਰਦ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ੌਕੀਨ ਸਨ। ਰੰਗਾਈ ਉਦਯੋਗ ਕੈਲੀਕੋ-ਪੇਂਟਿੰਗ ਨਾਲ ਹੱਥ ਮਿਲਾ ਕੇ ਚਲਿਆ ਗਿਆ। ਟਾਈ ਅਤੇ ਡਾਈ ਵਿਧੀ ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿੱਚ ਪੁਰਾਣੀ ਸੀ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਲੱਕੜ ਦੇ ਬਲਾਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਛਾਪਣ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕਦੋਂ ਹੋਈ ਸੀ। ਭਰੂਚ, ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ, ਸੂਰਤ, ਪਟਨਾ, ਸੋਨਾਰਗਾਂਵ, ਢਾਕਾ, ਮਸੂਲੀਪੱਟਮ, ਮੁੱਖ ਰੰਗਾਈ ਜਾਂ ਬਲੀਚਿੰਗ ਕੇਂਦਰ ਸਨ।

ਸਾਬਣ ਬਣਾਉਣਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਉਦਯੋਗ ਸੀ ਜੋ ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਵਿੱਚ ਵਧਿਆ। ਪੀ.ਕੇ. ਗੋਡੇ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕੱਪੜੇ ਧੋਣ ਲਈ ਸਿਰਫ ਫੋਨਾਕ ਜਾਂ ਸਾਬਣ-ਨਟ ਫਰੋਥ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸਾਬਣ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨਾਲ ਆਇਆ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸੋਡਾ ਦੇ ਕਾਰਬੋਨੇਟ ਵਾਲੇ ਚੂਨੇ ਅਤੇ ਧਰਤੀ ਦੇ ਫਿਲਟਰੇਸ਼ਨ ਦੀ ਇੱਕ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ, ਅਤੇ ਸਾਬਣ (ਸਾਬੂਨ) ਦੇ ਕੋਕ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਅਲਸੀ ਦੇ ਤੇਲ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਾਇਲਰ। ਸੀਰਤ-ਏ-ਫਿਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹੀ (1370) ਅਤੇ ਫਿਰੋਜ਼ ਤੁਗਲਕ ਦਾ ਆਪਣਾ ਫੁਟਵਾ ਸਾਬੂਨ-ਗਾੜੀ ਜਾਂ ਸਾਬਣ ਬਣਾਉਣ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਥਾਪਿਤ ਕਿੱਤੇ ਵਜੋਂ ਮਾਨਤਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਸਾਬਣ-ਧੋਣ ਦਾ ਸੂਤੀ-ਕਪੜੇ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ 'ਤੇ ਕੋਈ ਮਾਤਰਾਤਮਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਸਨੇ ਧੋਣ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੱਪੜੇ ਦੀ ਬਿਹਤਰ ਵਰਤੋਂ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ।

ਇਕ ਹੋਰ ਉਦਯੋਗ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਮਜ਼ਦੂਰ ਅਤੇ ਕਾਰੀਗਰ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਇਮਾਰਤ ਉਸਾਰੀ ਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮੁਹੰਮਦ ਬਿਨ ਤੁਗਲਕ ਅਤੇ ਫਿਰੋਜ਼ ਤੁਗਲਕ ਦੋਵੇਂ ਮਹਾਨ ਨਿਰਮਾਤਾ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ, ਨਹਿਰਾਂ, ਕਿਲ੍ਹੇ ਅਤੇ ਮਹਿਲ ਬਣਾਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਅਜੇ ਵੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। . ਤੁਰਕੀ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਚਾਦਰ, ਗੁੰਬਦ ਅਤੇ ਵਾਲਟ, ਅਤੇ ਸੀਮਿੰਟਿੰਗ ਲਈ ਚੂਨਾ ਮੋਰਟਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਤੁਰਕੀ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੇ ਸਥਾਨਕ ਡਿਜ਼ਾਈਨਰਾਂ ਅਤੇ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜੋ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੁਨਰਮੰਦ ਸਨ। ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਰਾਜ ਮਿਸਤਰੀ ਅਤੇ ਪੱਥਰ ਕੱਟਣ ਵਾਲੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਉੱਤਮ ਸਨ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਮੁਸਲਿਮ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਬੇਮਿਸਾਲ ਸਨ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਲਾਉਦੀਨ ਖਲਜੀ ਨੇ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਲਈ 70,000 ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਭ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤੈਮੂਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸਮਰਕੰਦ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਮਿਸਤਰੀ ਅਤੇ ਪੱਥਰ ਕੱਟਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਐਨੇਮੇਲਡ ਟਾਈਲਾਂ ਅਤੇ ਇੱਟਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਦੇਸ਼ ਭਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਗੁਣਵੱਤਾ ਦਾ ਲੱਕੜ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਨੇ ਇੱਟਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਕਸਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇਸਦੀ ਵਧ ਰਹੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਵਾਧਾ ਦੇਖਿਆ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਗਰੀਬ ਮਿੱਟੀ ਦੇ

ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ, ਛੱਤਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਛੱਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਮਾਉਂਟ ਆਬੂ ਵਿਖੇ ਦਿਲਵਾੜਾ ਮੰਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਚਿਤੌੜਗੜ੍ਹ ਦੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਵੀ ਪੱਥਰ ਦੀ ਇੱਟਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਹੁਨਰ ਦਾ ਜਿਉਂਦਾ ਜਾਗਦਾ ਸਬੂਤ ਹਨ।

ਧਾਤੂ ਉਦਯੋਗ ਇੱਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਉਦਯੋਗ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਧਾਤੂ-ਕੰਮ ਦੀ ਇੱਕ ਪੁਰਾਣੀ ਪਰੰਪਰਾ ਸੀ ਜਿਸਦੀ ਗਵਾਹੀ ਮਹਿਰੌਲੀ (ਦਿੱਲੀ) ਦੇ ਲੋਹੇ ਦੇ ਥੰਮ੍ਹ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ 98% ਲੋਹੇ ਦੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਨੂੰ ਧਾਤੂ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; ਇਹ 1,600 ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਜੰਗਲ ਜਾਂ ਸੜਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਧਾਤੂ ਵਿਗਿਆਨ ਨੇ ਤਲਵਾਰਾਂ, ਭਾਂਡਿਆਂ, ਸਿੱਕਿਆਂ ਅਤੇ ਤਾਂਬੇ ਜਾਂ ਮਿਸ਼ਰਤ-ਧਾਤੂਆਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੇ ਫੈਸ਼ਨਿੰਗ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਵਿਆਪੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਿਆ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਪੱਛਮੀ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿੱਚ ਸਥਿਰ ਮੰਗ ਸੀ। ਸਲਤਨਤ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਦੀ ਉੱਚ ਗੁਣਵੱਤਾ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਧਾਤੂ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਦੇ ਹੁਨਰ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ।

ਕੁਝ ਐਕਸਟਰੈਕਟਿਵ ਉਦਯੋਗ ਅਜੇ ਵੀ ਵਿਚਾਰੇ ਜਾਣੇ ਬਾਕੀ ਹਨ। ਲੂਣ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਖਣਿਜ ਸੀ ਜੋ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਖੁਰਾਕ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਅਬੁਲ ਫਜ਼ਲ ਦੇ ਲੇਖ (1595) ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ (ਹੁਣ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ) ਦੀਆਂ ਲੂਣ ਰੋਜ਼ ਦੀਆਂ ਖਾਣਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ਹੈ; ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ, ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਦਿੱਲੀ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਇਲਾਕਾ ਅੰਸ਼ਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੰਗੋਲਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਅਧੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਮਿਨਹਾਜ ਸਿਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਸੰਭਰ ਝੀਲ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਨਮਕ (ਲੂਣ) ਦਾ ਪਿਛੇਤਰ ਇਹ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੀ ਉਸ ਮਸ਼ਹੂਰ ਝੀਲ ਤੋਂ ਲੂਣ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਮੁੰਦਰੀ ਲੂਣ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬੰਗਾਲ, ਸਿੰਧ, ਮਾਲਾਬਾਰ, ਮੈਸੂਰ ਅਤੇ ਕੱਛ ਦੇ ਰਣ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਾਲਟਪੇਟਰ, ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬੰਦੂਕ ਪਾਊਡਰ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਲਈ ਇੱਕ ਸਾਮੱਗਰੀ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਖਣਿਜ ਉਤਪਾਦਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸੀ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ, ਇਸ ਨੂੰ ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ, ਬੜੌਦਾ ਅਤੇ ਪਟਨਾ ਵਰਗੀਆਂ ਕੁਝ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ, 17ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਤੱਕ, ਪਟਨਾ ਇਸ ਖਣਿਜ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੇਂਦਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਬਣ ਗਿਆ। ਧਾਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ, ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸੋਨੇ ਅਤੇ ਚਾਂਦੀ ਦੀਆਂ ਖਾਣਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ, ਇਹ ਧਾਤਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਆਯਾਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਹੀਰੇ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਸਭ ਤੋਂ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗੋਲਕੁੰਡਾ ਵਿਖੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਹੀਰਾ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਕੇਂਦਰ ਬੀਰਾਗੜ੍ਹ (ਬੇਰਾਰ), ਪੰਨਾ (ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼), ਅਤੇ ਖੇਖਰਾ (ਚੇਟਾਨਾਗਪੁਰ) ਸਨ। ਖੇਤੜੀ (ਰਾਜਸਥਾਨ) ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। ਲੋਹਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪਾਈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਧਾਤ ਸੀ। ਬੰਗਾਲ, ਇਲਾਹਾਬਾਦ, ਆਗਰਾ, ਬਿਹਾਰ, ਗੁਜਰਾਤ, ਦਿੱਲੀ, ਕਸ਼ਮੀਰ, ਛੇਟਾਨਾਗਪੁਰ ਅਤੇ ਉੜੀਸਾ ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਦੇ ਖੇਤਰ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਸਮੇਂ ਦੇ ਲੋਹੇ ਦੇ ਮੁੱਖ ਉਤਪਾਦਕ ਕੇਂਦਰ ਸਨ।

ਕਾਗਜ਼ ਬਣਾਉਣਾ, ਇੱਕ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਲਤਨਤ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਸਦੀ ਦੇ ਆਸਪਾਸ ਚੀਨ ਵਿੱਚ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ ਤੇਜ਼ ਰਫ਼ਤਾਰ ਨਾਲ ਵਧੀ। ਕਾਗਜ਼ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਮੁਗਲ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਲਗਭਗ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਭਾਂਡੇ ਅਤੇ ਚਮੜੇ ਦੇ ਕੰਮ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੈਰ-ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਪੇਂਡੂ ਉਦਯੋਗ ਸਨ।

7.3.2 ਮੁਗਲ ਕਾਲ MUGHAL PERIOD

ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਮੁਗਲ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਨਿਰਮਿਤ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਮੰਗ ਹਮੇਸ਼ਾ ਵੱਧ ਰਹੀ ਸੀ। ਅਬੁਲ ਫਜ਼ਲ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮੁਗਲ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਲੱਕੜ ਉਦਯੋਗ ਨੇ ਬਹੁਤ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ। ਲੱਕੜ ਦਾ ਫਰਨੀਚਰ ਪੂਰਬੀ ਏਸ਼ੀਆ ਨੂੰ ਨਿਰਯਾਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਟਲ ਵਰਕਸ, ਕੈਲੀਕੋ ਅਤੇ ਟੈਕਸਟਾਈਲ ਉਦਯੋਗ ਵਿੱਚ ਉੱਤਮਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਵਪਾਰ ਨੇ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਟੈਕਸਟਾਈਲ ਉਦਯੋਗ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਉਦਯੋਗ ਸੀ। ਸੋਨਾਰ ਗਾਓਂ ਅਤੇ ਢਾਕਾ ਵਿਖੇ ਦੁਨੀਆ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਅਤੇ ਉੱਤਮ ਮਲਮਲ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਨਾਰਸ, ਬਿਦਰ, ਬੰਗਾਲ, ਬਿਹਾਰ ਅਤੇ ਮਾਲਵਾ ਸੂਤੀ ਕੱਪੜੇ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸਨ; ਕਾਗਜ਼ ਉਦਯੋਗ ਨੇ ਕਾਗਜ਼ ਦੀ ਘਟੀਆ ਅਤੇ ਉੱਤਮ ਗੁਣਵੱਤਾ ਦੇਵਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ; ਖੰਡ ਉਦਯੋਗ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਿਆਲਕੋਟ, ਕਸ਼ਮੀਰ ਅਤੇ ਗਯਾ (ਬਿਹਾਰ) ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਸਨ। ਬੰਗਾਲ, ਗੁਜਰਾਤ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਗੁੜ, ਚੀਨੀ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸਟਲ ਸ਼ੂਗਰ (ਮਿਸ਼ਰੀ) ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ। ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਧਾਤ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਸੁੱਧਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਅਕਬਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਆਪਣੇ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਸੀ। ਅਬੁਲ ਫਜ਼ਲ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੁਨਿਆਰਿਆਂ ਦੇ ਹੁਨਰ ਦੀ ਉੱਤਮਤਾ ਨੂੰ ਨਿੱਘੀ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਭੇਟ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੋਨੇ ਅਤੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਲੁਹਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਗਹਿਣਿਆਂ ਦੇ ਵਧੀਆ ਟੁਕੜਿਆਂ ਲਈ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਮਰਦਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਅਥਾਹ ਮੰਗ ਸੀ। ਮੁਗਲ ਕਾਲ ਦੇ ਮਹਾਨ ਸਮਾਰਕ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਬਿਲਡਿੰਗ ਉਦਯੋਗ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਦੀ ਯਾਦ ਦਿਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਬਾਬਰ ਭਾਰਤੀ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਦੇ ਹੁਨਰ ਦੀ ਵੀ ਉੱਚ ਪੱਧਰੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਦਾਅਵਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਾਣ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਆਗਰਾ ਵਿਖੇ ਆਪਣੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਿੱਚ 680 ਪੱਥਰ ਕੱਟਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਲਗਾਇਆ ਸੀ।

ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਸਤਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਖੇਤਰ ਫਾਇਰ-ਹਥਿਆਰ ਨਿਰਮਾਣ ਦਾ ਸੀ। ਅਧਿਕਾਰਤ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਤੋਂ ਇਹ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਪੇਂਡੂ ਲੋਹੇ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵੀ ਹੁਣ ਮਾਚਿਸ ਦੇ ਤਾਲੇ ਬਣਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਮਸਕਟ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ, ਜਿਸ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਟੀਕਤਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਬੇ-ਸਪ੍ਰਿੰਗਸ ਅਤੇ ਵਾਇਰਡ ਪੇਚਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਪਿਰਲ ਸਪ੍ਰਿੰਗਸ ਅਤੇ ਗਰੂਵਡ ਪੇਚ ਅਜੇ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਲਈ ਪਰਦੇਸੀ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਤੇਪ ਦੇ ਟੁਕੜਿਆਂ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਾਰੀ ਉਦਯੋਗ ਦੇ ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਕੱਚੇ ਲੋਹੇ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ (ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬੇਅਸਰ ਚਮੜੇ ਦੀਆਂ ਧੁਨਾਂ ਕਾਰਨ) ਨੇ ਛੋਟੇ ਬੈਰਲ ਦੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਲਈ ਰਿੰਗਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ, ਅਤੇ ਇਸ ਕਾਰਨ ਤੇਪਖਾਨੇ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭਾਰੀ ਅਤੇ ਹਿਲਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਗਏ। 1750 ਤੱਕ ਭਾਰਤ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਸਕਟਰੀ ਅਤੇ ਤੇਪਖਾਨੇ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਯੂਰਪ ਤੋਂ ਇੱਕ ਸਦੀ ਪਿੱਛੇ ਸੀ।

17ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਜਹਾਜ਼-ਨਿਰਮਾਣ ਉਦਯੋਗ ਦੀ ਪੁਨਰ ਸੁਰਜੀਤੀ ਦੇਖੀ ਗਈ ਜਦੋਂ ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਇੱਕ ਵਰਚੁਅਲ ਢਹਿ-ਢੇਰੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਹੁਣ ਬਣਾਏ ਗਏ ਸਮੁੰਦਰੀ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਨਕਲ ਯੂਰਪੀਅਨ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਪਰ, ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬਿਹਤਰ ਲੱਕੜ (ਟੀਕ) ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ, ਤਖ਼ਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹਣ ਲਈ ਰਿਵੇਟਿੰਗ (ਕਾਕਲਿੰਗ ਦੀ ਬਜਾਏ) ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਤੇ ਚੂਨੇ ਦੇ ਮਿਸ਼ਰਣ ਨਾਲ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਪਾਸਿਆਂ ਦੀ ਪਰਤ, ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਗੁਣ ਸਨ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ 1701 ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਬੰਦਰਗਾਹ ਸੂਰਤ ਵਿਖੇ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ

112 ਸਮੁੰਦਰੀ ਜਹਾਜ਼ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਨੈਵੀਗੇਸ਼ਨਲ ਏਡਜ਼ ਦੀ ਕਮੀ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਫਲੋਟਿੰਗ ਕੰਪਾਸ ਸੂਈ ਅਤੇ ਐਸਟ੍ਰੋਲੋਬ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਲਈ ਕੁਸ਼ਲ ਕੰਪਾਸ ਅਤੇ ਪਾਇਲਟ ਦੇ ਯੰਤਰ। ਢੁਕਵੀਆਂ ਲੱਕੜਾਂ ਦੇ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਨੇੜਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਚਟਗਾਂਵ ਸਮੁੰਦਰੀ ਜਹਾਜ਼ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮਾਹਰ ਸੀ, ਅਤੇ ਇੱਕ ਸਮੇਂ ਦੂਰ ਇਸਤਾਬੁਲ ਨੂੰ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਭਾਰਤੀ ਜਹਾਜ਼-ਨਿਰਮਾਣ ਉਦਯੋਗ ਨੇ ਇੰਨੀ ਉੱਚੀ ਨਾਮਣਾ ਖੱਟਿਆ ਕਿ ਪੁਰਤਗਾਲੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਕੁਝ ਵਧੀਆ ਜਹਾਜ਼ ਬਣਾਏ ਸਨ। ਜਹਾਜ਼ ਬਣਾਉਣ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਤੱਟਾਂ 'ਤੇ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ।

ਉਦਯੋਗ ਦਾ ਵਪਾਰਕ ਪੱਖ ਵਿਚੋਲਿਆਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਸੀ, ਪਰ ਮੁਗਲ ਸਰਕਾਰ ਨੇ, ਪਹਿਲੇ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਵਾਂਗ, ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਕੁਝ ਕਾਰੀਗਰ ਸੁਤੰਤਰ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ 'ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ' ਵਿੱਚ ਮਾਸਟਰ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਜਾਂ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸੁਤੰਤਰ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਕਾਰੀਗਰ ਵਪਾਰੀ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਸਨ ਕਿ ਕੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਪੂੰਜੀ ਲਈ ਅਤੇ ਮਾਰਕੀਟਿੰਗ ਲਈ। ਅਡਵਾਂਸਡ ਪੈਸਿਆਂ ਦੀ ਰਕਮ ਦਾ 'ਭੁਗਤਾਨ' ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰੱਥ, ਉਹ ਅਕਸਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਲਿਆਂ ਦੀ ਪਕੜ ਵਿੱਚ ਫਸ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਜੋ ਮੁਨਾਫ਼ੇ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਆਪਣੇ ਲਈ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਅਦਾਲਤਾਂ ਲਈ ਉਤਪਾਦਨ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਕਲਾ ਅਤੇ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ ਦੇ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਸ਼ਾਹੀ ਵਰਕਸ਼ਾਪਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਲਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ ਵਿੱਚ ਨਿਪੁੰਨ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਅਤੇ ਕਾਮਿਆਂ ਨੂੰ ਰਾਜ 'ਕਾਰਖਾਨੇ' ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਪੂਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜੋ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਅਤੇ ਕਾਰੀਗਰੀ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕਰਦੇ ਸਨ।

7.3.3 ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ ॥

1. ਆਈਨ-ਏ-ਅਕਬਰੀ ਕਿਤਾਬ ਕਿਸ ਨੇ ਲਿਖੀ?

---

2. ਰੇਸ਼ਮ ਦੀ ਖੇਤੀ ਕੀ ਹੈ?

---

3. ਦੋ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਦੱਸੋ ਜੋ ਮੱਧਕਾਲੀ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਹੋਏ।

---

4. ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਚਰਖਾ ਕਿਸਨੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ?

7.4 ਵਪਾਰ TRADE

7.4.1. ਸਲਤਨਤ ਪੀਰੀਅਡ SULTANATE PERIOD

ਵਿਦਿਆਰਥੀਓ, ਪਹਿਲੇ ਕੁਝ ਮੁਸਲਿਮ ਸੁਲਤਾਨ ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਵਣਜ ਵੱਲ ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨਾਲ ਰੁੱਝੇ ਹੋਏ ਸਨ ਪਰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਭਾਰਤ ਨੇ ਬਾਹਰੀ ਅਤੇ

ਅੰਦਰੂਨੀ ਵਪਾਰ ਦਾ ਇੱਕ ਚੰਗਾ ਨੈਟਵਰਕ ਵਿਕਸਤ ਕੀਤਾ। ਚੀਨ, ਅਰਬ, ਮਿਸਰ, ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ, ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਰਗੇ ਖੇਤਰਾਂ ਨਾਲ ਜ਼ਮੀਨੀ ਮਾਰਗਾਂ 'ਤੇ ਵਪਾਰਕ ਸਬੰਧ ਬਣਾਏ ਗਏ ਸਨ। ਇਹ ਫਾਰਸ ਦੀ ਖਾੜੀ, ਦੱਖਣੀ ਚੀਨ ਸਾਗਰ, ਭੂਮੱਧ ਸਾਗਰ ਅਤੇ ਲਾਲ ਸਾਗਰ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣਾ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਪਾਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਉੱਚ ਉਤਪਾਦਕ ਖੇਤੀਬਾੜੀ, ਹੁਨਰਮੰਦ ਕਾਰੀਗਰਾਂ, ਮਜ਼ਬੂਤ ਨਿਰਮਾਣ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਅਤੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਫਾਇਨਾਂਸਰਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਉੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸੀ। ਤੁਰਕੀ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕਸਬਿਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਇੱਕ ਪੈਸੇ ਦਾ ਗਠਜੋੜ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸੰਚਾਰ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਹੋਇਆ, ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਟਾਂਕਾ ਅਤੇ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਦਿਰਹਾਮ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਇੱਕ ਚੰਗੀ ਮੁਦਰਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਵਪਾਰ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸਰਗਰਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜ਼ਮੀਨੀ ਵਪਾਰ ਨਾਲ। ਮੱਧ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਏਸ਼ੀਆ, ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵਪਾਰਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਵਪਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਨ ਲਈ, ਸੜਕਾਂ ਨੂੰ ਲੁਟੇਰਿਆਂ ਅਤੇ ਡਾਕੂਆਂ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਲੁਟੇਰੇ ਕਬੀਲਿਆਂ ਤੋਂ ਯਾਤਰਾ ਲਈ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਲਬਨ ਪਹਿਲਾ ਸੁਲਤਾਨ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਸੰਘਣੇ ਜੰਗਲ ਕੱਟੇ ਸਨ; ਸੜਕਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਡਾਕੂਆਂ ਦੇ ਖਤਰੇ ਤੋਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਪਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਪਾਰਕ ਕਾਫ਼ਲੇ ਨੂੰ ਇੱਕ ਬਾਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਸਥਾਨ ਤੱਕ ਜਾਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਮਿਲੀ। ਸ਼ਾਹੀ ਸੜਕਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਯਾਤਰੀਆਂ ਦੇ ਆਰਾਮ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਰਾਵਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਤੋਂ ਸੈਨਾਰਗਾਂਵ ਤੱਕ ਸ਼ਾਹੀ ਸੜਕ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਮੁਹੰਮਦ ਤੁਗਲਕ ਨੇ ਦੋਲਤਾਬਾਦ ਲਈ ਇੱਕ ਸੜਕ ਬਣਾਈ। ਪੇਸਟ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਇੱਕ ਹਿੱਸੇ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ।

ਘਰੇਲੂ ਵਪਾਰ ਤਿੰਨ ਪੱਧਰਾਂ 'ਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ, ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਅੰਦਰ, ਸਥਾਨਕ ਸ਼ਹਿਰੀ ਉਤਪਾਦਾਂ ਦੇ ਨਾਲ, ਕੱਪੜੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਲੋਹੇ ਦੇ ਸਮਾਨ ਤੱਕ, ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵੇਚਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਦੂਜਾ, ਜ਼ਮੀਨ-ਮਾਲੇ ਦੀ ਅਦਾਇਗੀ ਲਈ ਫਸਲਾਂ ਦੀ ਵਿਕਰੀ ਲਈ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਉਤਪਾਦਾਂ ਅਤੇ ਖਣਿਜਾਂ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਕਸਬਿਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਸਬਿਆਂ ਤੋਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਕੁਝ ਵਿਰੋਧੀ ਵਹਾਅ ਦੇ ਨਾਲ ਆਕਾਰ ਅਤੇ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਵਧ ਰਹੇ ਕਸਬਿਆਂ ਨੂੰ ਭੇਜਨ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਮਿਲੀ। ਪਿੰਡਾਂ ਨੂੰ ਫਸਲਾਂ ਦੀ ਵਿਕਰੀ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਿੰਡ ਬਾਈਆ ਦੀ ਜੁੰਮੇਵਾਰੀ ਸੀ ਜੋ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਲੂਣ ਅਤੇ ਮਸਾਲੇ ਵਰਗੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੁਹਾਰ ਦੁਆਰਾ ਵਰਤਣ ਲਈ ਕੱਚਾ ਲੋਹਾ ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਤੀਸਰਾ, ਕਸਬਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਵਪਾਰ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇੱਕ ਕਸਬੇ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਤਪਾਦ ਦੂਜੇ ਦੇ ਲਈ ਬਦਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਪਾਰਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਅੰਦਰ ਥੋਕ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਆਵਾਜਾਈ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਅਮੀਰ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਲਗਜ਼ਰੀ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਮੰਗ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਥੋਕ ਵਸਤੂਆਂ ਵਿੱਚ ਅਨਾਜ, ਤੇਲ, ਘਿਓ, ਦਾਲਾਂ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ, ਕੁਝ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧੂ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਘਾਟੇ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਚੌਲ ਅਤੇ ਖੰਡ ਜੋ ਬੰਗਾਲ ਅਤੇ ਬਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਵਾਧੂ ਸਨ, ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮਾਲਾਬਾਰ ਅਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਲਿਜਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਕਣਕ ਜੋ ਆਧੁਨਿਕ ਪੂਰਬੀ ਯੂ.ਪੀ. ਵਿੱਚ ਸਰਪਲੱਸ ਸੀ। (ਅਵਧ, ਕਾਰਾ/ਇਲਾਹਾਬਾਦ) ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਲਗਜ਼ਰੀ ਵਸਤੂਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਤੇਜ਼ ਅੰਤਰ-ਖੇਤਰੀ ਵਪਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਜ਼ਿਆਉਦੀਨ ਬਰਾਨੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਤਾਰੀਖ-ਏ-ਫਿਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹੀ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਸਲਤਨਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਕੋਲ (ਅਲੀਗੜ੍ਹ) ਤੋਂ

ਡਿਸਟਿਲਡ ਵਾਈਨ, ਦੇਵਗਿਰੀ ਤੋਂ ਮਸਲਿਨ, ਲਖਨੌਤੀ ਤੋਂ ਧਾਰੀਦਾਰ ਕੱਪੜਾ ਅਤੇ ਅਵਧ ਤੋਂ ਆਮ ਕੱਪੜਾ ਮਿਲਦਾ ਸੀ।

ਬੰਜਾਰੇ, ਜੋ ਖਾਨਾਬਦੋਸ਼ ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਕ ਸਨ, ਬਲਦਾਂ ਦੀਆਂ ਪਿੱਠਾਂ 'ਤੇ ਅਜਿਹੇ ਮਾਲ ਦੀ ਢੇਆ-ਢੁਆਈ ਵਿੱਚ ਮਾਹਰ ਸਨ। ਬੰਜਾਰਾ ਅਕਸਰ ਆਪਣੇ ਰਸਤੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਬਲਦਾਂ ਨੂੰ ਚਰਾਉਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਸੜਕ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਰੁੱਖ ਲਗਾਏ ਗਏ ਸਨ, ਅਤੇ ਹਰ ਦੋ ਮੀਲ 'ਤੇ ਇੱਕ ਰੁਕਣ ਵਾਲਾ ਸਟੇਸ਼ਨ (ਸਰਾਈ) ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦਾ ਸਮਾਨ ਉਪਲਬਧ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿੱਥੇ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਰਾਤ ਬਿਤਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ, ਇੱਕ ਬੰਨ੍ਹ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਲਖਨੌਤੀ ਨੂੰ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸੜਕ ਦਾ ਇੱਕ ਹਿੱਸਾ ਜੋ ਬਾਰਸ਼ਾਂ ਦੌਰਾਨ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਲੰਘਣ ਯੋਗ ਬਣ ਸਕੇ। ਟੋਲ ਅਤੇ ਟੈਕਸ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰੂਟਾਂ 'ਤੇ ਬੇੜੀਆਂ ਅਤੇ ਰਣਨੀਤਕ ਬਿੰਦੂਆਂ 'ਤੇ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਬੈਲਗੱਡੀਆਂ ਆਮ ਵਪਾਰੀਆਂ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਮਾਲ ਲੈ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਉਠ ਵੀ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਬੈਕਿੰਗ ਦੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਪਿੰਡ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪਿੰਡ ਬਾਈਆ, ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਮੋਦੀ ਅਤੇ ਸਰਾਫ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸੰਚਾਲਨ ਅਤੇ ਵਪਾਰ ਲਈ ਵਿੱਤ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਾਧਨ ਸਨ। ਇੱਕ ਉੱਘੇ ਆਧੁਨਿਕ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਕੇ.ਐਮ. ਅਸ਼ਰਫ, ਵੱਡੇ ਕਰਜ਼ਿਆਂ ਲਈ ਕਰਜ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਵਿਆਜ 10 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਪ੍ਰਤੀ ਸਾਲ ਅਤੇ ਛੋਟੀਆਂ ਜਾਂ ਮਾਮੂਲੀ ਰਕਮਾਂ 'ਤੇ 20 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ, ਬੰਜਾਰਾਂ ਦੇ ਸੰਚਾਲਨ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਅਮੀਰ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿੱਤ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ: ਸਾਹਸ ਅਤੇ ਮੋਦੀ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਲੋੜੀਂਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਾਫ਼ਲੇ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਸਮਾਨ ਦੀ ਆਵਾਜਾਈ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਸੜਕਾਂ ਜੰਗਲੀ ਜਾਨਵਰਾਂ ਅਤੇ ਡਾਕੂਆਂ ਦੇਵਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਸੁਰੱਖਿਅਤ ਸਨ। ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਓਵਰਲੈਂਡ ਵਪਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰ ਮੁਲਤਾਨ ਸੀ। ਲਾਹੌਰ 1241 ਵਿੱਚ ਮੰਗੋਲਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਰਬਾਦ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਤੁਗਲਕ ਦੇ ਰਾਜ ਤੱਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮੁੜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੁਲਤਾਨ ਸਾਰੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਪਾਰੀ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਖੁਰਾਸਾਨੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ

ਲੰਬੀ ਦੂਰੀ ਦੇ ਵਪਾਰ ਵਿੱਚ ਢੇਆ-ਢੁਆਈ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ, ਥੋਕ ਵਸਤੂਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਟੈਕਸਟਾਈਲ ਮੁੱਖ ਵਸਤੂ ਸਨ। ਬੰਗਾਲ ਅਤੇ ਦੇਓਗੀਰ ਤੋਂ ਮਸਲਿਨ, ਅਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਕੱਪੜੇ ਪੂਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਢੇਢੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਘੋੜੇ, ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਅਤੇ ਘਰੇਲੂ ਦੇਵੇਂ, ਵੀ ਆਯਾਤ ਦੀ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਸਤੂ ਸਨ। ਇੰਡੀਗੋ, ਮਸਾਲੇ, ਨਸ਼ੀਲੇ ਪਦਾਰਥ, ਚਮੜੇ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਸਤੂਆਂ ਸਨ। ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੋਂ ਸ਼ਾਲਾਂ ਅਤੇ ਗਲੀਚਿਆਂ ਦੀ ਮੰਗ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁੱਕੇ ਮੇਵੇ ਸਨ। ਵਾਈਨ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਆਯਾਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਗੰਗਾ ਦੇ ਦੁਆਬ ਵਿੱਚ ਮੇਰਠ ਅਤੇ ਅਲੀਗੜ੍ਹ ਵਿੱਚ ਵੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਭਾਰਤ ਦਾ ਬਾਹਰੀ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਪਾਰ ਮਾਰਵਾੜੀਆਂ ਅਤੇ ਗੁਜਰਾਤੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਜੈਨ ਸਨ। ਮੁਸਲਿਮ ਬੋਹੜ ਵਪਾਰੀ ਵੀ ਇਸ ਵਪਾਰ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਮੱਧ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਏਸ਼ੀਆ ਨਾਲ ਜ਼ਮੀਨੀ ਵਪਾਰ ਮੁਲਤਾਨੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਪਾਰੀ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਵੱਸ ਗਏ ਸਨ। ਗੁਜਰਾਤੀ ਅਤੇ ਮਾਰਵਾੜੀ ਵਪਾਰੀ ਬਹੁਤ ਅਮੀਰ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਜੈਨੀਆਂ ਨੇ, ਮੰਦਰਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਵੱਡੀ ਰਕਮ ਖਰਚ ਕੀਤੀ। ਕੈਮਬੇ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਸ਼ਹਿਰ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਮੀਰ ਵਪਾਰੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਵਧੀਆ ਪੱਥਰ ਅਤੇ ਮੋਰਟਾਰ ਨਾਲ ਬਣੇ ਉੱਚੇ ਘਰ ਸਨ, ਟਾਈਲਾਂ ਦੀਆਂ ਛੱਤਾਂ ਨਾਲ।

ਬਰਾਨੀ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮੁਲਤਾਨੀ ਵਪਾਰੀ ਇੰਨੇ ਅਮੀਰ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਸੋਨਾ ਅਤੇ ਚਾਂਦੀ ਬਹੁਤਾਤ ਵਿਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਅਹਿਲਕਾਰ ਇੰਨੇ ਫਾਲਤੂ ਸਨ ਕਿ ਜਦੋਂ ਵੀ ਉਹ ਕੋਈ ਤਿਉਹਾਰ ਜਾਂ ਤਿਉਹਾਰ ਮਨਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਭੱਜਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਮੁਲਤਾਨੀ ਪੈਸੇ ਉਧਾਰ ਲੈਣ ਲਈ। ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਪਾਰ ਲਈ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ ਲਹਾਰੀ ਬੰਦਰ, ਥੱਟਾ (ਟੱਟਾ) ਦੀ ਬਾਹਰੀ ਬੰਦਰਗਾਹ, ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ ਸੋਨਾਰਗਾਂਵ ਤੱਕ ਫੈਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ - ਜਿਸਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇਬਨ ਬਤੂਤਾ ਦੁਆਰਾ ਅਤੇ ਸਾਡੇ 15ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸਰੋਤਾਂ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਐਮ.ਐਨ. ਪੀਅਰਸਨ ਨੇ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਕਿ 16ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਪੁਰਤਗਾਲੀ ਸਰੋਤ ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਮਿਰਚ ਦੇ ਵਪਾਰ 'ਤੇ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਾਲਾਬਾਰ ਅਤੇ ਲਾਲ ਸਾਗਰ (ਜਿਥੋਂ ਮਿਰਚ ਨੂੰ ਯੂਰਪ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ) ਵਿਚਕਾਰ ਅਰਬ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਵਪਾਰ ਦਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਖੇਤਰ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਗੁਜਰਾਤ 'ਤੇ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਸੀ, ਜਿੱਥੋਂ ਵਪਾਰੀਆਂ ਨੇ ਸੂਤੀ ਕੱਪੜਾ ਅਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਹੋਰ ਨਿਰਯਾਤ ਪੂਰਬੀ ਅਫਰੀਕਾ, ਲਾਲ ਸਾਗਰ ਅਤੇ ਮਾਲਾਬਾਰ ਰਾਹੀਂ ਜਾਂ ਸਿੱਧੇ ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬੀ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿੱਚ ਭੇਜੇ ਸਨ। ਇੱਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਪਾਰਕ ਖੇਤਰ ਬੰਗਾਲ ਸੀ, ਜਿੱਥੋਂ ਟੈਕਸਟਾਈਲ ਅਤੇ ਹੋਰ ਨਿਰਯਾਤ ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬੀ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਪਾਰੀ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਅਰਬ, ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਪਾਰ ਵਿੱਚ ਗੁਜਰਾਤ ਅਤੇ ਮਾਲਾਬਾਰ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਸਰਗਰਮ ਸਨ। ਭਾਰਤੀ, ਦੋਵੇਂ ਹਿੰਦੂ (ਅਗਰਵਾਲ ਅਤੇ ਮਹੇਸ਼ਵਰੀ) ਅਤੇ ਜੈਨ ਅਤੇ ਬੋਹੜ ਵੀ ਇਸ ਵਪਾਰ ਵਿੱਚ ਸਰਗਰਮ ਸਨ, ਪੱਛਮੀ ਅਤੇ ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬੀ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਭਾਰਤੀ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ। ਬੰਗਾਲ ਨੇ ਚੀਨ ਅਤੇ ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬੀ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਵਪਾਰ ਵੀ ਕੀਤਾ, ਕੱਪੜਾ ਨਿਰਯਾਤ ਕੀਤਾ, ਅਤੇ ਰੇਸ਼ਮ, ਮਸਾਲੇ ਆਦਿ ਦਾ ਆਯਾਤ ਕੀਤਾ। ਮਾ ਹੁਆਨ, ਜੋ 15ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਬੰਗਾਲ ਆਇਆ ਸੀ, ਨੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ "ਅਮੀਰ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਵਪਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬਹੁਤ ਹਨ।"

7.4.2. ਮੁਗਲ ਕਾਲ MUGHAL PERIOD

ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਮੁਗਲ ਸ਼ਾਸਨ ਦੌਰਾਨ ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤ ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਦੇ ਦੌਰ ਨਾਲੋਂ ਬਿਹਤਰ ਸੀ। ਵਿਸ਼ਾਲ ਰਾਜ ਉੱਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨੇ ਰਾਜ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਨੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਵਪਾਰ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਵਪਾਰ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਲਈ ਕਈ ਹੋਰ ਕਾਰਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ: ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਰਾਜ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਏਕਤਾ, ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਇਕਸਾਰ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਮਾਲੀਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਨਕਦ ਵਿਚ ਤਨਖਾਹਾਂ ਦਾ ਭੁਗਤਾਨ, ਵਪਾਰ ਦਾ ਵਾਧਾ। ਨਵੇਂ ਕਸਬੇ, ਪੈਸੇ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ, ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਅਤੇ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਨੂੰ ਹੱਲਾਸ਼ੇਰੀ, ਵਪਾਰਕ ਮਾਰਗਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਯੂਰਪੀਆਂ ਦੀ ਭਾਰਤ ਯਾਤਰਾ।

ਮੁਗਲ ਕਾਲ ਵਿੱਚ, ਅੰਦਰੂਨੀ ਵਪਾਰ ਬਹੁਤ ਵਿਕਸਤ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਹਰ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਨੇੜਲੇ ਕਸਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਨਿਯਮਤ ਬਾਜ਼ਾਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜਿੱਥੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਲੋਕ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵੇਚ ਅਤੇ ਖਰੀਦ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਸਥਾਨਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵਪਾਰ ਵੀ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਹੱਟਾਂ ਵਜੋਂ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਹਫ਼ਤੇ ਦੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਦਿਨਾਂ 'ਤੇ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਥਾਨਕ ਮੰਡੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅਨਾਜ, ਨਮਕ, ਲੱਕੜੀ ਅਤੇ ਲੋਹੇ ਦੇ ਸਾਜ਼-ਸਾਮਾਨ, ਮੋਟੇ ਅਤੇ ਸੂਤੀ ਕੱਪੜਿਆਂ ਵਰਗੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਉਪਲਬਧ ਸਨ। ਇਹ ਸਥਾਨਕ ਬਾਜ਼ਾਰ ਉਸ ਖਾਸ ਖੇਤਰ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵਪਾਰਕ ਕੇਂਦਰਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਕੇਂਦਰਾਂ ਨੇ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਖਾਸ ਖੇਤਰ

ਤੋਂ ਸਗੋਂ ਦੂਜੇ ਖੇਤਰਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਉਤਪਾਦਾਂ ਲਈ ਬਜ਼ਾਰ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਮੁਗਲ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਦਿੱਲੀ, ਆਗਰਾ, ਲਾਹੌਰ, ਮੁਲਤਾਨ, ਬੀਜਾਪੁਰ, ਹੈਦਰਾਬਾਦ, ਕਾਲੀਕਟ, ਕੋਚੀਨ, ਪਟਨਾ ਅਜਿਹੇ ਵਪਾਰਕ ਖੇਤਰ ਸਨ। ਵਪਾਰੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਵਪਾਰ ਲਈ ਬੈਲ-ਗੱਡੀਆਂ, ਘੋੜਾ-ਗੱਡੀਆਂ, ਗੱਡੇ, ਊਠ, ਖੇਤੇ, ਖੱਚਰਾਂ, ਕਿਸ਼ਤੀਆਂ ਅਤੇ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸੜਕਾਂ ਦਾ ਚੰਗਾ ਜਾਲ ਸੀ। ਜੀ.ਟੀ. ਇਹ ਸੜਕ ਢਾਕਾ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਪਟਨਾ, ਇਲਾਹਾਬਾਦ, ਬਨਾਰਸ, ਆਗਰਾ, ਮਥੁਰਾ, ਦਿੱਲੀ, ਲਾਹੌਰ, ਅਟਕ ਅਤੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਕਾਬੁਲ ਪਹੁੰਚੀ। ਇਹ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਤੇ ਲੰਬੀ ਸੜਕ ਸੀ। ਇੱਕ ਹੋਰ ਸੜਕ, ਆਗਰਾ, ਗਵਾਲੀਅਰ, ਜੋਧਪੁਰ ਅਤੇ ਅਜਮੇਰ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਦੀ ਹੋਈ ਖੰਡੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਅਸੀਰਗੜ੍ਹ ਪਹੁੰਚੀ। ਇਹ ਉੱਤਰ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ ਲਿੰਕ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਸਤਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਸਬੇ ਗੰਗਾ, ਯਮੁਨਾ ਅਤੇ ਸਿੰਧੂ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਜਲ-ਮਾਰਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਜੋ ਕਿ ਘਰੇਲੂ ਵਪਾਰ ਦੇ ਵਧੇ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਦਦਗਾਰ ਸਨ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਵਪਾਰ ਵੈਸ਼ੀਆਂ, ਗੁਜਰਾਤੀਆਂ, ਮਾਰਵਾੜੀਆਂ, ਚੇਤੀਆਂ ਅਤੇ ਵਦੀਦ (ਦੱਖਣ ਤੋਂ) ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਪਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਖੁਰਾਸਾਨੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਮੁਗਲ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ, ਬੰਗਾਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਪਾਰਕ ਕੇਂਦਰਾਂ - ਹੁਗਲੀ, ਢਾਕਾ, ਮੁਰਸ਼ਿਦਾਬਾਦ, ਸੱਤਗਾਓਂ, ਪਟਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਨਾਲ ਅੰਤਰ-ਖੇਤਰੀ ਵਪਾਰ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਕਸਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਪੱਛਮੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸੂਰਤ ਅਤੇ ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਅਤੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆਗਰਾ ਕਾਫ਼ੀ ਵਿਕਸਤ ਅੰਤਰ-ਖੇਤਰੀ ਵਪਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੇਂਦਰ ਸਨ। ਮੁਗਲ ਕਾਲ ਦੇ ਵੱਡੇ ਹਿੱਸੇ ਦੌਰਾਨ, ਭਾਰਤ ਦਾ ਏਸ਼ੀਆ ਅਤੇ ਯੂਰਪ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਇੱਕ ਸਰਗਰਮ ਅਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਪਾਰ ਸੀ। ਦੁਨੀਆ ਭਰ ਦੇ ਵਪਾਰੀ ਉਸਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਵਪਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸਦੇ ਕੰਢੇ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਬਾਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, “ਭਾਰਤ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਪੈਸੇ ਅਤੇ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਅਤੇ ਵੰਡ ਲਈ ਸਾਹ ਦਾ ਅੰਗ ਸੀ; ਇਹ ਉਹ ਸਮੁੰਦਰ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਵਗਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸਦੇ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਮਾਲ ਜਾਂ ਤਾਂ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਕਾਬੁਲ ਰਾਹੀਂ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਜਾਂ ਮੁਲਤਾਨ ਅਤੇ ਕੰਧਾਰ ਤੋਂ ਪਰਸ਼ੀਆ ਜਾਂ ਸਮੁੰਦਰੀ ਰਸਤੇ ਰਾਹੀਂ ਫਾਰਸ ਦੀ ਖਾੜੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਲਾਲ ਸਮੁੰਦਰੀ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਟਾਪੂਆਂ ਅਤੇ ਮਸਾਲੇ ਦੇ ਟਾਪੂਆਂ ਤੱਕ ਲਿਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ, ਮੁੱਖ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਲਾਹੌਰੀ ਬਾਂਦਰ ਅਤੇ ਸੂਰਤ, ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਮਸੂਲੀਪਟਮ, ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਚਟਗਾਂਵ, ਸਤਗਾਓਂ ਅਤੇ ਸੋਨਾਰਗਾਂਵ ਸਨ। ਸੂਰਤ ਦੀ ਬੰਦਰਗਾਹ 'ਤੇ 31/2 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਆਯਾਤ ਡਿਊਟੀ ਅਤੇ 2 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਨਿਰਯਾਤ ਡਿਊਟੀ ਲਗਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਪਾਰੀ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਚਾਂਦੀ ਬਰਾਮਦ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਭਾਰਤ ਦੇ ਨਿਰਯਾਤ ਵਿੱਚ ਕਪਾਹ ਅਤੇ ਰੇਸ਼ਮ ਦੇ ਕੱਪੜੇ, ਊਨੀ ਸ਼ਾਲ, ਨੀਲ, ਅਫੀਮ, ਉੱਨ, ਚੀਨੀ, ਨਮਕ, ਕੈਲੀਕੋ, ਨਮਕੀਨ, ਜੜੀ-ਬੂਟੀਆਂ, ਮਸਾਲੇ ਅਤੇ ਮਿਰਚ ਵਰਗੇ ਉਤਪਾਦ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਮੁੱਖ ਆਯਾਤ ਘੋੜੇ, ਸੋਨਾ, ਚਾਂਦੀ, ਹੀਰੇ, ਕੀਮਤੀ ਪੱਥਰ, ਧਾਤਾਂ, ਤੰਬਾਕੂ, ਅਫਰੀਕੀ ਗੁਲਾਮ, ਚੀਨੀ ਫੁੱਲਦਾਨ ਅਤੇ ਕੱਚ ਦੇ ਸਾਮਾਨ ਦੇ ਸੈੱਟ ਅਤੇ ਹੋਰ ਆਲੀਸ਼ਾਨ ਵਸਤੂਆਂ ਸਨ। ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵਪਾਰ ਦਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਅਨੁਕੂਲ ਸੰਤੁਲਨ ਸੀ। ਸਰਾਫਾ ਅਤੇ ਅਰਧ-ਕੀਮਤੀ ਪੱਥਰਾਂ ਦੀ ਦਰਾਮਦ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਯਾਤ ਅਤੇ ਦਰਾਮਦ ਵਿਚਕਾਰ ਪਾੜਾ ਚੰਗਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਭਾਰਤੀ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨੇ ਵਿਆਪਕ ਨੋਟਿਸ ਲਿਆ।

17ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਪਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦਾ ਆਗਮਨ ਸੀ। 1717 ਵਿੱਚ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਤੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤਾ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਕਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਪੁਰਤਗਾਲੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਪਾਰੀ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਸਮੁੰਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮੁੰਦਰੀ ਡਾਕੂਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਨਿਯਮਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸ਼ਾਹਜਹਾਂ ਨੇ ਹੁਗਲੀ ਅਤੇ ਚਟਗਾਂਵ ਦੀਆਂ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ 'ਤੇ ਪੁਰਤਗਾਲੀ ਲੁਟੇਰਿਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸਖ਼ਤ ਕਾਰਵਾਈ ਕੀਤੀ। ਸੂਰਤ ਸਥਿਤ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਕਾਰਨ 1,70,000 ਰੁਪਏ ਦਾ ਭਾਰੀ ਜੁਰਮਾਨਾ ਭਰਨਾ ਪਿਆ। ਇਸ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਖ਼ਤਰੇ ਵਿੱਚ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਜਾਂ ਤਾਂ ਵਿਆਜ ਜਾਂ ਜ਼ਮੀਨ ਵੱਲ ਮੁੜ ਗਏ। ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਉਹ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਵਪਾਰ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਅਤੇ ਪੂੰਜੀ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨਾ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਉਦਯੋਗਿਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ, ਹਾਲਾਂਕਿ, ਭਾਰਤੀ ਵਪਾਰੀ ਵਰਗ ਦੁਆਰਾ ਵਪਾਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਦੇ ਨੁਕਸਾਨ ਨੇ ਪੂੰਜੀ ਦੇ ਵਾਧੇ ਅਤੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਉੱਦਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ।

7.4.3 ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ III

1. ਹੁੰਡਿਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ?

---

2. ਬੰਜਾਰ ਕੌਣ ਸਨ?

---

3. ਤਾਰੀਖ-ਏ-ਫਿਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹੀ ਕਿਤਾਬ ਕਿਸ ਨੇ ਲਿਖੀ?

---

4. ਤੁਸੀਂ ਸਰਾਏ ਸ਼ਬਦ ਦੁਆਰਾ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ?

---

5. ਵਪਾਰ ਦੇ ਵਾਧੇ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਦੋ ਕਾਰਕ ਦਿਓ।

7.5 ਸੰਖੇਪ

ਵਿਦਿਆਰਥੀਓ, ਇਸ ਇਕਾਈ ਵਿੱਚ ਤੁਸੀਂ ਮੱਧਕਾਲੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਬਾਰੇ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ। ਮੱਧਕਾਲੀ ਭਾਰਤੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਖੁਰਾਕੀ ਫਸਲਾਂ, ਨਕਦੀ ਫਸਲਾਂ, ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਮਸਾਲੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ। ਉਹ ਫਸਲ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਉੱਨਤ ਤਕਨੀਕਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸਨ। ਮੁੱਖ ਖੁਰਾਕੀ ਫਸਲਾਂ ਚਾਵਲ, ਕਣਕ, ਜੌਂ, ਬਾਜਰਾ ਅਤੇ ਦਾਲਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਕਿਸਮਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਛੋਲੇ, ਅਰਹਰ, ਮੂੰਗ, ਮੇਠ, ਉਰਦ, ਖਿਸਰੀ ਸਨ। ਗੰਨਾ, ਕਪਾਹ, ਨੀਲ (ਨੀਲਾ ਰੰਗ ਕੱਢਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ), ਅਫੀਮ, ਰੇਸ਼ਮ ਮੱਧਕਾਲੀ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਕਦ ਫਸਲਾਂ ਸਨ। ਰੇਸ਼ਮ ਦੀ ਖੇਤੀ (ਸ਼ਹਿਤੂਤ ਦੇ ਪੈਦੇ 'ਤੇ ਰੇਸ਼ਮ ਦੇ ਕੀੜਿਆਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ), ਜੋ ਕਿ ਸਲਤਨਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਇੱਕ ਮਾਮੂਲੀ ਪੈਮਾਨੇ 'ਤੇ ਅਭਿਆਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਮੁਗਲ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਵਿਆਪਕ ਹੋ ਗਿਆ। ਬੰਗਾਲ ਰੇਸ਼ਮ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਮੁੱਖ ਖੇਤਰ ਵਜੋਂ ਉਭਰਿਆ। ਬਿਹਾਰ ਅਤੇ ਮਾਲਵਾ ਦੇ ਮੁਗਲ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵਧੀਆ ਗੁਣਵੱਤਾ ਵਾਲੀ ਅਫੀਮ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਤੰਬਾਕੂ ਦੀ ਖੇਤੀ 16ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੌਰਾਨ ਪੁਰਤਗਾਲੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਬਾਅਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ

ਵਿਆਪਕ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਸੂਰਤ ਅਤੇ ਬਿਹਾਰ ਤੰਬਾਕੂ ਉਤਪਾਦਕ ਕੇਂਦਰਾਂ ਵਜੋਂ ਉੱਭਰੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 17ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਦੀ ਖੇਤੀ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ 17ਵੀਂ ਅਤੇ 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀਯੋਗ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਹੋਇਆ, ਮੁਗ਼ਲ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਤੇਜ਼ੀ ਆਈ, ਅਤੇ ਆਰਥਿਕਤਾ ਹਰ ਸਾਲ ਕਰੋੜਾਂ ਰੁਪਏ ਦੀ ਹੋ ਗਈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕਿੱਤਾ ਬਣਾਇਆ, ਦੇਸ਼ ਦੇ ਪੇਂਡੂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਹੋਰ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਟੈਕਸਟਾਈਲ, ਰੰਗਾਈ, ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਬਰਤਨ, ਧਾਤੂ ਵਿਗਿਆਨ, ਖੰਡ ਬਣਾਉਣ, ਬਿਲਡਿੰਗ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ, ਜਹਾਜ਼ ਬਣਾਉਣ, ਰਸਾਇਣਕ ਕੰਮ, ਮਾਈਨਿੰਗ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਹਾਇਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਚਮੜਾ-ਵਰਕ, ਕਾਗਜ਼ ਬਣਾਉਣਾ, ਖਿਡੌਣੇ ਬਣਾਉਣ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਿਰਮਾਣ। ਪਿਛਲੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਪਾਰ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ। ਮਾਲ ਜਾਂ ਤਾਂ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਕਾਬੁਲ ਰਾਹੀਂ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਜਾਂ ਮੁਲਤਾਨ ਅਤੇ ਕੰਧਾਰ ਤੋਂ ਫਾਰਸ ਜਾਂ ਸਮੁੰਦਰੀ ਰਸਤੇ ਰਾਹੀਂ ਫਾਰਸ ਦੀ ਖਾੜੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਲਾਲ ਸਮੁੰਦਰੀ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਟਾਪੂਆਂ ਅਤੇ ਮਸਾਲੇ ਦੇ ਟਾਪੂਆਂ ਤੱਕ ਲਿਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ, ਮੁੱਖ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਲਾਹੌਰੀ ਬਾਂਦਰ ਅਤੇ ਸੂਰਤ, ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਮਸੂਲੀਪਟਮ, ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਚਟਗਾਂਵ, ਸਤਗਾਓਂ ਅਤੇ ਸੋਨਾਰਗਾਂਵ ਸਨ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਨਿਰਯਾਤ ਵਿੱਚ ਕਪਾਹ ਅਤੇ ਰੇਸ਼ਮ ਦੇ ਕੱਪੜੇ, ਉਨੀ ਸ਼ਾਲ, ਨੀਲ, ਅਫੀਮ, ਉੱਨ, ਚੀਨੀ, ਨਮਕ, ਕੈਲੀਕੋ, ਨਮਕੀਨ, ਜੜੀ-ਬੂਟੀਆਂ, ਮਸਾਲੇ ਅਤੇ ਮਿਰਚ ਵਰਗੇ ਉਤਪਾਦ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਮੁੱਖ ਆਯਾਤ ਘੋੜੇ, ਸੋਨਾ, ਚਾਂਦੀ, ਹੀਰੇ, ਕੀਮਤੀ ਪੱਥਰ, ਧਾਤਾਂ, ਤੰਬਾਕੂ, ਅਫਰੀਕੀ ਗੁਲਾਮ, ਚੀਨੀ ਕਚਰਾ ਅਤੇ ਕੱਚ ਦੇ ਸਾਮਾਨ ਦੇ ਸੈੱਟ ਅਤੇ ਹੋਰ ਆਲੀਸ਼ਾਨ ਵਸਤੂਆਂ ਸਨ। ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵਪਾਰ ਦਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਅਨੁਕੂਲ ਸੰਤੁਲਨ ਸੀ।

7.6 ਸੁਝਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਰੀਡਿੰਗਾਂ

Satish Chandra, *Medieval India: From Sultanat to the Mughals, Part One, Delhi Sultanat (1206-1526)*, New Delhi: Haranand Publications, 2004. (third edition)

Satish Chandra, *Medieval India: From Sultanat to the Mughals, Part Two, Mughal Empire (1526-1748)*, New Delhi: Haranand Publications, 2004. (third edition)

Irfan Habib, *A People's History of India: Economic History of India (1206-1526), The Period of Delhi Sultanate and Vijaynagar Empire*, New Delhi: Tulika Books, 2017.

Irfan Habib, *A People's History of India: Indian Economy Under Early British Rule*, New Delhi: Tulika Books, 2019.

ਅਭਿਆਸ ਲਈ 7.7 ਸਵਾਲ

7.7.1 ਲੰਬੇ ਜਵਾਬ ਸਵਾਲ

1. ਸਲਤਨਤ ਕਾਲ ਦੇ ਅਧੀਨ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਵਪਾਰ 'ਤੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।
2. ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਖੇਤੀ ਉਤਪਾਦਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ?
3. ਤੁਸੀਂ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਿਰਮਾਣ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਬਾਰੇ ਕੀ ਜਾਣਦੇ ਹੋ?

7.7.2 ਛੋਟੇ ਜਵਾਬ ਸਵਾਲ

1. ਤੁਸੀਂ ਇਬਨ ਬਤੂਤਾ ਬਾਰੇ ਕੀ ਜਾਣਦੇ ਹੋ?
2. ਅਬੁਲ ਫਜ਼ਲ ਕੌਣ ਸੀ?
3. ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਵਪਾਰ ਦੇ ਵਾਧੇ ਦੇ ਕੀ ਕਾਰਨ ਸਨ?
4. ਉਹਨਾਂ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰੋ ਜੋ ਮੁਗਲ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਵਧੀਆਂ ਸਨ।
5. ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀਆਂ ਫਸਲਾਂ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਦੱਸੋ।

ਬੈਚਲਰ ਆਫ਼ ਆਰਟਸ

ਸਮੈਸਟਰ ॥

ਕੋਰਸ: ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ: ਸੀ. 1200-ਸੀ. 1750

ਯੂਨਿਟ 8: ਸਮਾਜ: ਸਮਾਜਕ ਜਮਾਤਾਂ; ਗੁਲਾਮੀ; ਔਰਤਾਂ

ਸਰੰਚਨਾ

8.0 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼

8.1 ਭੂਮਿਕਾ

8.2 ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਗ

8.2.1 ਸਲਤਨਤ ਕਾਲ

8.2.2 ਮੁਗਲ ਕਾਲ

8.2.3 ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ।

8.3 ਗੁਲਾਮੀ

8.3.1 ਸਲਤਨਤ ਕਾਲ

8.3.2 ਮੁਗਲ ਕਾਲ

8.4 ਔਰਤਾਂ

8.4.1 ਸਲਤਨਤ ਕਾਲ

8.4.2 ਮੁਗਲ ਕਾਲ

8.4.3 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ ॥

8.5 ਸੰਖੇਪ

8.6 ਸੁਝਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਰੀਡਿੰਗਾਂ

8.7 ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਸਵਾਲ

8.7.1 ਲੰਬੇ ਜਵਾਬ ਸਵਾਲ

8.7.2 ਛੋਟੇ ਜਵਾਬ ਸਵਾਲ

8.0 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ LEARNING OBJECTIVES

ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਇਸ ਯੂਨਿਟ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਵੋਗੇ:

- ਸਲਤਨਤ ਅਤੇ ਮੁਗਲ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਮਾਜਿਕ ਢਾਂਚੇ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰੋਗੇ।
- ਸਲਤਨਤ ਅਤੇ ਮੁਗਲ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਗੁਲਾਮਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋਗੇ।
- ਮੱਧਕਾਲੀ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਓਗੇ।

8.1 ਭੂਮਿਕਾ (INTRODUCTION)

ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਇਹ ਯੂਨਿਟ ਸਲਤਨਤ ਅਤੇ ਮੁਗਲ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਹਿਲੂਆਂ 'ਤੇ ਚਰਚਾ ਕਰੇਗੀ। ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ, ਹਾਕਮ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਰਈਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਜ਼ਮੀਂਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਮੁਖੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਰਾਜ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਨਗੇ। ਧਾਰਮਿਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਵਰਗ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਉਲੇਮਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਸਥਾਨ ਸੀ। ਮੱਧਕਾਲੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਹੇਠਲੇ ਪੱਧਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਅਧਿਕਾਰੀ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਦੋਵੇਂ ਸਮਾਜ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਿੱਸਾ ਸਨ। ਵਪਾਰਕ ਅਤੇ ਵਪਾਰਕ ਸਮੂਹ ਬਰਾਬਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਚਲਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਮੱਧਯੁਗੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਧਦੀ-ਫੁੱਲਦੀ ਸੰਸਥਾ ਵਜੋਂ ਗੁਲਾਮੀ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦੀ ਵੀ ਜਾਂਚ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।

8.2 ਸਮਾਜਿਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ SOCIAL CLASSES

ਸਲਤਨਤ ਅਤੇ ਮੁਗਲ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕੁਲੀਨ, ਜ਼ਮੀਂਦਾਰ, ਉਲੇਮਾ, ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਕਾਰਜਕਰਤਾ, ਪੇਸ਼ੇਵਰ, ਵਪਾਰਕ ਅਤੇ ਵਪਾਰਕ ਸਮੂਹ, ਕਿਸਾਨ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਬਾਇਲੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਮੌਜੂਦ ਸਨ।

8.2.1 ਸਲਤਨਤ ਕਾਲ SULTANATE PERIOD

a ਕੁਲੀਨਤਾ THE NOBILITY

ਸਲਤਨਤ ਕਾਲ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੁਲੀਨ ਲੋਕ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਮਲਿਕ ਅਤੇ ਖਾਨ ਸਨ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਉੱਚ ਅਹੁਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਕੋਲ ਸਨ। ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਖਵਾਜਾ ਜਹਾਂ, ਇਮਾਦ-ਉਲ-ਮੁਲ ਅਤੇ ਨਿਜ਼ਾਮ-ਉਲ-ਮੁਲਕ ਵਰਗੇ ਖ਼ਿਤਾਬ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਬਸਤਰ, ਤਲਵਾਰ ਅਤੇ ਖੰਜਰ ਝੰਡੇ ਅਤੇ ਢੋਲ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਘੋੜੇ ਅਤੇ ਹਾਥੀ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ।

ਇਲਤੁਤਮਿਸ਼ ਦੇ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ 32 ਮਲਿਕ ਸਨ। ਤੁਰਕਨ-ਇ-ਚਹਿਲਗਾਨੀ ਸ਼ਬਦ, ਜਾਂ ਚਾਲੀ ਤੁਰਕਾਂ ਦੀ ਟੁਕੜੀ ਚੋਟੀ ਦੇ ਪਤਵੰਤਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਅਲਾਉਦੀਨ ਖਲਜੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਚੋਟੀ ਦੇ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 48 ਹੋ ਗਈ। ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿੱਚ ਤੁਰਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤਾਜਿਕ, ਖਲਜੀ, ਅਫਗਾਨ ਅਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਉੱਤਮ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਖਲਜੀਆਂ ਅਤੇ ਤੁਗਲਕਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ, ਖਲਜੀਆਂ, ਅਫਗਾਨ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀ ਨਿੱਜੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਰਈਸ ਬਣ ਕੇ ਉੱਭਰੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਰਈਸ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਚਰਿੱਤਰ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਹੋਇਆ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਲਹੂ, ਜਾਂ ਇੱਕ ਜਾਣੇ-ਪਛਾਣੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲ ਅਤੇ ਸਨਮਾਨ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਤਵੰਤਿਆਂ ਨੇ ਪਾਦਰੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਅਸਰਫ਼ (ਸਤਿਕਾਰ ਵਾਲੇ ਵਰਗ) ਦਾ ਗਠਨ ਕੀਤਾ। ਰਾਜ ਦੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਰਗਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੀ, ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ, ਸਗੋਂ ਵਿੰਡੇਜ਼ ਨੂੰ ਪੈਨਸ਼ਨਾਂ ਦੇਣ ਲਈ, ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅਣਵਿਆਹੀਆਂ ਧੀਆਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਲਈ ਫੰਡ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਉਣਾ ਸੀ। ਬਲਬਨ ਦੇ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ ਰਈਸ ਅਮੀਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਵੱਡੇ ਵਪਾਰੀਆਂ (ਸਾਹ ਅਤੇ ਮੁਲਤਾਨੀਆਂ) ਤੋਂ ਪੈਸਾ ਉਧਾਰ ਲੈਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਅਲਾਉਦੀਨ ਖਲਜੀ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਦੌਰਾਨ ਭੂਮੀ ਮਾਲੀਆ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਨਵੀਂ ਕੇਂਦਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਵਾਧੇ ਨਾਲ ਬਦਲ ਗਈ। ਮਾਲ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਨਵੀਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ, ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰੱਖੇ ਗਏ ਇਕਤਾਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਜ਼ਮੀਨ-ਮਾਲੇ ਦੀ ਅਦਾਇਗੀ ਨਕਦੀ ਵਿੱਚ ਕਰਨ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਤਨਖਾਹਾਂ ਵੀ ਵਧਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਫਿਰੋਜ਼ ਤੁਗਲਕ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਤਨਖਾਹਾਂ ਹੋਰ ਵਧਾ ਦਿੱਤੀਆਂ।

ਬੀ. ਮੁੱਖੀਆਂ - ਜ਼ਮੀਦਾਰਾਂ ਦਾ ਉਭਾਰ THE CHIEFS - EMERGENCE OF ZAMINDARS

ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਰਾਜਪੂਤ ਰਾਜਿਆਂ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਜੋ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸੱਤਾ ਗੁਆ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਨਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਫੌਜਾਂ ਸਨ। ਤੁਰਕੀ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਅਧੀਨ ਖੇਤਰਾਂ 'ਤੇ ਰਾਜ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੱਤੀ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਵਜੋਂ ਨਿਯਮਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਨਿਰਧਾਰਤ ਰਕਮ ਅਦਾ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।

14ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਜ਼ਮੀਦਾਰਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਖ਼ਾਨਦਾਨੀ ਵਿਚੋਲਿਆਂ ਨੂੰ ਮਨੋਨੀਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਖੁੱਟਾਂ ਅਤੇ ਮੁਕੱਦਮਾਂ ਅਤੇ ਚੌਧਰੀਆਂ ਅਤੇ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਬਕਾ ਮੁਖੀਆਂ 'ਤੇ ਵੀ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ-ਮਾਲੀਆ ਮੁਲਾਂਕਣ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਨਿਰਧਾਰਤ ਰਕਮ ਅਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

c. ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਅਧਿਕਾਰੀ ਅਤੇ ਉਲੇਮਾ ADMINISTRATIVE OFFICERS AND THE ULEMA

ਹਾਕਮ ਜਮਾਤਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਹੇਠਲੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਕਾਰਜਕਰਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮੋਟੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ: ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਨਿਆਂਇਕ ਅਤੇ ਧਰਮ ਕਾਰਜਕਾਰੀ, ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮਾਲੀਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਕਾਰਜਕਰਤਾ। ਪਹਿਲੇ ਵਿੱਚ ਕਾਜ਼ੀ ਅਤੇ ਮੁਫਤੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ ਜੋ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿਵਲ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਹਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਕੇਸਾਂ ਦਾ ਨਿਪਟਾਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਕਾਰਜਕਰਤਾਵਾਂ ਨੇ ਮੁੱਖ ਕਾਜ਼ੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲੇ ਅਪਰਾਧਿਕ ਨਿਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਨਜਿੱਠਿਆ। ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਹੋਰ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਡੈਡ ਬਾਕ ਸੀ ਜੋ ਟੈਕਸਾਂ ਦੀ ਮਨਮਾਨੀ ਉਗਰਾਹੀ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸੀ। ਮੁਹਤਸਿਬ ਵੀ ਸੀ ਜੋ ਕੋਟਵਾਲ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਦੇਖਣ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸੀ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨ ਖੁੱਲ੍ਹੇਆਮ ਮੁਸਲਿਮ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਨਾ ਕਰਨ। ਉਹ ਵਜ਼ਨ ਅਤੇ ਮਾਪਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਅਸਾਮੀਆਂ ਦਾ ਭੁਗਤਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਮੁਸਲਿਮ ਆਬਾਦੀ ਦਾ ਆਕਾਰ ਵਧਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧਦੀ ਗਈ। ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਵਰਗ ਜਾਂ ਉਲੇਮਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਤਿਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਮਸਜਿਦਾਂ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਸਕੂਲਾਂ (ਮਕਤਬ) ਅਤੇ ਕਾਲਜਾਂ (ਮਦਰੱਸਿਆਂ) ਵਿੱਚ

ਅਧਿਆਪਕ ਵਜੋਂ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੁਸਲਿਮ ਕਾਨੂੰਨ, ਤਰਕ ਅਤੇ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਸਿਖਲਾਈ ਦਾ ਕੋਰਸ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅਰਬੀ ਦਾ ਕੁਝ ਗਿਆਨ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ।

ਅਲਾਉਦੀਨ ਖਲਜੀ ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਮਾਲ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਨਵੀਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਬਾਅਦ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੂਬਾਈ ਅਤੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਕਸਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਵਧ ਰਹੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਕਲਰਕਾਂ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਸਰਕਾਰੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਕੀਤੇ ਗਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਵੇਂ ਭਰਤੀਆਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਿਛੋਕੜ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੇਠਲੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਮੁਹੰਮਦ ਬਿਨ ਤੁਗਲਕ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹਿੰਦੂ ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਏ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉੱਚ ਅਹੁਦਿਆਂ ਲਈ ਚੁਣੇ ਜਾਣ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੇਗਾ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਫ਼ਾਰਸੀ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਜਮਾਤ ਹੈ।

d. ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਵਿੱਤੀ ਵਰਗ TRADING AND FINANCIAL CLASS

ਸਲਤਨਤ ਕਾਲ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੇਂਦਰੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇੱਕ ਸਾਊਂਡ ਮੁਦਰਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸੀ, ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਟੈਂਕਾ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ; ਸੜਕਾਂ ਦੀ ਵਧ ਰਹੀ ਸੁਰੱਖਿਆ; ਕਸਬਿਆਂ ਦਾ ਵਾਧਾ, ਅਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਸੰਸਾਰ ਲਈ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਣਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਕ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਓਵਰਲੈਂਡ ਵਪਾਰ ਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਅਤੇ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ, ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਪਾਰ, ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਤੋਂ ਵਧਾਇਆ ਅਤੇ ਫੈਲਾਇਆ। ਮੁਲਤਾਨ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਪਾਰਕ ਕੇਂਦਰ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਸਥਾਨਕ ਮੁਲਤਾਨੀ ਵਪਾਰੀ ਅਤੇ ਫਾਈਨੈਂਸਰ ਵਜੋਂ ਉੱਭਰੇ ਸਨ। ਮੁਲਤਾਨ ਬੋਲਾਨ ਦੌਰੇ ਦੇ ਪਾਰ ਕੰਧਾਰ, ਹੇਰਾਤ ਅਤੇ ਬੋਖਾਰਾ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜੋ "ਰੋਸ਼ਮ ਮਾਰਗ" ਦਾ ਜੰਕਸ਼ਨ ਸੀ, ਜੋ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਤੋਂ ਚੀਨ ਤੱਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਈਰਾਨ ਤੋਂ ਕਾਂਸਟੈਂਟੀਨੋਪਲ ਅਤੇ ਲੇਬਨਾਨ ਤੱਕ। ਮੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਸਿੰਧ ਨਦੀ ਰਾਹੀਂ ਪੱਛਮੀ ਸਮੁੰਦਰੀ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਮੁਲਤਾਨੀ ਹਿੰਦੂ ਸਨ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਮੁਲਤਾਨੀ ਅਤੇ ਸਾਹਸ ਰਿਆਸਤਾਂ ਨੂੰ ਉਧਾਰ ਦੇ ਕੇ ਅਮੀਰ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।

ਵਪਾਰੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਵਰਗ ਦਲਾਲ ਜਾਂ ਦਲਾਲ ਸਨ। ਉਹ ਕਮਿਸ਼ਨ ਏਜੰਟ ਸਨ ਜੋ ਖਰੀਦਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿਕਰੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਫੀਸ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਭਾਰ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਵਪਾਰ ਦੇ ਵਾਧੇ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਅਮੀਰ ਅਤੇ ਤਾਕਤਵਰ ਸਮੂਹ ਬਣਾਇਆ ਜੋ, ਕਦੇ-ਕਦਾਈਂ, ਮੁਲਤਾਨ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਅਣਦੇਖੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਮੁਸਲਿਮ ਵਪਾਰੀ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮੂਲ ਦੇ ਸਨ - ਇਰਾਕੀ, ਈਰਾਨੀ ਅਤੇ ਖੁਰਾਸਾਨੀ। ਅਫਗਾਨ ਮੁਸਲਿਮ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਸਮੂਹ ਸੀ, ਜੋ ਕਾਫ਼ਲੇ ਦੇ ਵਪਾਰ ਵਿੱਚ ਮਾਹਰ ਸੀ, ਅਤੇ ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ ਵਪਾਰ ਵਿੱਚ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਪਾਰਕ ਭਾਈਚਾਰੇ ਜੈਨ, ਮਾਰਵਾੜੀ, ਗੁਜਰਾਤੀ ਬਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਬੋਹੜ ਸਨ। ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਹੋਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਕਾਰੀਗਰ, ਸਿਪਾਹੀ, ਵਪਾਰੀ, ਸੰਗੀਤਕਾਰ, ਕਲਾਕਾਰ, ਸਵੈ-ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਅਤੇ ਭਿਖਾਰੀ ਸਨ।

8.2.2 ਮੁਗਲ ਕਾਲ MUGHAL PERIOD

a ਕੁਲੀਨਤਾ THE NOBILITY

ਮੁਗਲ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕੁਲੀਨ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਸੀ ਜੋ ਨਾ ਸਿਰਫ ਉੱਚ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ ਬਲਕਿ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀਤਾ ਦੇ ਇੱਕ ਖਾਸ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਇਕਜੁੱਟ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕੁਲੀਨਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਅਤੇ ਰਚਨਾ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਬਦਲਾਅ ਆਇਆ, ਅਤੇ ਪੂਰੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਕਵਰ ਕਰਨ ਲਈ ਖਰਚਿਆ ਗਿਆ। 1595 ਅਤੇ 1656-57 ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਉੱਚ ਮਨਸਬਦਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਘੱਟ ਜਾਂ ਘੱਟ 25 ਤੇ ਸਥਿਰ ਰਹੀ, ਦਰਮਿਆਨੇ ਮਨਸਬਦਾਰ (500/1000 ਤੋਂ 2500) 98 ਤੋਂ 225 ਤੱਕ ਦੁੱਗਣੇ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਹੋ ਗਏ। ਕੁਲੀਨਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਬਦਲ ਗਈ। ਬਾਬਰ ਅਤੇ ਹੁਮਾਯੂੰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤ ਆਏ ਜਾਂ ਅਕਬਰ ਦੇ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ ਭਾਰਤ ਆਏ ਰਈਸ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਜ਼ਬੇਕ ਅਤੇ ਤਾਜਿਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮੁਗਲਾਂ - ਤੁਰਾਨ ਅਤੇ ਖੁਰਾਸਾਨ ਦੇ ਵਤਨ ਤੋਂ ਆਏ ਸਨ। ਅਕਬਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ, ਭਾਰਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਤੇ ਮੂਲ ਸ਼ਾਸਕ ਵਰਗ ਦੀ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਰਾਜਪੂਤ ਵੀ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਬਾਬਰ ਨੇ ਕਈ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅਫਗਾਨਾਂ ਨੂੰ ਰਈਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਉਹ ਭਰੋਸੇਮੰਦ ਸਾਬਤ ਹੋਏ। ਹੁਮਾਯੂੰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਅਫਗਾਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਘਰਸ਼, ਅਤੇ ਬਿਹਾਰ, ਬੰਗਾਲ ਅਤੇ ਉੜੀਸਾ ਵਿੱਚ ਅਕਬਰ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੇ ਅਫਗਾਨਾਂ ਨੂੰ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਦੇ ਉੱਚ ਅਹੁਦਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਉਲਟ ਹੋਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਦੌਰਾਨ ਦੱਕਨ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਫਗਾਨ ਮੁਗਲ ਰਈਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਗਏ।

ਈਰਾਨੀ ਅਤੇ ਤੁਰਾਨੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਮੁਗਲ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸਮੂਹ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ, ਜੋ ਕਿ 40 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਰਈਸ ਸਨ। ਇਰਾਨੀਆਂ, ਤੁਰਾਨੀਆਂ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਵਖਰੇਵਾਂ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਇੱਕ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਉੱਤਮ ਸਮੂਹ ਸਮਝਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਰੱਖਦੇ ਸਨ।

ਭਾਵੇਂ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਖਾਨਦਾਨੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁਰਖੇ ਇੱਕ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਾਨਜ਼ਾਦ, ਜਾਂ ਘਰ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਲੋਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਘੋੜੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਾਂਝ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ, ਅਤੇ ਮਨਸਬ ਦੀ ਗ੍ਰਾਂਟ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਹੁਦੇ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ। 1679 ਤੋਂ 1707 ਤੱਕ, 1000 ਜ਼ੈਟ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦੇ ਰੈਂਕ ਰੱਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਖਾਨਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦਾ ਅਨੁਪਾਤ ਲਗਭਗ ਅੱਧਾ ਸੀ। ਮੁਗਲ ਰਈਸ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿੱਚ ਉੱਚ ਪੱਧਰੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉੱਚ ਅਹੁਦਿਆਂ ਨੂੰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂ ਰਾਜਿਆਂ ਸਮੇਤ ਜੰਮੇ ਹੋਏ ਪਤਵੰਤਿਆਂ ਲਈ ਰਾਖਵਾਂ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ 1658 ਤੋਂ 79 ਤੱਕ, 5000 ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਦੇ ਰੈਂਕ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਇਰਾਨੀ ਅਤੇ ਤੁਰਾਨੀ ਰਈਸ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 60 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਾਜਪੂਤ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਹੋਰ 11 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਾ ਗਠਨ ਕੀਤਾ। ਫਿਰ ਵੀ, ਇੱਕ ਆਮ ਪਿਛੋਕੜ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਉੱਚ ਅਹੁਦਿਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਕਬਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰਾਏ ਪਾਤਰ ਦਾਸ, ਅਤੇ ਸ਼ਾਹਜਹਾਂ ਅਤੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰਾਏ ਰਘੂਨਾਥ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ।

ਮੁਗਲ ਰਈਸ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਨਖਾਹ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸ਼ਾਹਜਹਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ, ਕੁਲੀਨਾਂ ਦੇ 73 ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਮੁਲਾਂਕਣ ਆਮਦਨ ਦਾ 37.6 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜੋ ਨਿੱਜੀ ਤਨਖਾਹਾਂ ਦਾ

ਆਨੰਦ ਮਾਣਿਆ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੱਧ ਆਕਾਰ ਦੇ ਰਾਜ ਦੇ ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਰੱਖਿਆ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੁਗਲ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਵਪਾਰਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਜਾਂ ਵਪਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝੇਦਾਰੀ ਨਾਲ ਵਪਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੁਨਰਮੰਦ ਨਿਰਮਾਤਾਵਾਂ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਉੱਚ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅਮੀਰ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਬਗੀਚਿਆਂ ਅਤੇ ਵਗਦੇ ਪਾਣੀ ਵਾਲੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਬਹੁ-ਮੰਜ਼ਿਲਾ ਮਹਿਲ, ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਹਰਮ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਰ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਨੈਕਰ ਸਨ। ਹਰ ਨੇਕ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਭਾਰ ਚੁੱਕਣ ਵਾਲੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਜਿਵੇਂ ਹਾਥੀ, ਉਠ, ਖੱਚਰਾਂ ਅਤੇ ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਢੇਆ-ਢੁਆਈ ਲਈ ਗੱਡੀਆਂ ਅਤੇ ਪਾਲਕੀਆਂ ਵੀ ਰੱਖਣੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਤੰਬੂ ਸਾਜ-ਸਾਮਾਨ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਮਹਿੰਗੀ ਵਸਤੂ ਸੀ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੰਭਾਲੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਕੁਲੀਨਾਂ ਵਿਚ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਆਮ ਗੱਲ ਸੀ। ਤੋਹਫੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਕਾਰਵਾਈ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਰਈਸ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਰਾਟ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਸੀ, ਕਈ ਵਾਰ ਆਪਣੇ ਚੰਗੇ ਦਫਤਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਬੇਲੀ ਲਗਾਉਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਵੇਚ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਮੁਗਲ ਰਿਆਸਤਾਂ ਨੇ ਰਿਸ਼ਵਤ ਲੈਣ ਅਤੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਬਦਨਾਮੀ ਖੱਟੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪਤਵੰਤ ਸੱਜਣ ਵੀ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਸਜਿਦਾਂ, ਧਰਮਸ਼ਾਲਾਵਾਂ, ਸਰਾਏ, ਢੱਕਣ ਵਾਲੇ ਬਾਜ਼ਾਰ (ਕਟਾਰਾ), ਖਾਨਕਾਹ ਬਣਾਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਟੈਂਕੀਆਂ ਪੁੱਟੀਆਂ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਵਸੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਾਗ ਲਗਾਉਣ ਲਈ ਜ਼ਮੀਨ ਵੀ ਖਰੀਦੀ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਮੁਨਾਫ਼ੇ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਪਰ ਵਡਿਆਈ ਦੇ ਕੰਮ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਮਸਜਿਦਾਂ, ਸਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਧਰਮ-ਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਕਈ ਵਾਰ ਮੰਡੀਆਂ ਅਤੇ ਬਾਗਾਂ ਦੀ ਆਮਦਨ ਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਪਤਵੰਤਿਆਂ ਨੇ ਕਲਾ ਨੂੰ ਵੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਦਿੱਤੀ। ਕਵੀਆਂ, ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਚਿੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਨਾਮ ਦਿੱਤੇ ਗਏ।

ਬੀ. ਪੇਂਡੂ ਆਮ ਲੋਕ ਜਾਂ ਜ਼ਮੀਂਦਾਰ RURAL GENTRY OR ZAMINDARS

ਮੁਗਲਾਂ ਨੇ ਜ਼ਮੀਂਦਾਰ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜੋ ਪਿੰਡ ਜਾਂ ਕਸਬੇ (ਕਸਬਾ) ਦੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਦਾ ਮਾਲਕ (ਮਲਿਕ) ਸੀ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਵੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਜਾਣੇ-ਪਛਾਣੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਇਰਫਾਨ ਹਬੀਬ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਜ਼ਮੀਂਦਾਰੀ ਇਸ ਲਈ, 'ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਕਿਸਾਨੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪੇਂਡੂ ਵਰਗ ਦਾ ਸੀ'। ਇਹ ਉਹ ਅਰਥ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਜ਼ਮੀਂਦਾਰ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਮੁਗਲਾਂ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰ ਰਾਜਿਆਂ ਅਤੇ ਮੁਖੀਆਂ ਲਈ ਵੀ ਆਪਣੀ ਨਿਰਭਰ ਸਥਿਤੀ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ ਲਈ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰਕਮ ਅਦਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੋਂ ਜ਼ਮੀਨੀ ਮਾਲੀਆ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨ ਅਤੇ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸੁਤੰਤਰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਜ਼ਮੀਂਦਾਰਾਂ ਨੇ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਿਖਰ ਬਣਾਇਆ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸੈਨਾਵਾਂ ਸਨ, ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਜੋ ਇੱਕ ਪਨਾਹ ਦਾ ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਇੱਕ ਰੁਤਬੇ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸੀ। ਜ਼ਮੀਂਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਂਝੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਕਾਫ਼ੀ ਸਨ। ਅਕਬਰ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ 3,84,558 ਸਵਾਰ, 43,77,057 ਪੈਦਲ ਸਿਪਾਹੀ, 1,863 ਹਾਥੀ ਅਤੇ 4,260 ਤੋਪਾਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੰਕੜਿਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਇਦ ਅਧੀਨ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਦੀ ਆਮਦਨ ਸੀਮਤ ਸੀ। ਛੋਟੇ ਲੋਕ ਸ਼ਾਇਦ ਅਮੀਰ ਕਿਸਾਨਾਂ ਵਾਂਗ ਘੱਟ ਜਾਂ ਘੱਟ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਵੱਡੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ ਛੋਟੇ ਰਾਜਿਆਂ ਜਾਂ ਰਈਸਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਬਹੁਤੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇੱਕ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸਥਾਨਕ ਸ਼ਰੀਕ ਬਣਦੇ ਸਨ। ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰੀ ਦਾ ਹੱਕ ਖ਼ਾਨਦਾਨੀ ਅਤੇ ਵਿਕਣਯੋਗ ਦੇਵੇਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅਕਬਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਜ਼ਮੀਨੀਦਾਰੀ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਜਾਂ ਅੰਸ਼ਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੇਚੇ ਜਾਣ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਹਨ। ਵਿਕਰੀ ਵਿੱਚ ਜਾਤ ਜਾਂ ਧਰਮ ਦੀ ਕੋਈ ਪਾਬੰਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜ਼ਮੀਨਦਾਰੀ ਵੀ ਕਿਸੇ ਜਾਇਦਾਦ ਵਾਂਗ ਵੰਡੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ।

ਜ਼ਮੀਨੀ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਅਰਥ ਵਿੱਤੀ ਆਮਦਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਵੱਕਾਰ ਦੋਵੇਂ ਸਨ। ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਕੋਲ ਪੈਦਾਵਾਰ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਦਾ ਹੱਕ ਸੀ ਜਿਸਦਾ ਭੁਗਤਾਨ ਨਕਦ ਅਤੇ ਕਿਸਮ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਹੋਰ ਉਪਕਰ ਵੀ ਲਗਾ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਜੰਗਲ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਉਪਜ 'ਤੇ ਲਗਾਓ, ਵਿਆਹਾਂ ਅਤੇ ਜਨਮਾਂ 'ਤੇ ਟੈਕਸ ਅਤੇ ਹਾਊਸ ਟੈਕਸ। ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਦੇ ਖਰਚੇ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਿਸਵੀ (1/20), ਜਾਂ ਦੇ-ਬਿਸਵੀ (1/10), ਜਾਂ ਸੱਤਰਹੀ (1/17), ਜਾਂ ਚੌਥਾਈ (1/4) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੁਗਲ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਦੇ ਬਕਾਏ ਤੈਅ ਕਰਨ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨੀ ਮਾਲੀਆ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਅਜਿਹੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ, ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਦੇ ਬਕਾਏ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ 10 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਮਲਿਕਾਣਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜਾਂ ਤਾਂ ਨਗਦ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਜਾਂ ਨਾਨਕਰ ਨਾਮਕ ਮਾਲੀਆ ਮੁਕਤ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਕੇ ਅਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੋਂ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਮਜ਼ਦੂਰੀ (ਬੇਗਰਾਂ) ਸਮੇਤ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਵਸੂਲੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਕਈ ਵਾਰ, ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨੀਦਾਰੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕਿਸੇ ਟ੍ਰੈਕਟ ਤੋਂ ਜ਼ਮੀਨੀ ਮਾਲੀਆ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤੱਲੂਕਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਲਈ, ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਟੈਕਸ-ਉਗਰਾਰੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਮਾਲ-ਮੁਕਤ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਮਿਹਨਤਾਨਾ ਅਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

c. ਮੱਧ ਵਰਗ MIDDLE CLASS

ਜੇਕਰ ਮੱਧ ਵਰਗ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਜੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਸੇਵਾਵਾਂ ਲਈ ਭੁਗਤਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਮੁਗਲ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਕਸਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਅਤੇ ਸੇਵਾ ਸਮੂਹਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਸੀ ਜੋ ਸ਼ਹਿਰੀ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਹਿੱਸਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੁਗਲ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਜਿਹੀ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਰਾਜ ਲਈ ਲੇਖਾਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਲਰਕਾਂ ਦੀ ਫੌਜ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ, ਨਾਲ ਹੀ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਵਪਾਰੀਆਂ ਲਈ ਵੀ। ਅਮੀਰ ਕਾਰੀਗਰ ਵੀ ਗਰੀਬਾਂ ਦੇ ਮਿਆਰਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਉੱਪਰ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਸਨ।

ਸਮਕਾਲੀ ਸਬੂਤ ਸੁਝਾਅ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਐਮਿਲਸ ਅਤੇ ਕਾਰਕੁਨਸ ਵਰਗੇ ਮਾਲ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਸਮੂਹ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਖੱਤਰੀ ਅਤੇ ਬਾਣੀਆ ਜਾਤੀਆਂ ਤੋਂ ਆਏ ਸਨ, ਜਾਂ ਜੈਨ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਾਈਡ ਬਿਜ਼ਨਸ ਕੀਤਾ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਖੇਤੀ, ਵਿਆਜ, ਵਸਤੂਆਂ ਵਿੱਚ ਸੱਟੇਬਾਜ਼ੀ, ਬਾਗਬਾਨੀ, ਮਾਲੀਆ ਖੇਤੀ, ਅਤੇ ਕਸਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਿਰਾਏ ਦੀ ਉਪਜ ਵਾਲੀਆਂ ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧਨ। ਇਹ ਵਰਗ ਇੰਨੇ ਅਮੀਰ ਸਨ ਕਿ ਕਸਬਿਆਂ ਵਿਚ ਚੰਗੇ ਘਰ ਖਰੀਦ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਉੱਚੇ ਨੇਕ ਵਰਗਾ ਜੀਵਨ ਵੀ ਬਤੀਤ ਕੀਤਾ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ, ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖਾਨ, ਜਹਾਨਾਬਾਦ ਦੇ ਅਮੀਨ ਅਤੇ

ਫੈਜਦਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਸ਼ਹਿਰ ਵਸਾਇਆ। ਸੰਪਤੀ ਵਿੱਚ ਬਗੀਚੇ, ਇੱਕ ਸਰਾਏ ਅਤੇ ਤੁਰਕੀ ਹਮਾਮ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ।

ਪੇਸ਼ੇਵਰਾਂ ਵਿਚ, ਡਾਕਟਰੀ ਪ੍ਰੈਕਟੀਸ਼ਨਰ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਰਈਸ, ਸਗੋਂ ਛੋਟੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ, ਵਪਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਵਪਾਰੀਆਂ, ਛੋਟੇ ਮਨਸਬਦਾਰਾਂ, ਸ਼ਹਿਰੀ ਪੇਸ਼ੇਵਰਾਂ ਅਤੇ ਅਮੀਰ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪੂਰਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਅਤੇ ਉੱਚ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮਨਸਾਬ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈਆਂ ਨੇ ਨਿੱਜੀ ਅਭਿਆਸ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸੰਗੀਤਕਾਰ, ਕੈਲੀਗ੍ਰਾਫਿਸਟ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਵੀ ਪੇਸ਼ੇਵਰਾਂ ਦੇ ਇਸ ਸਮੂਹ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਨ। ਲੇਖਕ, ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ, ਅਤੇ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਕਸਰ ਇੱਕੋ ਸ਼ਹਿਰੀ ਮੱਧ-ਵਰਗ ਦੇ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਤੋਂ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਹਾਲਾਂਕਿ ਕਈ ਵਾਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਰਾਏ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਜ਼ਮੀਨ ਮਿਲਦੀ ਸੀ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਗੀਰੂ ਜਮਾਤਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲਿਆਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਈ. ਪਿੰਡ ਦਾ ਭਾਈਚਾਰਾ VILLAGE COMMUNITY

ਮੁਗਲ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤੇ ਪਿੰਡ ਸਵੈ-ਵਸਤੂ ਕਿਸਾਨਾਂ (ਲੋਕ) ਦੁਆਰਾ ਆਬਾਦ ਸਨ। ਉਹ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਨ: ਜੱਦੀ ਪਿੰਡ ਵਾਸੀ (ਖਵੁੱਦ ਕਸ਼ਤ) ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਿੰਡਾਂ (ਪਾਕਸ਼ਤ) ਤੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰ। ਪਿੰਡ ਵਾਸੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਹੈਡਮੈਨ (ਪੰਚ ਜਾਂ ਮੁਕੱਦਮ) ਵਜੋਂ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਜੋ ਪੂਰੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਕਰਨ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਵਿੱਤੀ ਪੂਲ (ਫੋਟਾ) ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਕੀਤਾ। ਸਾਰੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੋਂ ਟੈਕਸ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਪੂਲ ਵਿੱਚ ਅਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਰਾਜ ਨੂੰ ਦੇਣਯੋਗ ਟੈਕਸ, ਪਿੰਡ ਦੇ ਖਰਚੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹੈਡਮੈਨ ਦੀ ਫੀਸ, ਅਤੇ ਯਾਤਰੀਆਂ ਦੇ ਖਰਚੇ ਇਸ ਫੰਡ ਵਿੱਚੋਂ ਪੂਰੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਛੋਟੇ ਹਿੱਸੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਕਾਰੀਗਰਾਂ, ਨੈਕਰਾਂ ਅਤੇ ਨੈਕਰਾਂ (ਬਲੂਟਾ) ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ ਜੋ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਿੱਸਾ ਸਨ। ਹੈਡਮੈਨ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜਾਤਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਨ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੋਵੇਂ ਸਨ। ਕਿਸਾਨਾਂ, ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਅਤੇ ਨੈਕਰਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਦਰਜੇ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਜਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

f. ਕਬੀਲੇ TRIBES

ਕਬੀਲਿਆਂ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਵਜੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਜਾਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਸਮੁਦਾਇਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਜੰਗਲੀ ਲੋਕ (ਬਨਮਾਨਸ)। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਰੋਤ ਪੇਸਟੋਰਲਿਜ਼ਮ ਸੀ। ਵਪਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਕਬਾਇਲੀ ਕਿੱਤਿਆਂ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ। ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿੱਚ ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ ਸਿੰਧ ਸਰਹੱਦ ਦੇ ਨਾਹਮਾਰਦੀ, ਜੋ ਚਰਾਗਾਹੀ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਠ, ਘੋੜੇ, ਭੇਡਾਂ, ਗਲੀਚਿਆਂ, ਗਲੀਚਿਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪਹਾੜੀ ਉਤਪਾਦਾਂ ਦਾ ਵਪਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਮੈਦਾਨੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉਪਲਬਧ ਅਨਾਜ, ਹਥਿਆਰ ਅਤੇ ਕੱਪੜੇ ਬਦਲਦੇ ਸਨ। ਅਫਗਾਨ ਕਬੀਲੇ ਵੀ ਪੇਸਟੋਰਲ ਕਮਿਊਨਿਟੀਆਂ ਵਜੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹਨ। ਪੰਦਰਵੀਂ ਅਤੇ ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਤੱਕ, ਉਹ ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣ ਦੇ ਧੰਦਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵੱਲ ਵੀ ਲੱਗ ਗਏ ਸਨ।

8.2.3 ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ।

1. ਪਤਵੰਤਿਆਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਉਪਾਧੀਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਦੱਸੋ।

---

2. ਪਿਤਾ ਬਾਕ ਕੌਣ ਸੀ?

---

3. ਮੁਗਲ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਨੇ ਮੱਧ ਵਰਗ ਦਾ ਗਠਨ ਕੀਤਾ ਸੀ?

---

4. ਮੁਗਲ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਪਾਰਕ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰੋ।

8.3 ਗੁਲਾਮੀ SLAVERY

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਮੌਜੂਦ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਪੈਮਾਨਾ ਤੇਰ੍ਹਵੀਂ ਅਤੇ ਚੌਦ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵਧਿਆ। ਸਲਤਨਤ ਅਤੇ ਮੁਗਲ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਗੁਲਾਮਾਂ ਨੂੰ ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਭੁਗਤਾਨ ਕੀਤੇ ਟੈਕਸਾਂ ਦੇ ਬਦਲੇ ਵਿੱਚ ਫੜ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

8.3.1 ਸਲਤਨਤ ਕਾਲ SULTANATE PERIOD

ਸਲਤਨਤ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਕਸਬੇ ਦੇ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਨੈਕਰ ਅਤੇ ਘਰੇਲੂ ਨੈਕਰ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪੱਛਮੀ ਏਸ਼ੀਆ ਅਤੇ ਯੂਰਪ ਵਿੱਚ ਵੀ ਗੁਲਾਮੀ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਗੁਲਾਮਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ - ਇੱਕ ਘਰ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ, ਇੱਕ ਖਰੀਦਿਆ, ਇੱਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇੱਕ ਵਿਰਾਸਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ, ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਗੁਲਾਮੀ ਨੂੰ ਅਰਬਾਂ ਨੇ ਅਪਣਾਇਆ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਤੁਰਕਾਂ ਨੇ ਵੀ। ਇੱਕ ਗੁਲਾਮ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਆਮ ਤਰੀਕਾ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਤੁਰਕਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਆਪਣੀਆਂ ਜੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਅਭਿਆਸ ਕੀਤਾ। ਤੁਰਕੀ, ਕਾਕੇਸ਼ੀਅਨ, ਯੂਨਾਨੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਗੁਲਾਮਾਂ ਦੀ ਕਦਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਗੁਲਾਮ ਵੀ ਆਯਾਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ, ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਐਬੀਸੀਨੀਆ। ਗੁਲਾਮਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਘਰੇਲੂ ਸੇਵਾ ਲਈ, ਕੰਪਨੀ ਲਈ, ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੁਨਰ ਲਈ ਖਰੀਦਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਹੁਨਰਮੰਦ ਗੁਲਾਮਾਂ ਦੀ ਉੱਚ ਕੀਮਤ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਐਬਕ ਦੇ ਗੁਲਾਮਾਂ ਵਾਂਗ ਉੱਚ ਅਹੁਦਿਆਂ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ।

ਗੁਲਾਮ ਛਾਪੇਮਾਰੀ ਦਾ ਵਿਆਪਕ ਅਭਿਆਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਗਾਜ਼ੀ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਤੋਂ ਗੁਲਾਮਾਂ ਨੂੰ ਫੜਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੁਢਲੇ ਤੁਰਕੀ ਸ਼ਾਸਕਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਐਬਕ, ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇਸ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਜਦੋਂ ਉਸਨੇ 1195 ਵਿੱਚ ਗੁਜਰਾਤ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ, ਉਸਨੇ 20,000 ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬੰਦੀ ਬਣਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਗੁਲਾਮ ਬਣਾਇਆ, ਅਤੇ 50,000 ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਕਾਲਿੰਜਰ ਦੇ ਛਾਪੇ ਦੌਰਾਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਬਲਬਨ ਜਾਂ ਅਲਾਉਦੀਨ ਖਲਜੀ ਦੀਆਂ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਦੌਰਾਨ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਦਾ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਗੁਲਾਮਾਂ ਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਲੁੱਟ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਦੇਸ਼-ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ "ਸ਼ਾਂਤੀ" ਦੀਆਂ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਦੌਰਾਨ, ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਮਰਦਾਂ, ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਗੁਲਾਮ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ, ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਗੁਲਾਮਾਂ ਦੀ ਮੰਡੀ ਵਿੱਚ ਵੇਚਿਆ ਗਿਆ। ਗੁਲਾਮਾਂ ਦੀ ਖਰੀਦੋ-ਫਰੋਖਤ ਇੱਕ ਨਿੱਤ ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਸੀ ਅਤੇ ਨੈਕਰਾਂ ਅਤੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਤੈਅ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਵਿਕਣ ਵਾਲੇ ਗੁਲਾਮ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਘਰੇਲੂ ਸੇਵਾ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਕਲਰਕਾਂ ਦੁਆਰਾ

ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਨੌਕਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਇਹ ਬਹੁਤ ਆਮ ਸੀ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਕਾਰੀਗਰ ਬਣਨ ਲਈ ਨੌਕਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਜਾਂ ਸਿਖਲਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਨੌਕਰਾਣੀ ਨੂੰ ਅਕਸਰ ਕਤਾਈ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਫਿਰੋਜ਼ ਤੁਗਲਕ ਦੇ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ ਬਦਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਵੱਡੇ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜਦੋਂ ਵੀ ਉਹ ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਗੁਲਾਮਾਂ ਨੂੰ ਫੜ ਲੈਣ ਅਤੇ ਸੁਲਤਾਨ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਚੁਣ ਕੇ ਭੇਜਣ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮਾਤਹਿਤ ਮੁਖੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਪ੍ਰਥਾ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, 180,000 ਨੌਕਰ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਗਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 12000 ਨੂੰ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਵਜੋਂ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਰਗਨਾ ਵਿਚ ਭੇਜੇ ਗਏ। ਗੁਲਾਮਾਂ ਨੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਗਾਰਡਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਟੁਕੜੀ ਵੀ ਬਣਾਈ। ਫਿਰੋਜ਼ ਤੁਗਲਕ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਖਾਨ ਜਹਾਂ ਮਕਬੂਲ ਕੋਲ 2000 ਤੋਂ ਵੱਧ ਔਰਤਾਂ ਗੁਲਾਮ ਸਨ।

8.3.2 ਮੁਗਲ ਕਾਲ MUGHAL PERIOD

ਮੁਗਲ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਗੁਲਾਮਾਂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਜਾਂ ਗੁਲਾਮਾਂ ਦੀ ਮੰਡੀ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਹਵਾਲੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ। ਗੋਆ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦਾਸੀ ਦੀ ਕੀਮਤ 50 ਰੁਪਏ ਦੇ ਕਰੀਬ ਸੀ। ਪੁਰਤਗਾਲੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਗੁਲਾਮ ਰੱਖੇ। ਪੁਰਤਗਾਲੀ, ਅਰਾਕਨੀਆਂ ਅਤੇ ਮਾਘਾਂ ਨੇ ਪੂਰਬੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ ਗੁਲਾਮਾਂ ਦੇ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ, ਅਤੇ ਚਿਟਾਗਾਂਗ, ਸੰਦੀਪ, ਹੁਘੀ ਅਤੇ ਪਿਪਲੀ ਵਿੱਚ ਗੁਲਾਮਾਂ ਦੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ। ਗੋਆ ਗੁਲਾਮਾਂ ਲਈ ਇੱਕ ਵਿਅਸਤ ਬਾਜ਼ਾਰ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਗੁਲਾਮ ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬੀ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵੇਚੇ ਗਏ ਸਨ। ਸ਼ਾਇਸਤਾ ਖਾਨ ਨੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਛਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਗੁਲਾਮ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਪੂਰਬੀ ਅਫਰੀਕਾ ਤੋਂ ਗੁਲਾਮਾਂ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰ ਦਰਾਮਦ ਭਾਵੇਂ ਛੋਟੇ ਪੈਮਾਨੇ 'ਤੇ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਜੇਦਾਹ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਤੀਰਥ-ਜਹਾਜ਼ ਵੀ ਗੁਲਾਮਾਂ ਦੇ ਵਪਾਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਲਾਲ ਸਾਗਰ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਜਹਾਜ਼, ਯੂਰਪੀਅਨ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਦੇਵੇਂ, ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੇਚਾ ਜਾਂ ਜੇਦਾਹ ਵਿਚ ਖਰੀਦੇ ਗਏ ਪੰਜਾਹ ਗੁਲਾਮਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਭਾਰਤੀ ਗੁਲਾਮ ਜਾਂ ਤਾਂ ਖਾਨਦਾਨੀ ਸਨ ਅਤੇ ਜਾਂ ਜੰਗਾਂ ਤੋਂ ਫੜੇ ਗਏ ਸਨ, ਜਾਂ ਕਥਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਦਰੋਹ ਜਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਬਕਾਏ ਦੀ ਅਦਾਇਗੀ ਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਛਾਪੇ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕਾਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਭੇਜਨ ਲਈ ਵੇਚ ਦਿੱਤਾ। ਅਕਬਰ ਨੇ ਜੰਗੀ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਗੁਲਾਮ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦੇ ਅਭਿਆਸ 'ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ। ਉਸਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੇਚੇ ਹੋਏ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਖਰੀਦਣ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਬਦਲਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਵੀ ਦਿੱਤੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਗੁਲਾਮਾਂ ਨਾਲ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਦਸਲੂਕੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਇਹ ਗੁਲਾਮਾਂ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਨ ਲਈ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਕੰਮ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

8.4 ਔਰਤਾਂ WOMEN

ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜਾਤਾਂ ਅਤੇ ਫਿਰਕਿਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ, ਔਰਤਾਂ ਉੱਤੇ ਜੁਲਮ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।

8.4.1 ਸਲਤਨਤ ਕਾਲ SULTANATE PERIOD

ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਤਬਦੀਲੀ ਆਈ ਹੈ। ਕੁੜੀਆਂ ਲਈ ਘੱਟ ਉਮਰ ਦੇ ਵਿਆਹ ਬਾਰੇ ਪੁਰਾਣੇ ਨਿਯਮ, ਅਤੇ ਪਤਨੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਪਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਦਾ ਫ਼ਰਜ਼, ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ। ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਤਿਆਗ ਅਤੇ ਘਿਣਾਉਣੀ ਬਿਮਾਰੀ। ਪਰ ਸਾਰੇ ਲੇਖਕ ਇਸ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਵਿਧਵਾ ਪੁਨਰ-ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਕਾਲੀ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਵਰਜਿਤ ਪ੍ਰਥਾ ਵਿੱਚ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਪਰ ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਤਿੰਨ ਉੱਚ ਜਾਤੀਆਂ 'ਤੇ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ। ਇਬਨ ਬਤੂਤਾ ਨੇ ਇੱਕ ਔਰਤ ਦੇ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੇ ਅੰਤਮ ਸੰਸਕਾਰ ਵਿੱਚ ਢੇਲ ਵਜਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਾੜਨ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਭਿਆਨਕਤਾ ਨਾਲ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਲਈ ਸੁਲਤਾਨ ਤੋਂ ਇਜਾਜ਼ਤ ਲੈਣੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ, ਵਿਧਵਾ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪੁੱਤਰ ਰਹਿਤ ਪਤੀ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦਾ ਹੱਕ ਸੀ, ਬਸ਼ਰਤੇ ਜਾਇਦਾਦ ਸਾਂਝੀ ਨਾ ਹੋਵੇ (ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ)। ਵਿਧਵਾ ਸਿਰਫ਼ ਇਸ ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਰਾਖੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਵੇਚਣ ਦਾ ਵੀ ਪੂਰਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸੀ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ, ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਇਕਾਂਤ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਬਾਹਰਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਢਕਣ ਲਈ ਕਹਿਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ, ਅਰਥਾਤ, ਉੱਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਵਿਚ ਪਰਦਾ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋ ਗਈ। ਪਰਦਾ ਦੇ ਵਾਧੇ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹਿੰਦੂ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਫੜੇ ਜਾਣ ਦੇ ਡਰ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ, ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਦੇ ਇਨਾਮ ਵਜੋਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਰਦਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਕ ਸਮਾਜਿਕ ਸੀ - ਇਹ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਉੱਚ ਵਰਗਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣ ਗਿਆ, ਅਤੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਜੋ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਸਮਝਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਨਕਲ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਨੇ ਔਰਤਾਂ 'ਤੇ ਬੁਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਰਦਾਂ 'ਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਨਿਰਭਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ।

ਇਸਲਾਮੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ, ਵਿਧਵਾ ਦਾ ਪੁਨਰ-ਵਿਆਹ ਆਮ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਇਸਲਾਮੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦੁਆਰਾ ਮਨਜ਼ੂਰ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਧੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ ਦੌਲਤ ਵਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ (ਹਾਲਾਂਕਿ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਸਿਰਫ਼ ਅੱਧਾ ਹਿੱਸਾ)। ਬਹੁ-ਵਿਆਹ ਅਤੇ ਪਰਦਾ ਵੀ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਨ।

8.4.2 ਮੁਗਲ ਕਾਲ MUGHAL PERIOD

ਮੁਗਲ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਹਿੰਦੂ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਵਿਰਸੇ ਦੇ ਸੀਮਤ ਅਧਿਕਾਰ ਸਨ। ਬਾਲ ਵਿਆਹ ਆਮ ਗੱਲ ਸੀ। ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਵਿਚ ਧੀ ਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਲਾੜੀ-ਕੀਮਤ ਮਿਲਦੀ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਉੱਚ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿਚ ਲਾੜੇ ਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲਾੜੀ ਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਤੋਂ ਦਾਜ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਜਾਟ, ਅਹੀਰਾਂ ਅਤੇ ਮੇਵਾਤੀ ਵਿਧਵਾਵਾਂ ਵਰਗੀਆਂ ਕਿਸਾਨ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਕ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜਾਂ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਪਤੀਆਂ ਦੇ ਭਰਾਵਾਂ ਜਾਂ ਅਜਨਬੀਆਂ ਨਾਲ ਦੁਬਾਰਾ ਵਿਆਹ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਔਰਤਾਂ ਪਾਣੀ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਸੂਤ ਕੱਟਦੀਆਂ ਸਨ, ਮੱਕੀ ਦੀ ਚੱਕੀ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਕੁਝ ਖਾਸ ਜਾਤਾਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੁੱਧ, ਘਿਓ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਮਾਨ ਲੈਂਦੀਆਂ ਫਿਰਦੀਆਂ ਸਨ।

ਉੱਚ ਜਾਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਇੱਕ ਵਿਹਲੇ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਗੰਭੀਰ ਅਪਹਰਜਾਂ ਤੋਂ ਪੀੜਤ ਸਨ। ਇਕ ਸੀ ਇਕਾਂਤ (ਪਰਦਾਹ) ਦੀ ਸਖਤੀ। ਉੱਚ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਧਵਾ ਦੇ ਪੁਨਰ-ਵਿਆਹ ਦੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨਾਹੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੇ ਯੋਧੇ-ਜਾਤੀ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸ਼ਾਸਕ ਸਮੂਹਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਉੱਚ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਤੀ ਪ੍ਰਥਾ, ਜਾਂ ਵਿਧਵਾ ਦੀ ਹੱਤਿਆ, ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੁਗਲ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੇ ਸਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਨਿਰਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਨੀਤੀ ਅਪਣਾਈ, ਹਰ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਇਹ ਸਵੈਇੱਛਤ ਸੀ; ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੇਅਸਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਸਤੀ ਹੋਈ। ਉਹ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਰਾਜ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਰਾਜਧਾਨੀ ਆਗਰਾ ਵਿਖੇ ਹਫ਼ਤੇ ਵਿੱਚ ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਔਰਤਾਂ ਕੋਲ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਚਲਣਯੋਗ ਜਾਇਦਾਦ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਵਿਰਸੇ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜ਼ਮੀਨਦਾਰੀਆਂ ਵੀ ਸਨ। ਕੇਰਲਾ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਾਤਹਿਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ, ਅਤੇ ਮੇਘਾਲਿਆ ਦੇ ਘਰੇ ਅਤੇ ਖਾਸੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਮਾਨ ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜ ਸਨ।

ਮੁਸਲਿਮ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੱਧ ਅਤੇ ਉੱਪਰਲੇ ਪੱਧਰਾਂ ਵਿੱਚ, ਚਾਰ ਤੱਕ ਪਤਨੀਆਂ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਰਖੇਲਾਂ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਸੀ। ਜਵਾਨੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਆਗਿਆ ਹੈ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਆਮ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਧਵਾ ਦਾ ਪੁਨਰ-ਵਿਆਹ, ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਨਜ਼ੂਰ, ਅਸਧਾਰਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉੱਚ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਮੁਸਲਿਮ ਔਰਤਾਂ ਨੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕਾਂਤ (ਪਰਦਾਹ) ਦੇਖਿਆ। ਔਰਤਾਂ ਆਪਣੇ ਪਤੀਆਂ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਲਈ ਇੱਕ ਦਾਜ (ਮਿਹਰ) ਮੰਗ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਵਿਆਹ ਦੇ ਇਕਰਾਰਨਾਮੇ ਵਿੱਚ ਸੈਟਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਜਾਇਦਾਦ ਦੇ ਵਾਰਸ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਇੱਕ ਹਿੱਸਾ, ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮਰਦ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਛੋਟਾ ਹੈ। ਇਹ ਦਿਲਚਸਪ ਹੈ ਕਿ ਅਕਬਰ ਇਸ ਅਸਮਾਨਤਾ ਤੋਂ ਨਾਖੁਸ਼ ਸੀ, ਅਤੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ 1690 ਵਿੱਚ ਮੁਸਲਿਮ ਕਾਨੂੰਨ ਤੋਂ ਭਟਕ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇੱਕ ਵਿਧਵਾ ਆਪਣੇ ਪਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗ੍ਰਾਂਟਾਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਭਰ ਲਈ ਰੱਖ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਮੱਧ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਅਨਪੜ੍ਹ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਕੁਝ ਉੱਚ-ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਹੁਮਾਯੂੰ ਦੀ ਭੈਣ ਗੁਲਬਦਨ ਬੇਗਮ ਪੜ੍ਹੀ-ਲਿਖੀ ਸੀ ਜਦਕਿ ਉਸਦਾ ਪਤੀ ਅਨਪੜ੍ਹ ਸੀ।

8.4.3. ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ II

1. ਫਿਰੋਜ਼ ਤੁਗਲਕ ਨੇ ਗੁਲਾਮਾਂ ਨੂੰ ਕੀ ਭੂਮਿਕਾ ਸੌਂਪੀ ਸੀ?

---

2. ਸਲਤਨਤ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਕੀ ਸੀ?

---

3. ਮੁਗਲ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਕੀ ਸੀ?

8.5 ਸੰਖੇਪ

ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਇਸ ਯੂਨਿਟ ਨੇ ਮੱਧਕਾਲੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਲੇਖਾ-ਜੋਖਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਹਾਕਮ ਜਮਾਤਾਂ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਲੀਨ, ਸਰਦਾਰ ਅਤੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ, ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਸਨ। ਉਹ ਐਸ਼ੋ-ਆਰਾਮ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਦੇ ਰਹੇ। ਮਿਡਲ ਕਲਾਸਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਅਤੇ ਸੇਵਾ ਸਮੂਹ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅਕਾਊਂਟੈਂਟ ਅਤੇ ਕਲਰਕ ਵਰਗੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਕਾਰਜ ਰਾਜ ਨੂੰ ਸੁਚਾਰੂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸਨ। ਵਪਾਰਕ ਅਤੇ ਵਪਾਰਕ ਵਰਗ ਮੱਧਕਾਲੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੀ ਰੀੜ੍ਹ ਦੀ ਹੱਡੀ ਬਣਦੇ ਸਨ। ਗੁਲਾਮੀ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਸਲਤਨਤ ਅਤੇ ਮੁਗਲ ਦੇਨਾਂ ਕਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਰਹੀ। ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਲਗਾਤਾਰ ਜ਼ੁਲਮ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਅਤੇ ਉਹ ਮਰਦਾਂ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ।

8.6 ਸੁਝਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਗੀਡਿੰਗਾਂ

Satish Chandra, *Medieval India: From Sultanate to the Mughals, Delhi Sultanate*, Part I, New Delhi: Har Anand Publications, 2010 (rpt.).

Satish Chandra, *Medieval India: From Sultanate to the Mughals, Mughal Empire*, Part II, New Delhi: Har Anand Publications, 2010 (rpt.).

Irfan Habib, *Medieval India: The Study of Civilization*, New Delhi; National Book Trust, 2007.

Shireen Moosvi, *People, Taxation and Trade in Medieval India*, New Delhi, Oxford University Press, 2008.

ਅਭਿਆਸ ਲਈ 8.7 ਸਵਾਲ

8.7.1 ਲੰਬੇ ਜਵਾਬ ਸਵਾਲ

1. ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਅਧੀਨ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ?
2. ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ?
3. ਤੁਸੀਂ ਮੱਧਕਾਲੀ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਗੁਲਾਮਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਕੀ ਜਾਣਦੇ ਹੋ?
4. ਸਲਤਨਤ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਗਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ 'ਤੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।
5. ਮੁਗਲ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਮਾਜਿਕ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰੋ?

8.7.2 ਛੋਟੇ ਜਵਾਬ ਸਵਾਲ

1. ਚੀਫ਼ਸ ਸ਼ਬਦ ਕਿਸ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਸੀ?
2. ਉਲੇਮਾਂ ਦੀ ਕੀ ਭੂਮਿਕਾ ਸੀ?
3. ਗੁਲਾਮ ਕਿੱਥੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ?
4. ਮੱਧਕਾਲੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਪਾਰਕ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰੋ।
5. ਸਲਤਨਤ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਕੀ ਸੀ?

ਬੈਚਲਰ ਆਫ਼ ਆਰਟਸ
ਸਮੈਸਟਰ ॥

ਕੋਰਸ: ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ: ਸੀ. 1200-ਸੀ. 1750

ਯੂਨਿਟ 9: ਸੂਫੀ ਆਦੇਸ਼; ਵੈਸ਼ਨਵ ਭਗਤੀ; ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ; ਸਿੱਖ
ਅੰਦੋਲਨ

ਸਰੰਚਨਾ

9.0 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼

9.1 ਭੂਮਿਕਾ

9.2 ਸੂਫੀ ਆਦੇਸ਼

9.2.1 ਚਿਸ਼ਿ

9.2.2 ਸੁਹਰਾਵਰੂਹੀ

9.2.3 ਕਾਦੀਰਿਯਾ

9.2.4 ਨਕਸਬਨਿਯਾ

9.2.5 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ ।

9.3 ਵੈਸ਼ਨਵ ਭਗਤੀ

9.3.1 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ ॥

9.4 ਕਬੀਰ

9.5 ਰਵਿਦਾਸ

9.5.1 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ ॥

9.6 ਸਿੱਖ ਲਹਿਰ

9.6.1 ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ

9.6.2 ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ, ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ

9.6.3 ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ

9.6.4 ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ

9.6.5 ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ IV

9.7 ਸੰਖੇਪ

9.8 ਸੁਝਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਰੀਡਿੰਗਾਂ

9.9 ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਸਵਾਲ

9.9.1 ਲੰਬੇ ਜਵਾਬ ਸਵਾਲ

9.9.2 ਛੋਟੇ ਜਵਾਬ ਸਵਾਲ

9.0 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ (LEARNING OBJECTIVES)

ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਇਸ ਯੂਨਿਟ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਵੋਗੇ:

- ਮੱਧਕਾਲੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸੂਫੀ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰੋਗੇ।
- ਰਾਮ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੈਸ਼ਨਵ ਭਗਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਓਗੇ।
- ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਦੁਆਰਾ ਅਰੰਭੀਆਂ ਇਕ ਈਸ਼ਵਰਵਾਦੀ ਲਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝੋਗੇ।
- ਸਿੱਖ ਲਹਿਰ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਰੋਗੇ।

9.1 ਭੂਮਿਕਾ (INTRODUCTION)

ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਇਹ ਇਕਾਈ ਮੱਧਕਾਲੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੂਫੀ ਆਦੇਸ਼ਾਂ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰੇਗੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੁਕਮਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ, ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਪੜਾਅ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਸੂਫੀਮਤ ਦੇ ਪਸਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੋਣਗੇ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸੂਫੀਵਾਦ ਨੂੰ ਖੇਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੁਆਰਾ 'ਸਵਦੇਸ਼ੀ' ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕੁਝ ਉੱਘੇ ਸੂਫੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੱਧਕਾਲੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵੈਸ਼ਨਵ ਭਗਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਰਾਮ ਭਗਤੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਤੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਾਇਆ ਗਿਆ। ਭਗਤੀ ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸਮਰਥਕ ਰਾਮਾਨੁਜ, ਮਾਧਵਾਚਾਰੀਆ, ਰਾਮਾਨੰਦ, ਚੈਤਨਯ, ਵੱਲਭ, ਗਿਆਨਦੇਵ, ਤੁਕਾਰਾਮ ਅਤੇ ਏਕਨਾਥ ਸਨ। ਭਗਤੀ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਜਾਤ ਜਾਂ ਲਿੰਗ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਭਗਤੀ ਦਾ ਮਾਰਗ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਮੋਡੀਊਲ ਵਿੱਚ ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਰੰਭੀਆਂ ਗਈਆਂ ਏਕਾਦਿਕ ਲਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਮੌਜੂਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਜਾਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅਸਵੀਕਾਰਨ ਕਾਫ਼ੀ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਹੈ। ਸਮਝਦਾਰੀ ਨਾਲ, ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇਵਾਂ ਨੇ ਰਵਾਇਤੀ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਹੇਠਲੇ ਤਬਕੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਪਰਖਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਬਦਲਦੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਹੁੰਗਾਰੇ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।

9.2 ਸੂਫੀ ਆਦੇਸ਼ (SUFI ORDERS)

ਸੂਫੀਵਾਦ ਜਾਂ ਮੁਸਲਿਮ ਰਹੱਸਵਾਦ ਈਰਾਨ ਅਤੇ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਆਇਆ। ਸੂਫੀਵਾਦ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪੀਰ ਜਾਂ ਸ਼ੇਖ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਚੇਲਿਆਂ ਉੱਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਸੂਫੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਆਦੇਸ਼ਾਂ (ਜੰਜੀਰਾਂ) ਜਾਂ ਸਿਲਸਿਲਾਹਾਂ ਦਾ ਗਠਨ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਉਦੋਂ ਬਣਿਆ ਸੀ ਜਦੋਂ ਪੀਰਾਂ ਨੇ ਖਲੀਫ਼ਿਆਂ ਜਾਂ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਖਾਨਕਾਹ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਗਤੀਵਿਧੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਪੀਰ ਹਦਾਇਤਾਂ ਦਿੰਦੇ ਸਨ, ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸਭਾਵਾਂ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇੱਕ ਮੁਫਤ ਰਸੋਈ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਸੂਫੀਵਾਦ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸ਼੍ਰੇਣੀ, ਕਈ ਸਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਰਾਨ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਸਨ ਜੋ ਰਹੱਸਵਾਦ ਦੇ ਆਧਾਰ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸੂਫੀਆਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਵਿਰਾਸਤ ਬਣ ਗਏ ਸਨ। ਰੱਬ ਦੇ ਕੁਝ ਗੁਣ ਜੋ ਸੂਫੀ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕੁਰਾਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ: ਅਲ-ਵਾਜਿਬ (ਜ਼ਰੂਰੀ), ਵਾਜਿਬ-

ਅਲ-ਵੁਫੁਦ (ਲੋੜੀਂਦਾ ਮੌਜੂਦ), ਅਲ-ਕਾਮਿਲ (ਸੰਪੂਰਨ) ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ। ਸ਼ਾਇਦ ਕੁਰਾਨ ਦੀਆਂ ਆਇਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ, ਜਿਸ ਦੀ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਅਤੇ ਤਰਕਸੰਗਤ ਵਿਚ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ, ਉਹ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਅਨੁਭਵ ਸੀ। ਇਸ ਤਜਰਬੇ ਤੋਂ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਦੇ ਟੀਚੇ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਏਕਤਾ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਉੱਭਰਿਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਫਨਾ (ਸਵੈ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼) ਅਤੇ ਬਕਾ (ਰੱਬ ਵਿੱਚ ਨਿਰਬਾਹ) ਦੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਚਾਰ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਮਰੀਫਤ (ਰੱਬ ਦਾ ਗਿਆਨ) ਦੇ ਸੂਫੀ ਸਿਧਾਂਤ, ਰੱਬ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਦੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਧਾਰਨਾ 'ਤੇ ਵਿਖਿਆਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਤੌਹੀਦ, ਜਾਂ ਏਕੀਕਰਨ, ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਤਾਂ ਕਿ 'ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਖਰੀ ਅਵਸਥਾ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਹੋਂਦ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੀ'।

ਰੱਬ ਦੀ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਯਾਦ (ਜ਼ਿਕਰ), ਸੂਫੀ ਅਭਿਆਸਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ, ਕੁਰਾਨ ਦੀ ਆਇਤ, 'ਰੱਬ ਨੂੰ ਅਕਸਰ ਯਾਦ ਕਰੋ' ਵਿੱਚ ਇਸਦਾ ਅਧਾਰ ਸੀ। ਸੂਫੀਆਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਭਿਆਸ ਆਡੀਸ਼ਨ (ਸਾਮਾ) ਸੀ, ਜਾਂ ਨਾਚ ਅਤੇ ਸਾਜ਼-ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਨਾਲ ਚਲਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਗਾਇਨ ਸੁਣਨਾ। ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਮਾਰਗ ਦੇ ਪੜਾਵਾਂ ਦੇ ਵਰਣਨ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਛਤਾਵਾ, ਪਰਹੇਜ਼, ਤਿਆਗ, ਗਰੀਬੀ, ਧੀਰਜ, ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਭਰੋਸਾ ਅਤੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦੱਸੇ ਗਏ ਪੜਾਅ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਇੰਡੋ-ਮੁਸਲਿਮ ਸੂਫੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਤੌਬਾ (ਤਿਆਗ), ਤਰਕ (ਤਿਆਗ) ਅਤੇ ਰਜ਼ਾ (ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ) ਉੱਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਾਪ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ; ਦੂਸਰਾ ਮਤਲਬ ਸਾਰੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਨੰਦ ਦਾ ਤਿਆਗ ਅਤੇ ਤੀਜਾ, ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਫ਼ਰਮਾਨ ਦੀ ਉਤਸੁਕ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ। ਸੂਫੀਆਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਅਸਲ ਨੈਤਿਕਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕੱਲੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੀ ਪੂਰੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਭਗਤੀ ਕੀਤੀ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ ਜਾਂ ਧਾਰਮਿਕਤਾ ਮਰਦਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਓਨੀ ਹੀ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਸੀ। ਦਰਅਸਲ, ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਚੇਲਿਆਂ ਵਜੋਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਸੂਫੀ ਧਾਰਮਿਕਤਾ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਸੀ। ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਨਿੱਜੀ ਨਿਮਰਤਾ ਅਤੇ ਭਾਈ-ਭੈਣਾਂ ਲਈ ਡੂੰਘੀ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਜ਼ੁਲਮ ਅਤੇ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ।

ਸੂਫੀ ਆਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਸਿਲਸਿਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਾਨਕਾਹਾਂ ਦੇ ਆਕਾਰ ਅਤੇ ਸੰਖਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਜਾਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਉੱਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਬਰਾਬਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੱਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਚਾਰ ਹੁਕਮ ਬਾਕੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਨ। ਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਚਿਸ਼ਤੀਆ ਕ੍ਰਮ ਸੀ, ਜਿਸਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਾਦੀਰੀਆ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਨਕਸ਼ਬੰਦੀਆ ਅਤੇ ਸੁਹਰਾਵਰਦੀਆ ਆਦੇਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਕੁਝ ਦੂਰੀ 'ਤੇ। ਬਾਕੀ ਤਿੰਨ ਹੁਕਮ, ਸ਼ਾਤਰੀਆਂ, ਫਿਰਦੌਸੀਆ ਅਤੇ ਕੁਬਰਾਵੀਆਂ ਮੱਧਕਾਲੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਨ।

9.2.1 ਚਿਸ਼ਤੀਆ CHISHTIA

ਮੱਧਕਾਲੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਤੇਰ੍ਹਵੀਂ ਤੋਂ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਤੱਕ ਚਿਸ਼ਤੀਆ ਕ੍ਰਮ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਿਹਾ। ਰਾਜਸਥਾਨ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਇਸ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ, ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਬਿਹਾਰ, ਬੰਗਾਲ, ਗੁਜਰਾਤ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਤੱਕ ਫੈਲ ਗਏ। ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਜਾਣੇ-ਪਛਾਣੇ ਸ਼ੇਖ ਇਸ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਨ। ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅਜਮੇਰ ਦੇ ਖਵਾਜਾ

ਮੁਈਨੁਦੀਨ ਚਿਸ਼ਤੀ, ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸ਼ੇਖ ਬਖਤਿਆਰ ਕਾਕੀ, ਪਾਕਪਟਨ ਦੇ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦੁਦੀਨ, ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁਦੀਨ ਔਲੀਆ ਅਤੇ ਸ਼ੇਖ ਨਸੀਰੁਦੀਨ ਮਹਿਮੂਦ, 'ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਚਿਰਾਗ' (ਚਿਰਾਗ-1 ਦਿਹਲੀ) ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਚੇਲੇ (ਮੁਰੀਦ) ਅਤੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ (ਖਲੀਫਾ) ਸਨ। ਖਵਾਜਾ ਮੁਈਨੁਦੀਨ ਚਿਸ਼ਤੀ ਦੇ ਖਲੀਫਾ ਸ਼ੇਖ ਹਮੀਦੁਦੀਨ ਨੇ ਨਾਗੌਰ ਵਿਖੇ ਇੱਕ ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁਦੀਨ ਔਲੀਆ ਦੇ ਖਲੀਫਾ ਸ਼ੇਖ ਅਖੀ ਸਿਰਾਜੁਦੀਨ ਉਸਮਾਨ ਨੇ ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ ਚਿਸ਼ਤੀਆ ਹੁਕਮ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ। ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁਦੀਨ ਔਲੀਆ ਦੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਖਲੀਫਾ ਨੇ ਗੁਜਰਾਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਸ਼ੇਖ ਨਸੀਰੁਦੀਨ ਮਹਿਮੂਦ ਦੇ ਚੇਲੇ, ਸੈਯਦ ਮੁਹੰਮਦ ਬਿਨ ਯੂਸਫ ਅਲ-ਹੁਸੈਨੀ, ਜੋ ਕਿ ਖਵਾਜਾ ਬੰਦਾ ਨਵਾਜ਼ ਗਿਸੂ ਦਰਾਜ਼ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ, ਨੇ ਦੱਖਣ ਦੇ ਗੁਲਬਰਗਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾਇਆ। ਅਕਬਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ, ਸ਼ੇਖ ਜਲਾਲ ਨੇ ਥਾਨੇਸਰ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਚਿਸ਼ਤੀਆ ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ। ਸ਼ੇਖ ਸਲੀਮ ਚਿਸ਼ਤੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਖਲੀਫੇ ਫਤਿਹਪੁਰ ਸੀਕਰੀ ਅਤੇ ਆਗਰਾ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਬਣ ਗਏ। ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਅਤੇ ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਕਈ ਨਵੇਂ ਕੇਂਦਰ ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ। ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ, ਸ਼ਾਹ ਕਲੀਮੁੱਲਾ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਨਾਲ ਦਿੱਲੀ ਫਿਰ ਤੋਂ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਚਿਸ਼ਤੀਆ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ।

9.2.2 ਸੁਹਰਾਵਰਦੀ SUHRAWARDI

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸੁਹਰਾਵਰਦੀ ਹੁਕਮ ਦੀ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਸ਼ੇਖ ਬਹਾਉਦੀਨ ਜ਼ਕਰੀਆ (ਸੀ. 1182-1262) ਨੇ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਖੇ, ਸੈਯਦ ਨੂਰੁਦੀਨ ਮੁਬਾਰਕ (ਅ.ਸ. 1234-5), ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ, ਕਾਜ਼ੀ ਹਮੀਦੁਦੀਨ ਨਾਗੌਰ ਵਿਖੇ ਅਤੇ ਸ਼ੇਖ ਜਲਾਲੁਦੀਨ ਤਬਰੀਜ਼ੀ ਲਖਨੌਤੀ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਸ਼ੇਖ ਜਲਾਲੁਦੀਨ ਤਬਰੀਜ਼ੀ ਨੇ ਉੱਤਰੀ ਪੰਡੂਨਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੇਵਤੱਲਾ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਬੰਗਾਲ। ਸ਼ੇਖ ਸ਼ਿਹਾਬੁਦੀਨ ਸੁਹਰਾਵਰਦੀ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਚਾਰ ਖਲੀਫਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ, ਸ਼ੇਖ ਬਹਾਉਦੀਨ ਜ਼ਕਰੀਆ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸਾਬਤ ਹੋਏ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸ਼ੇਖ ਸਦਰੁੱਦੀਨ ਆਰਿਫ਼ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪੋਤਾ ਸ਼ੇਖ ਰੁਕਨੁਦੀਨ ਅਬੁਲ ਫਤਿਹ ਬਣਿਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਨਾਲ ਚੰਗੇ ਸਬੰਧ ਸਨ; ਉਹ ਵੀ ਸ਼ੇਖ ਬਹਾਉਦੀਨ ਜ਼ਕਰੀਆ ਵਾਂਗ ਅਮੀਰ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਦੇ ਅਹਿਮ ਖਲੀਫੇ ਸਨ। ਸੈਯਦ ਜਲਾਲੁਦੀਨ ਬੁਖਾਰੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਜਾਲਾ ਸੁਰਖ (ਲਾਲ) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸ਼ੇਖ ਬਹਾਉਦੀਨ ਦਾ ਖਲੀਫਾ ਸੀ; ਉਹ ਉਚ ਵਿਖੇ ਮਰ ਗਿਆ। ਸ਼ੇਖ ਫਖਰੁਦੀਨ ਇਬਰਾਹੀਮ, ਜੋ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਰਾਕੀ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਲਮਾਅਤ (ਫਲੈਸ਼ਜ਼ ਆਫ਼ ਐਫ਼ਲਜੈਸ) ਦਾ ਲੇਖਕ ਸ਼ੇਖ ਬਹਾਉਦੀਨ ਦਾ ਚੇਲਾ ਸੀ। ਸ਼ੇਖ ਸਦਰੁੱਦੀਨ ਆਰਿਫ਼ ਦੇ ਚੇਲੇ, ਅਮੀਰ ਹੁਸੈਨੀ ਨੇ ਨੁਜ਼ਹਤ ਅਲ-ਅਰਿਫ਼ਿਨ ਅਤੇ ਜਦ ਅਲ-ਮੁਸਾਫ਼ਿਰੀਨ ਲਿਖਿਆ। ਜਲਾਲ ਸੁਰਖ ਦੇ ਵੰਸ਼ਜਾਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਉਸਦੇ ਪੋਤੇ ਮਖਦੂਮ ਜਹਾਨੀਆਂ ਜਹਾਂਗਸ਼ਤ ਅਤੇ ਰਾਜੂ ਕਤਾਲ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵੰਸ਼ਜਾਂ ਅਤੇ ਚੇਲਿਆਂ ਨੇ ਉਚ ਵਿੱਚ ਸੂਫੀਵਾਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੰਜਾਬ, ਕਸ਼ਮੀਰ ਅਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਵਿੱਚ ਫੈਲਿਆ। ਮੁਖਦੂਮ ਜਹਾਨੀਆਂ ਦਾ ਪੋਤਾ ਸ਼ੇਖ ਬੁਰਹਾਨੁਦੀਨ, ਗੁਜਰਾਤ ਵਿੱਚ ਕੁਤਬ-ਏ-ਆਲਮ (ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦਾ ਧਰੁਵ) ਵਜੋਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋਇਆ। ਉਸਦੇ ਪਿਤਾ, ਸੈਯਦ ਮੁਹੰਮਦ, ਸ਼ਾਹ-ਏ-ਆਲਮ (ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ) ਵਜੋਂ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਦੋਵੇਂ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਿਆ। ਸ਼ੇਖ ਸਮਾਉਦੀਨ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਚੇਲੇ ਸ਼ੇਖ ਜਮਾਲੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਦਿੱਲੀ ਸੁਹਰਾਵਰਦੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿੱਚ ਸੁਹਰਾਵਰਦੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੈਯਦ ਸ਼ਰਾਫੁਦੀਨ, ਜੋ ਕਿ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿੱਚ ਬੁਲਬੁਲ ਸ਼ਾਹ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ

ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਦੁਆਰਾ ਆਇਆ, ਜੋ ਤੁਰਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ੇਖ ਸ਼ਿਹਾਬੁਦੀਨ ਦੇ ਖਲੀਫਾ ਦਾ ਚੇਲਾ ਸੀ। ਬੁਲਬੁਲ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਰਿਚਾਨਾ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਕਬੂਲ ਕਰ ਲਿਆ ਜੋ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਰਾਜਾ ਬਣਿਆ। ਸੁਲਤਾਨ ਜੈਨ ਅਲ-ਆਬਿਦੀਨ (1420-70) ਦੇ ਸ਼ਾਸਨਕਾਲ ਵਿੱਚ ਮਖਦੂਮ ਜਹਾਨੀਆਂ ਦੇ ਇੱਕ ਚੇਲੇ ਸਈਅਦ ਮੁਹੰਮਦ ਇਸਫਹਾਨੀ ਦੁਆਰਾ ਸੁਹਰਾਵਰਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਪੰਦਰਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੁਹਰਾਵਰਦੀ ਹੁਕਮ ਆਪਣੀ ਮਹੱਤਤਾ ਗੁਆ ਬੈਠਾ।

9.2.3 ਕਾਦੀਰਿਆ QADIRIA

ਕਾਦੀਰਿਆ ਆਰਡਰ ਨੂੰ ਮੀਰ ਨੂਰੁੱਲਾ ਬਿਨ ਸ਼ਾਹ ਖਲੀਲੁੱਲਾ ਦੁਆਰਾ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਸ਼ਾਹ ਨੂਰੁਦੀਨ ਮੁਹੰਮਦ ਨਿਮਤੁੱਲਾ ਦਾ ਪੋਤਾ ਸੀ ਜੋ ਬਾਹਮਣੀ ਸੁਲਤਾਨ, ਸ਼ਿਹਾਬੁਦੀਨ ਅਹਿਮਦ (1422-36) ਦਾ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਕ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਵੰਸ਼ਜ ਬਿਦਰ ਵਿਖੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਰਹੇ। ਸ਼ੇਖ ਮੁਹੰਮਦ ਅਲ-ਹੁਸੈਨੀ ਅਲ-ਜਿਲਾਨੀ ਦੁਆਰਾ ਉੱਚ ਵਿਖੇ ਇੱਕ ਕਾਦਿਰੀ ਖਾਨਕਾਹ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਜੋ ਗੌਸ-ਏ-ਆਜ਼ਮ, ਸ਼ੇਖ ਅਬਦੁਲ ਕਾਦਿਰ ਜਿਲਾਨੀ (1077-1166) ਦੇ ਸਿੱਧੇ ਵੰਸ਼ਜ ਸਨ, ਜਿਸਦੇ ਨਾਮ ਉੱਤੇ ਇਸ ਆਦੇਸ਼ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉੱਚ ਵਿਖੇ ਖਾਨਕਾਹ ਦੀ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਸ਼ੇਖ ਮੁਹੰਮਦ ਅਲ-ਹੁਸੈਨੀ ਦੇ ਵੰਸ਼ਜਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਸ਼ੇਖ ਹਾਮਿਦ ਦਾ ਇੱਕ ਉੱਤਮ ਚੇਲਾ ਸ਼ੇਖ ਦਾਉਦ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਮੁਗਲ ਸੂਬੇ ਵਿੱਚ ਚਾਟੀ ਵਿਖੇ ਆਪਣਾ ਕੇਂਦਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਆਗਰਾ ਤੱਕ ਫੈਲ ਗਿਆ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦਾ ਭਤੀਜਾ ਅਤੇ ਜਵਾਈ, ਸ਼ੇਖ ਅਬੁਲ ਮਾਅਲੀ ਬਣਿਆ। ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਅਤੇ ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਾਦਿਰੀ ਸੂਫੀਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਕਸ਼ਮੀਰ ਚਲੇ ਗਏ ਅਤੇ ਉਥੇ ਖਾਨਕਾਹ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ। ਲੁਧਿਆਣਾ, ਪਾਇਲ, ਸਰਹਿੰਦ, ਕੈਥਲ, ਪਾਣੀਪਤ, ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਆਗਰਾ ਵਿਖੇ ਕਾਦਿਰੀ ਖਾਨਕਾਹ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਅਤੇ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਮੰਡੂ ਵਿਖੇ ਕੁਝ ਕਾਦਿਰੀ ਖਾਨਕਾਹ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੌਰਾਨ, ਸ਼ੇਖ ਮੀਰ ਮੁਹੰਮਦ, ਜੋ ਕਿ ਮੀਆਂ ਮੀਰ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਵਿੱਚ ਉਭਰਿਆ। ਲਾਹੌਰ, ਸਰਹਿੰਦ ਅਤੇ ਸੁਨਾਮ ਵਿੱਚ ਉਸਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਚੇਲਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮੁੱਲਾ ਸ਼ਾਹ ਸੀ ਜਿਸਦੀ ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਕੋਹ ਅਤੇ ਜਹਾਨ ਆਰਾ ਬੇਗਮ ਨੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਕੋਹ ਖੁਦ ਕਾਦਿਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਕਾਦਿਰੀ ਖਾਨਕਾਹ ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਬਿਹਾਰ ਅਤੇ ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ।

9.2.4 ਨਕਸ਼ਬੰਦੀਆਂ NAQSHBANDIA

ਨਕਸ਼ਬੰਦੀਆ ਕ੍ਰਮ ਮੁਗਲ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵਧਿਆ। ਸੂਫੀ ਜਿਸ ਨੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕਮਾਲ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਉਹ ਸੀ ਖਵਾਜਾ ਮੁਹੰਮਦ ਬਾਕੀ, ਜੋ ਕਿ ਬਾਕੀ ਬਿੱਲਾ ਵਜੋਂ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। 1599 ਤੋਂ 1603 ਤੱਕ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਵਸਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਉਸਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ। ਉਸਦਾ ਪਸੰਦੀਦਾ ਚੇਲਾ ਸ਼ੇਖ ਅਹਿਮਦ ਸਰਹਿੰਦੀ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਮੁਜੱਦੀਦ-ਏ ਅਲੀਫੀ ਸਾਨੀ (ਦੂਜੇ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਦਾ ਨਵੀਨੀਕਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ) ਹੋਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਬਾਕੀ ਬਿੱਲਾ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਚੇਲਾ ਵੀ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਬਾਕੀ ਬਿੱਲਾ ਦੇ ਵੰਸ਼ਜ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਹੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ੇਖ ਅਹਿਮਦ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਨਹੀਂ

ਕੀਤਾ, ਜਿਸਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਹਦਤ ਅਲ-ਸ਼ੁਹੂਦ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਹ ਵਲੀਉੱਲਾ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦੁਲ ਅਜ਼ੀਜ਼ ਵਹਦਤ ਅਲ-ਵਜੂਦ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਸਨ।

9.2.5 ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ।

1. ਸਿਲਸਿਲਾਹ ਕੀ ਹਨ?

---

2. ਦੋ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਚਿਸਤੀਆ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਦੱਸੋ।

---

3. ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕਿਸੇ ਵੀ ਚਾਰ ਸੂਫੀ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਦੱਸੋ।

9.3 ਵੈਸ਼ਨਵ ਭਗਤੀ VAISHNAVA BHAKTI

ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵੈਸ਼ਨਵ ਗ੍ਰੰਥ ਭਾਗਵਤ ਗੀਤਾ, ਭਾਗਵਤ ਪੁਰਾਣ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ ਸਨ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਅਵਤਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਪੁਰਾਣਾਂ ਨੂੰ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿੱਚ ਜੋੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਵੈਸ਼ਨਵ ਧਰਮ ਵਿੱਚ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਅਵਤਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਰਵਉੱਚ ਦੇਵਤੇ ਵਜੋਂ ਪੂਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਭਗਤੀ ਪੰਥ ਨੂੰ ਪੁਰਾਣੇ ਵੈਸ਼ਨਵ ਮੱਤ ਨਾਲੋਂ ਤੋੜ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਕੁਝ ਨਵੇਂ ਤੱਤ ਅਤੇ ਜੋਰ ਦੇ ਕੁਝ ਅੰਤਰਾਂ ਨੇ ਨਵੇਂ ਪੰਥ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਤੇ ਅਭਿਆਸਾਂ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕੀਤਾ। ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਉਦੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਜਦੋਂ ਭਗਤੀ ਦੇ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਗਿਆਨ (ਗਿਆਨ) ਜਾਂ ਕਰਮ ਦੇ ਮਾਰਗ (ਕਰਮ) ਨੂੰ ਛੱਡਣ 'ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਰਾਮਾਨੁਜ ਨੇ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਨਿਜੀ ਭਗਵਾਨ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ, ਰਾਮਾਨੁਜ ਨੇ ਭਗਤੀ ਦੇ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਸੁਖਾਲਾ ਕੀਤਾ। ਰਾਮਾਨੁਜ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਲਈ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੀ ਪਿਆਰ ਭਰੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕਰਮ ਦੇ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਵੇਦਾਂਤ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਣਾ ਸੀ ਜੋ ਸਦੀਵੀ ਅਨੰਦ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਭਗਤੀ ਸਿਰਫ ਉੱਚ ਜਾਤੀਆਂ ਲਈ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਸੀ। ਰਾਮਾਨੁਜ ਨੇ ਇਸ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਪੱਤੀ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਕੀਤਾ ਜੋ ਸੂਦਰਾਂ ਲਈ ਵੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਰਾਮਾਨੁਜ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੇ ਰਵੱਈਏ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮੱਧ ਸਥਿਤੀ ਅਪਣਾਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਸੀ। ਰਾਮਾਨੁਜਸ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਨਾਰਾਇਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਵੱਲ ਸੇਧਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਮਾਧਵਚਾਰੀਆ ਨੇ ਵੈਸ਼ਨਵ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਕੇਵਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਖੁਸ਼ੀ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਲਈ ਭਗਤੀ ਇੱਕ ਸੰਪੂਰਨ ਜੀਵ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਲਈ ਪਿਆਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ। ਰੱਬ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਸੂਦਰਾਂ ਲਈ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਸੀ ਪਰ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮਾਧਵ ਨੇ ਸਾਧਨਾ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਲੋੜ 'ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਗਣਿਤ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ।

ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਵਜੋਂ ਰਾਮ ਭਗਤੀ ਦਾ ਕੱਟ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਹ ਰਾਮਾਨੰਦ ਹੀ ਸੀ ਜੋ ਇਸ ਪੰਥ ਨੂੰ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਲੈ ਗਿਆ। ਰਾਮਾਨੰਦ ਕਨਯਕੁਬਜ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪੁਨਿਆਸਦਨ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਜਨਮ ਪ੍ਰਯਾਗ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਵਾਰਾਣਸੀ ਵਿਖੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੇ ਰਾਮਾਨੰਦੀਆਂ ਦੇ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਸੰਪਰਦਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਜਾਤ ਜਾਂ ਲਿੰਗ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਸ਼ਰਧਾ ਦਾ ਮਾਰਗ ਖੋਲ੍ਹਿਆ।

ਉਸ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੀਆਂ ਨਿਰਗੁਣ ਅਤੇ ਸਗੁਣ ਧਾਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਅਧਿਆਤਮ ਰਾਮਾਇਣ ਰਾਮਾਨੰਦੀਆਂ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥ ਸੀ। ਇਸ ਪਾਠ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬਤ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਕਾਸ ਰਾਮ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦਾ ਉਭਾਰ ਹੈ। ਰਾਮ ਦੀ ਪੂਜਾ ਨੇ ਇੱਕ ਸਮੂਹਿਕ ਚਰਿੱਤਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ।

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਤੀ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਾਰਕਾਰੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਜਾਂ ਪੰਥ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਬਾਰੂਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਅਤੇ ਸਤਾਰਵੀਂ ਅਤੇ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਜਨ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਤ ਹੋਈ। ਇਸ ਨੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਚਾਰ ਮਹਾਨ ਆਗੂ ਸਨ ਗਿਆਨਦੇਵ, ਨਾਮਦੇਵ, ਏਕਨਾਥ ਅਤੇ ਤੁਕਾਰਾਮ। ਇੱਕ ਹੋਰ ਸੰਤ-ਕਵੀ ਰਾਮਦਾਸ ਨੇ ਭਗਤੀ ਦੇ ਮਾਰਗ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਅਨੁਸਾਰ, ਉਹ ਵਾਰਕਾਰੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਨ ਰਹੱਸਵਾਦੀਆਂ ਨੇ 'ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਧਰਮ, ਜਾਤ ਜਾਂ ਨਸਲ ਦੇ ਭੇਦਭਾਵ ਦੇ' ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ। ਵਾਰਕਾਰੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਮਹਾਨ ਸੰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਰੱਬ ਦੀ ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਦੀ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ। ਵਾਰਕਾਰੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਜਾਤ ਜਾਂ ਧਰਮ ਜਾਂ ਲਿੰਗ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਪਿੰਡ ਵਾਸੀਆਂ, ਕਿਸਾਨਾਂ, ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਅਤੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ।

ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਤੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਨਵਦੀਪ ਸੀ। ਚੈਤਨਯ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਹ ਬੰਗਾਲ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਬੌਧਿਕ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। ਚੈਤੰਨਿਆ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਧਰਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਤੀ ਜਾਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਚੈਤਨਯ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਭਗਤੀ ਦੇ ਗੌਡੀਆ ਵੈਸ਼ਨਵ ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਰੂਪ ਗੋਸਵਾਮਿਨ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਭਤੀਜੇ ਜੀਵਾ ਗੋਸਵਾਮਿਨ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਚੰਗੇ ਆਚਰਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਅਭਿਆਸ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਸੁਆਰਥ ਹੋਣ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਸੰਗਤ ਤੋਂ ਬਚਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਿੰਸਾ, ਵਿਅਰਥ ਅਤੇ ਕਾਮੁਕ ਆਨੰਦ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਦਇਆ ਅਤੇ ਪਰਉਪਕਾਰ ਵਰਗੇ ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਗੁਣਾਂ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜਾਂ, ਸੁੱਧੀਕਰਣ ਸੰਸਕਾਰ ਅਤੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਉੱਤਮ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਚੈਤੰਨਿਆ ਨੇ ਨਵਦੀਪ, ਸ਼ਾਂਤੀਪੁਰ ਅਤੇ ਨਾਲ ਲੱਗਦੇ ਪੇਂਡੂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਚੈਤੰਨਿਆ ਦੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਸਿਲਹਟ ਤੋਂ ਨਵਦੀਪ ਆਏ ਸਨ। ਉਹ ਈਸ਼ਵਰ ਪੂਰੀ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਆਇਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਰਸਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੈਸ਼ਨਵ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਲਿਆਇਆ। ਇਹ ਚੈਤਨਯ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਬਿੰਦੂ ਸੀ। ਉਹ ਨਵਦੀਪ ਵਾਪਸ ਪਰਤਿਆ ਅਤੇ ਵੈਸ਼ਨਵ ਸਮੂਹ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਸੰਭਾਲੀ। ਚੈਤੰਨਿਆ ਨੇ ਰਸਮੀ ਜਲੂਸ ਅਤੇ ਹਰੀ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਨਾਮ ਦੇ ਜਾਪ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕੀਤਾ। ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਗਮਾਂ ਵਿੱਚ ਵੈਸ਼ਨਵਾਂ ਲਈ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਕੀਰਤਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਵੈਸ਼ਨਵਾਂ ਨੇ ਨਾਟਕੀ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਵੀ ਆਯੋਜਨ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਚੈਤਨਯ ਨੇ ਸਰਗਰਮੀ ਨਾਲ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਮਹੰਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਜੋ ਚੰਗੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਚੈਤੰਨਿਆ ਨੇ ਵੈਸ਼ਨਵ ਧਰਮ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਸਮੂਹਿਕ ਅਨੰਦ, ਗਾਉਣ ਅਤੇ ਨੱਚਣਾ ਸੀ। ਹਰ ਕੋਈ ਇਸ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਲਈ ਆਜ਼ਾਦ ਸੀ। ਨਾਮ ਦਾ ਸਮੂਹਿਕ ਜਾਪ ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜਾਂ ਅਤੇ ਪੁਜਾਰੀ ਕਲਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇੱਕ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦਾ

ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਤਰੀਕਾ ਵੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਚੈਤੰਨਿਆ ਪੁਜਾਰੀ ਕਲਾ ਅਤੇ ਜਾਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀਆਂ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪੂਰਨ ਆਜ਼ਾਦੀ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਲਈ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਕਿ ਇੱਕ ਅਛੂਤ ਚੰਡਾਲ, ਜੋ ਹਰੀ ਦਾ ਨਾਮ ਬੋਲਦਾ ਸੀ, ਇੱਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨਾਲੋਂ ਬੇਅੰਤ ਬਿਹਤਰ ਸੀ ਜੋ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਚੈਤੰਨਿਆ ਇੱਕ ਭਟਕਦਾ ਸੰਨਿਆਸੀ ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਦੱਖਣ, ਪੱਛਮੀ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਉਪਰਲੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ, ਅਤੇ ਵੈਸ਼ਨਵ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਕੂਲਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ।

ਗੌੜੀਆ ਵੈਸ਼ਨਵ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਭਗਤੀ ਇੱਕ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸ਼ਰਧਾ ਦੀ ਤੀਬਰਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਇੱਕ ਨਿੱਜੀ ਸਬੰਧ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਆਪਣੇ ਮਨੁੱਖੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਮ ਪੁਰਖ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਸੁੱਧ ਅਨੰਦ ਦਾ ਸਾਰ ਹੈ। ਗੌੜੀਆ ਵੈਸ਼ਨਵ ਧਰਮ ਦਾ ਮੂਲ ਨੁਕਤਾ ਪ੍ਰੀਤਿ (ਰੱਬ ਦਾ ਮੋਹ) ਹੈ। ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਪਿਆਰ, ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ। ਇਹ ਪਿਆਰ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ਰਤ, ਅਯੋਗ ਅਤੇ ਅਸਪਸ਼ਟ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ-ਨਾਇਕ ਵਜੋਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਗੌੜੀਆ ਵੈਸ਼ਨਵ ਸੁਹਜ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ।

ਵਲਭ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਤੱਕ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ 16ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਵੱਲਭਚਾਰੀਆ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਬਾਅਦ ਉਸਦੇ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰ ਗੋਪੀਨਾਥ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਸਦੇ ਛੋਟੇ ਪੁੱਤਰ ਵਿਠਲਨਾਥ ਨੇ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਵਿਠਲਨਾਥ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸਦੇ ਸਾਰੇ ਸੱਤ ਪੁੱਤਰ ਉਸਦੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਬਣੇ। ਰਾਜਸਥਾਨ ਅਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਵਿੱਚ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਕਈ ਕੇਂਦਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਮੇਵਾੜ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਨਾਥਦੁਆਰੇ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਸਥਾ ਵਜੋਂ ਉੱਭਰਿਆ।

ਵੱਲਭ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਵਜੋਂ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਮੰਨਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਕੋਲ ਇੱਕ ਭੌਤਿਕ ਸਰੀਰ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਪਾਪ ਧੋਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਰੱਬ ਵਿੱਚ ਸੱਚਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਲਈ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਅਤੇ ਅਥਾਹ ਪਿਆਰ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਵਲਭ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਤਮ-ਘਾਤ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀ। ਸਰੀਰ ਰੱਬ ਦਾ ਮੰਦਰ ਸੀ। ਮੁਕਤ ਹੋਏ ਸਾਰੇ ਕਰਮ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਭਗਤੀ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਭਗਤੀ ਸਾਧਨਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਮੋਕਸ਼ ਟੀਚਾ ਹੈ, ਇਹ ਸਾਧਨਾ ਪੜ੍ਹਾਅ ਹੈ ਜੋ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਹੈ, ਵੱਲਭ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਟੀਚਾ ਮੁਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਸਦੀਵੀ ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਆਕਾਸ਼ੀ ਵਰਿੰਦਾਵਨ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਖੇਡਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਣਾ ਹੈ।

9.3.1 ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ ॥

1. ਰਾਮਾਨੁਜ ਕੌਣ ਸੀ?

---

2. ਚੈਤਨਯ ਕੌਣ ਸੀ?

---

3. ਵਾਰਕਾਰੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਚਾਰ ਆਗੂਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਦੱਸੋ।

9.4 ਕਬੀਰ KABIR

ਕਬੀਰ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਤਿਕਾਰਤ ਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ। ਉਹ ਹਿੰਦੂਆਂ ਲਈ ਵੈਸ਼ਨਵ ਭਗਤ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਲਈ ਪੀਰ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਭਗਤ ਸਨ। ਕਬੀਰ ਦੇ ਮੂਲ ਵਿਚਾਰ ਹਨ: ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ-ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਚਿੰਤਾ; ਰੱਬ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਰਨਾ; ਮਾਇਆ ਇੱਕ ਫੰਦੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਅਤੇ ਆਵਾਗਵਣ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਲਈ ਇੱਕ ਰੁਕਾਵਟ ਵਜੋਂ ਹੰਕਾਰ; ਦੁਸ਼ਟ ਸੰਗਤ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦੀ ਤਰੀਕੇ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਨਾ; ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਇੱਕ ਦੁਰਲੱਭ ਮੌਕੇ ਵਜੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ; ਅਤੇ ਯੂਨੀਅਨ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵਜੋਂ ਵੱਖ ਹੋਣ ਦੀ ਜਾਗਰੂਕਤਾ।

ਕਬੀਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿੱਚ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਰੇਖਾਕਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦਾ ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਹੈ; ਉਹ ਸੂਖਮ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਓਨਾ ਹੀ ਹੈ ਜਿੰਨਾ ਮੈਟਰੇਕੋਸਮ ਵਿੱਚ। ਕਬੀਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਤੇ ਅਭਿਆਸਾਂ ਦੀਆਂ ਮੌਜੂਦਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਪਛਾਣਦਾ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ, ਉਹ ਇਸਲਾਮ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਨੁਮਾਇੰਦਿਆਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ: ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਭਿਆਸਾਂ ਦੀ। ਯੋਗੀ, ਵੈਸ਼ਨਵ ਅਤੇ ਸ਼ਾਕਤਾਂ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਵਿੱਤਰ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਸਥਾਨਾਂ ਲਈ ਵੀ ਕੋਈ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਨਹੀਂ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਮੂਰਤੀ-ਪੂਜਾ, ਤੀਰਥਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਰਾਧਾਂ ਵਰਗੇ ਅਭਿਆਸਾਂ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ, ਸੁਭ ਜਾਂ ਅਸੁਭ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਗੁਣ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ, ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਇੱਕ ਹੀ ਰਸਤਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਉਸਦਾ ਆਪਣਾ ਰਸਤਾ ਸੀ: ਕੇਵਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਸਮਰਪਣ। ਕਬੀਰ ਰੱਬ ਲਈ ਅਨੇਕ ਉਪਾਸ਼ਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਸੇ 'ਸੰਪਰਦਾਇਕ' ਸਾਂਝ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਰਾਮ ਅਤੇ ਅੱਲ੍ਹਾ ਇੱਕੋ ਹਨ; ਹਰਿ ਤੇ ਹਰਿ ਇੱਕੋ ਹੈ; ਪਰ ਬ੍ਰਹਮਾ ਕਬੀਰ ਦਾ ਰੱਬ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੀ ਸੱਚਾ ਗੁਰੂ (ਸਤਿਗੁਰ) ਹੈ। ਉਸ ਵੱਲ ਮੁੜਨਾ ਹੀ ਗੁਰਮੁਖ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਰੱਬ ਦੇ ਸੱਚੇ ਭਗਤ ਲਈ ਇੱਕ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਦਾ ਹੈ: ਸੰਤ। ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨਾਮ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਵੀ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਰਦਾਂ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਲਈ ਤਪੱਸਿਆ, ਤਿਆਗ ਅਤੇ ਤਿਆਗ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ।

ਕਬੀਰ ਲਈ ਜਾਤੀ ਭੇਦ ਪਵਿੱਤਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਹ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਵਖਰੇਵਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝੇ ਹੋਏ ਹਨ ਉਹ ਹੰਕਾਰ (ਹਉਮੈ) ਤੋਂ ਪੀੜਤ ਹਨ। ਰੱਬ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿੱਚ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦਾ ਕੋਈ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਲਈ ਜਾਤ ਮੁਕਤੀ ਲਈ ਕੋਈ ਰੁਕਾਵਟ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਮਾਰਗ ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਹੈ ਚਾਹੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਜਾਤ ਦੇ ਹੋਣ। ਕਬੀਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਮੁਕਤੀ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕਦੇ। ਉਸਨੇ ਅਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਲੜੀਵਾਰ ਵਰਣ ਆਦੇਸ਼ ਦੀ ਜਾਇਜ਼ਤਾ 'ਤੇ ਸਵਾਲ ਉਠਾਏ। ਕਬੀਰ ਇਸ ਨੁਕਤੇ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾਤ ਦਾ ਸਖ਼ਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁਕਤੀ, ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਰਵਉੱਚ ਉਦੇਸ਼, ਨਿਮਨ ਤੋਂ ਨੀਵੇਂ ਲੋਕਾਂ ਸਮੇਤ, ਸਭ ਲਈ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਹੈ। ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਇੱਕ ਗੰਭੀਰ ਦੇਸ਼ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਬੀਰ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਔਰਤ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਅਸ਼ੁੱਧਤਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਸ਼ੁੱਧਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ 'ਤੇ, ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਮੇਂ ਲਈ ਅਲੱਗ-ਥਲੱਗ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਅਭਿਆਸ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੂਤਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਦੀ ਇੱਕ ਤੁਕ ਇਸ

ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਇਸ ਅਭਿਆਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਕੁਝ ਅਸੁੱਖ ਹੈ ਤਾਂ ਧਰਤੀ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਦੋਵੇਂ ਅਪਵਿੱਤਰ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਹਰ ਸਮੇਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਜੀਵਤ ਪਤੀ ਲਈ ਵਿਚਾਰ ਸਤੀ ਹੋਣ ਨਾਲੋਂ ਬਿਹਤਰ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ ਕਿ ਸਤੀ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਇਸਤਰੀ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਕਬੀਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਤੇ ਅਭਿਆਸਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮਕਾਲੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜੋ ਨਾ ਤਾਂ ਹਿੰਦੂ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸਲਾਮੀ।

9.5 ਰਵਿਦਾਸ RAVIDAS

ਰਵਿਦਾਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦੀਆਂ ਹਨ। ਰਵਿਦਾਸ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਲਈ ਕਈ ਉਪਾਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਰੱਬ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਸਮਾਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸਰਬ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਹੈ। ਉਹ ਅਦੁੱਤੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਉਹ ਹੀ ਸਦੀਵੀ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਅਵਤਾਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਅਰਥ ਦੁਆਰਾ ਰੱਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਤਿੰਨਾਂ ਜਹਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹੈ ਪਰ ਉਸਦਾ ਕੋਈ ਟਿਕਾਣਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਰੱਬ ਵਰਗਾ ਹੋਰ ਕੋਈ 'ਮਾਲਕ' ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਅਦੁੱਤੀ (ਅਨੁਪ) ਹੈ। ਉਹੀ ਆਗੂ (ਨਾਇਕ) ਹੈ। ਉਹ ਜਿੰਦ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਪਾਲਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹੈ।

ਰਵਿਦਾਸ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਤੱਤ ਉਸਦਾ ਨਾਮ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਰੋਤਿਆਂ ਨੂੰ 'ਨਾਮ' ਉਚਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। 'ਨਾਮ' ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਹੀ ਮਾਰਗ, ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਗ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ, ਭਗਤੀ ਸਰਬ-ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਪਿਆਰੇ ਲਈ ਪਿਆਰ ਸੀ। ਰਵਿਦਾਸ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕੇਵਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਰੱਖਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਰਗਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਮਾਲਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਰੱਸੀ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਜੋੜਦੀ ਹੈ ਉਹ ਪ੍ਰੇਮ (ਪ੍ਰੇਮ) ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ (ਭਾਵ) ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਭਗਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।

ਰਵਿਦਾਸ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਮਾਰਗ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ 'ਗੁਰੂ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ 'ਜਗਤ-ਗੁਰ-ਸੇਮੀ' ਵਜੋਂ ਹੈ, ਮਾਲਕ ਜੋ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ਕ ਵੀ ਹੈ। ਭਗਤੀ, ਨਾਮ, ਗੁਰੂ, ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਰਪਾ, ਆਵਾਗਵਣ ਦੀ ਲੜੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਮਨੁੱਖ ਬੰਧਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣੀਆਂ ਪੰਜ ਇੰਦਰੀਆਂ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਕਾਬੂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੇ ਸੁਖ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਮੰਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਸੇਮਾ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਵਾਗਵਣ ਨਾਲ ਜਕੜ ਕੇ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਉਹ ਮਨ (ਮਨੁੱਖ) ਹੈ ਜੋ ਮਾਇਆ ਦੁਆਰਾ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਹੈ।

ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਸੱਚਾ ਮਾਰਗ ਭਗਤੀ ਦਾ ਮਾਰਗ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਪੂਰਨ ਸਮਰਪਣ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਪੂਜਾ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਢੰਗਾਂ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਨਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦੇ ਢੰਗਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਦਾ ਪਰਮ ਉਦੇਸ਼ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਮੁਕਤੀ (ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤੀ) ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਕਿਰਪਾ (ਕ੍ਰਿਪਾ) ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਰਵਿਦਾਸ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਲੋੜ ਅਤੇ ਚੰਗੇ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ ਲਈ ਆਵਾਸ ਅਤੇ ਕਰਮ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਲੈਣਾ ਹੀ ਸੱਚੀ ਸੰਗਤ (ਸਤ-ਸੰਗਤ) ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਹੈ ਜੋ ਰਵਿਦਾਸ ਲਈ ਮਧੂ ਮੱਖੀ ਲਈ ਸ਼ਹਿਦ ਵਰਗਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਸਾਧ-ਸੰਗਤ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਉੱਚੀ ਆਤਮਕ ਅਵਸਥਾ (ਪਰਮ-ਗਤ) ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਰਵਿਦਾਸ ਜਾਤ ਦਾ ਡਟ ਕੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਆਪਣੇ ਜਨਮ ਨੂੰ ਚਮਾਰ ਵਜੋਂ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਅਛੂਤ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਇਹ ਵੀ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉੱਚ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਜੋ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਲਈ ਦੱਸੇ ਗਏ ਸਾਰੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜਿਸ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਧਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਟਿਕਾਉਂਦਾ ਅਤੇ ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਸਿਫਤ-ਸਾਲਾਹ ਨਹੀਂ ਸੁਣਦਾ, ਉਹ ਨਿਮਨ ਹੈ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੀ ਨਿਗਾਹ ਵਿੱਚ ਚੰਡਾਲ ਵਾਂਗ ਰੱਬ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ। ਕਬੀਰ ਦਾ ਰਾਹ ਅਛੂਤਾਂ ਲਈ ਵੀ ਓਨਾ ਹੀ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਸੀ ਜਿੰਨਾ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਲਈ।

ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਜਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਇਸ ਵਰਗੀਕਰਨ ਨਾਲ ਬਹੁਤਾ ਚਿੰਤਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਉਣਾ ਜਾਇਜ਼ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਤ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਿੰਗ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਚੇਲਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਇੱਕ ਪਰੰਪਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਉਸਨੇ "ਇੱਕ ਰਸਮੀ ਸੰਪਰਦਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ" ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਕੋਈ ਸੰਕੇਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਜਾਂ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਚੁਣਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਯਾਦ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹੋਰ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉਸਦੇ ਨਾਮ, ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਚਿੰਤਰ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਅਤੇ ਤੀਰਥ ਸਥਾਨਾਂ (ਡੇਰਿਆਂ) ਦੇ ਇੱਕ ਨੈਟਵਰਕ ਦੁਆਰਾ ਜਿੰਦਾ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ, ਜਿੱਥੇ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਰੈਦਾਸੀਆਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ, ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਮਦਾਸੀਆਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਲਗਭਗ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਮਾਰ ਸਨ।

9.5.1 ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ III

1. ਕਬੀਰ ਰੱਬ ਬਾਰੇ ਕੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ?

---

2. ਜਾਤ ਬਾਰੇ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਕੀ ਵਿਚਾਰ ਹੈ?

9.6 ਸਿੱਖ ਲਹਿਰ THE SIKH MOVEMENT

ਵਿਦਿਆਰਥੀਓ, ਸਿੱਖ ਲਹਿਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਚਾਰ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। 1539 ਤੱਕ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੀ ਨੀਂਹ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਚਾਰ ਵਾਰਿਸਾਂ ਅਧੀਨ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਤੋਂ ਮੁਗਲ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਵਿਚਕਾਰ ਟਕਰਾਅ। 1606 ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ 1675 ਵਿੱਚ ਸ਼ਹੀਦੀ ਅਤੇ 1675 ਤੋਂ 1708 ਤੱਕ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਕਾਲ।

9.6.1 ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ GURU NANAK

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਪੰਥ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਾਤੀ ਭੇਦਭਾਵ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪੱਖੋਂ ਪੱਖਪਾਤੀ, ਦਮਨਕਾਰੀ ਅਤੇ ਅਨਿਆਂਪੂਰਨ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਅਤੇ ਅਛੂਤਾਂ ਨਾਲ ਪਛਾਣਦੇ ਹਨ। ਜਾਤ ਅਤੇ ਵਰਗ ਦੇ ਮਤਭੇਦਾਂ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਲਈ ਅਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਵਜੋਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਔਰਤ ਨੂੰ ਮਰਦ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਮਕਾਲੀ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਅਭਿਆਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪਾਂ 'ਤੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਲਈ, ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਅਤੇ ਮਹੇਸ਼ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੁਆਰਾ ਰਚੇ ਗਏ ਹਨ ਜੋ ਆਪ ਹੀ ਸਿਰਜਣਹਾਰ, ਰੱਖਿਅਕ ਅਤੇ ਨਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਿੰਦੂ ਦੇਵਤੇ ਨੂੰ ਪਰਮ ਪੁਰਖ ਨਾਲ ਬਰਾਬਰੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਉਹ ਪੁਰਾਣਾਂ, ਸਮ੍ਰਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।

ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ, ਪੂਜਾ ਦੇ ਰਵਾਇਤੀ ਢੰਗਾਂ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਭਿਆਸਾਂ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪਵਿੱਤਰ ਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਗੁਣ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਤੇ ਅਭਿਆਸਾਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਵਜੋਂ, ਪੰਡਿਤ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਪਵਿੱਤਰ ਯਾਗ, ਉਸਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਮਾਲਾ ਸੱਚੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵਿਅਰਥ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਤਿਆਗ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਕੋਈ ਕਦਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਅਵਤਾਰ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਅਸਵੀਕਾਰ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਉਲੇਮਾ ਪ੍ਰਤੀ ਰਵੱਈਆ ਪੰਡਿਤ ਪ੍ਰਤੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਰਵੱਈਏ ਵਰਗਾ ਹੈ। ਕੁਰਾਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਾਮੀ ਗ੍ਰੰਥ ਵੇਦਾਂ ਜਾਂ ਪੁਰਾਣਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬਿਹਤਰ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਸੂਫੀ ਮਾਰਗ ਦੀ ਸਾਪੇਖਿਕ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਹੈ, ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਯੋਗ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੂਫੀ ਸ਼ੇਖ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਮਾਲ-ਮੁਕਤ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਉਸ ਰਾਜ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ ਜੋ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ ਅਤੇ ਦਮਨਕਾਰੀ ਸੀ।

ਪਰਮਾਤਮਾ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਲਈ, ਸਦੀਵੀ ਅਟੱਲ ਨਿਰਾਕਾਰ ਹੈ। ਉਸ ਕੋਲ ਕੋਈ ਪਦਾਰਥਕ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨਹੀਂ ਹੈ; ਉਹ ਅਕਲਮੰਦ ਹੈ; ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ। ਉਹ ਬੇਅੰਤ, ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਰੇ, ਦੇਖਣ ਤੋਂ ਪਰੇ, ਬੇਅੰਤ, ਖੇਜਣਯੋਗ ਨਹੀਂ, ਵਰਣਨ ਤੋਂ ਪਰੇ, ਸਦੀਵੀ ਸਥਿਰ, ਅਣਜੰਮਿਆ, ਸਵੈ-ਹੋਂਦ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੱਖਰਾ ਹੈ। ਉਹ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਹੈ; ਕੋਈ ਦੂਜਾ ਨਹੀਂ ਹੈ; ਕੋਈ ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਰੱਬ ਕੋਲ ਅਯੋਗ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਪੂਰਨ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਅਤੇ ਅਥਾਹ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਰਵ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਅਤੇ ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਹੈ। ਉਹ ਤਿੰਨਾਂ ਜਹਾਨਾਂ ਨੂੰ ਭਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਜੋੜਨਾ ਸੱਚ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਉਦੋਂ ਹੀ 'ਸੱਚਾ' ਬਣਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਉਹ ਸੱਚ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਥਾਂ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸੱਚ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨਾਮ (ਨਾਮ) ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ (ਸ਼ਬਦ), ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਕਰਨਾ ਵੀ ਬਰਾਬਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਸੱਚੇ ਗੁਰਾਂ ਦੇ ਬਾਝੋਂ ਬੰਦਾ ਮਰਨ ਅਤੇ ਜਨਮ ਦੇ ਗੇੜ ਵਿੱਚ ਭਟਕਦਾ ਹੈ।

ਇੱਕ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਕ (ਗੁਰੂ) ਦੀ ਰਸਮੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਚੇਲਿਆਂ ਨੂੰ ਦਾਖਲ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯਮਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ। ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ਲਈ ਇੱਕ ਨਿਯਮਤ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਵੇਰ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਘੰਟੇ ਸਿਮਰਨ ਲਈ ਸਮਰਪਿਤ ਸਨ। ਸਾਰੇ ਚੇਲੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ

ਦੇ ਨਾਲ ਸਵੇਰੇ-ਸ਼ਾਮ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ ਜੱਸ ਗਾਇਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ ਕਾਰਪੋਰੇਟ ਪੂਜਾ (ਸੰਗਤ) ਅਤੇ ਫਿਰਕੂ ਭੇਜਨ (ਲੰਗਰ) ਵਿੱਚ ਠੇਸ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਮਿਲਿਆ। ਨਵੇਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀਆਂ ਨੇ ਨਕਦ, ਕਿਸਮ ਜਾਂ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਧਰਮਸਾਲ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

1539 ਵਿੱਚ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਿਖੇ ਆਪਣੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੇ ਦਾਅਵਿਆਂ ਨੂੰ ਪਾਸੇ ਰੱਖਦਿਆਂ, ਆਪਣੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਆਪਣਾ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਚੁਣਿਆ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਲਹਿਣਾ ਦੀ ਨਾਮਜ਼ਦਗੀ ਨੂੰ ਵਿਲੱਖਣ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਲਹਿਣਾ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਅੰਗਦ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਸਥਾਪਕ ਦਾ 'ਅੰਗ' ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਸਥਾਪਨਾ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਅਧਾਰ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਜੋ ਬਰਾਬਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਚੇਲੇ ਦੀਆਂ ਪਦਵੀਆਂ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਬਦਲਣਯੋਗ ਸਨ। ਬਾਨੀ ਅਤੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ; ਉਹ ਇੱਕ ਅਤੇ ਇੱਕੋ ਰੋਸ਼ਨੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹ ਇੱਕ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਗੁਰੂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਜੋ ਸੰਸਥਾਪਕ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਇੱਕ ਪੈਟਰਨ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਗਏ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਸੀ।

9.6.2 ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ, ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ, ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ GURU ANGAD, GURU AMAR DAS, GURU RAM DAS

ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਗੁਰਗੱਦੀ (1539-52) ਦਾ ਅਰਥ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਕਾਰਜ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਣ ਲਈ, ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਨਾਂ ਦੀ ਨਵੀਂ ਲਿਪੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ 'ਨਾਨਕ' ਨਾਮ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਅਭਿਆਸ ਦਾ ਪਾਲਣ ਸਾਰੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਬਾਨੀ ਅਤੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਵਿਚਕਾਰ ਏਕਤਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਰੇਖਾਕਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਮਾਤਾ ਖੀਵੀ ਨੇ ਕਮਿਊਨਿਟੀ ਰਸੋਈ (ਲੰਗਰ) ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲਈ।

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ (1552-74), ਅਗਲੇ ਗੁਰੂ, ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਰਸਤੇ 'ਤੇ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ; ਇਹ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਜੋਂ ਜਾਣੀ ਜਾਂਦੀ ਟਾਊਨਸ਼ਿਪ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਤ ਹੋਇਆ। ਉਸਦੀ ਕਮਿਊਨਿਟੀ ਰਸੋਈ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬਰੀਕ ਆਟੇ ਅਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਮੱਖਣ ਲਈ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਵਧਦੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਵਜੋਂ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸੈਲਾਨੀਆਂ ਦੀ ਵੱਧਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਿਖੇ ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਬਾਉਲੀ ਬਣਾਈ ਸੀ। ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਵਿਸਾਖੀ ਅਤੇ ਦੀਵਾਲੀ ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਦੇ ਦਿਨ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਸਿੱਖ ਰਸਮਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ, ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਾਟੇ ਦੀ ਘੜੀ ਵਿੱਚ ਰੋਣ ਅਤੇ ਵਿਰਲਾਪ ਨਾ ਕਰਨ, ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸੰਸਾਰੀ ਅਨੰਦ ਦੀ ਘੜੀ ਵਿੱਚ ਪਰਮ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਬ੍ਰਹਮ ਸਰੋਤ ਨੂੰ ਨਾ ਭੁੱਲਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਉਹ ਆਤਮਦਾਹ ਅਤੇ ਕੰਨਿਆ ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀ। 1574 ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜਵਾਈ, ਭਾਈ ਜੇਠਾ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ।

ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ (1574-81) ਨੇ ਇੱਕ ਸਰੋਵਰ (ਸਰੋਵਰ) ਪੁੱਟਿਆ ਜਿੱਥੇ ਅਸੀਂ ਅੱਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਲੱਭਦੇ ਹਾਂ। ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਪਵਿੱਤਰ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸਰੋਵਰ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ

ਗਿਆ ਸੀ; ਇਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਵਧਾਇਆ ਗਿਆ। ਸਰੋਵਰ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਇੱਕ ਨਗਰੀ ਉੱਗਣ ਲੱਗੀ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਰਾਮਦਾਸਪੁਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖ ਵਿਆਹ ਦੀ ਰਸਮ ਲਈ ਲਾਵਨ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਦੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਘੋਰੀਆਂ ਗਾਈਆਂ ਜਾਣ। 1581 ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਪੁੱਤਰ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਚੁਣਿਆ।

9.6.3 ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ GURU ARJAN TO GURU TEGH BAHADUR

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ (1581-1606) ਨੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸਰੋਵਰ ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਕੀਤਾ, ਇਸ ਨੂੰ ਸੜੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਨਾਲ ਪੱਕਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕੰਧ ਕੀਤੀ। ਸਰੋਵਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਇੱਕ ਮੰਦਰ (ਹਰਮੰਦਰ) ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਸੰਕਲਨ 1604 ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਬਾਰੀ ਦੁਆਬ ਵਿੱਚ ਤਰਨਤਾਰਨ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਹਰਗੋਬਿੰਦਪੁਰ ਅਤੇ ਬਿਸਤ ਜਲੰਧਰ ਦੁਆਬ ਵਿੱਚ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਵਧਦੇ ਸਰੋਤਾਂ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਵਜੋਂ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖ ਉਸ ਕੋਲ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਸਨ ਅਤੇ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਲੋਧੀ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਮਹਾਨ ਕੇਂਦਰ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਸਥਾਨਕ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਲਈ ਅਧਿਕਾਰਤ ਕਈ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨੇ ਪਏ। ਇਹ ਅਧਿਕਾਰਤ ਨੁਮਾਇੰਦੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਸੰਦਾਂ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਲਈ ਭੇਟਾ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦੇ ਸਨ, ਜੋ ਨਿਯਮਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਇਕੱਤਰ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ਾਂ, ਕੁਝ ਸਥਾਨਕ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਦੀ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਅਤੇ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਪੱਖਪਾਤ ਕਾਰਨ ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ (1606-44) ਨੇ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਦੇ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ 'ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਦਿੱਤੀ। ਉਸਨੇ ਦੋ ਤਲਵਾਰਾਂ ਪਹਿਨੀਆਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਿੱਖ ਪਰੰਪਰਾ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਇੱਕ ਉਸਦੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸ਼ਕਤੀ (ਪੀਰੀ) ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਉਸਦੀ ਅਸਥਾਈ ਸ਼ਕਤੀ (ਮੀਰੀ)। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਸ਼ਲ ਗਤੀਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ। ਹਰਿਮੰਦਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਉੱਚਾ ਥੜ੍ਹਾ ਬਣਾਇਆ ਜੋ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ('ਅਮਰ ਤਖ਼ਤ') ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਅਸਥਾਈ ਕਾਰੋਬਾਰ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਇੱਕ ਕਿਸਮ ਦਾ ਦਰਬਾਰ ਲਗਾਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਨਾਂ ਦਾ ਕਿਲਾ ਵੀ ਬਣਵਾਇਆ। ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੂਰਵਜਾਂ ਦੇ ਅਮਲਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੂਰ ਕਰਨ ਨੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਨੇ 1644 ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਧੀਰ ਮੱਲ ਦੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਹਰਿਰਾਇ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਥਾਪਿਆ। ਗੁਰੂ ਹਰ ਰਾਏ ਇਸ ਸਮੇਂ 14 ਸਾਲ ਦੇ ਸਨ ਅਤੇ 1661 ਵਿੱਚ 30 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ ਸਨ। ਸਤਾਰਾਂ ਸਾਲ ਸਿਆਸੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਸਥਿਰ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਹਰਿਰਾਇ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਪੁੱਤਰ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਚੁਣਿਆ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਦਿੱਲੀ ਬੁਲਾਇਆ। ਉੱਥੇ 1664 ਵਿੱਚ ਚੇਚਕ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਜਦੋਂ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਉਸਦੇ ਦਾਦਾ (ਬਾਬਾ), ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ, ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਪੁੱਤਰ, ਉਸਦੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਸਨ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਮਾਖੋਵਾਲ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨਵਾਂ ਕੇਂਦਰ ਚੁਣਿਆ। ਉਸਨੇ ਗੰਗਾ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਦੇ ਮੁਗਲ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਸਿੱਖ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ (ਸੰਗਤਾਂ) ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ। ਉਹ

ਆਗਰਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਪ੍ਰਯਾਗ (ਇਲਾਹਾਬਾਦ), ਬਨਾਰਸ, ਸਹਿਸਾਰਾਮ ਅਤੇ ਪਟਨਾ ਗਿਆ। ਮਾਰਚ 1670 ਵਿਚ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਪਟਨਾ ਵੱਲ ਵਾਪਸ ਚਲੇ ਗਏ ਅਤੇ ਅਪ੍ਰੈਲ 1671 ਵਿਚ ਮਾਖੇਵਾਲ ਪਹੁੰਚੇ।

ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮਿਣਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਵਫਦ ਮਈ 1675 ਵਿੱਚ ਮਾਖੇਵਾਲ ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਘਾਟੀ ਵਿੱਚ ਇਸਦੇ ਮੁਗਲ ਗਵਰਨਰ ਦੁਆਰਾ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤਿਆਚਾਰ ਦੀ ਇੱਕ ਦੁਖਦਾਈ ਕਹਾਣੀ ਸੀ। ਸਥਿਤੀ 'ਤੇ ਡੂੰਘੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਸਨੇ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਅਦਾਲਤੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਕਬੂਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। 11 ਨਵੰਬਰ 1675 ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਲਾਲ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਮੁੱਖ ਬਾਜ਼ਾਰ-ਚੌਕਰਾਰ ਵਿੱਚ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਹੁਕਮ 'ਤੇ ਉਸਦਾ ਸਿਰ ਕਲਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

9.6.4 ਖਾਲਸਾ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ CREATION OF KHALSA

ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨਾਲ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨਾਲ ਟਕਰਾਅ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਜਲਦੀ ਹੀ ਅਨੰਦਪੁਰ (ਆਨੰਦ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ) ਨਾਮਕ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਟਾਊਨਸ਼ਿਪ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਨੇ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਅੰਦਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵੇਖੀਆਂ। ਇਹ ਕਲੀਵੇਜ ਦੁਆਰਾ ਚਿੰਨ੍ਹਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮਸੰਦ ਵੀ ਗੁਰੂ ਦੇ ਬੇਵਫਾ ਸਨ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ 1699 ਵਿੱਚ ਵਿਸਾਖੀ ਨੂੰ ਖਾਲਸਾ ਸਾਜਿਆ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਸਿੱਧੀ ਸਾਂਝ ਨੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਖਾਲਸਾ ਬਣਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਣ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿੰਘ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਾਲ (ਕੇਸ) ਨੂੰ ਕੱਟੇ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਕੇਸ ਨੂੰ ਸਾਫ਼-ਸੁਥਰਾ ਰੱਖਣ ਲਈ ਇੱਕ ਛੋਟੀ ਕੰਘੀ (ਕਾਂਘਾ) ਪਹਿਨਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰ ਪਹਿਨਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿਰਪਾਨ (ਕਿਰਪਾਨ) ਅਤੇ ਇੱਕ ਲੋਹੇ ਦਾ ਕੰਗਣ (ਕੜਾ) ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੋਟੀ ਬ੍ਰੀਚ (ਕੱਛ) ਪਹਿਨਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਿੱਚ ਪੱਕੇ ਰਹਿਣ, ਉਸਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਭਰੋਸਾ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਹਰ ਸਮੇਂ ਉਸਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਬਰਸਤਾਨਾਂ, ਸਸਕਾਰ ਸਥਾਨਾਂ, ਕਬਰਾਂ, ਤੀਰਥ ਸਥਾਨਾਂ, ਰਸਮੀ ਦਾਨ, ਅਹਿੰਸਾ, ਵਰਤ, ਤਪੱਸਿਆ ਜਾਂ ਤਪੱਸਿਆ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਖਾਲਸੇ ਨੂੰ ਗੁਰਗੱਦੀ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਦਾਅਵੇਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ, ਮਸੰਦਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਨਾ ਜੁੜਨ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਜੋ ਆਪਣੇ ਵਾਲ ਕੱਟਦੇ ਸਨ ਜਾਂ ਤੰਬਾਕੂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਗੱਦੀ ਗ੍ਰੰਥ ਅਤੇ ਪੰਥ ਨੂੰ ਸੌਂਪੀ।

9.6.5 ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ IV

1. ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦਾ ਮੋਢੀ ਕੌਣ ਹੈ?

---

2. ਲੰਗਰ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਕੀ ਮਹੱਤਵ ਹੈ?

---

3. ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਕਦੋਂ ਅਤੇ ਕਿਸਨੇ ਕੀਤਾ?

---

4. ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੂੰ ਸਹੀਦ ਕਿਉਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ?

---

5. ਖਾਲਸਾ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਕਿਉਂ ਸਾਜਿਆ ਸੀ?

9.7 ਸੰਖੇਪ

ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਇਸ ਯੂਨਿਟ ਵਿੱਚ ਮੱਧਕਾਲੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸੂਫੀਵਾਦ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ, ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਤੱਕ ਅਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਤੋਂ ਬੰਗਾਲ ਤੱਕ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੂਫੀ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਫੈਲਾਅ ਅਤੇ ਵਿਸਤਾਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਸੂਫੀ ਫਰਮਾਨ ਵਿਚ ਸ਼ੇਖ, ਗ੍ਰੰਥ ਅਤੇ ਖਾਨਕਾਹ ਸਨ। ਇਹ ਨੋਟ ਕਰਨਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ ਨਾਲ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ੇਖਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਆਦੇਸ਼ ਵੀ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਆਰਥੋਡਾਕਸ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਦੂਸਰੇ ਕਾਫ਼ੀ ਉਦਾਰ ਸਨ। ਸੂਫੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਗ਼ੈਰ-ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਨ।

ਮੱਧਕਾਲੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਰਾਮ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੈਸ਼ਨਵ ਭਗਤੀ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਮਾਧਵਚਾਰੀਆ ਅਤੇ ਰਾਮਾਨੰਦ ਰਾਮ ਭਗਤੀ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਭਗਤਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਪਿਆਰ ਦੇ ਸਬੰਧ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਕੇਵਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਖੁਸ਼ੀ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਇੱਕ ਸੰਪੂਰਨ ਜੀਵ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਲਈ ਪਿਆਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ। ਮੱਧਕਾਲੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਗੌੜੀਆ ਵੈਸ਼ਨਵਵਾਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ ਦੇ ਉਭਾਰ ਲਈ ਚੈਤਨਯ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸੀ। ਵੱਲਭਚਾਰੀਆ ਨੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਅਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਵਿੱਚ ਵੱਲਭਚਾਰੀਆ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਅੱਗੇ ਵਧਾਇਆ। ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿੱਚ ਵਾਰਕਾਰੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਚਾਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਆਗੂ ਸਨ, ਗਿਆਨਦੇਵ, ਨਾਮਦੇਵ, ਏਕਨਾਥ ਅਤੇ ਤੁਕਾਰਾਮ।

ਇਸ ਮੋਡਿਊਲ ਵਿੱਚ ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਵਰਗੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਮੌਜੂਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਵਰਤਾਰੇ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਇਕ ਈਸ਼ਵਰਵਾਦੀ ਲਹਿਰਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਅਭਿਆਸ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮਕਾਲੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਖੁਦ ਦੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮੀ ਜਾਂ ਹਿੰਦੂ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਕਬੀਰ ਨੇ ਅਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਲੜੀਵਾਰ ਵਰਣ ਆਦੇਸ਼ ਦੀ ਜਾਇਜ਼ਤਾ 'ਤੇ ਸਵਾਲ ਉਠਾਏ। ਬੜੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਅਤੇ ਇਕਸਾਰਤਾ ਨਾਲ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਨੂੰ ਨੀਵੇਂ ਤੋਂ ਨੀਵੇਂ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ। ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਕਦਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਦੱਬੇ-ਕੁਚਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਚੈਂਪੀਅਨ ਸੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਹਮਦਰਦ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਜਾਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਰਾਹ ਅਛੂਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਲਈ ਵੀ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਸੀ।

ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਲਹਿਰ ਦੇ ਜਨਮ ਅਤੇ ਪਸਾਰ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਪੰਦਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਸਮਾਨਤਾ, ਭਾਈਚਾਰਾ, ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ, ਕਰਮ, ਨੈਤਿਕਤਾ, ਸੱਚਾਈ, ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਸੱਚੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ।

ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਸੰਗਤ, ਲੰਗਰ ਅਤੇ ਧਰਮਸਾਲ ਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀਆਂ। ਇਹਨਾਂ ਹੀ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਦਸ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਅੱਗੇ ਤੋਰਿਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਆਪਣੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਵਾਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਖਾਲਸਾ ਦਸਵੇਂ ਗੁਰੂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ 1699 ਵਿੱਚ ਆਨੰਦਪੁਰ ਵਿਖੇ ਸਾਜਿਆ ਸੀ। ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤਾ। ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਨੇ ਖਾਲਸੇ ਨੂੰ ਵੱਖਰਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ।

9.8 ਸੁਝਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਰੀਡਿੰਗਾਂ

J.S.Grewal, 'Kabir and the Kabir-Panthis', *Religious Movements and Institutions in Medieval India*, (ed.) J.S.Grewal, PHISPC, New Delhi: Oxford University Press, 2006, pp.383-409.

J.S. Grewal, 'Sant Ravidas', *Religious Movements and Institutions in Medieval India*, (ed.) J.S.Grewal, PHISPC, New Delhi: Oxford University Press, 2006, pp.410-23.

J.S. Grewal, 'The Sikh Movement', *Religious Movements and Institutions in Medieval India*, (ed.) J.S.Grewal, PHISPC, New Delhi: Oxford University Press, 2006, pp. 450-76.

J.S.Grewal, 'Sufism in Medieval India', *Religious Movements and Institutions in Medieval India*, (ed.) J.S.Grewal, PHISPC, New Delhi: Oxford University Press, 2006, pp. 318-52.

A.R. Kulkarna, 'The Varkari Movement', *Religious Movements and Institutions in Medieval India*, (ed.) J.S.Grewal, PHISPC, New Delhi: Oxford University Press, 2006, pp.141-58.

J.S. Grewal and Veena Sachdeva, 'The Pushtimarg of Vallabhacharya', *Religious Movements and Institutions in Medieval India*, (ed.) J.S.Grewal, PHISPC, New Delhi: Oxford University Press, 2006, pp.201-27.

Rekha Pande, 'Srivaishnavism', *Religious Movements and Institutions in Medieval India*, (ed.) J.S.Grewal, PHISPC, New Delhi: Oxford University Press, 2006, pp. 110-20.

Ramakanta Chakrabarty, 'Gaudiya Vaishnavism', *Religious Movements and Institutions in Medieval India*, (ed.) J.S.Grewal, PHISPC, New Delhi: Oxford University Press, 2006, pp. 159-88.

Charlotte Vaudeville, *A Weaver named Kabir*, Oxford: Indian Paperbacks, 1997.

J.S. Grewal, *The Sikhs of the Punjab*, Cambridge: Cambridge University Press, 1993.

S.A.A. Rizvi, *A History of Sufism in India*, 2 Vols, Delhi: Munshilal Manoharlal, 1997 (reprint).

J.S. Grewal, *Guru Nanak in History*, Chandigarh: Panjab University, 1969.

ਅਭਿਆਸ ਲਈ 9.9 ਸਵਾਲ

9.9.1 ਲੰਬੇ ਜਵਾਬ ਸਵਾਲ

1. ਸੂਫੀਮਤ ਬਾਰੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।

2. ਮੱਧਕਾਲੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵੈਸ਼ਨਵ ਭਗਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰੋ?
3. ਤੁਸੀਂ ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਰੇ ਕੀ ਜਾਣਦੇ ਹੋ?
4. ਖਾਲਸਾ ਸਾਜਨਾ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ?
5. ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸਹਾਦਤ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਦੱਸੋ?
6. ਮੱਧਕਾਲੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰੋ।

9.9.2 ਛੋਟੇ ਜਵਾਬ ਸਵਾਲ

1. ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰੋ।
2. ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਚਾਰ ਸੂਫੀ ਸਿਲਸਿਲਿਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਦੱਸੋ।
3. ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਚਾਰ ਸੁਧਾਰਕਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਦੱਸੋ।
4. ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਦੇ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦੱਸੋ।
5. ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਦੋ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੱਸੋ।
6. ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਦੋ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੱਸੋ।
7. ਸੂਫੀਵਾਦ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਕੀ ਭੂਮਿਕਾ ਹੈ?

ਬੈਚਲਰ ਆਫ ਆਰਟਸ
ਸਮੈਸਟਰ II

ਕੋਰਸ: ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ: ਸੀ. 1200-ਸੀ. 1750

ਯੂਨਿਟ 10: ਸਾਹਿਤ; ਆਰਕੀਟੈਕਚਰ; ਪੇਂਟਿੰਗ

ਸਰੰਚਨਾ

10.0 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼

10.1 ਭੂਮਿਕਾ

10.2 ਸਾਹਿਤ

10.2.1 ਸਲਤਨਤ ਕਾਲ

10.2.2 ਮੁਗਲ ਕਾਲ

10.2.3 ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ।

10.3 ਆਰਕੀਟੈਕਚਰ

10.3.1 ਸਲਤਨਤ ਕਾਲ

10.3.2 ਮੁਗਲ ਕਾਲ

10.4 ਪੇਂਟਿੰਗ

10.4.1 ਸਲਤਨਤ ਕਾਲ

10.4.2 ਮੁਗਲ ਕਾਲ

10.4.3 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ II

10.5 ਸੰਖੇਪ

10.6 ਸੁਝਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਰੀਡਿੰਗਾਂ

10.7 ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਸਵਾਲ

10.7.1 ਲੰਬੇ ਸਵਾਲਾਂ ਦੇ ਜਵਾਬ

10.7.2 ਛੋਟੇ ਜਵਾਬ ਸਵਾਲ

10.0 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ (Learning Objectives)

ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਇਸ ਯੂਨਿਟ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਵੋਗੇ:

- ਸਲਤਨਤ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮੁਗਲ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਰਚੇ ਗਏ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰੋਗੇ।
- ਸਲਤਨਤ ਅਤੇ ਮੁਗਲ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਆਰਕੀਟੈਕਚਰਲ ਸੈਲੀਆਂ, ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣੋਗੇ।

• ਮੱਧਕਾਲੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਧੀਆ ਕਲਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲੱਭੋਗੇ।

10.1 ਭੂਮਿਕਾ

ਵਿਦਿਆਰਥੀਓ, ਇਹ ਯੂਨਿਟ ਮੱਧਕਾਲੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਾਹਿਤ, ਆਰਕੀਟੈਕਚਰ ਅਤੇ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਵਰਗੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੇਗਾ। ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਤੋਂ ਆ ਕੇ ਤੁਰਕ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਵਿਲੱਖਣ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਲੈ ਕੇ ਆਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਅਮੀਰ ਇਸਲਾਮੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਰਾਸਤ ਵਿੱਚ ਮਿਲੀ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਆਰਕੀਟੈਕਚਰ, ਸਾਹਿਤ, ਪੇਂਟਿੰਗ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਵਰਗੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬਿਤ ਸੀ। ਫ਼ਾਰਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸੀ। ਇਸ ਇਸਲਾਮੀ ਅਤੇ ਸਵਦੇਸ਼ੀ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਬੋਧੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਪਰਕ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਇੱਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੋਈ। ਇਸ ਆਪਸੀ ਤਾਲਮੇਲ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਕਈ ਖੇਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਗੁਜਰਾਤੀ, ਬੰਗਾਲੀ, ਪੰਜਾਬੀ, ਪਸ਼ਤੂ, ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਅਤੇ ਦ੍ਰਾਵਿੜ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਤਾਮਿਲ, ਤੇਲਗੂ, ਕੰਨੜ ਅਤੇ ਮਲਿਆਲਮ ਵਿੱਚ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਧਾਰਮਿਕ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਵੀ ਸੀ। ਤੁਰਕ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਤੋਂ ਸਾਰਸੇਨਿਕ ਨਾਮਕ ਇੱਕ ਵੱਖਰੀ ਆਰਕੀਟੈਕਚਰਲ ਸ਼ੈਲੀ ਲੈ ਕੇ ਆਏ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਗੁੰਬਦ, ਕੋਠੜੀ ਅਤੇ ਚਾਦਰ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਵੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਮੋਡੀਊਲ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਦੇ ਨਵੇਂ ਮੋਡ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕਿਤਾਬੀ ਚਿੱਤਰ, ਲਘੂ ਚਿੱਤਰ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪੋਰਟਰੇਟ ਨੂੰ ਵੀ ਅਪਣਾਏਗਾ।

10.2 ਸਾਹਿਤ (LITERATURE)

10.2.1 ਸਲਤਨਤ ਕਾਲ (SULTANATE PERIOD)

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਲਤਨਤ ਦੇ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ ਨੂੰ ਨੋਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, 1276 ਦਾ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਲੰਮਾ ਪਾਲਮ ਬੋਲੀ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ, ਗਿਆਸੂਦੀਨ ਬਲਬਨ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਬੇਨਿਯਮ ਵਜੋਂ ਲੇਬਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਮਾਧਵ ਅਤੇ ਵਾਚਸਪਤੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਦਵੈਤ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਰਾਮਾਨੁਜ ਅਤੇ ਵੱਲਭ ਦੁਆਰਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਬਾਰੂਢੀ ਅਤੇ ਸੋਲੂਢੀ ਸਦੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਅਤੇ ਡਾਇਜੈਸਟ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਕੂਲਾਂ ਅਤੇ ਅਕੈਡਮੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਨੈੱਟਵਰਕ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਦਖਲ ਦੇ ਮੁਸਲਿਮ ਸ਼ਾਸਨ ਅਧੀਨ ਵਧਿਆ। ਜੈਨੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਹੇਮਚੰਦਰ ਸੂਰੀ ਸਭ ਤੋਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸਨ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਅਰਬੀ ਅਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੰਦਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਸ਼੍ਰੀਵਾਰਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਥਾਕੋਤੁਕਾ ਵਿੱਚ ਯੂਸਫ਼ ਅਤੇ ਜੁਲੈਖਾ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਇੱਕ ਰਵਾਇਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰੇਮ-ਗੀਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ। ਇਹ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨ, ਜੈਨੂਈ 'ਆਬਿਦੀਨ (1420-70) ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਹੇਠ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਸੁਲਤਾਨ ਨੇ ਭੱਟਾਵਤਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਜਿਸਨੇ ਜੈਨਵਿਲਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ, ਜੋ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ।

ਤੁਰਕਾਂ ਨੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਵਾਰਤਕ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪਾਂ ਨੇ ਵੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਇੱਕ ਸੰਸਲੇਸ਼ਣ ਹੋਇਆ। ਫ਼ਾਰਸੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ (1253-25) ਸੀ। ਉਸਨੇ ਪੰਜ ਮਸਨਵੀ ਜਾਂ ਰੋਮਾਂਸ (ਪੰਜ ਗੰਜ), ਅਤੇ ਇੱਕ ਸਮਕਾਲੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਰੋਮਾਂਸ, ਦੀਵਾਲ ਰਾਈ ਖਿਜ਼ਰ ਖਾਨੀ ਲਿਖੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਖਜ਼ਾਇਨੂਈ ਫੁਤੂਹ ਅਤੇ ਨੂਹ ਸਿਪੀਹਰ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਕਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਨੂਹ ਸਿਪੀਹਰ ਵਿੱਚ, ਉਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮਾਹੌਲ, ਇਸ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ, ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਇਸਦੀ ਸਿੱਖਿਆ, ਇਸ ਦੀਆਂ ਕਲਾਵਾਂ, ਇਸ ਦੇ ਸੰਗੀਤ, ਇਸਦੇ ਲੋਕਾਂ, ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਇਸਦੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ, ਅਮੀਰ ਹਸਨ ਵੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਾਹਿਤਕ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਸੀ। ਆਮਿਰ ਹਸਨ ਨੇ ਫਵੈਦੁਲ ਫਵਾਦ ਵਿਚ ਸੂਫੀ ਰਹੱਸਮਈ ਨਿਜ਼ਾਮੂਦੀਨ ਦੀਆਂ ਵਾਰਤਾਲਾਪਾਂ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਜ਼ਿਆ ਬਰਾਨੀ, ਅਫੀਫ, ਇਸਾਮੀ ਅਤੇ ਮਿਨਹਾਜ ਸਿਰਾਜ ਸਨ। ਜ਼ਿਆ ਬਰਾਨੀ ਦੀ ਤਾਰੀਖ-1 ਫਿਰੋਜ਼-ਸ਼ਾਹੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸੰਨ ਅਤੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਾਰਤਕ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਫਤਵਾ-ਏ ਜਹਾਂਦਾਰ ਵੀ ਲਿਖਿਆ। ਅਲਾਉਦੀਨ ਖਲਜੀ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ, ਫਖਰੂਦੀਨ ਕਵਾਸ ਨੇ ਫਰਹੰਗ-1 ਕਵਵਾਸ ਲਿਖਿਆ, ਜੋ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਮੌਜੂਦਾ ਫ਼ਾਰਸੀ ਕੋਸ਼ ਹੈ। ਇੱਕ ਹੋਰ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਮਿਫਤਾਹੁਲ ਫੁਜ਼ਾਲਾ ਨੂੰ ਮਾਲਵਾ ਵਿੱਚ ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਦੀਆਬਾਦੀ ਦੁਆਰਾ 1468-69 ਵਿੱਚ ਸੰਕਲਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਜੋ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ 'ਤੇ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਸੀ। ਇਹ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ 'ਹਿੰਦਵੀ' ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੋਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਫਿਰੋਜ਼ ਤੁਗਲਕ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਹੇਠ ਦਵਾਈ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਬਾਰੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨ ਜ਼ੈਨ-ਉਲ-ਆਬਿਦੀਨ ਨੇ ਮਹਾਭਾਰਤ ਅਤੇ ਰਾਜਤਰਿੰਗਿਨੀ ਦਾ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ (ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਭਾਸ਼ਾ) ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ। ਦੋ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ: ਅਬਦੁਰ ਰਹਿਮਾਨ ਦੀ ਸੰਦੇਸ਼ਾਰਸਕਾ ਅਤੇ ਸਿੱਕਾ, ਗਹਿਣਿਆਂ ਅਤੇ ਅੰਕਗਣਿਤ 'ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਹਕੂਰਾ ਫੇਰੂ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੇ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ, ਜੋ ਆਰਥਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਲਈ ਇੱਕ ਵਿਲੱਖਣ ਸਾਹਿਤਕ ਸਰੋਤ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਜੈਨ ਦੀ ਲਿਖਤ ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਨੋਟ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਸਲਤਨਤ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਖੇਤਰੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਉਭਰੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਗੀਤ ਜਾਂ ਧਰਮ-ਨਿਰਪੱਖ ਗਾਥਾਵਾਂ ਸਨ, ਜੋ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ ਗਾਇਨ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰੱਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਗੁਜਰਾਤੀ ਵਿੱਚ, ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਵਜਰਸੇਨ ਤੋਂ ਵਿਕਸਿਤ ਰੂਪ ਲਿਆ। ਨਰਸਿਮ੍ਹਾ ਮਹਿਤਾ ਨੇ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਉਸਤਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਭਗਤੀ ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿੱਚ, ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਰਾਜ ਰਾਸੋ, ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਰਾਜ ਚੌਹਾਨ ਅਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਗੋਰੀ ਨਾਲ ਹੋਈਆਂ ਲੜਾਈਆਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਚੰਦ ਬਰਦਾਈ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਸਲਤਨਤ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਦ੍ਰਾਵਿੜ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਪੱਕ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਮਹਾਂਕਾਵਿ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖੇ ਗਏ ਸਨ। ਕੰਬਨ ਨੇ ਗਿਆਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਤਾਮਿਲ ਵਿੱਚ ਰਾਮਾਇਣ ਦੀ

ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਪੰਪਾ ਦੂਜੇ, ਇੱਕ ਜੈਨ, ਨੇ ਬਾਰੂਵੀਂ ਜਾਂ ਤੇਰੂਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਕੰਨੜ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ। ਤੇਲਗੂ ਵਿੱਚ, ਨੰਨਿਆਹ ਨੇ ਗਿਆਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਮਹਾਭਾਰਤ ਦਾ ਇੱਕ ਸੰਸਕਰਣ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਵਿਲੀਪੁਤੂਰ ਨੇ ਚੌਦ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਤਾਮਿਲ ਸੰਸਕਰਣ ਲਿਖਿਆ। ਅਗਲੀ ਸਦੀ ਵਿੱਚ, ਨਰਨੱਪਾ, ਨੇ ਇੱਕ ਕੰਨੜ ਸੰਸਕਰਣ ਲਿਖਿਆ। ਰਾਮਚਰਿਤਮ, ਮਲਿਆਲਮ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੇ ਸਾਹਿਤਕ ਪਾਠ ਵਜੋਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਸਾਹਿਤ ਵੀ ਪੰਦਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਤਾਮਿਲ ਕਵੀ ਕਲਾਮੇਕਮ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

10.2.2 ਮੁਗਲ ਕਾਲ (MUGHAL PERIOD)

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਫ਼ਾਰਸੀ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਕੁਝ ਚੋਣਵੇਂ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬੋਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਸਾਹਿਤ ਵੀ ਮੁਗਲ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਉੱਚ ਵਰਗਾਂ ਦਾ ਡੋਮੇਨ ਸੀ। ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਸਲਤਨਤਾਂ ਵਿੱਚ ਫ਼ਾਰਸੀ ਉੱਚ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸੀ। ਇਹ ਰਾਜਪੂਤ ਰਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨਾਲ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਭਾਸ਼ਾ, ਉਰਦੂ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ।

ਫ਼ਾਰਸੀ ਕੋਸ਼-ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਯੋਗਦਾਨ, ਜਮਾਲੁੱਦੀਨ ਹੁਸੈਨ ਇੰਜੂ ਦੇ ਫਰਹਾਂਗ-1 ਜਹਾਂਗੀਰੀ ਅਤੇ ਅਬਦੁਰ ਰਸ਼ੀਦ ਤੱਤਵੀ ਦੀ ਫਰਹਾਂਗ-ਏ ਰਸ਼ੀਦੀ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਟੇਕ ਚੰਦ ਬਹਾਰ ਦਾ, ਬਹਾਰ-ਏ-ਆਜਮ ਸਾਰੇ ਪੂਰਵ-ਆਧੁਨਿਕ ਫ਼ਾਰਸੀ ਕੋਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਿਆਪਕ ਸੀ। ਬਹਾਰ ਨੇ ਕਵੀਆਂ ਅਤੇ ਵਾਰਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ, ਇੱਕ ਸਮਝ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਇੱਕ ਮੋਟੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਵਿਵਸਥਿਤ ਕੀਤਾ। ਮਿਰਜ਼ਾ ਜਾਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਤੁਹਫ਼ਤੁਲ ਹਿੰਦ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤਕ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਬ੍ਰਜ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵਿਆਪਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ।

ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭਾਰਤੀ ਵਾਰਤਕ-ਲੇਖਕ ਮੁਗਲ ਜਮਾਨੇ ਦਾ ਅਬੁਲ ਫਜ਼ਲ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਕੰਮ ਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਲਈ ਉੱਚ ਸਨਮਾਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਅਕਬਰਨਾਮੇ ਵਿੱਚ ਅਕਬਰ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਸੰਕਲਿਤ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਆਈਨ-ਏ-ਅਕਬਰੀ ਵਿੱਚ ਮੁਗਲ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ, ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਸੂਬਿਆਂ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਵਰਣਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਹਜਹਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ ਕੁਝ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਬਦੁਰ ਹਾਮਿਦ ਲਾਹੌਰੀ ਅਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਵਾਰੀ ਦਾ ਪਦਸ਼ਾਹਨਾਮਾ। ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਜ਼ਿਮ ਨੇ ਸਤਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਆਲਮਗੀਰਨਾਮਾ ਲਿਖਿਆ। ਇਹ ਰਚਨਾਵਾਂ ਮਹਿਜ਼ ਸਰਕਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਅਕਬਰਨਾਮੇ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਗਹਿਰਾਈ ਦੀ ਘਾਟ ਸੀ।

ਫ਼ਾਰਸੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਬਾਬਰ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ਜੋ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਤੁਰਕੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ, ਪਰ 1588-89 ਵਿੱਚ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਨੇ ਕੁਦਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਕਲਾਵਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ। ਖੇਤਰੀ ਇਤਿਹਾਸ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੀਰ ਮਾਸੂਮ ਦਾ ਸਿੰਧ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਅਲੀ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਨ ਦਾ ਗੁਜਰਾਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਆਮ ਇਤਿਹਾਸਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਅਹਿਮਦ ਦੀ ਤਬਕਤ-1 ਅਕਬਰੀ, ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਸਿਮ ਫਰਿਸ਼ਤਾ ਦੀ ਗੁਲਸ਼ਨ-1 ਇਬਰਾਹਿਮੀ ਅਤੇ ਅਬਦੁਲ ਕਾਦਿਰ ਬਦਾਉਨੀ ਦੀ ਮੁੰਤਖ਼ਬੂਤ ਤਕਰੀਖ਼ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਫਿਰ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ, ਵਿਦਵਾਨਾਂ, ਕਵੀਆਂ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਸਨ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸੰਕਲਿਤ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੰਮ ਸ਼ਾਹ-ਨਵਾਜ਼ ਖਾਨ ਦਾ ਮਾਸੀਰੁਲ ਉਮਰਾ ਹੈ, ਜੋ ਮੁਗਲ ਰਈਸ ਦਾ ਜੀਵਨੀ ਕੋਸ਼ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵੀ ਫਾਰਸੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਗੁਮਨਾਮ ਦਬਿਸਤਾਨ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਤੇ ਰੀਤਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਪੱਖ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਸੀ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮਹਾਭਾਰਤ ਦਾ ਫਾਰਸੀ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਕੋਹ ਨੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ। ਫਾਰਸੀ ਕਵਿਤਾ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸੀ। ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਦੋ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀਆਂ, ਉਰਫੀ ਅਤੇ ਅਬੂਲ ਫੈਜ਼ ਫੈਜ਼ੀ ਨੇ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ।

ਮੁਗਲ ਸ਼ਾਸਨ ਦੌਰਾਨ ਕਾਫ਼ੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿਤ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਹਿੱਸਾ ਧਾਰਮਿਕ ਸੀ, ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਦਾ ਸੀ। ਨਾਗੋਜੀ ਭੱਟਾ (c1700) ਨੇ ਪਤੰਜਲੀ ਦੇ ਮਹਾਭਾਸ਼ਯ ਉੱਤੇ ਕਾਯਤਾ ਦੀ ਟਿੱਪਣੀ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਟਿੱਪਣੀ ਲਿਖੀ। ਸ਼ਾਹਜਹਾਂ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀ, ਜਗਨਨਾਥ ਪੰਡਿਤਾ ਨੇ ਰਸਗੰਗਾਧਾਰਾ ਅਤੇ ਭਾਮਿਨੀਵਿਲਾਸਾ ਲਿਖਿਆ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿੱਚ ਕਹਾਣੀਆਂ, ਕਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕਥਾਵਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਬਲਾਸੇਨ ਨੇ ਭੇਜਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਰਾਜਾ ਭੇਜ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਬਾਰੇ ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਲਿਖਿਆ। ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਨਾਰਾਇਣ ਨੇ ਸਵਾਹਸੁਧਾਕਰਚੰਪੂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿੱਚ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸਾਹਿਤ ਵੀ ਇਸੇ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਕਬਰ ਦੇ ਖਗੋਲ-ਵਿਗਿਆਨੀ ਨੀਲਕੰਥਾ, ਤਾਜਿਕਨੀਲਕੰਥੀ ਦੁਆਰਾ ਅਜਿਹੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ। 1643 ਵਿੱਚ ਵੇਦਾਂਗਰਿਆ ਨੇ ਪਰਾਸੀ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਕੀਤਾ, ਖਗੋਲ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਫਾਰਸੀ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ।

ਅਵਧੀ ਅਤੇ ਬ੍ਰਜ ਵਰਗੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੇ ਵੀ ਮੁਗਲ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ। ਕਬੀਰ ਦੇ ਦੇਹੇ ਅਤੇ ਮਲਿਕ ਮੁਹੰਮਦ ਜਯਾਸੀ ਦਾ ਪਦਮਾਵਤ ਅਵਧੀ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਅਕਬਰ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ, ਤੁਲਸੀਦਾਸ ਦਾ ਰਾਮਚਰਿਤਮਾਨਸ, ਬਹੁਤ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ। ਬ੍ਰਜ ਦੀ ਪੱਛਮੀ ਹਿੰਦੀ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ, ਸੂਰਦਾਸ ਦੁਆਰਾ ਭਗਤੀ ਦੇ ਬੋਲ, ਅਬਦੁਰ ਰਹੀਮ ਖਾਨ-1 ਖਾਨਾਨ ਦੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕ ਕਵਿਤਾਵਾਂ, ਅਤੇ ਬਿਹਾਰੀ ਲਾਲ ਦੀ ਸਤਸਾਈ ਹਨ। ਗੈਰ-ਸਾਹਿਤਕ ਖਰੀ ਬੋਲੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਦਾਸੁਖਲਾਲ ਅਤੇ ਇੰਸ਼ਾ ਅੱਲ੍ਹਾ ਖਾਨ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਮੁਗਲ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ, ਫੌਜਾਂ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਰਦੂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਉਰਦੂ ਦਾ ਫੁੱਲ ਚੜ੍ਹਿਆ। ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਅੰਗ ਕਵੀ ਸੈਦਾ ਅਤੇ ਗੀਤਕਾਰ ਮੀਰ ਨੇ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਯਤਨ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ 'ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ' ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਕ ਹਿੰਦੀ (ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿਪੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਗਈ) ਅਤੇ ਉਰਦੂ (ਅਰਬੀ ਲਿਪੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਗਈ) ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਸਾਂਝਾ ਕੀਤਾ।

ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਖੇਤਰੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਬਯਾਜ਼ਿਦ ਰੌਸ਼ਨਈ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਪਾਠ ਖੈਰੂਲ ਬਾਯਾਨ ਅਫਗਾਨਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪਸ਼ਤੂ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਕਸ਼ਮੀਰ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੱਬਾ ਖਾਤੂਨ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੇਮ-ਕਾਵਿਆਂ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਰੂਪਾ ਭਵਾਨੀ ਨੇ ਭਗਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ ਵਾਰਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਹੋਈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੁਆਰਾ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੀਲ ਪੱਥਰ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਅਤੇ ਵਾਰਾਂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ (1680-1757) ਨੇ ਕਰਮਕਾਂਡ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪਾਖੰਡ ਦੀ ਬੇਕਾਰਤਾ ਵਿਰੁੱਧ ਲਿਖਿਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਤੱਤ ਦਾਮੋਦਰ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਹੀਰ ਅਤੇ ਰਾਂਝੇ ਦੇ ਰੋਮਾਂਸ ਦੁਆਰਾ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੰਸਕਰਣ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਬੰਗਾਲੀ ਸਾਹਿਤ ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਵਧਿਆ। ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਿੰਦਾਵਨਦਾਸ ਦੀ ਚੈਤੰਨਿਆਮੰਗਲ, ਇੱਕ ਅਰਧ-ਦੈਵੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਲੰਮੀ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਦਾਸ ਕਵੀਰਾਜ ਦੀ ਚੈਤੰਨਿਆਚਰਿਤਮ੍ਰਿਤਾ, ਵੈਸ਼ਨਵ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਚੈਥਨਿਆ ਪੰਥ ਨੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਰਾਧਾ ਦੇ ਪਿਆਰ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਬੰਗਾਲੀ ਦੇ ਇੱਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਿਸਨੂੰ ਬ੍ਰਜਬੁਲੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਕਵੀ, ਭਰਤਚੰਦਰ ਰੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਨਸਿਮਾ ਨਾਲ ਬੰਗਾਲੀ ਵਿੱਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਰੋਮਾਂਸ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਅਸਾਮੀ ਵਿੱਚ, ਸ਼ਰੀਕਾਰਦੇਵ ਦੁਆਰਾ ਵੈਸ਼ਣਵੀ ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ ਸੀ। ਉੜੀਆ ਵਿੱਚ, ਰਾਮਚੰਦਰ ਪਟਨਾਇਕ (ਸੀ. 1600) ਨੇ ਹਰਾਵਲੀ ਲਿਖੀ, ਜੋ ਆਮ ਲੋਕ ਦਾ ਰੋਮਾਂਸ ਸੀ। ਮੀਰਾਬਾਈ ਨੇ ਗੁਜਰਾਤੀ, ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਅਤੇ ਬ੍ਰਜ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ ਗੀਤ ਲਿਖੇ। ਨਰਸਿਮਾ ਮਹਿਤਾ ਨੇ ਗੁਜਰਾਤੀ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਗੁਜਰਾਤੀ ਕਵੀ ਪ੍ਰੇਮਾਨੰਦ ਭੱਟਾ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਲਿਖੀਆਂ। ਮਰਾਠੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਤੁਕਾਰਾਮ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਭਗਤੀ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦਾ ਦਬਦਬਾ ਸੀ। ਰਾਮਦਾਸ ਅਤੇ ਮੁਕੇਸ਼ਵਰ ਨੇ ਹੋਰ ਸਾਹਿਤਕ ਮਰਾਠੀ ਵਿੱਚ ਰਾਮਾਇਣ ਅਤੇ ਮਹਾਭਾਰਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ।

ਵਿਜੇਨਗਰ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਕਾਰਨ ਤੇਲਗੂ ਸਾਹਿਤ ਵਧਿਆ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇਵਰਾਏ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀ, ਅਲਾਸਾਨੀ ਪੇਦਾਨਾ ਨੇ ਮਨੂ-ਚਰਿਤ੍ਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ, ਰੋਮਾਂਸ ਅਤੇ ਜਨੂੰਨ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਵਰਣਨ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਦੇਵਰਾਏ ਨੇ ਆਪ ਅਮੁਕਤਮਾਲਿਆਦਾ ਲਿਖਿਆ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਆਚਰਣ, ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਧਰਮ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਰਚਨਾ। ਸ਼ੈਵ ਅਤੇ ਵੈਸ਼ਨਵ ਸਕੂਲਾਂ ਨੇ ਕੰਨੜ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਇੱਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਕਵੀ ਸੀ, ਸਰਵਜਨ। ਮੈਸੂਰ ਦੇ ਚਿੱਕਦੇਵਾ ਰਾਏ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਇੱਕ ਕਵਿਤਰੀ ਸਾਂਚੀ ਹੇਨੰਮਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਹਦੀਬਦਿਆ ਧਰਮ ('ਪਵਿੱਤਰ ਅਤੇ ਸਮਰਪਿਤ ਪਤਨੀਆਂ ਲਈ ਸਿਧਾਂਤ'), ਉਹ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਮਰਦਾਂ ਨਾਲੋਂ ਘਟੀਆ ਸਮਝੇ ਜਾਣ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕੰਨੜ ਨੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸਾਹਿਤ ਵੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਆਕਰਣ, ਕੋਸ਼-ਵਿਗਿਆਨ, ਦਵਾਈ ਅਤੇ ਗਣਿਤ ਦੇ ਕੰਮ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

ਤਾਮਿਲ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ੈਵ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਦਬਦਬਾ ਸੀ। ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਵਰਥੁੰਗਾ ਨੇ ਸ਼ਿਵ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ਰਧਾ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰੇਮੇਤਰ ਕੁੰਡਮ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਨੂੰ ਪਿਲੇਪਰੁਮਲ ਦੇ ਅਸ਼ਟਪ੍ਰਬੰਧਮ ਦੁਆਰਾ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇੱਕ ਦਿਲਚਸਪ ਵਿਕਾਸ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਤਮਿਲ ਗੱਦ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਸੀ। ਦੋ ਮਹਾਨ ਮਲਿਆਲਮ ਰਚਨਾਵਾਂ ਬੁੰਚਾਬੂ ਏਜੁਥਾਚਨ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਾ ਰਾਮਾਇਣਮ ਅਤੇ ਮਹਾਭਾਰਤਮ ਹਨ। ਨਾਚ-ਨਾਟਕ (ਅਟਕਥਾ) ਮਲਿਆਲਮ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਜੋਂ ਵਿਕਸਤ ਹੋਇਆ।

10.2.3 ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ।

1. ਤੁਸੀਂ ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ ਬਾਰੇ ਕੀ ਜਾਣਦੇ ਹੋ?

---

2. ਹੇਮਚੰਦਰ ਸੂਰੀ ਕੌਣ ਸੀ?

---

3. ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਰਾਜ ਚੌਹਾਨ ਬਾਰੇ ਕਿਹੜੀ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਹੈ?

---

4. ਕੰਬਨ ਕੌਣ ਸੀ?

---

5. ਅਵਧੀ ਬੇਲੀ ਵਿੱਚ ਦੋ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੱਸੋ?

---

6. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।

10.3 ਆਰਕੀਟੈਕਚਰ ARCHITECTURE

10.3.1 ਸਲਤਨਤ ਕਾਲ SULTANATE PERIOD

ਸਾਰਸੇਨਿਕ ਨਾਮਕ ਇੱਕ ਵੱਖਰੀ ਆਰਕੀਟੈਕਚਰਲ ਸ਼ੈਲੀ ਤੁਰਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆਈ। ਇਸਦੀ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਆਰਚ, ਵਾਲਟ ਅਤੇ ਗੁੰਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਤੇ ਚੂਨੇ ਸੀਮਿੰਟ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸੀ। ਛੱਤ ਨੂੰ ਸਹਾਰਾ ਦੇਣ ਲਈ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਥੰਮ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਦੇ ਨਾਲ ਪੁਰਾਲੇਖ ਅਤੇ ਗੁੰਬਦ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦੇ ਨਾਲ ਵੱਡੇ ਹਾਲਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਹ ਮਸਜਿਦਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮਹਿਲਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਲਾਭਦਾਇਕ ਸੀ।

ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ, ਤੇਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ, ਇਸ ਨਵੀਂ ਆਰਕੀਟੈਕਚਰ ਵਿੱਚ ਉੱਚੇ ਗੁੰਬਦਾਂ ਅਤੇ ਸੰਪੂਰਣ ਕਮਾਨਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਸਥਾਨਕ ਬਿਲਡਰ ਅਜੇ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਕੁਵਤੁਲ ਇਸਲਾਮ ਮਸਜਿਦ ਅਤੇ ਅਜਮੇਰ ਵਿੱਚ ਅਰਹਾਈ ਦੀਨ ਕਾ ਝੋਨਪੜਾ ਦੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਵਿੱਚ ਝੂਠੀਆਂ ਕਤਾਰਾਂ ਅਤੇ ਅਪੂਰਣ ਗੁੰਬਦ ਸਨ। ਕੁਵਤੁਲ ਇਸਲਾਮ ਮਸਜਿਦ ਦੇ ਨਾਲ ਲੱਗਦੇ ਕੁਤੁਬ ਮੀਨਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਚਾਰ-ਮੰਜ਼ਲਾ ਸੀ, 72.5 ਮੀਟਰ ਤੱਕ ਵਧਿਆ; ਫਿਰੋਜ਼ ਤੁਗਲਕ ਦੇ ਅਧੀਨ ਚੌਦਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਨੇ ਇੱਕ ਪੰਜਵੀਂ ਮੰਜ਼ਲ ਜੋੜੀ ਅਤੇ ਉਚਾਈ 74 ਮੀਟਰ (379 ਪੈੜੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ) ਤੱਕ ਵਧਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਸਦੀ ਉਚਾਈ, ਕੋਈ ਫਲੂਟਿੰਗਜ਼, ਇਸ ਦੀਆਂ ਮੰਜ਼ਲਾਂ ਨੂੰ ਚਿੰਨ੍ਹਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਉੱਚੀ ਪੱਟੀ, ਅਤੇ ਟਾਵਰ ਦਾ ਉੱਪਰ ਵੱਲ ਆਸਾਨ ਢਲਾਣਾ, ਇਹ ਸਭ ਇੱਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸਮਾਰਕ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਸਨ। ਪਰਿਪੱਕ ਆਰਕੀਟੈਕਚਰ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਪੜਾਅ ਉਦੋਂ ਆਇਆ ਜਦੋਂ ਕਾਰੀਗਰ ਸੱਚੇ ਆਰਕੀਟੈਕਚਰ ਅਤੇ ਗੁੰਬਦ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਹੁਨਰਮੰਦ ਬਣ ਗਏ। ਪਹਿਲੀ ਅਸਲੀ ਤੀਰ ਸੁਲਤਾਨ ਬਲਬਨ ਦੇ ਮਕਬਰੇ ਅਤੇ ਅਲਾਉਦੀਨ ਖਲਜੀ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਦੌਰਾਨ ਬਣੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਅਲਾਈ ਦਰਵਾਜ਼ਾ (1310) ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾ ਗੁੰਬਦ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਚੌਦਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਵਿੱਚ, ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਤੁਗਲਕਾਬਾਦ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਕੰਪਲੈਕਸ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਘੀਆਸੂਦੀਨ ਤੁਗਲਕ ਦਾ ਮਕਬਰਾ ਲਾਲ ਰੇਤਲੇ ਪੱਥਰ ਅਤੇ ਸੰਗਮਰਮਰ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਨਾਲ ਸੰਗਮਰਮਰ ਦੇ ਗੁੰਬਦ ਸਨ। ਫਿਰੋਜ਼ ਤੁਗਲਕ ਦੇ ਅਧੀਨ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਇੱਕ ਅਸਾਧਾਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਉਸਾਰੀ ਹੋਈ। ਲੋਦੀ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ, ਭਾਰਤੀ ਆਰਕੀਟੈਕਟਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜ ਮਿਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਸਰਸੇਨਿਕ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਮੁਹਾਰਤ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਦੇ ਮਕਬਰੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਯੋਜਨਾ, ਡਬਲ ਗੁੰਬਦ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁੰਬਦ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰਲਾ ਢੱਕਣ ਪਾ ਕੇ, ਉਚਾਈ ਅੰਦਰਲੇ ਕਮਰੇ ਦੇ ਅਨੁਪਾਤ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਰਹੀ। ਲੋਡੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਸਾਜਿਸ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਨੂੰ ਉੱਚੇ ਪਲੇਟਫਾਰਮ 'ਤੇ ਰੱਖ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਇਮਾਰਤ ਨੂੰ ਆਕਾਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇੱਕ ਬਿਹਤਰ ਸਕਾਈਲਾਈਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਮਕਬਰੇ ਬਾਗਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਵੀ ਸਨ। ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਲੋਦੀ ਬਾਗ ਇਸ ਦੀ ਵਧੀਆ ਮਿਸਾਲ ਹੈ।

ਸਜਾਵਟ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਤੁਰਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਅਤੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੇ ਚਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਿਓਮੈਟ੍ਰਿਕਲ ਅਤੇ ਫੁੱਲਦਾਰ ਡਿਜ਼ਾਈਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ

ਅਕਸਰ ਕੁਰਾਨ ਦੀਆਂ ਆਇਤਾਂ ਵਾਲੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ ਦੇ ਪੈਨਲਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਸਜਾਵਟੀ ਯੰਤਰਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਨੂੰ ਅਰਬੇਸਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਨਮੂਨੇ ਵੀ ਲਏ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਬੇਲ ਮੇਟਿਫ, ਘੰਟੀ ਮੇਟਿਫ, ਸਵਾਸਤਿਕ ਅਤੇ ਕਮਲ। ਤੁਰਕਾਂ ਨੇ ਲਾਲ ਰੇਤਲੇ ਪੱਥਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਵਿੱਚ ਰੰਗ ਜੋੜਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸਜਾਵਟ ਲਈ ਪੀਲੇ ਰੇਤਲੇ ਪੱਥਰ ਅਤੇ ਸੰਗਮਰਮਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਪੰਦਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਸੂਬਾਈ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਨ ਸ਼ਰਕੀ (ਜੈਨਪੁਰ), ਬੰਗਾਲ (ਗੌਰ), ਮਾਲਵਾ (ਮਾਂਡੂ) ਅਤੇ ਗੁਜਰਾਤ (ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ)। ਬਾਹਮਣੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਆਰਕੀਟੈਕਚਰ ਗੁਲਬਰਗਾ ਅਤੇ ਬਿਦਰ ਦੇ ਸਮਾਰਕਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਗੁਲਬਰਗਾ ਵਿਖੇ ਜਾਮੀ ਮਸਜਿਦ ਕਮਾਲ ਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੀ ਛੱਤ 2,854 ਵਰਗ ਮੀਟਰ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ 63 ਛੋਟੇ ਗੁੰਬਦ ਸਨ। ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿੱਚ ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਲੱਕੜ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਿਰਾਮਿਡਲ ਛੱਤ ਨਾਲ ਚਿੰਨ੍ਹਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਹੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਮਸਜਿਦਾਂ ਨੂੰ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੰਦਰ ਨਹੀਂ ਬਣਾਏ ਗਏ ਸਨ। 1295 ਤੋਂ 98 ਤੱਕ, ਅਰਾਕਨ (ਮਿਆਂਮਾਰ ਦੇ ਤੱਟ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬੀ ਤੱਟ) ਦੇ ਸ਼ਾਸਕ ਨੇ ਬੇਧ ਗਯਾ ਵਿਖੇ ਮਹਾਬੋਧੀ ਮੰਦਰ ਦੀ ਵਿਆਪਕ ਮੁਰੰਮਤ ਕੀਤੀ। ਪੰਦਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਗਵਾਲੀਅਰ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕਿਲ੍ਹਾ-ਮਹਿਲ ਕੰਪਲੈਕਸ ਮਾਨ ਮੰਦਰ ਬਣਵਾਇਆ। ਵਿਜੇਨਗਰ (ਹੰਪੀ, ਕਰਨਾਟਕ) ਵਿਖੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਮਾਰਕ ਬਣਾਏ ਗਏ ਸਨ। ਪੱਥਰ ਦੇ ਮੰਦਰ ਦ੍ਰਵਿੜ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਬਣਾਏ ਗਏ ਸਨ। ਮਹਿਲ ਕੰਪਲੈਕਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ, ਆਰਕੂਏਟ ਤਕਨੀਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸੱਚੇ ਅਤੇ ਝੂਠੇ ਕਮਾਨ ਅਤੇ ਗੁੰਬਦਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਤੁੰਗਭਦਰ ਦੇ ਪਾਰ ਸਿੰਗਲ ਪੱਥਰ-ਬਲਾਕ ਖੰਭਿਆਂ ਉੱਤੇ ਬੀਮ ਵਾਲਾ ਇੱਕ ਪੁਲ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ।

10.3.2 ਮੁਗਲ ਕਾਲ MUGHAL PERIOD

ਮੁਗਲ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਆਰਕੀਟੈਕਚਰ ਨੇ ਕਈ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਜਜ਼ਬ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਸਲਤਨਤ ਦੇ ਆਰਕੀਟੈਕਚਰ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕਮਾਨ, ਗੁੰਬਦ ਅਤੇ ਵਾਲਟ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੁਗਲਾਂ ਨੇ ਸੂਬਾਈ ਸ਼ੈਲੀਆਂ, ਗੁਜਰਾਤ, ਰਾਜਸਥਾਨ, ਮਾਲਵਾ, ਸ਼ਰਕੀ ਰਾਜ ਅਤੇ ਬੰਗਾਲ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੀਆਂ। ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਅਤੇ ਈਰਾਨ ਤੋਂ ਨਵੇਂ ਫੈਸ਼ਨ ਲਿਆਂਦੇ ਗਏ ਸਨ, ਜੋ ਕਿ ਬਲਬਸ ਗੁੰਬਦ, ਪੀਟਰਾਡੁਰਾ ਵਰਕ, ਅਤੇ ਆਇਤਾਕਾਰ ਬਗੀਚੇ ਦੀਆਂ ਸੈਟਿੰਗਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਤੀਕਿਤ ਸਨ। ਮੁਗਲ ਆਰਕੀਟੈਕਚਰ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਦਿਲਚਸਪ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ 'ਪ੍ਰਯੋਗ ਅਤੇ ਨਵੀਨਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ' ਸੀ। ਅਕਬਰ ਦਾ ਮਹਿਲ-ਸ਼ਹਿਰ ਫਤਿਹਪੁਰ ਸੀਕਰੀ ਇਸ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਨੁਮਾਇਸ਼ ਹੈ।

ਮੁੱਖ ਮੁਗਲ ਕਾਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੂਰ ਰਾਜਵੰਸ਼ ਦੇ ਸੰਖੇਪ ਪਰ ਅਮੀਰ ਅੰਤਰਾਲ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਪੁਰਾਣਾ ਕਿਲਾ ਅਤੇ ਬਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਸਹਿਸਰਾਮ ਵਿਖੇ ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਮਕਬਰੇ ਬਣਾਏ ਗਏ ਸਨ। ਪੁਰਾਣਾ ਕਿਲਾ ਸਲੇਟੀ ਪੱਥਰ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਅਤੇ ਚਿੱਟੇ ਸੰਗਮਰਮਰ ਦੀ ਜੜੀ ਅਤੇ ਨੀਲੀ ਚਮਕ ਦੇ ਨਾਲ ਇਨਸੈਂਟ ਦੇ ਨਾਲ ਲਾਲ ਰੇਤਲੇ ਪੱਥਰ ਦਾ ਇੱਕ ਗੇਟਵੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਹਿਊਗ ਢਾਂਚਾ ਹੈ। ਸ਼ੇਰਸ਼ਾਹ ਦੀ ਕਬਰ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਤਾਲਾਬ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ ਬਣਾਈ ਗਈ ਸੀ। ਅੱਠਭੁਜ ਵਾਲੀ ਇਮਾਰਤ ਇੱਕ ਉੱਚੇ ਵਰਗਾਕਾਰ ਪਲੇਟਫਾਰਮ 'ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਕੋਨਿਆਂ 'ਤੇ ਕਿਓਸਕ ਦੁਆਰਾ ਮੁੱਖ ਇਮਾਰਤ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਮਾਰਤ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਇੱਕ ਤੀਰ ਵਾਲਾ ਵਰਾਂਡਾ ਅਤੇ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਗੁੰਬਦ ਹੈ ਜੋ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਉੱਠਦਾ ਹੈ। ਗੁੰਬਦ ਇੱਕ 'ਕਮਲ ਫਿਨਿਆਲ' ਨਾਲ ਢੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਮਕਬਰਾ 'ਤਾਕਤ ਅਤੇ ਏਕਤਾ' ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਹੁਮਾਯੂੰ ਦੇ ਮਕਬਰੇ ਵਿਚ ਮੁਗਲ ਆਰਕੀਟੈਕਚਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਗੁੰਬਦ ਵਾਲੀ ਇਮਾਰਤ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿਓਸਕ ਅਤੇ ਗੁੰਬਦ (ਛੱਤਰੀਆਂ) ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਪਲੇਟਫਾਰਮ 'ਤੇ ਸਥਾਪਤ ਹਨ, ਅਤੇ ਇਹ ਇੱਕ ਆਇਤਾਕਾਰ ਦੀਵਾਰ ਵਾਲੇ ਬਾਗ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ, ਕਰਾਸ-ਕਰਾਸਿੰਗ ਵਾਟਰ ਕੋਰਸਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪਰੋਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਕਬਰ ਨੇ ਆਗਰਾ ਵਿਖੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਲਾਲ ਰੇਤਲੇ ਪੱਥਰ ਵਿੱਚ ਦੁਬਾਰਾ ਬਣਾਇਆ। ਫਤਿਹਪੁਰ ਸੀਕਰੀ ਸ਼ਹਿਰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ 1570 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਵਸਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇੱਥੇ ਦੁਬਾਰਾ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਰੇਤਲੇ ਪੱਥਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

'ਮਹਾਨ ਮਸਜਿਦ, ਮੁਗਲ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਦਰਵਾਜ਼ੇ, ਬੁਲੰਦ ਦਰਵਾਜ਼ਾ, ਮਸਜਿਦ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ, ਵਿਹੜੇ ਅਤੇ ਟੈਂਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਥਾਨ-ਕੰਪਲੈਕਸ ਲਈ ਇਕਸਾਰਤਾ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਟਾਂਗਨ ਨਦੀ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦੇ ਪਹੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਚੁੱਕਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜਲ-ਨਿਰਮਾਣ ਦੁਆਰਾ ਕੰਪਲੈਕਸ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਟੈਂਕਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਆਗਰਾ ਦੇ ਨੇੜੇ, ਸਿਕੰਦਰਾ ਵਿਖੇ ਅਕਬਰ ਦਾ ਆਪਣਾ ਮਕਬਰਾ, ਇਸ ਦੀਆਂ ਕਾਲੋਨੇਡਾਂ ਦੀਆਂ ਮੰਜ਼ਿਲਾਂ ਅਤੇ ਇੱਕ ਬੇਦਾਗ ਸੰਗਮਰਮਰ ਦੀ ਚੋਟੀ ਦੀ ਮੰਜ਼ਿਲਾ ਨਾਲ ਨਵੀਨਤਾਕਾਰੀ ਸੀ। ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਮਕਬਰੇ ਵਿਚ ਵੀ ਗੁੰਬਦ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਸ਼ਾਹਜਹਾਂ ਨੇ ਆਗਰਾ ਵਿਖੇ ਇਸ ਪਤਨੀ ਮੁਮਤਾਜ਼ ਮਹਿਲ ਲਈ ਜੋ ਮਕਬਰਾ ਬਣਵਾਇਆ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਤਾਜ ਮਹਿਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਯਮੁਨਾ ਨਦੀ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ:

'ਇਮਾਰਤ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਛੋਟੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਦੁਕਾਨਾਂ ਅਤੇ ਇੱਕ ਕਾਫਲਾ ਸੀ, ਸਾਰੇ ਇੱਕ ਸਖਤ ਜਿਓਮੈਟ੍ਰਿਕਲ ਆਇਤਾਕਾਰ ਪੈਟਰਨ 'ਤੇ ਵਿਵਸਥਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਮਾਰਤ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ, ਇਸਦੇ ਪੂਰੇ ਚਿਹਰੇ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਗਮਰਮਰ ਦੇ, ਲਾਲ ਰੇਤਲੇ ਪੱਥਰ ਦੀਆਂ ਦੋ ਇਮਾਰਤਾਂ ਨਾਲ ਘਿਰੀ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇੱਕ ਯਾਦਗਾਰੀ ਗੇਟਵੇ ਹੈ, ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਆਰਕੀਟੈਕਚਰਲ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਇਮਾਰਤਾਂ ਹਨ। ਗੇਟ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮਕਬਰੇ ਤੱਕ ਜਲ-ਮਾਰਗ ਅਤੇ ਰਸਤਾ, ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਪਾਰਕ ਦੇ ਨਾਲ, ਸਮੁੱਚੇ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। ਫਿਰ, ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਮੁੱਖ ਸੰਗਮਰਮਰ ਦਾ ਢਾਂਚਾ ਹੈ, ਇਸਦੇ ਵੱਡੇ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਦੇ ਨਾਲ, ਇਸਦੇ ਹਰੇਕ ਕੋਨਿਆਂ 'ਤੇ ਚਾਰ ਖਾਲੀ ਖੜੀਆਂ ਮੀਨਾਰਾਂ ਹਨ, ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਮੋਰਚੇ ਉੱਤੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ ਵੱਡਾ ਬੱਲਬਸ ਗੁੰਬਦ (ਇੱਕ ਅੰਦਰਲੇ ਗੁੰਬਦ ਉੱਤੇ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ), ਬਾਅਦ ਵਾਲਾ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਮੁਗਲ ਬੰਦ ਗੇਟਵੇ। ਗੁੰਬਦ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਚਾਰ ਅਧੀਨ ਛਤਰੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਨਾ ਉੱਠ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ।

ਤਾਜ ਮਹਿਲ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪੀਟਰਾਦੁਰਾ ਦਾ ਕੰਮ, ਦੁਰਲੱਭ ਅਰਧ-ਕੀਮਤੀ ਪੱਥਰਾਂ ਨਾਲ ਅਤੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸੰਗਮਰਮਰ ਦੀ ਨੱਕਾਸ਼ੀ ਦਾ ਕੰਮ ਹੁਨਰਮੰਦ ਕਾਰੀਗਰਾਂ, ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਈਰਾਨੀ ਦੇਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਮੁਗਲ ਆਰਕੀਟੈਕਚਰ ਸ਼ਾਹਜਹਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਆਪਣੇ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਲਾਲ ਕਿਲਾ ਅਤੇ ਜਾਮੀ ਮਸਜਿਦ ਇੱਕ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਸ਼ਹਿਰ ਸ਼ਾਹਜਹਾਨਾਬਾਦ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸਨ। ਜਾਮੀ ਮਸਜਿਦ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ ਮੁਗਲ ਮਸਜਿਦਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰੇਤਲੇ ਪੱਥਰ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਗਮਰਮਰ ਦੇ ਮਿਸ਼ਰਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਐਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਲੰਬੇ ਸ਼ਾਸਨ (1659-1707) ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੇਖੀਆਂ, ਪਰ ਆਰਕੀਟੈਕਚਰਲ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੁਝ ਵੀ ਅਸਧਾਰਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਦੋ ਇਮਾਰਤਾਂ ਹਨ ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ

ਉਸਦੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਮਸਜਿਦ, ਅਤੇ ਔਰੰਗਾਬਾਦ ਵਿਖੇ ਰਾਬੀਆ ਦੇਰਾਨੀ ਦੀ ਸੰਗਮਰਮਰ ਦੀ ਕਬਰ, ਤਾਜ ਮਹਿਲ ਦੀ ਨਕਲ।

ਸ਼੍ਰੀਨਗਰ, ਲਾਹੌਰ, ਅਜਮੇਰ, ਇਲਾਹਾਬਾਦ, ਜੰਨਪੁਰ ਅਤੇ ਰਾਜ ਮਹਿਲ ਵਿੱਚ ਮੁਗਲ ਆਰਕੀਟੈਕਚਰ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਮਾਰਕ ਵੀ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਮੁਗਲ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ, ਮਹਿਲਾਂ, ਮਸਜਿਦਾਂ ਅਤੇ ਮਕਬਰਿਆਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਮੁਗਲਾਂ ਨੇ ਸ਼ਾਇਦ ਪੁਲ ਬਣਵਾਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਪੁਲ ਜੰਨਪੁਰ ਵਿਖੇ ਗੋਮਤੀ ਨਦੀ ਉੱਤੇ 1567-68 ਵਿੱਚ ਪੂਰਾ ਹੋਇਆ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਾਫ਼ਲੇ ਬਣਾਏ ਗਏ। ਉਹ ਅਕਸਰ ਵਿਹੜੇ, ਵਰਾਂਡੇ ਅਤੇ ਕੋਠੜੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਾਲ ਆਇਤਾਕਾਰ ਬਣਤਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਸਿਵਲ ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਉਦਾਹਰਣ ਸ਼ਾਹਜਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਈ ਗਈ ਪੱਛਮੀ ਯਮੁਨਾ ਨਹਿਰ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਲੰਬਾਈ ਲਗਭਗ 250 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਸੀ, ਇਹ ਯਮੁਨਾ ਨਦੀ ਦੇ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਉੱਪਰ, ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਡੂੰਘੇ ਕੱਟਾਂ ਅਤੇ ਹਿਊਗ ਮੈਸਨਰੀ ਐਕਵੇਡਕਟਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਦੀ ਸੀ।

ਮੁਗਲਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਮਹਾਨ ਇਮਾਰਤਾਂ, ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਕਬਰੇ, ਪਰ ਅਕਸਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰ ਇਕਾਈਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੁੰਦਰ ਬਗੀਚੇ ਬਣਾਏ ਸਨ। ਹਰੇਕ ਬਗੀਚੇ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਵਸਥਿਤ ਫੁੱਲ-ਬਿਸਤਰੇ ਅਤੇ ਫਲ-ਰੁੱਖਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਚਾਰ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਟੈਂਕੀਆਂ, ਖੂਹਾਂ ਅਤੇ ਚਿਣਾਈ ਚੈਨਲਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਕਈ ਵਾਰ ਸੈੱਲਾਂ ਵਾਲਾ ਗੁੰਬਦ ਵਾਲਾ ਮੰਡਪ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਬਾਗ ਨਿੱਜੀ ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਸਨ ਪਰ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਵੀ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਸਨ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਮੁਗਲ ਵਾਸਤੁਕਲਾ ਦੀ ਵੀ ਨਕਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਸਫਲ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਬਰ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਅੰਬਰ ਵਿਖੇ ਮਹਿਲ-ਕੰਪਲੈਕਸ ਅਤੇ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿੱਚ ਜੈਪੁਰ ਦਾ ਨਵਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਮਥੁਰਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਫ੍ਰਿੰਦਾਬਨ ਵਿਖੇ ਗੋਵਿੰਦ-ਦੇਵ ਦਾ ਮੰਦਰ, ਅਕਬਰ ਦੁਆਰਾ 1590 ਵਿੱਚ, ਮੁਗਲ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ, ਗੁੰਬਦਾਂ ਅਤੇ ਤਿਜੇਰੀਆਂ ਨਾਲ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੁੱਖ ਹਾਲ ਦੇ ਉੱਪਰ ਗੈਲਰੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਕਰਾਸ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਹਾਲ ਇੱਕ ਚਰਚ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਰਗਾ ਹੈ।

ਆਉ ਹੁਣ ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਅਤੇ ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਦੱਖਣ ਸਲਤਨਤਾਂ ਦੇ ਆਖਰੀ ਪੜਾਅ ਦੌਰਾਨ ਆਰਕੀਟੈਕਚਰ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇਈਏ। ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਵਿਖੇ ਚਾਰ ਮੀਨਾਰ 1591 ਵਿੱਚ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਇੱਕ ਗੋਟਵੇ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਚਾਰ ਪਾਸੇ ਅਤੇ ਚਾਰ ਖੁੱਲੇ ਹਨ, ਜੋ ਕਿ ਕੋਲੋਨੇਡਾਂ ਦੀਆਂ ਮੰਜ਼ਿਲਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਅਤੇ ਹਰ ਕੋਨੇ 'ਤੇ ਚਾਰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਟਾਵਰ ਹਨ। ਇਹ ਉਸ ਸ਼ਹਿਰ ਲਈ ਇੱਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਬੀਜਾਪੁਰ ਵਿਖੇ ਮੁਹੰਮਦ ਆਦਿਲ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਕਬਰ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੋਲ ਗੁੰਬਦ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸੱਚਾ ਗੁੰਬਦ ਹੈ।

ਦੱਖਣ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ, 'ਦ੍ਰਾਵਿੜ' ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਮੰਦਿਰ ਆਰਕੀਟੈਕਚਰ ਜਾਰੀ ਰਹੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਬਣੇ ਮਦੁਰਾਈ ਵਿਖੇ ਮਿਨਾਕਸ਼ੀ ਸੁੰਦਰੇਸ਼ਵਰ ਮੰਦਰ ਅਤੇ ਸਤਾਰਵੀਂ ਅਤੇ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਬਣੇ ਰਾਮੇਸ਼ਵਰਮ ਵਿਖੇ ਰਾਮਲਿੰਗੇਸ਼ਵਰ ਮੰਦਰ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸੇ ਹਨ। ਇਸ ਮੰਦਿਰ ਵਿੱਚ 'ਇੱਕ ਅੰਦਰੂਨੀ ਗਲਿਆਰਾ ਹੈ, ਲੰਬਾਈ ਵਿੱਚ 650 ਮੀਟਰ, ਛੱਤ ਭਾਰੀ, ਮੂਰਤੀ ਵਾਲੇ ਥੰਮ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਹੈ। ਕੇਰਲ ਵਿੱਚ ਦ੍ਰਾਵਿੜ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਵੀ ਨੋਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਦਮਨਾਭਸਵਾਮੀ ਮੰਦਰ 1729 ਵਿੱਚ ਤਿਰੂਵਨੰਤਪੁਰਮ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਚ ਲੱਕੜ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਗੋਆ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ, ਪੁਰਤਗਾਲੀ ਆਪਣੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਵਿੱਚ ਯੂਰਪੀਅਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਬੇਸਿਲਿਕਾ ਆਫ ਬੋਰਨ ਜੀਸਸ (1549-1605) ਨੂੰ ਪੁਨਰਜਾਗਰਣ ਅਤੇ ਬਾਰੋਕ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਨਾਲ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਸੇ ਕੈਥੇਡਰਲ (1562-1619) ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੁਨਰਜਾਗਰਣ ਸ਼ੈਲੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੈ।

10.4 ਪੇਂਟਿੰਗ PAINTING

10.4.1 ਸਲਤਨਤ ਕਾਲ SULTANATE PERIOD

ਸਲਤਨਤ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਇੱਕ ਵਧੀਆ ਕਲਾ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿੱਜੀ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਧ ਚਿੱਤਰ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਪਰਸ਼ੀਆ ਦੇ ਸ਼ਿਰਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਦੀ ਇੱਕ ਅਮੀਰ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈ ਸੀ। ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਦੀ ਕਲਾ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਹਾਕਮ ਜਮਾਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪੰਦਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੌਰਾਨ ਜਦੋਂ ਗੁਜਰਾਤ, ਮਾਲਵਾ ਅਤੇ ਜੈਨਪੁਰ ਦੀਆਂ ਸੂਬਾਈ ਸਲਤਨਤਾਂ ਕਲਾ ਦੇ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਵਜੋਂ ਉਭਰੀਆਂ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਲਾਕਾਰ ਸ਼ਿਰਾਜ਼ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਚਲੇ ਗਏ। ਕਿਤਾਬੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਤੇਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਿਆ। ਮਾਲਵੇ ਵਿੱਚ ਇਸਦੇ ਲਈ ਇੱਕ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਕੂਲ ਉਭਰਿਆ ਜਿੱਥੇ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਅਤੇ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਮਿਫਤਾਹੁਲ ਫੁਜ਼ਾਲਾ ਨੂੰ 'ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ' ਸੀ। ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਟੀਕ ਅਤੇ ਸਟੀਕ ਸਨ। ਗੁਜਰਾਤ ਅਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿੱਚ ਪਿਛਲੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਲਘੂ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਦਾ ਸਕੂਲ ਚੱਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੈਨ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੁਝ ਖਾਸ ਕਨਵੈਨਸ਼ਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚਿੰਨ੍ਹਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪ੍ਰੇਫਾਈਲ ਵਿੱਚ ਅੰਕੜਿਆਂ 'ਤੇ ਦੇਵੇਂ ਅੱਖਾਂ ਲਗਾਉਣਾ, ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ।

10.4.2 ਮੁਗਲ ਕਾਲ MUGHAL PERIOD

ਮੁਗਲਾਂ ਦੀ ਪੇਂਟਿੰਗ ਨੂੰ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਾਨਤਾ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਲਘੂ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ ਅਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਕਾਗਜ਼ 'ਤੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਦੋ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਉਸਤਾਦ ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਅਤੇ ਮੀਰ ਸੱਯਦ ਅਲੀ ਸਨ, ਜੋ ਦੋਵੇਂ 1555-56 ਵਿੱਚ ਹੁਮਾਯੂੰ ਦੇ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਆਏ ਸਨ। ਅਕਬਰ ਨੇ 1560 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਹਮਜ਼ਾਨਾਮਾ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਸਕੂਲ ਬਣਾਇਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਕਬਰ ਦੇ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ ਕਈ ਹੋਰ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਦਾ ਚਿੱਤਰਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਲਈ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਤੋਂ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਭਰਤੀ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਲਵਾ, ਗੁਜਰਾਤ, ਰਾਜਸਥਾਨ, ਗਵਾਲੀਅਰ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਸਕੂਲਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਝਲਕਣ ਲੱਗਾ। ਅਬੁਲ ਫਜ਼ਲ ਚਿੱਤਰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਦਸਵੰਤ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੰਪੋਜ਼ਿਟ ਪੇਂਟਿੰਗਜ਼, ਜਿੱਥੇ ਪੇਰਟਰੇਟ ਇੱਕ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਖਿੱਚੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਬਾਕੀ ਦੂਜੇ ਦੁਆਰਾ, ਵੀ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਤਿੰਨ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸਨੇ 'ਰਚਨਾਤਮਕ ਸੰਸਲੇਸ਼ਣ' ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਪੇਰਟਰੇਟ ਵਿੱਚ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕੁਦਰਤੀ ਜਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵੇਰਵਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਯੂਰਪੀਅਨ ਪੇਂਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਈਸਾਈ ਥੀਮ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ।

ਜਹਾਂਗੀਰ ਦਾ ਰਾਜ ਮੁਗਲ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਲਈ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਿਖਰ ਸੀ। ਹੁਣ ਫੇਕਸ ਐਲਬਮਾਂ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪੋਰਟਰੇਟ 'ਤੇ ਸੀ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਚਿੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਪੰਛੀਆਂ ਅਤੇ ਜਾਨਵਰਾਂ, ਰੁੱਖਾਂ ਅਤੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਚਿੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ, ਮਨਸੂਰ ਮਾਸਟਰ ਸੀ। ਮੁਗਲ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ, ਯੂਰਪੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੁਣ ਵਧਦਾ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਹਜਹਾਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਅਤੇ ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਕੋਹ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਹੇਠ, ਮੁਗਲ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਿਪੱਕਤਾ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਈ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਘਟ ਗਈ। ਬਿਚਿਤਰ ਦੇ “ਸੁਫਿਕ ਗਾਇਕ” , ਸਾਧਾਰਨ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਾਧਾਰਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹੋਏ, ਮੁਗਲ ਕਲਾ ਦੀ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਪੁਨਰਜਾਗਰਣ ਪੇਂਟਿੰਗ ਦੀ ਯਾਦ ਦਿਵਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਵੇਰਵੇ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਲਾਸਿਕ ਮੁਗਲ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ।

ਮੁਗਲ ਚਿੱਤਰਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚੁਣੇ ਗਏ ਥੀਮ ਲੜਾਈਆਂ, ਸ਼ਿਕਾਰ, ਸ਼ਾਹੀ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਜਸ਼ਨਾਂ, ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਇਕੱਠਾਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਸਨ। ਮੁਗਲ ਪੇਂਟਿੰਗ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਸੀ, ਜਿਸਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਧਾਰਮਿਕ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਲਈ ਸੀ। ਰਾਜਸਥਾਨ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਹਿਮਾਲਿਆ ਵਿੱਚ ਰਾਜਪੂਤ ਅਤੇ ਪਹਾੜੀ ਸਕੂਲ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਏ। ਦੋਨੋਂ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਪੇਂਟਿੰਗ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਈ।

10.4.3 ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ ॥

1. ਆਰਕੀਟੈਕਚਰ ਦੀ ਸਰਸੇਨਿਕ ਸ਼ੈਲੀ ਦੁਆਰਾ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ?

---

2. ਪੰਦਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੂਬਾਈ ਆਰਕੀਟੈਕਚਰਲ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰੋ?

---

3. ਫਤਿਹਪੁਰ ਸੀਕਰੀ ਦੇ ਮਹਿਲ ਸ਼ਹਿਰ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।

---

4. ਤਾਜ ਮਹਿਲ 'ਤੇ ਇੱਕ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।

---

5. ਮੁਗਲ ਬਾਗਾਂ 'ਤੇ ਇੱਕ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।

---

6. ਗੋਆ ਦੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰੋ।

---

7. ਮੁਗਲ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ 'ਤੇ ਇੱਕ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।

10.5 ਸੰਖੇਪ

ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਇਸ ਯੂਨਿਟ ਨੇ ਨਵੇਂ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਮਾਹੌਲ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜੋ ਮੱਧਕਾਲੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇਸਲਾਮੀ ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੱਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਰਲਣ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਉਭਰਿਆ। ਫ਼ਾਰਸੀ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿੱਚ ਰਚੇ ਗਏ ਸਾਹਿਤ ‘ਉੱਚ ਸੱਭਿਆਚਾਰ’ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਆਮ ਲੋਕ ਨਹੀਂ ਬੋਲਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਨੇ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਭਾਸ਼ਾ, ਉਰਦੂ ਦੇ ਉਭਾਰ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ, ਜਿਸਦਾ ਜਨਮ ਫ਼ਾਰਸੀ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਹਿੰਦੀ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਤਾਲਮੇਲ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸਾਹਿਤ

ਦੀ ਵੱਡੀ ਕਿਸਮ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥ, ਆਮ ਇਤਿਹਾਸ, ਜੀਵਨੀ, ਕਵਿਤਾ, ਨਾਟਕ, ਕੋਸ਼, ਅਧਿਕਾਰਤ ਇਤਿਹਾਸ, ਕਹਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਕਥਾਵਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੋਂ ਫਾਰਸੀ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਖੇਤਰੀ ਸਾਹਿਤ ਵੀ ਵਧਿਆ। ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਕਈ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਖੇਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਕਾਸ ਯਕੀਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਖੇਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਧਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਅਜਿਹੇ ਸਾਹਿਤ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦੀ ਇਕਸਾਰਤਾ ਨੂੰ ਡੂੰਘਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਖੇਤਰੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਧਰਮ 'ਤੇ ਫੋਕਸ ਸੀ, ਰਾਜਨੀਤੀ, ਨਾਟਕ, ਤਰਕ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਵਰਗੇ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਵਿਸ਼ੇ ਸੀਮਤ ਰਹੇ। ਮੱਧਕਾਲੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆਰਕੀਟੈਕਚਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਤੁਰਕਾਂ ਨੇ ਆਰਕੀਟੈਕਚਰਲ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਮੇਜ਼, ਗੁੰਬਦ ਅਤੇ ਵਾਲਟ ਵਰਗੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ। ਭਾਰਤੀ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਅਤੇ ਮਿਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਜਲਦੀ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਨਵੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਇਮਾਰਤਾਂ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਹੁਨਰ ਨੂੰ ਨਿਪੁੰਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਅਲਾਈ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਵਰਗੀਆਂ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਇਮਾਰਤਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋਇਆ। ਵਿਜਯਨਗਰ ਵਿਖੇ ਵਿਰੂਪਕਸ਼ਾ ਮੰਦਿਰ ਵਾਂਗ ਦ੍ਰਵਿੜ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੰਦਰ ਬਣੇ। ਆਰਕੀਟੈਕਚਰ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਮੁਗਲਾਂ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਸਲਤਨਤ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਸੀ। ਵੇਰਵੇ ਅਤੇ ਚੰਗੇ ਸਵਾਦ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਕੁਝ ਸਾਹ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਸਮਾਰਕਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੋਈ। ਅਸੀਂ ਇਹਨਾਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ, ਈਰਾਨੀ ਅਤੇ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆਈ ਵਰਗੀਆਂ ਕਈ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦਾ ਸੰਸਲੇਸ਼ਣ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ। ਮੁਗਲ ਆਰਕੀਟੈਕਚਰ ਦੀ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਅਤੇ ਨਵੀਨਤਾ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਸੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਹਨ ਅਕਬਰ ਦਾ ਮਹਿਲ-ਫਤੇਹਪੁਰ ਸੀਕਰੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹਜਹਾਂ ਦਾ ਤਾਜ ਮਹਿਲ। ਮੁਗਲ ਇਮਾਰਤਾਂ ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ, ਮਹਿਲਾਂ, ਮਸਜਿਦਾਂ ਅਤੇ ਮਕਬਰਿਆਂ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਮੁਗਲਾਂ ਨੇ ਪੁਲ, ਨਹਿਰਾਂ, ਕਾਫ਼ਲੇ ਬਣਵਾਏ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਬਾਗ਼ ਵਿਛਾਏ। ਦੱਖਣ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ, ਮਦੁਰਾਈ ਅਤੇ ਰਾਮੇਸ਼ਵਰਮ ਵਿੱਚ ਦ੍ਰਵਿੜ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਮੰਦਰ ਆਰਕੀਟੈਕਚਰ ਨੂੰ ਨੋਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ, ਸਲਤਨਤ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕਿਤਾਬੀ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਅਤੇ ਲਘੂ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ। ਮੁਗਲ ਕਾਲ ਦੀ ਪੇਂਟਿੰਗ ਸਲਤਨਤ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਸੀ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਦਾ ਰਾਜ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਦੇ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਸੀ। ਫੋਕਸ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪੋਰਟਰੇਟ ਅਤੇ ਬਨਸਪਤੀ ਅਤੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੇ ਚਿੱਤਰ 'ਤੇ ਸੀ। ਸ਼ਾਹਜਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਦੌਰਾਨ ਮੁਗਲ ਕਲਾ ਉੱਤੇ ਪੁਨਰਜਾਗਰਣ ਚਿੱਤਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ। ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੁਗਲ ਕਲਾ 'ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ' ਸੀ।

10.6 ਸੁਝਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਤੀਡਿੰਗਾਂ

Satish Chandra, *Medieval India: From Sultanate to the Mughals, Delhi Sultanate*, Part I, New Delhi: Har Anand Publications, 2010 (rpt.).

Satish Chandra, *Medieval India: From Sultanate to the Mughals, Mughal Empire*, Part II, New Delhi: Har Anand Publications, Students this module has 2010 (rpt.).

Irfan Habib, *Medieval India: The Study of Civilization*, New Delhi; National Book Trust, 2007.

Catherine B. Asher, *Architecture of Mughal India*, New Delhi: Cambridge University Press, 1992.

Mila Cleveland Beach, *Mughal and Rajput Paintings*, New Delhi: Cambridge University Press, 1992.

10.7 ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਸਵਾਲ

10.7.1 ਲੰਬੇ ਜਵਾਬ ਸਵਾਲ

1. ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਦੇ ਅਧੀਨ ਆਰਕੀਟੈਕਚਰ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਓ।
2. ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਅਧੀਨ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰੋ?
3. ਮੁਗਲ ਚਿੱਤਰਾਂ 'ਤੇ ਇੱਕ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।
4. ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਆਰਕੀਟੈਕਚਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿੱਚ ਦੱਸੋ?
5. ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਵਿਕਾਸ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।

10.7.2 ਛੋਟੇ ਜਵਾਬ ਸਵਾਲ

1. ਅਰਬੋਸਕ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਕੀ ਅਰਥ ਹੈ?
2. ਆਰਕੀਟੈਕਚਰ ਵਿੱਚ ਲੋਡਿਸ ਦਾ ਕੀ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ?
3. ਇਮਾਰਤਾਂ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਤੁਰਕ ਕਿਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸਜਾਵਟ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਸਨ?
4. ਅਬੁਲ ਫਜ਼ਲ ਦੀਆਂ ਦੋ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਦੱਸੋ?
5. ਦੋ ਫਾਰਸੀ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਦੱਸੋ।
6. ਤੁਸੀਂ ਕੰਮ ਦਬਿਸਤਾਨ ਬਾਰੇ ਕੀ ਜਾਣਦੇ ਹੋ?